UNIVERZITET U NOVOM SADU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSEK ZA PSIHOLOGIJU

DOKTORSKA DISERTACIJA

PSIHOLOŠKE DETERMINANTE EKONOMSKE EMIGRACIJE VISOKOOBRAZOVANIH OSOBA IZ REPUBLIKE SRBIJE

Mentor:
Prof. dr Nebojša Majstorović

Kandidat:
Mr Sanja Batić Očovaj

Novi Sad, 2016. godine.

UNIVERZITET U NOVOM SADU
FILOZOFSKI FAKULTET

KLJUČNA DOKUMENTACIJSKA INFORMACIJA

Redni broj: RBR	
Identifikacioni broj: IBR	
Tip dokumentacije: TD	Monografska dokumentacija
Tip zapisa: TZ	Tekstualni štampani materijal
Vrsta rada (dipl., mag., dokt.): VR	Doktorska disertacija
Ime i prezime autora: AU	Sanja Batić Očovaj
Mentor (titula, ime, prezime, zvanje): MN	Prof. dr Nebojša Majstorović,vanredni profesor, Odsek za psihologiju, Filozofski fakultet u Novom Sadu
Naslov rada: NR	Psihološke determinante ekonomske emigracije visokoobrazovanih osoba iz Republike Srbije
Jezik publikacije: JP	Srpski (latinica)
Jezik izvoda: JI	Srpski / engleski
Zemlja publikovanja: ZP	Srbija
Uže geografsko područje: UGP	Vojvodina
Godina: GO	2016.
Izdavač: IZ	autorski reprint
Mesto i adresa: MA	Novi Sad, Dr Zorana Đinđića 2
izički opis rada: FO	Rad se sastoji od 8 poglavlja, 325 stranica, 57 tabela, 32 slike, 342 referenci i 3 priloga.
Naučna oblast: NO	Psihologija
Naučna disciplina: ND	Socijalna psihologija

Predmetna odrednica, ključne reči: PO	Psihološki uzroci emigracije. Donošenje odluka, vrednosno- motivacioni sistem, tip selfa, faktori privlačenja i odbijanja.
UDK	
Čuva se: ČU	Biblioteka Odseka za psihologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
Važna napomena: VN	
Izvod: IZ	Disertacija je usmerena na dva glavna istraživačka pitanja: na ispitivanje kako tip selfa moderiše strukturu veza između motivaciono-vrednosnog sistema i dimenzija uključenih u donošenje odluke objedinjenih teorijom planiranog ponašanja i na istraživanje razlike između visokoobrazovanih ekonomskih emigranata i neemigranata u pogledu strukture selfa, vrste motivacije i profila univerzalnih ljudskih vrednosti. Teorijsku bazu rada predstavljaju teorija samodeterminacije, cirkumpleks model i teorija planiranog ponašanja. Model analiziran u radu obuhvata promenljive tip selfa i vrste motivacije iz teorije samodeterminacije, vrednosne tipove i vrednosne orijentacije iz cirkumpleks teorije i dimenzije objedinjene u model donošenja odluke po teoriji planiranog ponašanja. Pored ovih sociopsiholoških varijabli uključene su i socioekonomske varijable,ocenu kvaliteta života u domovini i novoj (potencijalnoj) destinaciji, važnost održavanja veza sa bliskim osobama u domovini i ekonomski faktor. Istraživanje je sprovedeno na neslučajnom uzorku prikupljanom uzorkom snažne grudve. Uzorak je činilo ukupno 506 odraslih osoba, a od tog broja je bilo 285 emigranata (56%) i 221 rezident (44%). Podaci su prikupljani pomoću internet aplikacije.Za operacionalizaciju varijabli su korišćeni već postojeći upitnici Upitnik ego funkcionisanja (EFQ, Majstorović, Legault, & Green-Demers, 2004) i Švarcov inventar vrednosti (Schwartz Value Inventory, SVI, 1992), a konstruisani su i novi instrumenti Skala motivacije za emigraciju (SRQ-E, Batić i Majstorović, 2012), Upitnik za predviđanje donošenje odluke o migraciji (TPP-E upitnik, Batić i Majstorović, 2012), Upitnik za ocenu faktora privlačenja i odbijanja (FPIO upitnik, Batić i Majstorović, 2012) i Opšti upitnik za određivanje sociodemografskih i profesionalnih svojstava. Upitnici TPP-E i SRQ-E su imali prospektivnu formu za neemigrante i retrospektivnu za emigrante. Višegrupnom konfirmatornom faktorskom analizom je utvrđeno da su novokreirani upitnici validni i invarijantni za obe grupe ispitanika. Rezultati ukazuju

	da potencijalne determinante mogu biti svi korišćeni konstrukti, ali je jači prediktorski potencijal opažen za subjektivne norme i autonomnu motivaciju. Dalje se pokazalo da tip selfa zaista moderiše veze između psiholoških varijabli. Utvrđeno je da se razlika između emigranata i rezidenata javlja u strukturi vrednosno-motivacionog sistema, tipa selfa i konstruktima objedinjenim teorijom planiranog ponašanja. Pored toga, za emigrante i rezidente se utvrđuje različit integrativni model donošenja odluka.
Datum prihvatanja teme od strane NN veća: DP	07. 10. 2011.
Datum odbrane: DO	
Članovi komisije: (ime i prezime / titula / zvanje / naziv organizacije / status) KO	predsednik: član: član:

University of Novi Sad

Key word documentation

Accession number: ANO	
Identification number: INO	
Document type: DT	Monograph documentation
Type of record: TR	Textual printed material
Contents code: CC	Ph.D thesis
Author: AU	Sanja Batić Očovaj
Mentor: MN	Nebojša Majstorović, PhD, associate professor, Department of Psychology, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad
Title: TI	Psychological determinants of the emigration of highly educated persons from Republic of Serbia
Language of text: LT	Serbian
Language of abstract: LA	Serbian/English
Country of publication: CP	Serbia
Locality of publication: LP	AP Vojvodina
Publication year: PY	2016
Publisher: PU	Author's reprint
Publication place: PP	Novi Sad, Dr Zorana Đinđića 2
Physical description: PD	Thesis consist of 8 chapters, 325 pages, 57 tables, 32 pictures, 342 references and 3 appendices.
Scientific field SF	Psychology
Scientific discipline SD	Social psychology
Subject, Key words SKW	Psychological causes of emigration. Decision making, system of motivation and values, type of self, push and pull factors.
UC	

Holding data: HD	Department of Psychology's Library, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad
Note: N	
Abstract: AB	The dissertation is focused on two main research questions: "How does the type of self moderate the link between the structure of motivational value system and dimensions involved in the decision-making theory of planned behavior?" and "Is there a difference in the structure of self, type of motivation and profile of universal human values between highly educated economic migrants and residents?". The theoretical framework is based on self-determination theory, circumplex model of universal human values and the theory of planned behavior. Model analyzed in this paper includes these variables: type of self and dimensions of motivation (self-regulation) from the self-determination theory, value types and value orientations from the circumplex theory and dimensions unified in the model decision according to the theory of planned behavior. In addition to these psychosocial variables the research included socioeconomic variables which are: satisfaction with the quality of life at homeland and in new (potential) destination, and importance of maintaining a close relationship with the people in the homeland. Participants' answers were collected by using non-probability snowball sampling technique. The survey was conducted on the sample of 506 adults (56% emigrants). Data were collected using the internet applications. Operationalization of variables was performed using the existing questionnaire Ego functioning questionnaire (EFQ, Majstorovic, Legault, & Green-Demers, 2004) and Schwartz Value Inventory (Schwartz, SVI, 1992), and, new instruments, Motivation for emigration scale (SRQ-E, Batic&Majstorovic, 2012), Questionnaire for predicting decision on migration (TPP-E , Batic&Majstorovic, 2012), Questionnaire for assessing the push and pull factors (PDI questionnaire, Batic&Majstorovic, 2012) and the General questionnaire, are constructed to determine the sociodemographic and professional characteristics. Questionnaires TPP-E and SRQ-E had prospective form for residents and retrospective for emigrants. Multigroup confirmatory factor analysis showed that the newly created questionnaires are valid and invariant to both groups. The results indicate that all constructs can be determinants of emigration but the stronger potential influence is perceived for subjective norms and autonomous motivation. It is further revealed that the type of self moderated the structure of relations between psychological variables. It was found that there is a significant difference between emigrants and residents in the structure of value and motivation systems, the type of self and constructs unified by the theory of planned behavior. In addition, different integrative model of decision-making is determined for emigrants and residents.

Accepted on Scientific Board on: AS	07. 10. 2011.
Defended: DE	
Thesis Defend Board: DB	president: member: member:

REZIME

Disertacija je usmerena na dva glavna istraživačka pitanja: na ispitivanje kako tip selfa moderiše strukturu veza između motivaciono-vrednosnog sistema i dimenzija uključenih u donošenje odluke objedinjenih teorijom planiranog ponašanja i na istraživanje razlike između visokoobrazovanih ekonomskih emigranata i neemigranata u pogledu strukture selfa, vrste motivacije i profila univerzalnih ljudskih vrednosti. Teorijsku bazu rada predstavljaju teorija samodeterminacije, cirkumpleks model i teorija planiranog ponašanja. Model analiziran u radu obuhvata promenljive tip selfa i vrste motivacije iz teorije samodeterminacije, vrednosne tipove i vrednosne orijentacije iz cirkumpleks teorije i dimenzije objedinjene u model donošenja odluke po teoriji planiranog ponašanja. Pored ovih sociopsiholoških varijabli uključene su i socioekonomske varijable,ocenu kvaliteta života u domovini i novoj (potencijalnoj) destinaciji, važnost održavanja veza sa bliskim osobama u domovini i ekonomski faktor. Istraživanje je sprovedeno na neslučajnom uzorku prikupljanom uzorkom snažne grudve. Uzorak je činilo ukupno 506 odraslih osoba, a od tog broja je bilo 285 emigranata (56%) i 221 rezident (44%). Podaci su prikupljani pomoću internet aplikacije.Za operacionalizaciju varijabli su korišćeni već postojeći upitnici Upitnik ego funkcionisanja (EFQ, Majstorović, Legault, & Green-Demers, 2004) i Švarcov inventar vrednosti (Schwartz Value Inventory, SVI, 1992), a konstruisani su i novi instrumenti Skala motivacije za emigraciju (SRQ-E, Batić i Majstorović, 2012), Upitnik za predviđanje donošenje odluke o migraciji (TPP-E upitnik, Batić i Majstorović, 2012), Upitnik za ocenu faktora privlačenja i odbijanja (FPIO upitnik, Batić i Majstorović, 2012) i Opšti upitnik za određivanje sociodemografskih i profesionalnih svojstava. Upitnici TPP-E i SRQ-E su imali prospektivnu formu za neemigrante i retrospektivnu za emigrante. Višegrupnom konfirmatornom faktorskom analizom je utvrđeno da su novokreirani upitnici validni i invarijantni za obe grupe ispitanika. Rezultati ukazuju da potencijalne determinante mogu biti svi korišćeni konstrukti, ali je jači prediktorski potencijal opažen za subjektivne norme i autonomnu motivaciju. Dalje se pokazalo da tip selfa zaista moderiše veze između psiholoških varijabli. Utvrđeno je da se razlika između emigranata i rezidenata javlja u strukturi vrednosno-motivacionog sistema, tipa selfa i konstruktima objedinjenim teorijom planiranog ponašanja. Pored toga, za emigrante i rezidente se utvrđuje različit integrativni model donošenja odluka.

Ključne reči: emigracija visokoobrazovanih osoba, donošenje odluka, tip selfa, motivacija, vrednosni sistem, faktori privlačenja i odbijanja

ABSTRACT

The dissertation is focused on two main research questions: “How does the type of self moderate the link between the structure of motivational value system and dimensions involved in the decision-making theory of planned behavior?” and “Is there a difference in the structure of self, type of motivation and profile of universal human values between highly educated economic migrants and residents?”. The theoretical framework is based on self-determination theory, circumplex model of universal human values and the theory of planned behavior. Model analyzed in this paper includes these variables: type of self and dimensions of motivation (self-regulation) from the self-determination theory, value types and value orientations from the circumplex theory and dimensions unified in the model decision according to the theory of planned behavior. In addition to these psychosocial variables the research included socioeconomic variables which are: satisfaction with the quality of life at homeland and in new (potential) destination, and importance of maintaining a close relationship with the people in the homeland. Participants’ answers were collected by using non-probability snowball sampling technique. The survey was conducted on the sample of 506 adults (56% emigrants). Data were collected using the internet applications. Operationalization of variables was performed using the existing questionnaire Ego functioning questionnaire (EFQ, Majstorovic, Legault, & Green-Demers, 2004) and Schwartz Value Inventory (Schwartz, SVI, 1992), and, new instruments, Motivation for emigration scale (SRQ-E, Batic&Majstorovic, 2012), Questionnaire for predicting decision on migration (TPP-E , Batic&Majstorovic, 2012), Questionnaire for assessing the push and pull factors (PDI questionnaire, Batic&Majstorovic, 2012) and the General questionnaire, are constructed to determine the sociodemographic and professional characteristics. Questionnaires TPP-E and SRQ-E had prospective form for residents and retrospective for emigrants. Multigroup confirmatory factor analysis showed that the newly created questionnaires are valid and invariant to both groups. The results indicate that all constructs can be determinants of emigration but the stronger potential influence is perceived for subjective norms and autonomous motivation. It is further revealed that the type of self moderated the structure of relations between psychological variables. It was found that there is a significant difference between emigrants and residents in the structure of value and motivation systems, the type of self and constructs unified by the theory of planned behavior. In addition, different integrative model of decision-making is determined for emigrants and residents.

Keywords: emigration of highly educated people, decision-making, the type of self, motivation, value system, push & pull factors

SADRŽAJ

Uvod....14
I. TEORIJSKA RAZMATRANJA....17
1.1. Konceptualno određenje ljudske migracije....18
1.2. Pregled važnih teorija u okviru migracionih studija....23
1.3. Pregled dosadašnjih istraživanja o emigraciji relevantnih za temu rada....33
1.3.1. Psihološka istraživanja motivacije emigranata i donošenja odluke o emigraciji....34
1.3.1.1. Motivacioni okvir emigracije....37
1.3.1.1.1. Vrednosti i migracije....43
1.3.1.1.2. Osobine ličnosti migranata....45
1.3.2. Faktori privlačenja i odbijanja....47
1.3.3. Analiza uticaja socijalnih mreža....49
1.3.4. Sociodemografske determinante migracije....50
1.3.5. Primenljivost teorije planiranog ponašanja u oblasti ekonomske emigracije....52
1.4 Teorija samodeterminacije - SDT model....59
1.4.1. Struktura SDT....62
1.4.2. Bazične potrebe....68
1.4.3. Internalizacija regulacija....71
1.4.4. Vrste motivacije....74
1.4.5 Kauzalne orijentacije i njihov odnos sa sličnim konceptima....76
1.4.6. Self....81
1.4.6.1. *Razvoj selfa*....84
1.4.6.2. *Struktura i vrste selfa*....85
1.4.7. Empirijske potvrde teorije samodeterminacije....88
1.5.1. Definicije vrednosti i srodnih pojmova....94
1.5.2. Pregled teorija vrednosti....101
1.5.3. Cirkumpleks model univerzalnih ljudskih vrednosti....103
1.5.3.1. Tipologija i hijerarhija vrednosti....105
1.5.3.2. Struktura vrednosti i vrednosni sistemi....107
1.5.3.3. Razlozi javljanja cirkumpleks strukture....110
1.5.3.4. Teorija kulturalnih vrednosti i specifičnost Istočne Evrope....111
1.5.3.5. Razvoj i promene vrednosnog sistema....113
1.5.4. Uticaj demografskih varijabli na vrednosti....117
1.5.4.1. Rodne razlike....117
1.5.4.2. Starost....119
1.5.4.3. Socioekonomski status....120

1.5.4.4. Obrazovni smer 122
1.5.5. Istraživanja vrednosti kod nas i u regionu 122
1.6. Teorija planiranog ponašanja 127
1.6.1. Model promišljene akcije 129
1.6.2. Model teorije planiranog ponašanja 131
1.6.2.1. Stav prema ponašanju 133
1.6.2.2. Subjektivne norme 136
1.6.2 3. Percipirana bihejvioralna kontrola 137
1.6.2.4. Ponašajna (bihejvioralna) namera i ponašanje 139
1.6.3. Primenljivost i validnost TPP modela sa akcentom na konzistentnost stava i ponašanja . 141
1.6.4. Primena TPP u istraživanjima kod nas i u regionu 143
1.7. Pregled dosadašnjih istraživanja povezanosti koncepata iz korišćenih modela 143
1.7.1 Povezanost vrednosti i koncepata objedinjenih modelom donošenja odluke po teoriji planiranog ponašanja 144
1.7.2. Vrednosti i self 150
1.7.3. Empirijski pokušaji integracije teorije samodeterminacije i teorije planiranog ponašanja 151
1.8. Specifičnosti migracije visokoobrazovanih osoba 153
1.8.1. Incidenca i karakteristike emigracije visokoobrazovanih osoba 154
1.8.2. Uzroci emigracije visokoobrazovanih osoba 158
1.8.3. Uslovi života u Republici Srbiji koji su mogli pokrenuti emigraciju visokoobrazovanih osoba 162
1.9. PROBLEM ISTRAŽIVANJA 164
Cilj, zadaci i hipoteze istraživanja 167
II EMPIRIJSKI DEO 173
2. METOD 174
2.1. Postupak istraživanja 174
2.2. Uzorak ispitanika 175
2.2.1. Uzorak snežne grudve 177
2.3. Etička pitanja 178
2.4. Varijable i instrumenti 178
2.5. Statistička obrada podataka 188
2.5.1. Specifične veze među varijablama 191
2.5.2. Simpleks analiza za vrste motivacijske regulacije 192
2.5.3. Cirkumpleks analiza za validaciju Švarcovog modela vrednosti 193
2.5.4. Priprema podataka 195
4. REZULTATI ISTRAŽIVANJA 198

4.1 Validacija mernih instrumenata 198
4.1.1. Validacija skale SRQ-E 199
4.1.2. Validacija simpleks strukture veza među dimenzijama self regulacije 202
4.1.3. Analiza faktorske validnosti upitnika TPP-E 205
4.1.3.1. Faktorska validacija originalnog modela i rad na njenom poboljšanju 205
4.1.3.2. Analiza faktorske validnosti modela formiranog pomoću indikatora 209
4.1.4. Faktorska validnost upitnika za određivanje jačine faktora privlačenja i odbijanja 210
4.1.5 Validacija cirkumpleks strukture veza među vrednosnim tipovima 214
4.1.5.1. Ispitivanje cirkumpleks strukture vizuelnim pregledom 215
4.1.5.2. Ocena cirkumpleks modela modelovanjem strukturalnih jednačina 216
4.2. Provera primenljivosti teorije planiranog ponašanja na donošenje odluke da se emigrira 217
4.2.1. Provera važenja TPP modela operacionalizovanog pomoću stavki 218
4.2.2. Ocena medijatorske uloge namere u modelu operacionalizovanom pomoću stavki 219
4.2.3. Provera važenja TPP modela delimično operacionalizovanog pomoću indikatora 220
4.2.4. Ocena medijatorske uloge namere u modelu delimično operacionalizovanom pomoću indikatora 221
4.3. Povezanost motivaciono-vrednosnog sistema i komponenti neophodnih za donošenje odluke da se emigrira 223
4.3.1. Provera modela veza između motivaciono-vrednosnog sistema i komponenti neophodnih za donošenje odluke da se emigrira 223
4.3.1.1. Provera medijatorskog statusa psihosocijalnih prediktora TPP modela u vezi vrednosno-motivacionog sistema i dimenzija teorije planiranog ponašanja 225
4.3.2. Ispitivanje strukture veza između dimenzija vrednosno-motivacionog sistema i dimenzija objedinjenih teorijom planiranog ponašanja 227
4.4. Provera moderatorskog uticaja tipa selfa na strukturu povezanosti između motivaciono-vrednosnog sistema i komponenti neophodnih za donošenje odluke da se emigrira 229
4.5. Ispitivanje doprinosa faktora privlačenja i odbijanja na model donošenja odluke da se emigrira 233
4.6. Specifičnost strukture psiholoških faktora potencijalnih emigranata 235
4.7. Poređenje emigranata i rezidenata u strukturi selfa i motivaciono-vrednosnog sistema 237
4.8. Poređenje emigranata i rezidenata u strukturi integrativnog modela donošenja odluke o emigriranju 240
5. DISKUSIJA 243
5.1. Primenljivost teorije planiranog ponašanja na donošenje odluke da se emigrira 244
5.2. Provera modela veza između motivaciono-vrednosnog sistema i komponenti neophodnih za donošenje odluke da se emigrira 248
5.3. Moderatorski efekat tipa selfa na strukturu povezanosti između motivaciono-vrednosnog sistema i komponenti neophodnih za donošenje odluke da se emigrira 251
5.4. Doprinos faktora privlačenja i odbijanja modelu donošenja odluke da se emigrira 253

5.5. Specifičnost strukture psiholoških faktora kod potencijalnih emigranata 254
5.6. Poređenje emigranata i rezidenata u korišćenim konstruktima i strukturi integrativnog modela donošenja odluke o emigriranju 256
5.7. Generalna diskusija 258
6. ZAKLJUČAK 262
7. REFERENCE 266
8. PRILOZI 291
PRILOG I 291
PRILOG II 293
PRILOG III 310

Uvod

Sve se može oduzeti čoveku osim jedne stvari: poslednje ljudske slobode - da se izabere stav u određenom spletu okolnosti, da se izabere sopstveni put.
Viktor Frankl

Početni doprinos psihologiji migracija dali su geografi, ekonomisti, sociolozi i demografi utvrdivši u svojim istraživanjima da psihološki faktori utiču na proces donošenja odluke da se emigrira i proces adaptacije na novu sredinu (Fawcett, 1985). Međutim, psihološka istraživanja migracija i dalje su retka iako su istraživači migracija ukazali na potrebu da psihologija doprinese analizi uzroka migracije proučavanjem uticaja motiva, ciljeva, vrednosti i težnje na individualnu odluku o preseljenju u drugu zemlju (Massey, 1999). Problem ređeg prisustva psihologa u migracionim studijama nadovezuje se na problem nedostatka integrativnih istraživanja (Bommes & Morawska, 2005; Butler, 2001; Massey et al., 1993).

U psihologiji su se s vremenom konstituisale populaciona psihologija i psihologija okruženja kao discipline kojima je migracija jedan od, ali ne i najvažniji predmet istraživanja (Fawcett, 1985). Psihološka istraživanja karakteriše mikropristup jer se bave procesom donošenja odluke o migraciji i faktora koji na nju utiču (Moon, 1995). Analiza psiholoških faktora doprinosi razumevanju samoselekcije migranata, ličnih razloga za migraciju i njenih posledica na adaptaciju na novu sredinu. Čin migracije je rezultat dužeg procesa odlučivanja i smatra se za veliki životni događaj jer preseca veze koje su oslonac psihičke i emocionalne stabilnosti i blagostanja (Moon, 1995). Ova sociopsihološka migraciona studija se bavi istraživanjem uticaja motivacionog dinamičnog sistema na odluku o emigraciji visokoobrazovanih osoba. Migracija visokoobrazovanih osoba je u porastu i izaziva značajnu pažnju javnosti jer se smatra za štetnom po države porekla. U skladu sa dosadašnjim nalazima može se zaključiti da na migraciju visokoobrazovanih kao specifične populacije

osim opštih deluju i specifične determinante (Tartakovsky & Schwartz, 2001). Pod pretpostavkom da su visokoobrazovane osobe donekle ujednačene po životnim uslovima i intelektualnim sposobnostima, pitanje je zašto se neke od njih odlučuju da emigriraju, ili preciznije, kakva im je motivacija i koji faktori utiču na realizaciju njihove odluke o emigraciji. Sužavanje populacije na ekonomski podstaknute visokoobrazovane emigrante delimično ovaj problem pozicionira u psihologiju rada, tj. u oblast traženja posla i razvoja karijere.

Ova doktorska disertacija nastoji da objasni kako motivacioni sistem utiče na proces odlučivanja visokoobrazovanih osoba na emigraciju i pri tom koristi koncepte iz modernih teorija motivacije uz proveru moderatorske i medijatorske funkcije demografskih varijabli i varijabli koje su u prethodnim istraživanjima prepoznate kao relevantne u donošenju odluke o emigraciji. Donošenje odluka je konceptualizovano pomoću Ajzenove teorije planiranog ponašanja, a teorija samodeterminacije i cirkumpleks model vrednosti je korišćen u cilju konceptualizacije motivacionog dinamičkog sistema. Već se 1950-ih godina javljaju istraživanja koja se bave procesom donošenja odluke i uticaja stavova, vrednosti, percepcija i namera na javljanje migrantskog ponašanja, ali su se u njima retko koristile savremene psihološke teorije (Fawcett, 1985). Očekivano je da će ovako koncipirano istraživanje delom objasniti uticaj psiholoških faktora na samoselekciju ispitanika (Silventoinen et al., 2008). Analiza uticaja socijalnih normi i vrednosti na donošenje odluke da se emigrira omogućuje utvrđivanje veza između individualnog nivoa i nivoa socijalne strukture. Teorijski okvir, pored psiholoških koncepata, obuhvata i model odbijanja i privlačenja (eng. push and pull model) koji omogućava praćenje efekta faktora sa mezo nivoa. Zbog nedostatka psiholoških istraživanja determinanti migracije konsultovani su radovi nezavisno od naučne oblasti kojoj pripadaju. Migracije značajno utiču na ekonomiju njima obuhvaćenih zemalja što je uslovilo brojne ekonomske i geografske studije koje su prepoznale i uticaj psiholoških faktora.

Rad je podeljen na teorijski i empirijski deo. Prilikom konceptualizacije teorijskog dela rada detaljno su pojašnjene korišćene psihološke teorije jer se retko koriste u domaćim istraživanjima. U prvom poglavlju je definisano značenje ekonomske emigracije i status ovog izraza pojma u nomološkoj mreži sličnih pojmova. U drugom je ukratko prikazan naučni okvir dosadašnjih migracionih studija oslanjajući se na Bijakovu klasifikaciju sa akcentom na migraciju visokoobrazovanih osoba. Zatim sledi pregled korišćenih psiholoških teorija u konceptualizaciji psiholoških determinanti donošenja odluke o migraciji. U trećem poglavlju

je dat pregled dosadašnjih, uglavnom psiholoških istraživanja o emigraciji relevantnih za temu rada. Zatim su redom predstavljene korišćene teorije. Prvo je predstavljena teorija samodeterminacije, potom cirkumpleks model i naposletku teorija planiranog ponašanja. U nastavku su prikazane teorije i rezultati istraživanja koji povezuju koncepte iz korišćenih teorija. U poslednjem, osmom poglavlju teorijskih razmatranja su predstavljena dosadašnja istraživanja emigracije visokoobrazovanih osoba, prvo incidenca, potom uopšteni uzroci njihove emigracije i na kraju uslovi života u Republici Srbiji koji su mogli biti uzrok emigracije visokoobrazovanih osoba. Na kraju teorijskog dela je pojašnjen problem istraživanja, osnovni cilj istraživanja i zadaci i hipoteze.

Empirijski deo sadrži poglavlja metod, rezultati, diskusija, zaključak i spisak korišćenih referenci. Empirijsko istraživanje je obavljeno korišćenjem kompleksnog korelacionog dizajna sa ograničenom mogućnošću uzročnog objašnjavanja. Upotrebljeni metod uzorkovanja „snežne grudve“ ne garantuje da su korelacije univerzalne, ali omogućuje verifikaciju pretpostavljenih odnosa i modela. Ovaj metod uzorkovanja je izabran zbog ograničene dostupnosti emigranata. U poglavlju rezultati je osim odgovora na postavljena istraživačka pitanja predstavljena i validacija instrumenata korišćenih za operacionalizaciju motivacije i odlučivanja. Redosled izlaganja rezultata, a kasnije i diskusija prati redosled hipoteza. U zaključku je dat kratak odgovor na istraživačko pitanje i komentar faktora važnih za donošenje odluke o emigriranju po opadajućem stepenu važnosti. U okviru zaključka data su ograničenja primenjenog istraživačkog nacrta i predlog budućih istraživanja u oblasti spram iznetih ograničenja.

I. TEORIJSKA RAZMATRANJA

1.1. Konceptualno određenje ljudske migracije

U engleskom govornom području sintagma *ljudska migracija* označava promenu prebivališta koja uključuje nomadizam, radnu i sezonsku migraciju, migracije selo - predgrađe - grad i dobrovoljnu ili prisilnu promenu prebivališta (tezaurus PsycINFO, n.d.). Ljudska migracija je, prema istom tezaurusu, slična pojmu *geografske mobilnosti* koji označava kapacitet osobe da se seli iz jednog regiona u drugi, uključujući i privremene promene boravišta zbog posla ili studija. U internacionalnom političkom kontekstu često se koristi i izraz *međunarodna migracija* definisan kao teritorijalno izmeštanje ljudi iz jedne države u drugu koje za posledicu ima promenu članstva i društvenih veza pojedinca u državi porekla i u novoj destinaciji (UNESCO, 2011). Geografi migraciju nazivaju i *ponašanje kretanja* (eng. movement behaviour) koje definišu kao opaženu, privremenu ili trajnu promenu lokacije, a dele ga na migraciju, mobilnost, putovanje radi kupovine ili rekreacije i druge vrste urbanih putovanja koje su posledica izbora između različitih destinacija (Desbarats, 1983). U političkom diskursu se za emigrante često koristi izraz *dijaspora* koji se u našem rečniku definiše kao rasutost pripadnika nekog naroda ili verske zajednice u krajevima izvan njihove postojbine (Vujanić i sar., 2011). Na osnovu etnografskih istraživanja uslov da se emigranti proglase dijasporom je da žive na bar dve lokacije usled čega se javljaju veze među različitim podgrupama, da su povezani sa stvarnom ili zamišljenom domovinom, svesni svog grupnog identiteta i da je njihova porodica porekla u emigraciji više od 2 generacije (Butler, 2001).

U našem rečniku stranih reči pojam migracija (lat. migratio), kao i njegovi sinonimi seoba i seljenje, označavaju svaku promenu mesta boravka entiteta (Vujaklija, 1980). Iz njega su izvedeni pojmovi emigracija (lat. emigratio), koji predstavlja dobrovoljno i prisilno iseljenje iz zemlje u kojoj su osobe dotad živele, uključujući izbeglice i političke disidente, i njegov antonim imigracija, tj. doseljavanje stanovništva na neki prostor (Vujaklija, 1980). Kod nas se za potrebe praćenja kretanja stanovništva koristi operacionalnija definicija Evropske unije s kojom usklađujemo zakone i vođenje statistike (Bobić & Babović, 2013). Uredbom o statistici Evropske unije o migraciji i međunarodnoj zaštiti (EU Regulation on International Migration and International Protection, EZ br. 862/2007) se pod emigracijom podrazumeva aktivnost kojom osoba prestaje stalno boraviti na teritoriji države u kojoj je dotad živela i useljava se na teritoriju druge zemlje, na period koji će, ili se očekuje da će trajati, najmanje 12 meseci. Ova definicija migracije smešta u prostorno-vremenski okvir, ali je ograničene primene jer brojni migranti u svetu i kod nas ne prijavljuju izmene prebivališta (Bijak, 2011; Nikitović i sar., 2013). Dodatni problem u praćenju broja emigranata iz

Republike Srbije proizlazi i iz promena imena i sastava države koje prate i promene statističkih pokazatelja (Grečić, 2002a).

Peterson (1958) definiše migraciju kao individualno motivisano mirno kretanje između država na istom stepenu civilizacijskog razvitka i predlaže njenu podelu prema uzroku na primitivnu, prisilnu (sa ili bez mogućnosti povratka), dobrovoljnu i masovnu (tabela 1). King (2012) kritikuje isključivost i binarni karakter postojećih podela migracija na unutrašnje ili internacionalne, stalne ili privremene, legalne ili ilegalne i dobrovoljne ili prisilne. On smatra da je realnost složenija i da kategorije nisu isključive, ilustrujući to primerom da se izbeglice mogu smatrati i za ekonomske emigrante jer ekonomske krize prate ratne konflikte (Sales, 2007, prema King, 2012). Ovim kritikama ide u prilog i činjenica da se tipovi migracija lako transformišu iz jednog u drugi pa se npr. studenti koji sklope brak sa državljaninom ili državljankom zemlje u kojoj studiraju trajno nastanjuju u njoj (Grečić, 2002a). Transnacionalni pristup, takođe, napušta bipolarno shvatanje modela prostora u vidu podele na društva „porekla“ i društva „destinacije“ i lokalizovanih identiteta, kao i vremenski određenih kategorija „stalnih“, „privremenih“ i "povratnih" migracija obrazlažući to sve češćim udelom cirkularnih migracija (De Haas, 2005).

Tabela 1. Tipologija migracije

Relacija	**Migraciona sila**	**Grupa migracija**		**Tip migracije**	
				Konzervativna	**Inovativna**
Priroda i čovek	Ekološki pritisak	Primitivna		Lutanje / Nomadizam	Bežanje iz zemlje
Stanje i čovek	Migraciona politika	Prisilna	bez povratka	Trajno preseljenje	Trgovina robovima
			s povratkom	Beg	Trgovina najamnim radnicima
Čovek i norme	Više aspiracije	Slobodna		Grupa	Pionir
Kolektivno ponašanje	Socijalni trenutak	Masovna		Nastanjivanje	Urbanizacija

Preuzeto iz “A general typology of migration” od W.Petersen, 1958, *Sociological Review, 23*(3), str. 257.

Izrazom ekonomska migracija određuje se da je uzrok migracije pre svega ekonomske prirode, a kao istoznačan izraz se koristi i internacionalna radna migracija (Stahl, 1982). Ekonomski emigranti se sele iz jednog regiona, mesta ili države u druge sa ciljem da poboljšaju sopstveni standard življenja (Collins, 2003) ili finansijski status (Bartram, 2011). Martin i Vidgren (Martin & Widgren, 2002) predlažu podelu na ekonomske i neekonomske

emigrante, a njihovo migriranje objašnjavaju faktorima privlačenja, odbijanja i mreže. Ekonomske emigrante podstiče potraga za poslom ili boljom platom i tražnja imigracionih zemalja za određenim tipom radne snage dok društvenu mrežu koriste za obaveštavanje o stanju u drugim zemljama. Neekonomske emigrante pokreće želja da se pridruže porodicama ili ih iz vlastite zemlje tera rat i proganjanje, a mrežu koriste za transport, komunikaciju, institucionalnu pomoć u emigraciji ili kao izvor informacija o novim mogućnostima i podsticaj na traganje za novim iskustvima. Martin i Widgren (2002) navode da neekonomski emigranti postaju i osobe koje saznaju o uslovima i šansama u inostranstvu putem globalizacije i turizma pa se dalje odlučuju na studiranje ili rad u inostranstvu da bi radili ili obogatili ličnost. Ekonomska emigracija, definisana kao privremena migraciju radne snage uglavnom u obližnje zemlje, se razlikuje od demografske koja dovodi do trajnog preseljenja, a rezultuje smanjenjem opterećenja tržišta države porekla i opadanjem populacionog rasta u njoj (Steigeng, 1955; Sauvy, 1948). Osnovni cilj ekonomskih migranata je poboljšanje materijalnih uslova života. Zbog toga oni države biraju prema mogućnosti legalizacije svog statusa i zapošljivosti, a do odluke najčešće dolaze spontano (Boske, 2013). Ekonomski migranti lakše postaju osobe deficitarne profesije na tržištu rada (Mahroum, 1999; Iredale, 2001). Ekonomski razlozi migracija se javljaju i kod prinudne migracije ili migracije radi spajanja porodice (Poleti, 2013).

Savet Evrope (1996) ukazuje da se klasifikacija ekonomske migracije može izvršiti na osnovu perspektive politike zemalja koje deluju u procesu ili individualnih namera migranata, ali napominje da ova klasifikacija nije isključiva. On predlaže podelu ekonomske migracije na osnovu suštine i forme kretanja na sledeće kategorije: migracija zbog obrazovanja ili obuke, migracija zbog profesionalnih ili poslovnih razloga, migracija po ugovoru (privremene, sezonske ili projektom vezane migracije), migracije radi nastanjivanja, ilegalne migracije, izbeglištvo i migracije radi dobijanja azila. Poslednje dve vrste migracije karakteriše prisilnost dok su sve ostale dobrovoljnog karaktera. Po svojim karakteristikama emigracija visokoobrazovanih pripada ekonomskoj migraciji.

Emigracija visokoobrazovanih osoba se često naziva „odliv mozgova“ (eng. brain drain) kako bi se naglasile negativne posledice po zemlju porekla u vidu gubitka političke, ekonomske i intelektualne elite s jedne strane i investicija u njihovo obrazovanje s druge (UNESCO, 2011). „Odliv mozgova“ (Merriam-Webster’s online dictionary, n.d.) se definiše kao situacija u kojoj mnogi obrazovani i stručni ljudi napuštaju određeno mesto ili zanimanje

i sele se na druga zbog boljih uslova. Izraz je prvi put koristilo *Kraljevsko društvo Velike Britanije* (eng. The British Royal Society) 1962. godine za opis po njima zabrinjavajućeg rasta emigracije naučnika i tehničara iz Velike Britanije u SAD (Davenport, 2004). „Odliv mozgova“ se koristi za emigraciju naučnika ili tehničara koja dovodi do prevage gubitaka zemlje porekla nad dobitkom, a u protivnom se govori o „mobilnosti“ ili „umrežavanju“ koja se u savremenom društvu smatra za korisnom i potrebnom (Grupa 484, 2010). Ovaj izraz je opterećen ekonomskim nacionalizmom jer indikuje da visokoobrazovane osobe koriste zemlji porekla samo ako žive u njoj, a da joj svojom emigracijom izazivaju veliki i nenadoknadiv gubitak (Johnson, 1965). Transnacionalni teoretičari se protive korišćenju analitičke perspektive metodološkog nacionalizma u migracionim studijama i predlažu da se ona zameni perspektivom globalne snage obuhvatajući perspektive lokaliteta, analize transnacionalnih polja moći i koncept različite lokalne i transnacionalne inkorporacije imigranata (Schiller, 2007). Sa aspekta transnacionalne teorije ni bespovratna migracija nije štetna ako migranti održe bliske veze sa zemljom porekla i postanu prenosioci tehnologije i znanja. Emigracija visokoobrazovanih osoba iz država u razvoju je delom uzrokovana anomijom tržišta rada usled koje se ne poštuje procedura zapošljavanja nego se zapošljava preko porodičnih veza, političkim uticajem i korupcijom (Becker, Ichino, & Peri, 2004; Giannoccolo, 2006). Stanovište da migracije izazivaju „odliv mozgova“ je diskutabilno jer se ispostavilo da je udeo visokoobrazovanih osoba nizak (uglavnom oko 10% migrantske populacije), a da njihova emigracija poboljšava stanje u državi porekla usled doznaka, investicija, robne razmene i prenosa znanja, kao i da su visokoobrazovani emigranti često produktivniji u razvijenijim državama (De Haas, 2005). Međutim, bez obzira na kritike, ovaj pojam često se koristi u naučnom diskursu i štampi kao sinonim emigracije visokostručnih osoba, a bibliometrijske analize pokazuju da je od 2005. do 2009. godine korišćen dva puta više nego u celokupnom prethodnom periodu (Gibson & McKenzie, 2011). Preispitivanje posledica emigracije visokoobrazovanih osoba dovelo je do prepoznavanja pozitivnih efekata ovog fenomena i uvođenja pojma „odlazak ljudskog kapitala“ (eng. human capital flight) kao istoznačne fraze bez implikacije da proces dovodi do dodatnog siromaštva zemalja u razvoju (Rapoport, 2002). Migracija visokoobrazovanih se naziva i migracija „zlatnih okovratnika“ pri čemu se tim izrazom metaforično predstavljaju menadžeri, investitori, poslovni ljudi, istraživači, inženjeri, profesionalni sportisti i umetnici (Triandafyllidou & Gropas, 2014). Migracija visokoobrazovanih osoba se naziva i cirkulacija mozgova (fr. circulation des elites) jer je karakteriše mobilnost, odnosno višestruka promena mesta ili država boravka (Kelo & Wächter, 2004; Davenport, 2004). Naučni rad zahteva neprestano

usavršavanje, razmenu mišljenja i promociju što se postiže mobilnošću pa su i migracije deo karijernog obrasca naučnika (Adamović i Mežnarić, 2003). U literaturi se često na sličan način bavi migracijom visokoobrazovanih i visokostručnih osoba (stručnjaka), ali ove dve grupe nisu identične. Visokostručni radnici ili stručnjaci (eng. highly skilled workers) pored visokoobrazovanih osoba obuhvataju i osobe sa obimnim ili ekvivalentnim iskustvom u polju (Iredale, 2001). Suprotan izraz „dobitak talenta“ (eng. brain gain) se koristi za pozitivne efekte emigracije visokoobrazovanih osoba na stanje u zemlji porekla (Carr, Inkson & Thorn, 2005) ili u zemlji primanja (Grečić, 2010).

Tabela 2. Pregled tipologija migracija visokostručnih osoba (prema Iredale, 2001)

kriterijum	**tip migracije**
motivacija	prisilni egzodus etnička emigracija „odliv mozgova“ državna politika industrijska politika obrazovanje, specijalizacija
razvijenost zemlje porekla i destinacija	iz nerazvijenih u razvijene zemlje iz razvijenih u nerazvijene ili razvijene zemlje povratnička („return migration“) kapitalom vođena migracija
kanal ili mehanizam migracije	internacionalno tržište rada of šor (eng. off shore) kompanije inostrane agencije za zapošljavanje mali agenti etničke mreže migranata internet
trajanje migracije	trajno privremeno cirkularno
način akomodacije migranata u novu sredinu	otežano uklapanje usled ometanja neutralno potpomaganje uklapanja

Ajrdejl (Iredale, 2001) određuje tipove migracije visokoobrazovanih osoba prema motivaciji, razvijenosti zemlje izvora i destinacija, kanalu ili mehanizmu koji je korišćen prilikom preseljenja, trajanju migracije i načinu akomodacije migranata u novu sredinu (tabela 2). Savremene migracije, naročito visokoobrazovanih osoba, karakteriše privremenost i cirkularnost (Kahanec & Zimmermann, 2008; Stanković, 2014). Moderni poslovni modeli kao što su angažovanje spoljnih saradnika iz zemalja u razvoju za usluge kreiranja softvera i laka dostava proizvoda doveli su do povećanja privremene i cirkularne migracije potrebne za

održavanje softvera (D'Costa, 2008). Empirijsko istraživanje na uzorku od 225 indijske softverske firme ukazuje na visok udeo privremenih migranata među Indijcima zaposlenima u IT sektoru (Commander, Chanda, Kangasniemi, & Winters, 2004). U slučaju migracije programeri se ponekad vraćaju ili investiraju u zemlju porekla (Iredale, 2001). Migracija visokoobrazovanih osoba se izdvaja po kriterijumu motivacije, a prema ostalim kriterijuma može biti bilo koje kategorije.

1.2. Pregled važnih teorija u okviru migracionih studija

Migracione studije objedinjuju istraživanja ljudske migracije iz oblasti sociologije, antropologije, demografije, ekonomije i geografije, ali još uvek nije došlo do prave interdisciplinarne saradnje i integracije teorija nastalih u okviru pojedinih disciplina. Prvi prilog naučnim studijama ljudskih migracija sa geografskog i demografskog aspekta dao je Ravenštajn krajem 19. veka postuliranjem „zakona" migracija do kojih je došao proučavanjem internih migracija (Bijak, 2011). Od 1930. godine raste broj radova o migracijama (Greenwood & Hood, 2003; Dorigo & Tobler, 1983), a veliki skok u produktivnosti se desio u poslednjih tridesetak godina (Bommes & Morawska, 2005; Gibson & McKenzie, 2011). Naučni radovi nastali u oblasti ekonomije, sociologije, demografije i društvene geografije, mahom teorijskog karaktera, značajno su povećali razumevanje spoljnih pokretača migracija i njihovog uticaja na donošenje odluke da se emigrira, ali je za dublje razumevanje potreban integrativni i interdisciplinarni pristup kojim će se problem sagledati iz više perspektiva uz prilagođavanje promenama društvenog i ekonomskog funkcionisanja (Massey et al., 1993; Predojević-Despić, 2010). Brojni istraživači kritikuju nedostatak integracije ili sugerišu da se što pre otpočne sa interdisciplinarnim istraživanjima (Bommes & Morawska, 2005; Butler, 2001; Massey et al., 1993). Integracija postojećih teorija ne bi trebala biti problem jer teorije pozicioniraju uzročne mehanizme na različite nivoe agregacije što obezbeđuje prihvatljivost raznim objašnjenjima (Faist, 2010; Massey et al., 1993). Sistematizacije postojećih teorija migracija prate različite kriterijume, ali se uglavnom dele prema naučnoj oblasti kojoj pripadaju (Bijak, 2011). U ovom radu se pošlo od Bijakove podele (slika 1), ali je ona proširena u skladu sa razmatranjima ostalih relevantnih autora (Bijak, 2011; Massey et al., 1993; Predojević-Despić, 2010). Pored predstavljenih teorija postoji niz njihovih modifikacija i drugih manjih teorija, ali nedostaju empirijska istraživanja (Bauer & Zimmermann, 1999; Massey et al., 1993). Na kraju je predstavljena i Feistova sistematizacija migracionih istraživanja podela (Faist, 2010) koja omogućava brzo razumevanje međusobnog odnosa nekih od teorija koje je naveo Bijak. O specifičnoj podeli

teorija migracija koje se bave visokoobrazovanim migrantima izjasnio se samo Ajrdejl (Iredale, 2001) pa su u ovom poglavlju predstavljene samo opšte migracione teorije. On navodi da se migracijom visokostručnih osoba bave mikroteorija ljudskog kapitala, neomarksistička strukturalistička makroteorija i institucionalna makroteorija, ali ih smatra nedovoljno razvijenim. Mikroteorija ljudskog kapitala uzroke migracije nalazi u boljoj plati ili zaposlenju, neomarksistički strukturalistički pristup analizira uticaj roda, rase, klase, razvijenosti države i sl., a institucionalni uzroke traži u pojedincu, njegovim sociodemografskim karakteristikama i institucijama (Iredale, 2001).

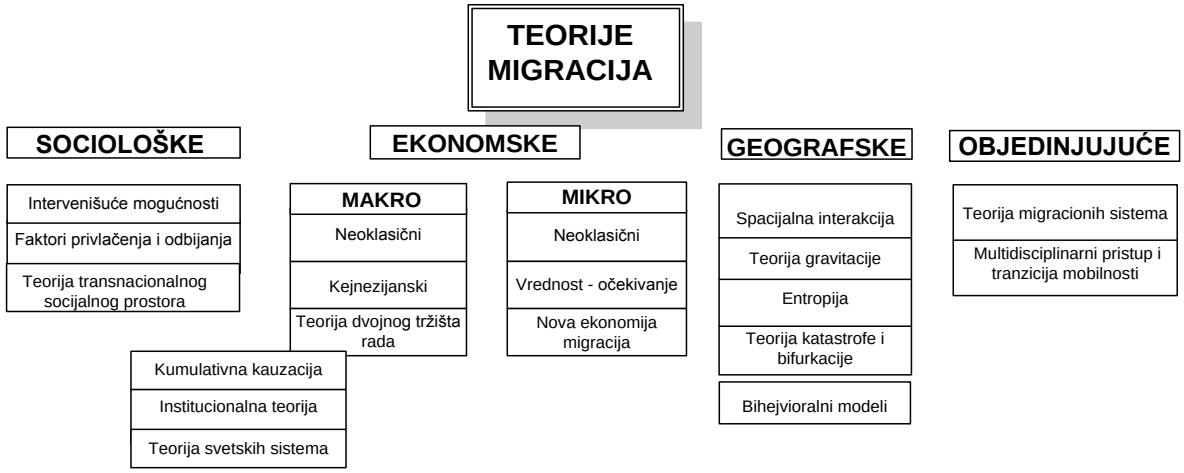

Slika 1. Pregled teorija migracija. Preuzeta iz *Forecasting International Migration in Europe: A Bayesian View* (Vol. 24, str.48) od J. Bijak, 2011, Springer Science & Business Media.

Specifičnost sociooloških teorija je u akcentovanju uticaja spoljnih faktora i društvenog okruženja na migracije. Bijak (2011) navodi da su prve sociološke teorije migracija nastale 1950-ih godina kada je Stouffer uveo ***intervenišuće mogućnosti*** shvativši da je osim fizičke distance odnos šansi u državama destinacije i porekla važan uzrok. Sledeća relevantna sociološka teorija je ***model faktora privlačenja i odbijanja*** (eng. Push & pull factors model) koja je bila široko prihvaćena i u ekonomskim teorijama (Lee, 1966). Ova teorija će biti detaljnije predstavljena u posebnom poglavlju. U ovoj grupi je jedna od najmlađih, ali danas i najuticajnijih ***teorija o transnacionalnom socijalnom prostoru***[1] koja objašnjava migraciju na mezonivou korišćenjem socijalnih mreža i socijalnog kapitala (prema Bijak, 2011). Transnacionalni pristup integriše dosadašnje pristupe i predlaže da se istraživanja fokusiraju

[1] Transnacionalni socijalni prostor je kombinacija socijalnih i simboličkih veza grupa i organizacija u zemlji porekla i destinaciji sa grupama migranata, izbeglica ili etničkih manjina među kojima se javljaju socijalni, kulturni, politički i ekonomski procesi razmene (Faist, 1998).

na transnacionalno polje, a na migracije gleda kao logičnu posledicu globalizacije i sastavni deo kapitalizma (Predojević-Despić, 2010). Ovaj pristup je otkrio pozitivne strane održavanja dugoročnih veza emigranata sa zemljama porekla na integraciju u novu sredinu i stvaranje transnacionalnog prostora osporivši strukturalističke migracione teorije kojima je emigracija, naročito obrazovanih osoba, ocenjivana kao gubitak (De Haas, 2005). Prema ovoj teoriji migracije nisu samo jednosmeran proces, već često dolazi do povratnih migracija i cirkulacije ljudi, informacija i proizvoda između uključenih zemalja, a za pojedinca predstavljaju strategiju preživljavanja koja ne isključuje održavanje snažnih veza sa zemljom porekla (Faist, 1998). Transnacionalne teorije koriste koncept dijaspore da bi istakle snagu i značaj identiteta za transnacionalnu migraciju i uspešno funkcionisanje u obe zemlje, a suprotstavljaju ga pretpostavkama o javljanju fragmentisanog ili hibridnog identiteta kod migrantskih grupa (Butler, 2001; Howard, 2000). Moderni uslovi života, naročito tehnički aspekti, su omogućili razvijanje transnacionalnih i transgeneracijskih veza i posledično formiranje, razvijanje i prenošenje kolektivnog identiteta, povećanje pozitivnih efekata migracije i bolju integraciju migranata (De Haas, 2005). Važan doprinos ove teorije je u uviđanju značaja socijalnog kapitala za saradnju među mrežama, grupama i organizacijama u različitim državama kao i za povećanje ekonomskog, ljudskog i socijalnog kapitala (Faist, 1998).

Ekonomske teorije migracija se pre svega mogu podeliti na makroekonomske i mikroekonomske teorije. Makroekonomske teorije se bave efektom migracije na funkcionisanje visoko agregiranih tržišta kao što je tržište rada i istražuju socijalnu i ekonomsku strukturu unutar i između država dok se mikroekonomske teorije bave donošenjem odluke pojedinca o migraciji na osnovu analize potencijalnih troškova i profita (Bijak, 2011). U ekonomskim istraživanjima često je proučavana uloga motivacije na donošenje odluke da se emigrira, ali je objašnjenje velikim delom određeno izabranim teorijskim okvirom (Predojević-Despić, 2010; Bijak, 2011).

U okviru društveno uticajne ***neoklasične ekonomske teorije migracija*** razvijane su i mikro i makroteorije u cilju definisanja radnih migracija u procesu industrijalizacije (Predojević-Despić, 2010). Neoklasična teorija je dugi niz godina veoma uticala na javno mišljenje i imigracionu politiku (Massey et al., 1993). Glavni pokretači migracija na ***makroteorijskom nivou*** su geografske razlike u visini zarada i uslovima zapošljavanja proizašle iz razlika u ponudi i potražnji radne snage i raspodele kapitala (Massey et al., 1993). Ova teorija predviđa da se radnici sele ka prostorima gde je veća plata i potražnja, a kapital

(uključujući i ljudski) ka siromašnim zemljama i regionima što dugoročno gledano vodi ka ujednačavanju svetskih tržišta u platama, zaposlenosti, kapitalu i ekonomskom razvoju (Massey et al., 1993; Bijak, 2011). Heris-Todarov makroekonomski model počiva na očekivanoj zaradi, zapošljivosti u ruralnom i industrijskom sektoru i uticaju relevantnih politika (Harris & Todaro, 1970, prema Bijak, 2011). Ovaj model migriranja je nastao sa ciljem da se objasni nastavak migracija selo-grad uprkos rastu nezaposlenosti u gradovima tako što se u osnovni model analize neposrednih dobiti i gubitaka uključuju i razlike u očekivanoj dobiti, mogućnosti dobijanja posla i visini zarade (Predojević-Despić, 2010). Kasnije modifikacije su uključile druge faktore kao što su propušteni dobici od migracija, troškovi putovanja, nezaposlenosti u vreme menjanja mesta stanovanja i prilagođavanja novoj sredini, kao i psihološku cenu migracije, ali su zanemarili socijalni, kulturni, politički i institucionalni kontekst (Predojević-Despić, 2010). Todarov pristup je primenljiv za objašnjenje veće verovatnoće migriranja visokoobrazovanih osoba razlikama u individualnim sposobnostima, znanjima, veštinama i demografskim karakteristikama, ali i njima određenoj razlici u očekivanoj dobiti od migriranja (Predojević-Despić, 2010). Makro nivo je uključen sa pretpostavkom da države prijema teže povećanju sopstvene dobiti pa migrante selektuju prema traženom obrazovanju, znanjima i drugim osobinama. ***Kejnzijanski pristup*** pretpostavlja da migracije prate poslovne cikluse koji dovode do geografskih neujednačenosti među državama u zaposlenosti i tako doprinose ujednačavanju (Bijak, 2011). Prema ***teoriji dvojnog tržišta rada*** migriranje izazivaju više faktori privlačenja (potreba za dodatnom radnom snagom), nego faktori pritiska (niske zarade, visoka stopa nezaposlenosti). Potražnja za inostranom radnom snagom potiče iz strukturne inflacije i njom uzrokovanih motivacijskih problema, ekonomskog dualizma i demografije ponude tržišta rada karakteristične za napredne industrijske države. Razvijene zemlje karakteriše strukturna inflacija prouzrokovana rastom plata koje odražavaju socijalni status i prestiž i posledično izbegavanje rada na manje finansijski i društveno vrednovanim poslovima čime se stvara grupa poslova za koje nedostaje radna snaga (Massey et al., 1993). Ekonomski dualizam rada i kapitala se reflektuje u formiranju dva segmenta tržišta rada u kom drugi štiti stabilnost prvog sistema (Pedersen, Pytlikova, & Smith, 2008). Prvi segment tržišta rada čine visokokvalifikovani zaposleni na neodređeno vreme u čiji dalji razvoj se ulaže, a drugi segment zaposleni na manje stručne poslove, na određeno vreme pa npr. na akademskom tržištu rada prvi segment čine profesori zaposleni na neodređeno vreme, a drugi privremeno zaposleni (Pedersen et al., 2008). Imigrantima su poslovi iz drugog segmenta prihvatljivi jer su plaćeniji nego većina poslova u nerazvijenim državama iz kojih dolaze. Ova teorija zastupa stanovište da su ljudi

pasivni tokom procesa migracije i reaguju samo na potrebe razvijenog tržišta koje nudi veće podsticaje (Massey et al., 1993).

Prema teorijama iz ***mikropristupa neoklasične ekonomije*** odluka o emigraciji je usmerena ka maksimiranju sopstvenih prihoda, a nastaje na osnovu racionalno izvedenog zaključka da su očekivani troškovi manji od dobiti (cost-benefit analize) što su predstavnici ove teorije matematički formalizovali (Bijak, 2011). Prilikom donošenja odluke o emigraciji zemlja porekla i željena destinacija porede se u zaradama, stopi zaposlenosti, državnoj politici vezanoj za zaradu, mogućnosti realizacije sopstvenih sposobnosti, neophodnim investicijama (uključujući materijalne troškove putovanja, troškove života tokom emigracije i traženja posla), naporu uloženom u učenje novog jezika i sticanje kulture, teškoćama prilikom prilagođavanja novim uslovima i zahtevima rada i psihološkim troškovima prekidanja starih veza i stvaranja novih (Massey et al., 1993). Mikroekonomski modeli donošenja odluke su uglavnom bili zasnovani na objektivnim podacima što je omogućilo naknadno zaključivanje o uzrocima opaženih migracija (Fawcett, 1985). Neoklasične ekonomske teorije su primenljive na objašnjenje procesa donošenja odluke o emigraciji visokoobrazovanih profesionalaca (inženjeri, medicinsko i naučno osoblje) koji zbog specifičnog deficita na tržištu rada u razvijenim zemljama i bolje informisanosti imaju veće pogodnosti i šansu za povoljan ishod (Bauer & Zimmermann, 1999). Prema neoklasičnoj teoriji kretanje visokoobrazovanih osoba može biti i suprotno od pravca kretanja radne snage jer stručnjaci kao i kapital mogu više profitirati u nerazvijenim zemljama (Massey et al., 1993). Na mikroteorijskom nivou, neoklasična migraciona teorija posmatra migrante kao pojedince, racionalne učesnike i pretpostavljajući da odluke donose slobodno i da su dovoljno informisani, očekujući da se migrira ka regionima u kojima će moći da budu najproduktivniji, odnosno, gde će moći da ostvare najviše zarade u odnosu na svoja znanja i veštine.

Prema psihološkom ***modelu vrednost-očekivanje*** (eng. Value-expectation model) vrednovanje migracije i očekivanje njenih ishoda određuju individualne i porodične demografske karakteristike, socijalne i društvene norme, osobine ličnosti i šanse koje se pojedincu nude (De Jong & Fawcett, 1981). Individualne i porodične demografske karakteristike kao što su razvojna životna faza, karakteristike porodice, socioekonomski status, zaposlenost, etnička pripadnost, materijalni status, istorija migracije i dužina boravka u zajednici formiraju stratume populacije specifične po načinu vrednovanja migracija i očekivanog ishoda. U model uključuju i informisanost donosilaca odluke kao moderatora efekta šansi. Ovim modelom se predviđa da očekivanja ishoda od emigracije i njima

pripisanih vrednosti predviđaju tendenciju da se emigrira, a da motivaciju obuhvataju ekonomski, sociološki i psihološki aspekti. Feist (Faist, 2000, prema Bijak, 2011) sumnja u primenljivost teorije vrednost-očekivanje jer ljudi često racionalizuju svoje već izvršene postupke.

Prema ***novoj ekonomiji migracija*** odluku o emigraciji svojih članova kao jednom vidu upravljanja ljudskim resursima donosi grupa srodnika - porodica ili domaćinstvo sa ciljem maksimalnog povećanja očekivanih prihoda, a minimiziranja rizika povezanih sa kritičnim aspektima tržišta osiguranja, kapitala, kredita, rada, osiguranja u slučaju nezaposlenosti (Massey et al., 1993). Istraživanja pokazuju da je za ocenu potrebe za dodatnim povećanjem prihoda važniji relativni nego stvaran status porodice u odnosu na referentnu grupu, kao i da se prilikom izbora destinacije vodi računa o porodičnoj strukturi i ljudskim resursima članova porodice pa se izbegava slanje kvalifikovanijih osoba čija bi migracija mogla rezultirati gubitkom (Stark & Taylor, 1991). Međutim, ovaj model nije dovoljno razjasnio složenije odlučivanje stručnjaka i visokoobrazovanih emigranata koje karakteriše migracija na veće distance ka ekonomski razvijenim zemljama (Bagchi, 2001; Predojević-Despić, 2010). Iako je i ovo model racionalnog odlučivanja na mikronivou, on značajno doprinosi razumevanju migracija uvođenjem mezoanalitičkog nivoa, društvenih strukturnih sila i zakona tržišta i njihovog pozitivnog efekta na uspostavljanje ravnoteže (Predojević-Despić, 2010). Uticaj porodice na donošenje odluka o migraciji je primenjiv na zemlje u razvoju sa velikom nezaposlenošću (Bauer & Zimmermann, 1999). Neoklasična teorija ljudskog kapitala i nova ekonomija migracija su pri objašnjenju donošenja odluke fokusirane na mikronivo, ali je u prvoj jedinica posmatranja pojedinac, a u potonjoj porodica. Pored toga prva se zasniva na pretpostavci da je kontekst donošenja odluke o migraciji samo tržište rada koje teži ekvilibraciji, a druga da je u pitanju niz nesavršenih tržišta podložnih uticaju društva (Massey et al., 1993).

Institucionalna teorija, teorija svetskog društva i teorija svetskog sistema su prepoznate kao hibridi sociooloških i ekonomskih teorija. ***Institucionalna teorija*** (Massey et al., 1993) socioekonomskog karaktera je ukazala da privatne institucije, nevladine organizacije, preduzeća i profitne organizacije postaju s vremenom infrastrukture koje potpomažu proces migracija i od toga imaju određenu korist.

Interdisciplinarna ***teorija svetskog sistema*** objašnjava porast migracija ekonomskom globalizacijom, promenom strukture svetskog tržišta i ekonomskim prodorom razvijenih kapitalističkih zemalja u zemlje u razvoju (Massey et al., 1993; Predojević-Despić, 2010).

Prema ovoj teoriji ekonomska i politička moć su nejednako raspoređene između razvijenih i nerazvijenih zemalja, a širenje kapitala i migracije vode rastu tih razlika jer narušavaju stabilnost i ekonomiju društava ruralnog tipa i smanjuju njihovu populaciju (Predojević-Despić, 2010). U okviru ove teorije globalni gradovi se prepoznaju kao privlačni faktori jer kao centri moći i bogatstva stalno teže novom zapošljavanju na visokostručnim i uslužnim poslovima (Bijak, 2011). ***Model globalnih gradova*** je pružio uvid u međunarodne migracije visokoobrazovanih struktura stanovništva i njihovu podržanost od strane zemalja prijema, naročito u pogledu potražnje za deficitarnim profesijama kao što su u SAD-u 1960-ih i 1970-ih godina bili lekari, 1980-ih medicinsko osoblje, a od 1990-ih i kompjuterski inženjeri i stručnjaci (Bagchi, 2001; Predojević-Despić, 2010). Ova teorija je delimično empirijski potvrđena jer se ispostavilo da su se mnoge iseljeničke zemlje razvile zahvaljujući migracijama (Predojević-Despić, 2010). Prema ***hipotezi kumulativne kauzalnosti*** (Massey et al., 1993) nastaloj u okviru teorije svetskog sistema (Predojević-Despić, 2010) i ekonomskim teorijama (Bijak, 2011) migracije izazivaju promene društvenog konteksta koje dalje olakšavaju održanje migracionih procesa. Prema ovom modelu razvoj migrantskih mreža, institucionalne i socioekonomske promene u zemljama učesnicama u vidu promene socijalne hijerarhije, materijalnog statusa i distribucije ljudskog kapitala, javljanje transnacionalnih delatnosti kumulativno utiču na proces migracije (Predojević-Despić, 2010; Bijak, 2011). Ovaj model navodi da kumulativnu kauzaciju omogućuju sledeći socioekonomski faktori: socijalne mreže imigranata, institucije koje podržavaju razvoj transnacionalnih pokreta, platni jaz, organizacija poljoprivrede, ideološke veze sa razvijenim zemljama, kultura migracije, regionalna distribucija ljudskog kapitala i društveno značenje promena u načinu rada u zemlji migracije (Massey et al., 1993). Shvatanje o kumulativnoj kauzalnosti i promenljivosti trendova i tipova savremenih tokova migracija ukazalo je na važnost ***sistemskog pristupa*** migracijama, a naročito povratnih informacija o stanju u pojedinim mestima koja pripadaju nekom migracionom sistemu (Predojević-Despić, 2010). Teorija svetskih sistema kao i sve teorije koje primat daju strukturalnim faktorima kritikovana je zbog stanovišta da se ljudi pasivno prilagođavaju promenama i nedovoljno sistematičnog i analitičnog empirijskog pristupa (Predojević-Despić, 2010).

Geografske teorije nastoje da migraciju objasne distancom, ali uključuju i uticaj drugih faktora kao što su proizvod broja stanovnika u željenom i sadašnjem mestu stanovanja, očekivane prepreke, itd. U ***gravitacijskim modelima*** se za predviđanje obima imigracije osim proizvoda broja stanovnika u željenom i sadašnjem mestu stanovanja, koriste i zaposlenost,

dohodak, BND, a kao mera distance koriste se i troškovi ili vreme potrebno da se premosti razdaljina (Bijak, 2011). Ponekad se istovremeno koristi i više od navedenih mera, a uključuju se i broj imigranata u analiziranim zemljama, kultura i etnički ili lingvistički aspekti (Lewer & Van den Berg, 2008). Sociolog Lee (1966) je relativizovao distancu subjektivnom percepcijom prepreka koje pojedinac ili grupa očekuju prilikom preseljenja. Bijak (2011) pominje i geografske modele zasnovane na pretpostavci da migracije vode ka ***entropiji*** sistema regiona i na njoj zasnovanoj ***teoriji katastrofe i bifurkacije*** u kojoj i male modifikacije sistema mogu imati velike posledice. Značajna geografska teorija je ***tranzicija mobilnosti*** prema kojoj socijalna modernizacija povećava raznovrsnost obrazaca ljudske migracije (Zelinsky, 1971; prema Bijak, 2011).

Bijak (2011) nije pomenuo ***bihejvioralne geografske modele*** istraživanja kretanja u prostoru nastale posle 1960. godine koji su polazili od pretpostavke da psihološki faktori značajno utiču na migraciju. U ovim modelima se isključivo analizom uticaja kognitivnih i afektivnih faktora koji određuju percepciju okruženja nastojalo objasniti kretanje dok je zanemarena analiza uticaja karakteristika objektivnog okruženja (Desbarats, 1983). Istraživanja iz oblasti bihejvioralne geografije karakterišu metodološke greške koji su doveli do niza kontradiktornih zaključaka što ukazuje da je veza psiholoških karakteristika osobe i ponašanja mnogo kompleksnija nego što to sami geografski modeli mogu obuhvatiti (Desbarats, 1983). Najveći problem je njihova polazna pretpostavka da je izbor destinacije racionalan i slobodan čime se zanemaruje da osobe motiviše i težnja ka postizanju zadovoljstva kao i da određeni faktori remete realizaciju izbora. Debara (Desbarats, 1983) ga rešava uvođenjem uticaja socijalnog faktora po uzoru na Dulejnijevu teorije predložene kontrole. Zatim uvodi prepreke kao dodatan prediktor ponašanje kako bi osim obuhvatila i nevoljne uzroke migracija. Pored toga predlaže uvođenje integrisanog i fleksibilnog okvira za objašnjenje migracija i izbora destinacije kojim psihološkoj teoriji ponašanja pridodaje i faktore direktnih i indirektnih ograničenja.

Bijak (Bijak, 2011) navodi da su najobuhvatnije teorije migracionih sistema i teorijska sinteza internacionalnih migracija. Njih karakteriše dinamička perspektiva koja istražuje lokaciju porekla i destinacije i različite tipove veza među njima, poredi migracione tokove i destinacije čime se dobija jasniji uvid u različitosti i neravnoteže koje pokreću sistem (Predojević-Despić, 2010). Procesi globalizacije su pogodni za objašnjenje specifične motivacije i principa donošenja odluke visokoobrazovanih osoba i stručnjaka koji se u

inicijalnim fazama migracije uglavnom prvi odvažavaju na ovu odluku i ostaju prostorno mobilniji od ostalih obrazovnih grupa tokom svih faza (Predojević-Despić, 2010). ***Teorija migracionih sistema*** prepoznaje postojanje dinamičkih sistema sačinjenih od država povezanih istorijskim, kolonijalnim, ekonomskim, kulturnim i političkim vezama koje povratnim mehanizmima prenose informacije potrebne za uspešnu emigraciju (Predojević-Despić, 2010). Ova teorija objedinjuje teoriju mreža, institucionalnu teoriju i teoriju kumulativne kauzacije koje prepoznaju postojanje stabilnih migracionih sistema, cirkularnost i samoodrživost procesa migracije (Massey et al., 1993; Faist, 1997). Ovim teorijama je pridodata ***perspektiva društvenih mreža*** čiji uticaj raste od 1970-ih godina. Ona je ukazala da mreže nisu samo kanal već i inicijator migracija čime je istakla da su moderne migracije više izraz globalne dinamike nastale ljudskom interakcijom, nego rezultat odnosa ponude i potražnje (Predojević-Despić, 2010). Migrantske mreže obezbeđuju samoodrživost procesa migracije smanjujući troškove i rizike koji je prate, a naročito su korisne kada postoje veće prepreke ka migraciji (Massey et al., 1993). Mesijeva sveobuhvatna ***multidisciplinarna teorija*** nastoji da obuhvati ekonomske, političke, sociološke i psihološke determinante (Predojević-Despić, 2010). Po njemu su migracije uslovljene sadejstvom individualnog nivoa odlučivanja, faktora odbijanja ili privlačenja i socijalnih, političkih ili ekonomskih faktora na makronivou koji su bili inicijalni pokretači migracije, ali su s vremenom postali nezavisni od uzroka koji su ih podstakli. Ovaj sistemski pristup nalaže da se istraži međuzavisnost obuhvaćenih zemalja slanja i prijema, a naročito migracionih tokova i istorijskih, kulturnih, kolonijalnih i tehnoloških veza među njima uz sagledavanje prostorne i vremenske dimenzije (Predojević-Despić, 2010).

Značajan doprinos sistematizaciji daje i Feist (Faist, 2010) navodeći da istraživanja migracija formiraju hijerarhijsku strukturu (tabela 3) u kojoj figurišu makronivo, mezonivo i mikronivo (Faist, 2010). Makronivo objedinjuje ekonomiju, politiku, demografiju i ekologiju na nivou države. Mezonivo obuhvata domaćinstva, srodničke, socijalne i simboličke veze, socijalne mreže, kao i etničke, nacionalne, političke i religijske organizacije. Mikronivo sadrži individualne faktore kao što su vrednosti i iskustvo. Psihologija migracija se pre svega bavi mikronivoom analize problema migracije jer istražuje opšte odnose između osobe, okruženja i kretanja sa ciljem da utvrdi determinante i posledice migracija (Fawcett, 1985). Povezivanje mikroperspektive po kojoj je ponašanje racionalno i voljno i makroperspektive po kojoj je odraz socijalne dinamike je jedan od najvećih problema socijalnih nauka što se

manifestuje i u shvatanjima spacijalnog ponašanja (Desbarats, 1983). Za objašnjavanje migracionih procesa potrebna je integracije sva tri nivoa (Haug, 2008).

Tabela 3. Nivoi analize migracija

Struktura	**MIKRONIVO**	**MEZONIVO**	**MAKRONIVO**
Nivo	Individualni	Odnosni	Strukturalni
Fokus	Individualno donošenje odluka Motivi Pristup resursima	Socijalni relacioni kontekst izbora Interaktivno korišćenje kapitala i vremena	Strukturalne mogućnosti i ograničenja
Ključni pojmovi i problemi	Prednosti insajdera Analiza dobiti i troškova Nesigurnost i informacije koje umanjuju rizik Vremensko - prostorni kontekst i razvojna faza Lokacija - specifični kapital i vlasništvo	Socijalne veze (jake, slabe i simboličke) potencijalnih migranata u oblasti u koju se želi migrirati Specifičnost kapitala, naročito društvenog Kulturalna variranja u strukturi i ulozi	Politička nestabilnost u zemljama porekla Specifičnost migracionih sistema ili nacionalnih država unutar svetskog političko-ekonomskog sistema Nivoi ekonomskog razvoja u zemljama slanja i primanja
Ključni koncepti	Rast očekivanja i relativna deprivacija	Lančana migracija Mreže migranata	Razvoj i promena
Cilj objašnjenja	Vrednost, očekivanja, promene između osoba koje se sele koje ostaju	Unutrašnja dinamika migracionih procesa	Efekat na ekonomski razvoj, kao i socijalne, političke i kulturne promene
Glavne teorije	Model faktora privlačenja i odbijanja Neoklasična mikroteorija migracija Bihejvioralni modeli Teorija društvenih sistema	Teorija društvenog kapitala Institucionalna teorija Teorija mreža Kumulativno uzrokovanje Nova ekonomija radne migracije	Neoklasična makroteorija migracija Teorija dvojnog tržišta rada Teorija svetskih sistema Tranzicija mobilnosti

Adaptirano iz " The crucial meso-level." od T. Faist, 2010, u M. Martiniello & J. Rath (Eds.), Selected studies in international migration and immigrant incorporation, Amsterdam: University press, str.72.

Za objašnjenje procesa migracija koriste se modeli sa više nivoa. Kombinacija teorije racionalnog izbora i socijalnog kapitala dovela da je do formiranja modela za objašnjenje lančanih migracija (Haug, 2008). U početku migriraju pioniri ili osobe sa većim kapacitetima, zatim sledi radna migracija osoba koje se oslanjaju na pionire i naposletku članovi porodice prethodnih migranata. Mikronivo u vidu donošenja odluke o migraciji je određen socijalnim kontekstom u formi mreže poznanika i rodbine koji se smatra za mezonivo i

makrostrukturalnim uslovima što je prikazano na dijagramu (slika 2). Do migracije dolazi kad osobe ocene da je očekivana korist od migracije veća od potencijalnog gubitka.

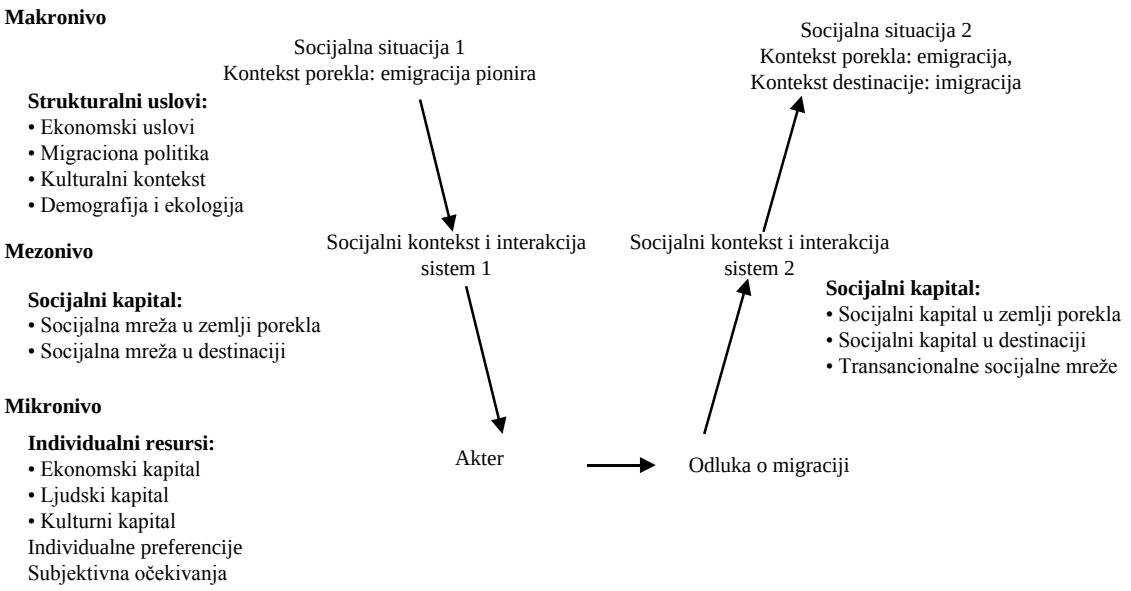

Slika 2. Model donošenja odluke o migraciji i socijalnih mreža na više nivoa. Preuzeta iz "Migration networks and migration decision-making," od S.Haug, 2008,. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, *34*(4), str. 590.

Koncepcija ovog istraživanja najviše odgovara Feistovom modelu (Faist, 2010) jer su osim psihološkog mikronivoa analizirani uzroci i na makronivou i mezonivou, ali i preporuke drugih autora da je potrebna integracija sva tri nivoa za razumevanje migracija (Desbarats, 1983; Haug, 2008). Ograničenjem uzorka na visokoobrazovane ekonomske migrante iz Republike Srbije velikim delom je kontrolisan uticaj makronivoa. Mezo nivo je predstavljen faktorima privlačenja i odbijanja. Sama TPP teorija već uključuje mezonivo pretpostavljajući uticaj subjektivnih normi na donošenje odluke da se emigrira. Iako je istraživanje fokusirano na istraživanje psiholoških determinanti pretpostavlja se da i one donekle održavaju stanje na makro i mezonivou. Pored toga ovo istraživanja se nadovezuje i na psihološka istraživanja uzroka migracije bazirana na modelu očekivanje-vrednost jer je i teorija planiranog ponašanja zasnovana na toj formi.

1.3. Pregled dosadašnjih istraživanja o emigraciji relevantnih za temu rada

U ovom poglavlju predstavljena su istraživanja determinanti emigracije nastala u različitim psihološkim i sociološkim oblastima. U prvom odeljku predstavljena su psihološka istraživanja motivacionih determinanti emigracije i donošenja odluke da se emigrira.

Prikazane su klasifikacije psiholoških istraživanja migracije i kritički osvrt drugih autora na dosadašnja istraživanja. U okviru ovog odeljka formiran je poseban pododeljak u kojem su predstavljena istraživanja bazirana na motivacionim teorijama, zatim sagledavanja uticaja vrednosti i osobina ličnosti na donošenje odluke o emigraciji. U drugom odeljku su predstavljena dosadašnja istraživanja faktora privlačenja i odbijanja i dat je pregled kritike modela koji se na njima zasniva. U trećem odeljku predstavljen je uticaj socijalnih mreža i specifičnosti njihovog uticaja na visokoobrazovane osobe. Sledi odeljak u kom su rezimirane sociodemografske determinante migracije utvrđene u nizu prethodnih istraživanja. U poslednjem odeljku predstavljeni su dosadašnji radovi koji su koristili teoriju planiranog ponašanja ili njene preteče u istraživanju emigracije.

1.3.1. Psihološka istraživanja motivacije emigranata i donošenja odluke o emigraciji

Istraživači su saglasni da su ključni motivatori emigracije ekonomski faktori kao što je poboljšanje sopstvenih uslova života i života bližnjih i da je odluka proizvod obimne analize ekonomskih i neekonomskih koristi i troškova (Haug, 2008; Stahl, 1982). Međutim, oni nisu dovoljni za predviđanje ove odluke i utvrđivanje individualnih razlika. Početni doprinos istraživanju motivacije emigranata i donošenja odluke o emigraciji dali su mikroekonomski modeli, ali su im nedostajale analize psiholoških karakteristika procesa (Fawcett, 1985). Uzroci migracija se u dosadašnjim teorijama često redukuju na spoljne faktore kao što su nedovoljan ekonomski razvitak, veliki prirodni priraštaj u državi porekla, razlike u zaradama, nedostatak inostrane podrške razvoju i demokratizaciji, socijalne olakšice i pomoć u zemlji destinacije, a u pogledu njenih karakteristika pogrešno se pretpostavlja da je došlo do njihovog velikog porasta i da su sve migracije trajnog karaktera (De Haas, 2005; Predojević-Despić, 2010). Međutim, troškovi i rizici povezani sa migracijama, prvenstveno međunarodnim, ne objašnjavaju zbog čega ne migriraju najsiromašniji i kako društvene mreže smanjuju materijalne i psihološke prepreke migraciji (De Haas, 2005). Dokazi da visok prirodni priraštaj i jaz u zaradama, socijalne olakšice i pomoć ne pokreću međunarodne migracije, već da se one intenziviraju po ulasku zemlje u razvoju u proces intenzivnog privrednog razvitka osporili su rasprostranjeno mišljenje da je glavni uzrok migracije siromaštvo (Massey et al., 1993; Predojević-Despić, 2010). Čini se da nikakav nedostatak ne motiviše dobrovoljnu migraciju jer se na nju češće odlučuju osobe sa boljim ekonomskim statusom i veštinama (Boneva & Freize, 2000; Frieze & Li, 2010). S druge strane, činjenica da se na migraciju odlučuju samo neke od osoba koje žive u istim uslovima ukazuje da se faktori okruženja mogu shvatiti kao uslovi emigracije, a da realizacija namere zavisi od

karakteristika ličnosti odlučilaca (Boneva & Freize, 2000). Dosadašnja istraživanja su potvrdila da individualne razlike u privrženosti ili zadovoljstvu situacijom i mestom življenja, stepenu posedovanja veština i znanja, osobinama ličnosti određuju donošenje odluke o migraciji u istim strukturalnim uslovima (Frieze & Li, 2010). Psihološki faktori uspešno objašnjavaju i nastavak emigracionog procesa nakon poboljšanja stanja u iseljeničkom regionu (Åkerman, 1972).

Postoji nekoliko kriterijuma podele psiholoških problema migracije, a u nastavku teksta predstavljene su klasifikacije prema njihovom vremenskom javljanju i akterima adaptacije na migraciju. Prema **vremenskom javljanju problema** u odnosu na sam čin migracije postavljaju se dve osnovne grupe problema. Prva grupa problema obuhvata istraživanja motivacije, stavova i procesa donošenja odluka koji su prethodili emigraciji, a druga grupa imigrantske probleme adaptacije na novu sredinu, akulturacije, životnog stresa, mentalnog zdravlja i intervencije zajednice da ove probleme smanji (Fawcett, 1985). Šiler (Schiller, 2007) smatra da psihologija migracije treba da proučava samo emigrante neposredno nakon njihovog iseljenja i kasnije tokom njihovog prilagođavanja na novu sredinu.

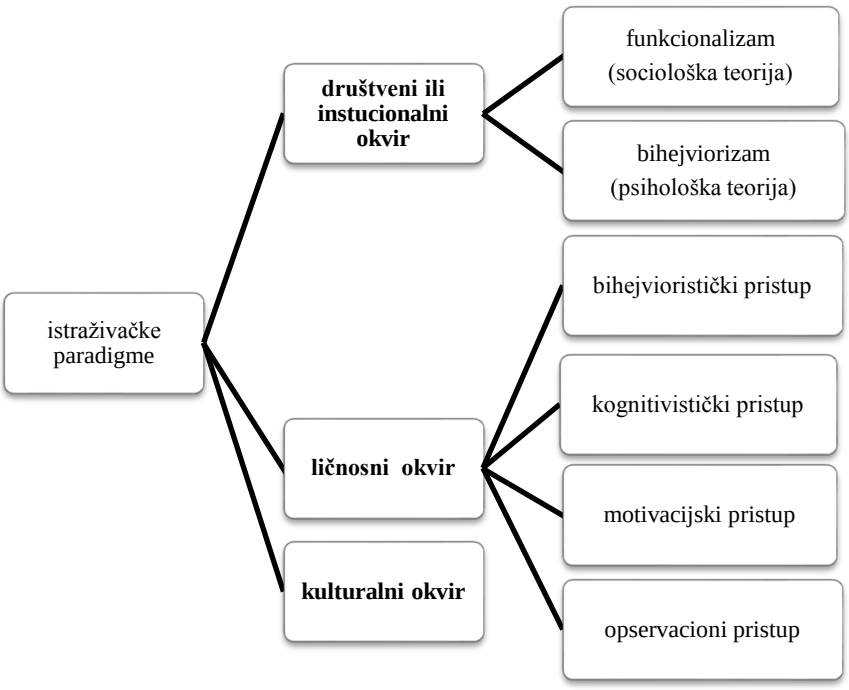

Slika 3. Dijagram sa prikazom Munove podele paradigmi psiholoških istraživanja migracije (Moon, 1995)

Poslednji, **kulturalni okvir** predstavlja kombinaciju društvenog i ličnosnog okvira u proučavanju načina doživljavanja kulture i mesta življenja. Ovu paradigmu prihvataju antropolozi i sociolozi. Prema njemu ljudi migriraju da bi živeli u najboljim mogućim uslovima reagujući na različite kulturne simbole.

Psihološka istraživanja migracija mogu se sistematizovati u tri osnovne paradigme prikazane na slici 3 (Moon, 1995). Prva istraživačka paradigma je nastala u okviru urbane geografije i problem migracija posmatra kroz **društveni ili institucionalni okvir** koristeći još tad prevaziđenu sociološku teoriju *funkcionalizam* i psihološku teoriju *bihejviorizam*. Ona je u skladu sa neoklasičnom ekonomijom i određivanjem faktora privlačenja i odbijanja kao različitih fizičkih i socijalnih karakteristika razmatranih lokacija koje čine ključne determinante migracionog ponašanja. Ova istraživački plodna paradigma pospešila je razvoj psihologije migracije, ali je vodila ka determinizmu, pozitivizmu i posledično redukcionizmu, kao i neopravdanom zaključivanju o pojedincima na osnovu ispitivanja grupa. Druga paradigma u istraživanju migracija istražuje **ličnosne faktore** objedinjujući sledeće pristupe:

a) bihejvioristički pristup kojim se analiziraju socio-psihološki ponašajni obrasci migracije;
b) kognitivistički pristup koji pored strukturnih uključuje i kognitivne varijable u proces odlučivanja;
c) motivacioni pristup koji dopunjuje prethodni pristup uključivanjem motivacijskih faktora;
d) opservacioni pristup koji zaobilazi motivacione teorije i istražuje lično donošenje odluka u okviru institucija.

Psiholozi sugerišu istraživačima iz ostalih naučnih oblasti da za psihološke analize migracije treba da koriste ažurirane teorije, složen konceptualno-metodološki pristup i sistematičniji metodološki pristup (Tartakovsky & Schwartz, 2001; Chirkov, Vansteenkiste, Tao & Lynch, 2007). Mun (Moon, 1995) kritikuje zasnovanost dotadašnjih migracionih studija na prevaziđenim teorijama, neprecizno korišćenje pojmova i nedostatak šireg i objedinjujućeg interdisciplinarnog modela. On kritikuje preterano pridavanje značaja socioekonomskim determinantama čija se nedovoljnost pokazuje kroz samu činjenicu da ne emigriraju sve osobe iz regiona i odsustvo analize uticaja kulturalnih faktora (Moon, 1995).

1.3.1.1. Motivacioni okvir emigracije

Uzroci migracije mogu biti odraz opšte ljudske motivacije (Tartakovsky & Schwartz, 2001). Za razumevanje uzroka emigracije potrebno je razumeti motivaciju koja pokreće proces donošenja odluke da se emigrira i obezbeđuje energiju da se odluka realizuje. U početnim studijama uzroka migracije prepoznati su samo ekstrinzički i situacioni aspekti grupisani kao faktori privlačenja i odbijanja. Međutim, sredinski i životni uslovi nisu mogli u potpunosti objasniti individualne razlike u donošenju odluke da se emigrira pa su uključene i psihološke karakteristike (Boneva & Frieze, 2001). Prostor za sistematsku analizu uticaja psiholoških faktora na donošenje odluke o migraciji otvorio je Li (Lee, 1966) pretpostavkom da je percipiranje faktora kao privlačnih ili odbojnih individualno ili karakteristično za grupu osoba, a da su faktori vezani za zemlju porekla poznatiji nego za destinaciju. Međutim, on navodi niz faktora iz različitih psiholoških domena ne koristeći pri tom dotadašnja psihološka znanja. Kao najuticajnije psihološke faktore prepoznaje ličnu senzitivnost, inteligenciju, svest o uslovima, razvojnu životnu fazu i individualni prag osetljivosti ličnosti na promenu mesta stanovanja. Li (Lee, 1966) smatra da je informisanost o stanju u zemlji destinacije važna determinanta migracije zavisna od ličnih kontakata i izvora informacija. Uključivši uticaj iracionalnih faktora na odluku o migraciji u vidu efekta prolaznih emocija, mentalnih oboljenja i slučajnih događaja dao je važan doprinos (Lee, 1966). U to vreme potencijalni značaj psihologije prepoznao je i Peterson (1958) koji je smatrao da su psihološki faktori, a naročito nivo aspiracije relevantni za migraciju pojedinaca dok nemaju značajan uticaj na masovne seobe. Pored brojnih ekonomskih i sociooloških modela donošenja odluke da se migrira značajan uticaj je ostvarila i teorija očekivanje-vrednost (Bijak, 2011). Ovaj model određuje migraciju kao ciljano ponašanje proizašlo iz svesnog procesa poređenja boravišta i potencijalnih destinacija pri čemu očekivanja velikim delom određuju znanja o razmatranim mestima. Na osnovu iscrpne analize psiholoških studija migracija zaključila sam da se mogu grupisati na istraživanja fokusirana na motivaciju, zatim osobine ličnosti i vrednosti i u skladu s tim sam ih predstavila u nastavku rada.

Mnoga istraživanja migracija se bave taksativnim utvrđivanjem motivatora ne koristeći neku od psiholoških teorija koja bi pružila osnov za sistematizaciju. Osim ekonomskih uzroka utvrđeno je i da ih pokreće razvoj karijere, spajanje porodice ili briga o nemoćnim članovima, bolji kvalitet odrastanja ili obrazovanje dece i politički, kulturni i životni stil (Inkson et al., 2004). Migracije motivišu sticanje bogatstva, socioekonomski

status, afilijacija, udobnost, stimulacija, autonomija i moralnost kao kategorije vrednosti ili ciljeva u kombinaciji sa očekivanjima u pogledu mesta (De Jong & Fawcett, 1981). Slični faktori utiču i na unutrašnje migracije pa su glavni pokretači migracija unutar Švedske zaposlenje, obrazovanje i stambeni prostor (Hansen & Niedomysl, 2009). Osim analize motivacionih faktora koji podstiču na migraciju, moguće je i posmatrati faktore koji odbijaju od želje da se ostane živeti u dotadašnjoj zemlji prebivališta. Migranti su osobe koje odlučuju da ne prilagode sopstvene potrebe uslovima okruženja ili da promene aspekte okruženja koji im ne odgovaraju (de Jong & Fawcett, 1981). Neke migrante motiviše iskustvo življenja u inostranstvu, istraživanje druge kulture, avantura ili sopstveni razvoj što takođe može pospešiti razvoj karijere (Inkson et al., 2004).

U dosadašnjim psihološkim istraživanjima motivacije za emigraciju primenjivane su razne teorije motivacije kao što su Maslovljeva teorija samoaktualizacije (Reichlová, 2005), trofaktorska ERG teorija motivacije (eng. Existence-Relatedness-Growth theory, Teorija postojanje-povezivanje-razvoj, Alderfer, prema Labarda, 2011), Hercbergova dvofaktorska teorija (Labarda, 2011), MekKlilandova teorija socijalno stečenih potreba (Boneva, Frieze, Ferligoj, Jarosova, Pauknerová, & Orgocka, 1998; Boneva & Frieze, 2001; Frieze, Hansen, & Boneva, 2006; Frieze & Li, 2010) i teorije samodeterminacije (Chirkov et al., 2007; Chirkov, Safdar, de Guzman, & Playford, 2008).

Delimično je potvrđena primenljivost Maslovljeve motivacione teorije na donošenje odluke da se emigrira, odnosno samo faktore koji stvaraju potrebe nedostatka - plate, socijalna mreža i osećanje sigurnosti (Reichlová, 2005). Reihlova je pokazala da odluka da se emigrira, u slučaju kad su socioekonomski uslovi iznad minimuma, zavisi od individualnog vrednovanja socijalnih veza, sigurnosti i vlastite domovine, pri čemu ovo vrednovanje zavisi od kulture i običaja regiona u kojima osoba živi. Posredno je potvrdila i pokretački uticaj faktora prepoznatih u okviru modela privlačenja i odbijanja.

Primena Alderferove trofaktorske ERG teorije i Hercbergove dvofaktorske teorije pored ekonomskih faktora uključuje i neekonomske u objašnjenje razloga zašto filipinski lekari menjaju profesiju i odlučuju se na prekvalifikaciju u manje stručnu profesiju negovatelja (Labarda, 2011). Labarda (2011) smatra da su emigraciju iz Filipina uslovili kolonijalna istorija i posledično percipiranje emigracije kao simbola uspeha ili njegovih ekvivalenata i potražnja za zdravstvenim radnicima na internacionalnom tržištu rada, i slom sistema zdravstvene zaštite u njihovoj domovini. Neekonomsku motivaciju zajedno formiraju

šansa da se emigrira, frustracija u karijernom razvoju, loši radni i sociopolitički uslovi, a posredno utiču i starost, stručno iskustvo i broj dece (Labarda, 2011). Trofaktorska ERG teorija objašnjava da frustracija viših potreba rasta u smislu profesionalnog i karijernog razvoja vodi jačanju hijerarhijski nižih potreba za preživljavanjem manifestovanih kroz potrebe za većom platom ili kompenzacijom, sigurnošću posla i sl. (Labarda, 2011). Istraživanje je potvrdilo i implikacije Hercbergove dvofaktorske teorije jer se pokazalo da karijeru menjaju osobe manje zadovoljne intrinzičkim (motivacijskim) faktorima, a nezadovoljnije ekstrinzičkim ili higijenskim faktorima (Labarda, 2011).

MekKliland (McClelland, 1987, prema Frieze & Li, 2010) određuje da osnov motivacionog sistema čine socijalno stečeni motivi za postignućem, afilijacijom i moći. Na uzorku osoba koje žive u Albaniji, Češkoj i Sloveniji utvrđena je pozitivna povezanost motiva postignuća[2] sa namerom da se emigrira dok je motiv afilijacije[3] bio negativno povezan sa migracijom samo u okviru uzorka albanskih muškaraca (Boneva et al., 1998). Moć je bila pozitivno povezana sa namerom da se emigrira na uzorku Čeha i Slovenaca, a podatak o izraženosti ovog motiva kod Albanaca nije zabeležen (Boneva et al., 1998). Ozbiljan nedostatak ovog istraživanja je što na svim segmentima uzorka nisu bili registrovani podaci na svim istraživanim konceptima pa se može steći pogrešan dojam da u nekim poduzorcima nije utvrđena povezanost. Niz kroskulturalnih istraživanja koja su potvrdila ove karakteristike migranata navela je autore da pretpostave postojanje migrantske ličnosti ili otvorenosti ka migraciji (Boneva et al., 1998; Boneva & Frieze, 2001; Frieze et al., 2006; Frieze & Li, 2010). "Emigrantski sindrom ličnosti" karakterišu povišenje na orijentisanosti ka poslu, nivou postignuća, težnji za moći i otvorenošću, a sniženje na afilijativnom motivu i centralnosti porodice (Boneva & Freize, 2001). Migrantskim ličnostima su suprotne sedentarne ličnosti koje su visoko vezane za svoju sredinu. Povišeni motivi za postignućem i moći se mogu svrstati u faktore odbijanja od mesta porekla, a sniženi motiv za bliskošću i povezanošću sa porodicom i prijateljima u faktor privlačenja ka novoj destinaciji (Frieze et al., 2006). Osobe sa povišenjem afilijacionog motiva su privrženije ljudima i samom mestu odakle potiču pa su i manje sklone migraciji, ali rezultati studija nisu jednoznačni i opažen je značajan moderatorski uticaj roda (Frieze & Li, 2010). Privrženost geografskoj lokaciji koja

[2] McClelland definiše motiv postignuća kao trajni napor da se dostigne sopstveni standard izvrsnosti ili da se postigne nešto izazovno i jedinstveno, a praćen je samopouzdanjem, upornošću, preduzetničkim duhom i inovativnošću (Boneva & Frieze, 2001; Frieze & Li, 2010).

[3] McClelland definiše motiv afilijacije kao brigu o društvenom prihvatanju ili želju da se ostvare i održe odnosi sa drugima (Boneva & Frieze, 2001).

je određena karakteristikama okruženja i osoba, povišena je kod oko 33% stanovnika, viša je kod žena i praćena je povišenjem motiva afilijacije, željom da se ima više prijatelja i višim vrednovanjem i održavanja veza sa drugima (Frieze & Li, 2010). Istraživači su na osnovu ovih rezultata pretpostavili da iz zemalja u razvoju prvo emigriraju osobe sa povišenim motivima postignuća i moći što može da ima dalji negativan uticaj na njihovu ekonomiju i društvo (Frieze & Li, 2010). Migranti koji imaju visok motiv postignuća i moći u kombinaciji sa visokim vrednovanjem rada mogu se svrstati u A tip ličnosti sklon oboljevanju imuniteta i kardio-vaskularnim bolestima što se i pokazalo u nekim studijama (Al-Issa, 1997, prema Boneva & Frieze, 2001).

Istraživanja su potvrdila primenljivost SDT na oblast migracije (Chirkov et al., 2007, 2008). Obuhvatnost teorije samodeterminacije odgovara i problematici migracija uslovljenoj unutrašnjim i sredinskim faktorima. Premda većina dosadašnjih istraživanja ukazuje da migracije podstiču materijalni razlozi ili nužda, prepoznato je i da neke migrante pokreće intrinzička motivacija. Peterson (1958) suprotstavlja inovativnu motivaciju, karakterističan za osobe koje migriraju zbog žudnje za lutanjem (eng. wanderlust) i želje da dožive nešto novo, konzervativnoj koju pokreće želja da se zadrži stečeno. Istraživanja potvrđuju uticaj autonomije izbora na adaptaciju jer se prisilni i reaktivni imigranti teže adaptiraju na novu sredinu za razliku od dobrovoljnih i proaktivnih imigranata (Ekblad, Kohn, & Jansson, 1998, prema Chirkov et al., 2007, 2008). Prinudno iseljavanje, kao krajnji oblik kontrolisanog ponašanja, obično rezultira sledom reaktivnih ponašanja dok autonomna motivacija izaziva racionalniji i odgovorniji pristup donošenju odluke o emigraciji koja dalje rezultira višim nivoom akademskog, društvenog i kulturnog stepena adaptacije (Chirkov et al., 2007, 2008). Odgovorniji pristupanju donošenju odluke da emigriraju uključuje razmatranje o prednostima i nedostacima, traženje neophodnih informacije od drugih i njihovo preispitivanje (Chirkov et al., 2007, 2008).

Dosadašnje primene SDT na oblast zapošljavanja i karijernog razvoja su primenljive na migracije jer se često migrira da bi se našao bolji posao i razvijala karijera. Primena SDT u oblasti traženja posla pokazala je da osobe sa dominantnom autonomnom motivacijom za zapošljavanje intenzivnije traže posao što im osigurava veću zapošljivost (Vansteenkiste, Lens, De Witte, De Witte, & Deci, 2004). Na osnovu istraživanja motivacije i načina sagledavanja barijera formirana je tipologija karijernih orijentacija kvalifikovanih migranata tako što su podeljeni na prihvatajuće, adaptirane i opiruće (Zikic, Bonache, & Cerdin, 2010).

Prihvatajuću karijernu orijentaciju karakterišu uticaj ličnog identiteta na izbore, uspešne strategije prevladavanja i shvatanje profesionalnih i kontekstualnih barijera kao izazova. Tip orijentisan adaptaciji karakteriše želja da se uspe ili da se pomogne sopstvenoj porodici, reaktivnost i realističnost, ne birajući pri tom poslove i koristeći ih kao stepenik do razvoja karijere kojima teže. Ovaj tip je spreman i na promenu identiteta u cilju ostvarivanja željenog karijernog plana. Često ima problem da savladaju objektivne barijere, radije se fokusiraju na lokalno tržište rada i preživljavanje, nego na traganje za izazovima. Opirući tip prepreke vezane za razvoj internacionalne karijere vidi kao nepremostive, pruža otpor novinama i lako razvija osećanje nemoći pa i kad pređu fizičke ne uspeva prevazići psihološke barijere. Objektivne barijere ih nisu samo sprečile da nađu zadovoljavajuće zaposlenje i ostvare uspešnu karijeru, nego rezultiraju i nizom psiholoških problema i teškoća u adaptaciji za njih same i za članove njihove porodice. Ova podela odgovara podeli selfa na integrisani, egoinvolvirani i impersonalni. Profesija je povezana sa dominantnom kauzalnom orijentacijom. Istraživanje na uzorku 19 istraživača i 83 inženjera je pokazalo da inženjeri imaju viši stepen kontrolne, a naučnici autonomne orijentacije (Deci & Ryan, 1985a).

Istraživanjem motivacionog sistema konceptualizovanog prema cirkumpleks modelu vrednosti utvrđena su četiri osnovna tipa motivacije da se emigrira - održanje, lični razvoj, materijalizam i idealizam koji se mogu nezavisno pojavljivati (Tartakovsky & Schwartz, 2001). Empirijska potvrda povezanosti motivacionih tipova i analognih vrednosnih orijentacija potvrdila je svrsishodnost višedimenzionalnog modela objašnjenja uticaja motivacije na donošenje odluke da se emigrira (Tartakovsky & Schwartz, 2001). Motivaciju tipa održanje pokreće zaštita fizičke sigurnosti sebe i članova porodice i kad društvo zahteva da se konformišu za njih ugrožavajućih normama i zakonima. Manifestuje se kada osobe ne mogu ostvariti ciljeve koji odgovaraju vrednosnoj orijentaciji Očuvanje prethodnog stanja. Emigranti motivisani održanjem su anksiozniji, otuđeniji i teže spoljnjem lokusu kauzalnosti jer emigracija takođe izaziva strah što im izaziva ambivalenciju. Emigracija motivisana ličnim razvojem je rezilijentnog karaktera, podstaknuta je željom da se razviju sposobnosti i savladaju nove veštine, poveća fond znanja i ideja, a proizlazi iz vrednovanja otvorenosti ka promenama. Praćena je samopouzdanjem, mentalnim zdravljem, odsustvom anksioznosti i usamljenosti. Pozitivno utiče na adaptaciju emigranata na novu sredinu. Materijalistička motivacija je usmerena ka sticanju novca, bez obzira na trenutni materijalni status čime se razlikuje od održanja, a praćena je socijalnom alijenacijom, ali i odsustvom usamljenosti. Materijalistički orijentisane osobe okrivljuju dezorganizaciju okruženja za nemogućnost

daljeg ličnog napretka. Materijalistička motivacija pokreće na ostvarivanje sopstvenih interesa i poboljšanje statusa i suprotstavljena je motivaciji usmerenoj ka ličnom razvoju (Tartakovsky & Schwartz, 2001). Idealističku motivaciju koja se najređe pojavljuje pokreće ideja da se sagradi bolje, a možda i utopijsko društvo i po cenu svog života, a izražava vrednosnu dimenziju Samoprevazilaženje.

Dominacija predrasuda o siromašnim emigrantima uslovila je da većina postojećih istraživanja za objašnjenje uzroka migracija koristi „princip nedostataka“, a ne razmatra emigraciju uzrokovanu težnjom za sticanjem novih iskustava ili ličnog razvoja. Motivacija emigranata se korišćenjem pristupa nedostatka ili deficijencije sužava na nedostatke ličnih i društvenih resursa ili osećanju nesigurnosti i neadekvatnosti u socijalnom okruženju iz kojeg osoba potiče (Tartakovsky & Schwartz, 2001). Značaj ekonomskog faktora relativizuju istraživanja koja pokazuju da je za osobe čija je emigraciona motivacija proizašla iz potreba nedostatka, tj. održanja na životu važnije smanjeno osećanje blagostanja, viši nivo anksioznosti i nedostatak kontrole, nego finansijsko stanje (Tartakovsky & Schwartz, 2001). Motivacija preživljavanja podstiče na iseljavanje u cilju opstanka, ali otežava prilagođavanje na novu sredinu i rezultira neuspešnim i nesrećnim emigrantom što je u koliziji sa činjenicom da sve više visokoobrazovanih osoba zauvek odlazi u inostranstvo gde ostvaruju uspešan život.

Diskrepanca predrasuda i rezultata istraživanja dovela je do obuhvatnijeg takoreći višedimenzionalnog emigracionog motivacionog modela koji u razloge emigracije, osim preživljavanja i sticanja materijalne dobiti, uključuje i lični razvoj (Tartakovsky & Schwartz, 2001; Winter-Ebmer, 1994). Prema ovom pristupu ljudi emigriraju da bi ostvarili životne ciljeve, živeli u skladu sa svojim vrednosnim sistemom, adekvatnije brinuli o porodici, ostvarili bolje uslove za individualni rast i uspeh, doživeli uzbuđenja ili istraživali, bili bezbedniji ili zato što se identifikuju s nekom grupom ljudi. Istraživanja su pokazala da emigranti koji su se afirmisali i postigli blagostanje u sopstvenoj zemlji čine to i u zemlji destinacije, a da osobe koje su patile u matičnoj zemlji to čine i u novom okruženju (Tartakovsky & Schwartz, 2001).

Ekonomski uspeh migranata sa željom za uspehom potvrđuje da je kod njih povišen i motiv za postignućem (Frieze & Li, 2010; Winter-Ebmer, 1994). Mobilnost u karijeri se, ukoliko je osoba visoko prilagodljiva, doživljava kao izvor uživanja i energije (Ebberwein,

Krieshok, Ulven, & Prosser, 2004, prema Inkson & Thorn, 2010). Ljudi biraju karijere i mesta življenja u skladu sa selfom i sa ciljem da tako odrede deo identiteta, a uspešnost se manifestuje u vidu spoljnih pokazatelja kao što su status i plata i subjektivnih pokazatelja kao što su zadovoljstvo poslom i postizanje balansa između posla i života (Inkson & Thorn, 2010). Osim ostvarivanja finansijske i psihološke koristi, cilj karijere je i lični razvoj (Inkson & Thorn, 2010).

1.3.1.1.1. Vrednosti i migracije

Vrednosti, preferencije i životni stilovi su prepoznati kao važni faktori donošenja odluke o migraciji (Fawcett, 1985). Postoji niz istraživanja koja nastoje da ispitaju vezu motivacije, vrednosti i donošenja odluke da se emigrira, ali nisu zasnovana na aktuelnim konceptualizacijama ovih struktura (Inkson et al., 2004). Osobe koje nameravaju da emigriraju više vrednuju postignuće, uticaj i materijalnu kompenzaciju za rad, a manje porodicu, prijateljstvo i društveno priznanje (Inkson et al., 2004). Većina imigranata se u cilju brže adaptacije na novu sredinu fokusiraju na kolektivističke vrednosti i vrednosti postignuća i rada (Boneva & Frieze, 2001; Phalet & Schonpflug, 2001; Schönpflug, 2001). Ekonomski migranti se suočavaju sa visokim stresom jer u njihovom životu značajno dominira radna aktivnost, a nedostaju psihosocijalne veze i sociokulturne aktivnosti (Boske, 2013). Međutim, istraživanja pokazuju da se izuzeci mogu naći među visokoobrazovanim i stručnim osobama. Migranti koji se zaposle na željenom i visokokvalifikovanom poslu često biraju kao životni stil eudaimoniju [4] za razliku od ostalih koji se odlučuje za samopožrtvovanost sličnu Inglehartovoj dimenziji preživljavanja (Boske, 2013). Osim obrazovanja, na izbor životnih stilova utiče i kultura iz koje potiču. Poređenje Istočnih Slovena i Vijetnamaca pokazalo je da prvi biraju hedonistički životni stil, a drugi eudaimoniju što je interpretirano kao posledica konfučijanske etike kod potonjih (Boske, 2013). Namera o emigraciji u RS je povezana sa pridavanjem veće važnosti međunacionalnim i humanijim odnosima, ulasku u EU, naučnom i kulturnom razvoju i popularnosti (Kuzmanović & Petrović, 2008).

Na uzorku studenata iz Hrvatske, Češke, Rusije i Slovenije potvrđeno je da potencijalni emigranti više vrednuju posao, a manje porodicu, ali nije potvrđeno da motivi sami po sebe predviđaju migraciju osim na uzorku iz Češke (Boneva & Frieze, 2001). Osobe

[4] Vodeći princip eudaimonije je razvoj ličnih vrlina, a karakteriše je pozitivno vredovanje aktivnosti kao smislenih, interesantnih, uživanje u zadacima, ličnom uspehu i napretku (Boske, 2013).

sa povišenom centralnošću rada i postignuća ili moći[5] su imale jaču nameru da emigriraju od ostalih što je potvrda MekKlilandove pretpostavke da motivacija u interakciji sa vrednostima dovodi do ponašanja (Boneva & Frieze, 2001). Osim odluke da se migrira važan je i izbor destinacije kojeg velikim delom određuju karakteristike migranata pa npr. mladi često migriraju u skladu sa sopstvenim nahođenjem, a žene češće sa ciljem povezivanja sa porodicom (Frieze & Li, 2010). Premda je ova grupa autora značajno doprinela razumevanju motivacije migranata nepotpuna konzistentnost nalaza na različitim poduzorcima i nedovoljno jasno razgraničenje koncepata vrednosti i motiva zahtevaju dalja istraživanja. Pored toga autori se nisu bavili vezama afilijativnog motiva sa migracijom kad su bližnji u inostranstvu. Na našim studentima se pokazalo izraženiju emigracionu nameru imaju osobe sklonije takmičenju i istrajnije u postizanju ciljeva (Batić i Šovljanski, 2007).

Lošija ekonomska situacija praćena je materijalističkom orijentacijom i manjom usmerenošću ka ličnom razvoju, ali nije povezana sa stepenom izraženosti motivacije održanja (Tartakovsky & Schwartz, 2001). Nalaz da finansijski zadovoljnije osobe žele emigracijom da održe svoj ekonomski status je objašnjen njihovim većim strahom od pogoršanja ekonomskog statusa. Nezavisnost motivacije za održanjem od ekonomskih uslova pokazuje da je ova motivacija više uslovljena subjektivnom interpretacijom situacije koji je značajno pod uticajem anksioznosti, nego materijalnim statusom (Tartakovsky & Schwartz, 2001). Informisanost o životu u potencijalnoj destinaciji (McHugh, 1984) i tip motivacije određuju izbor destinacije (De Jong, Abad, Arnold, Carino, Fawcett, & Gardner, 1983; Tartakovsky & Schwartz, 2001). Osobe pokrenute materijalističkom orijentacijom i samorazvojem težile su ka razvijenim zemljama, a osobe pokrenute željom za opstankom teže ka za njih sigurnim zemljama (Tartakovsky & Schwartz, 2001). Filipinci koji žele bolji ekonomski ili društveni status migriraju u SAD, a oni koji žele zanimljiviji život, obrazovanje ili bolji posao migriraju u drugi grad (De Jong et al., 1983). Deo osoba se baš zbog otuđenja ili ugrožavanja sopstvenih vrednosti od dominantnih vrednosti u državi porekla odlučuje na migraciju u države gde će ih moći izraziti i štititi ili ostvariti ciljeve u skladu s njima (Tartakovsky & Schwartz, 2001).

[5] Motiv moći je povezan sa željom da se preuzmu vodeće uloge, kontrolišu drugi ili da se utiče na druge, a povišenje na ovom motivu je praćeno spremnošću na rizik, željom da se ostvari prestiž i prepoznatljivost i agresivnošću (Frieze & Li, 2010).

1.3.1.1.2. Osobine ličnosti migranata

Prepoznavanje uticaja ličnosti na migraciju je 1970-ih godina dovelo do javljanja izraza „mobicentrični čovek“ za osobu koja vrednuje kretanje i akciju, zatim izraza „pionirska ličnost“ za osobe koje teže geografskom preseljenju (Boneva & Frieze, 2001). Studije tih godina ukazuju da su za migraciju važniji ličnosni faktori, kao što je nivo postignuća od situacionih (Boneva & Frieze, 2001). Dosadašnja istraživanja su pokazala da su korelati donošenja odluke da se emigrira neke od bazičnih dimenzija ličnosti. Prepoznato je da migrante karakteriše povišenje na Savesnosti, Otvorenosti, Ekstraverziji i Traženju uzbuđenja. Blizanačkom studijom korišćenjem PEN modela kod emigranata je utvrđena viša Ekstraverzija, a kod muških emigranata je bio povišen i Neuroticizam (Silventoinen et al., 2008). Longitudinalnom studijom korišćenjem modela Velikih pet utvrđeno je da mobilnost državljana SAD-a prati povišenje na Otvorenosti ka iskustvu i Ekstraverziji, a smanjenje na Savesnosti (Jokela, 2008). Međutim, ovom studijom se pokazalo da je Ekstraverzija povezana samo sa migracijama unutar države dok je Otvorenost ka iskustvu značajno povezana sa migracijama između država. Autor rada tumači da ovi nalazi upućuju da se odluke o migraciji unutar teritorija i između država zasnivaju na različitim vrstama psiholoških dispozicija. Negativna povezanost tendencije da se migrira i Savesnosti interpretira se kao još jedan dokaz manje centralnosti porodice, rođaka, prijatelja i zajednice kod emigranata (Boneva et al., 1998; Boneva & Frieze, 2001; Inkson et al., 2004; Jokela, 2008). Istraživanja pokazuju da su ekonomski migranti savesniji i u skladu s tim više vrednuju posao, kao i da su prijatniji od lokalnog stanovništva i sopstvenih sunarodnika što je objašnjeno adaptivnim potencijalom ovih crta i strategijom usmerenom ka cilju (Boske, 2013). Njihova Savesnost se manifestuje u periodu adaptacije na novu sredinu u vidu izvesnih promena ličnosti. Ekonomski migranti često investiraju svu svoju energiju u posao sa željom da povećaju zaradu i uštedu usled čega se izoluju od lokalnog stanovništva i ne posvećuju vreme upoznavanju kulture države u kojoj žive (Boske, 2013). U istraživanju je utvrđeno da je veća Savesnost povezana sa manjim brojem kontakata i bliskošću sa kolegama, a samim tim i manjom društvenom integracijom. Ova studija je pokazala da percipiranje promena zavisi od referentne vremenske tačke jer je napredak migranata u osobinama ličnosti u vidu povećanja Savesnosti, Prijatnosti, Emocionalne stabilnosti, Otvorenosti i Ekstravertnosti opažen u prospektivnoj, a ne i u retrospektivnoj eksperimentalnoj situaciji (Boske, 2013). Emigranti iz Holandije su skloniji traženju senzacija određenu po Cukermanovom modelu i imaju višu samoefikasnost (Bandura, 1977; van Dalen & Henkens,

2007). Još je jedno istraživanje zasnovano na Cukermenovom modelu pokazalo da sklonost emigraciji ima veze sa impulsivnim traženjem senzacija. Ispostavilo se da srednjoškolci sa pozitivnijim stavom prema emigraciji imaju manji stepen agresivnosti, neuroticizma, socijalne introverzije i veći stepen impulsivnog traženja senzacija i aktiviteta (Batić i Šćepović, 2009). U istraživanju na našim studentima ustnovljeno je da osobe sa višim spoljnim lokusom kontrole i višom samoprocenom sopstvenih intelektualnih i fizičkih sposobnosti imaju izraženiju nameru da emigriraju (Batić i Šovljanski, 2007).

Osim istraživanja u kom su korišćeni afirmisani modeli ličnosti u dosadašnjim (ranijim) istraživanjima opažene su još neke psihološke karakteristike ekonomskih migranata. Pre svega je opaženo da ih karakteriše više inicijative i avanturističkog duha, otvorenost, inovativnost i usmerenost ka razvoju i stvaranju (Sauvy, 1948; Stahl, 1982). Zatim i karakteristike koje ukazuju na bolji psihički status kao što su rezilijentnost, fleksibilnost, optimizam, emocionalna nezavisnost, autonomija, samooslanjanje i samoefikasnost (Boske, 2013; De Jong et al., 1983; van Dalen & Henkens, 2007). Peterson (1958) je odstupio od većine autora ukazavši da su migraciji spremnije manje patriotski nastrojene osobe i društveno marginalizovani ili otuđeni tipovi. Istraživanja su pokazala da su migranti imali pozitivniji stav prema riziku (De Jong et al., 1983; Jaeger et al., 2010) što je i logično jer predstavlja izazovan zadatak, a može izazvati i nesigurnost jer zahteva adaptaciju na novi skup normi i vrednosti (van Dalen & Henkens, 2007). Proces migracije se može shvatiti kao šansa za nastavak razvojnog procesa kroz dalju individuaciju i separaciju (Mirsky & Peretz, 2006). Odluka da se emigrira nastaje kao nadvladavanje želje da se dalje napreduje i bude nezavistan i želje da se bude u poznatom, ali nezadovoljavajućem okruženju (Mirsky & Peretz, 2006). Zaključuju da se na emigraciju odlučuju osobe koje ocenjuju da imaju kapacitete da podnesu odvojenost i bespomoćnost koje se javljaju po dolasku u novu sredinu, a ljuljaju samopoštovanje, izazivaju bes i osećaj gubitka.

Bartram (2011) ukazuje na neusaglašenost u dosadašnjim istraživanjima ekonomskih migranata između povezanosti zarade i sreće pripisujući ga delom fokusiranju na apsolutnu zaradu, a zanemarivanju analize uticaja relativnog odnosa zarade migranata i starosedelaca. U svom istraživanju pokazuje da je među migrantima značajna, ali slaba povezanost prihoda i sreće i da su pri tom osobe čija su očekivanja realnije zasnovana srećnije kad emigriraju (Bartram, 2011). Kasnije ukazuje da je moguće da su istraživanja koja su pokazala da su migranti srećniji od onih koji su ostali u državi porekla metodološki nekorektno postavljena i

da su takvi nalazi posledica činjenice da srećniji ljudi u većoj meri migriraju (Bartram, 2013). Njegovi zaključci su suprotstavljeni nalazima da su emigranti retrospektivno izveštavali da su bili manje zadovoljni životom ili poslom nego njihov blizanački par (Silventoinen et al., 2008). Kao alternativnu interpretaciju moguće je prihvatiti zaključak drugog istraživanja u kom je utvrđeno da ekonomski motivisanu migraciju ne mora slediti povećanje zadovoljstva migranata jer se brzo naviknu na veći prihod pa im rastu aspiracije i biraju nove referentne grupe sa višim socioekonomskim statusom (De Jong & Fawcett, 1981).

1.3.2. Faktori privlačenja i odbijanja

Socioekonomska istraživanja prepoznaju uzroke migracije u nizu spoljnih motivatora sistematizovanih u formi modela odbijanja i privlačenja (eng. Push and Pull model). Iako je Bijak je ovaj model svrstao u socijalne teorije on se veoma često koristi u ekonomskim teorijama (Despić-Predojević, 2010). Faktori odbijanja (eng. push factors) donosioce odluke o migraciji odbijaju od pomisli da ostanu u zemlji boravka ili emigriraju, a faktori privlačenja (eng. pull factors) ih privlače u druge zemlje ili da ostanu u zemlji boravka. Ovi faktori se razvrstavaju i po tome da li se odnose na zemlju porekla ili destinacije, a njihov uticaj moderišu prepreke emigraciji i lični faktori (Lee, 1966). Lični faktori zajedno sa socijalnim i kulturnim su kasnije uključeni kao posebna determinanta procesa donošenja odluke da se emigrira pod nazivom „sidrišta“ (eng. mooring), a pretpostavljeno je da služe osobi da odredi šta je za njenu dobrobit i da je zadrži na određenom mestu (Moon, 1995). Međutim, ovaj naziv se nije proširio. S obzirom na oblast života na koju se odnose mogu se podeliti na faktore koji se tiču fizičkih, socijalnih, radnih, društvenopolitičkih i ekoloških uslova života (Bogue, 1969, prema Moon, 1995). Detaljna sistematizacija je prikazana u tabeli 4.

Među privlačne faktore kasnije su svrstane i socijalne mreže prijatelja, rođaka i sunarodnika jer smanjuju troškove i rizike migracije (Taylor, 1986, prema Bijak, 2011; Massey et al., 1993). Međutim, društvene mreže su faktor odbijanja od emigracije ako osoba ima razgranatu mrežu prijatelja i srodnika u zemlji porekla (Haug, 2008). Postoji i gravitacijski model nastao modifikacijom modela privlačenja i odbijanja kojim se prati i opadanje uticaja faktora sa distancom države u koju se želi emigrirati uz korišćenje gradijenta kretanja određenog poređenjem atraktivnosti destinacija definisanih kao razlika između privlačnosti i odbojnosti (Dorigo & Tobler, 1983). Još jednu modifikaciju primenljivu na analizu cirkulacije visokoobrazovanih osoba je predložio Oteiza (Predojević-Despić, 2010). Njim se predviđa uporedna analiza područja slanja i prijema po uslovima rada, prosečnim

primanjima, društvenom prestižu zanimanja i stabilnosti države. Preterano oslanjanje na pretpostavku o racionalnosti procesa odlučivanja uticalo je da se ovaj model nije afirmisao (Golub, 2004, prema Predojević-Despić, 2010).

Tabela 4. Sistematizacija faktora odbijanja i privlačenja prema širim kategorijama

FAKTOR ODBIJANJA (PUSH FAKTORI)	**KATEGORIJA**	**FAKTORI PRIVLAČENJA (PULL FAKTORI)**
glad ili suša, loša zdravstvena zaštita, loši uslovi stanovanja	**FIZIČKI USLOVI ŽIVOTA**	bolja medicinska nega, kvalitetnije obrazovanje, blagostanje, bezbednost
usamljenost, izolovanost, mala šansa za sklapanje braka	**SOCIJALNI USLOVI ŽIVOTA**	prijatelji ili članovi porodice u inostranstvu, veća šansa za brak
visoka stopa nezaposlenosti, ropstvo, prinudni rad	**USLOVI RADA I ZAPOSLENJA**	visoka mogućnost zapošljavanja, razvijena industrija, bolji uslovi rada
politički progon ili strah, gubitak imovine, pretnje smrću, nedostatak političke ili verske slobode, (građanski) rat, diskriminacija	**POLITIČKO STANJE**	demokratija, politička sloboda, sloboda veroispovesti
zagađenja, pustošenje, prirodne katastrofe, klimatske promene	**EKOLOGIJA**	viši nivo ekološke svesti, privlačni klimatski uslovi

Modifikovano iz "Paradigms in migration research: exploring "moorings" as a schema. " od B. Moon, 1995, *Progress in human geography, 19*(4), str. 507.

Prednost modela privlačenja i odbijanja je obuhvatnost faktora koji utiču na donošenje odluke o migriranju i uklopljivost u druga teorijska stanovišta što omogućava potpuniji uvid u međunarodne ekonomske migracije (Bauer & Zimmermann, 1999). U novijim radovima istaknute su sledeće slabosti modela odbijanja i privlačenja: deskriptivan pristup, statička perspektiva, niska analitička primenljivost, nedostatak teorijske osnove i sistematskog pristupa, neadekvatna hijerarhija konstrukata, nemogućnost poređenja faktora po njihovom relativnom doprinosu, međusobno reflektovanje faktora odbijanja i privlačenja usled čega oni tek zajedno daju razumno objašnjenje, fokus na spoljne motivatore i redukcionizam (Predojević-Despić, 2010; Moon, 1995). Zatim je problem i što lista ovih spoljnih motivatora u dosadašnjim istraživanjima nije bila metodološki precizno razrađena i sistematizovana (Chirkov et al, 2007; Kelo & Wächter, 2004; Lee, 1966). Iako model postoji veoma dugo, još uvek nema konačne liste faktora privlačenja i odbijanja (Haug, 2008). Sa pozicije psihologije i teorije samoaktualizacije ovaj model prepoznaje samo potrebe nedostatka i spoljnje motivatore, a razvojne i unutrašnje motivatore zanemaruje. Peterson

(1958) ograničava uticaj faktora odbijanja i privlačenja na sedentarne kulture, a pretpostavlja da oni ne važe za nomadske kulture (npr. Romi). Mun (Moon, 1995) predlaže zamenu faktora privlačenja i odbijanja konceptom „sidrišta“ (eng. mooring) koja predstavljaju vrednovanje aspekata svog životnog stila, objedinjuju uticaj percepcije ličnog iskustva i socioekonomske strukture, podležu ličnoj kontroli i ne pretpostavljaju simetričnost. Uticaj sredinskih faktora se analizira i kao percipiran kvalitet javnog domena (van Dalen & Henkens, 2007). Ispostavilo se da osim ljudskog kapitala, socijalnih mreža i psiholoških karakteristika i aspekti javnih domena značajno poboljšavaju predviđanje namere i pripremnog ponašanja. Naročito su važni aspekti pritisak u okruženju u vidu nedostatka prostora, buke ili gustina naseljenosti i socijalni problemi (van Dalen & Henkens, 2007). Nezadovoljstvo socijalnom zaštitom može pokrenuti želju za emigracijom, ali socijalni problemi vode ka akciji naročito osoba sa boljim SES-om. Ispitanici su očekivali pogoršanje u finansijskoj sigurnosti, socijalnoj sigurnosti i penzionom sistemu, porast kvaliteta u okruženju kao i da će biti manje socijalnih problema u vidu zagađenja, nivoa kriminala i mentalnog zdravlja u okruženju. Osobe koje ne žele emigrirati nemaju ideju kako bi bilo u drugoj zemlji u pogledu kvaliteta aspekata javnih domena (van Dalen & Henkens, 2007).

1.3.3. Analiza uticaja socijalnih mreža

Za objašnjenje migracije koristi se i koncept migrantskih društvenih mreža sačinjenih od migranata i domicilnog stanovništva u migracionim sistemima nastalim po principu srodstva, prijateljstva ili pripadnosti sredini (Massey et al., 1993). Pripadnost porodici, grupi ili zajednici ima značajan uticaj na donošenje odluke o migraciji i prema modelu očekivanje-vrednost (De Jong & Gardner, 1981, prema Haug, 2008). Društvene mreže znatno olakšavaju proces međunarodnih migracija smanjujući finansijsku i psihološku cenu povećanjem informisanosti i verovatnoće uspeha (Massey et al., 1993). Snaga društvenih mreža u zemlji smanjuje verovatnoću migracije, dok je snaga u inostranstvu povećava smanjujući troškove, a povećavajući informisanost (van Dalen & Henkens, 2007). Međutim, sama informisanost manje utiče na migracioni proces od porodičnih normi o migraciji (De Jong, 2000). Pored navedenih načina srodnici i zajednica utiču na migracije ohrabrivanjem ili se javljaju kao reakcija na konflikte sa njima (Haug, 2008). Teorija mreža ukazuje da u početku migriraju obrazovanije i stručnije osobe, ali širenjem procesa opada selektivnost i migrantska populacija počinje reprezentovati populaciju države iz koje se emigrira (Massey et al., 1993). Međutim, neka istraživanja ukazuju da migrantske mreže pokreću migraciju osoba koje su

već imale nameru da emigriraju (Light, Bhachu, & Karageorhgis, 1993, prema Boneva & Freize, 2000). Takođe se smatra da je teorija mreža pogodna za objašnjenje smera migracije, ali ne i obima (Faist, 1998).

Za analizu društvenih mreža koristi se podela na jake i slabe veze po kriterijumu ulaganja emocija i vremena, postojanja intimnosti i recipročnosti razmene usluga (Granovetter, 1973, 1983). Primer prvih su bračne i roditeljske veze, a drugih poznanstva, poslovna prijateljstva i sl. Modeli u kojima se pojavljuju migrantske mreže se bave jakim vezama, a one nisu toliko značajne za visokoobrazovane i informisanije osobe ili osobe sa višim socioekonomskim statusom, što je potvrđeno i empirijskim istraživanjima (Bagchi, 2001). Slabe veze visokoobrazovanih olakšavaju zapošljavanje jer premošćavaju socijalne distance i obezbeđuju veću informisanost za razliku od jakih veza koje pružaju više podrške i dostupnije su (Granovetter, 1983). Specifičnost društvenih mreža visokoobrazovanih osoba je princip povezivanja po profesiji i stručnosti koje mogu imati efekat u svim fazama migracionog procesa (Bagchi, 2001). Stručnjaci se uglavnom oslanjaju na radne vize, ali se i među njima javljaju razlike u zavisnosti od profesije pa se naučnici i inženjeri više oslanjaju na pravnu regulativu, radne vize i „slabe veze“ prilikom migracije, a medicinsko osoblje se više oslanja na porodicu. Iako stručnjaci radije imigriraju korišćenjem radnih viza, manji broj ih se opredeljuje za porodične vize da bi mogli da izaberu za njih najprihvatljiviju ponudu poslova na tržištu rada, a ne da moraju da rade kod poslodavca s kojim su prethodno sklopili ugovor (Bagchi, 2001). Osim profesije, na izbor vrste veza utiču rod i područje porekla (Bagchi, 2001). Muškarci se više oslanjaju na slabe, a žene na jake, često porodične veze, čak i kada postoji povoljna politika prema imigraciji njihovih profesija. Razlog emigracije pojedinih profesija nalazi se i u njihovom suficitu u zemlji porekla mada konačan uticaj ima imigraciona politika države destinacije (Bagchi, 2001).

1.3.4. Sociodemografske determinante migracije

Migracija je selektivna pa migranti nisu reprezentativan uzorak populacije (Sauvy, 1948). Dosadašnja istraživanja su ukazala da na migracije utiču sociodemografske varijable kao što su rod, starost, obrazovanje, radni, bračni i roditeljski status, zdravstveno stanje, porodične i prijateljske veze i odnosi, geografska udaljenost, klima i jezik (Boneva et al., 1998; Boneva & Frieze, 2001; Dodani & LaPorte, 2005; Inkson et al., 2004; Jokela, 2008; Kelo & Wächter, 2004). Obrazovanje, zdravstveni status i starost se mogu grupisati u

karakteristike ljudskog kapitala (van Dalen & Henkens, 2007). Ekonomske studije su dokazale da su migranti obrazovaniji od populacije iz koje dolaze što se pripisuje njihovoj većoj snalažljivosti da zarade novac potreban za migriranje, efikasnosti, adaptabilnosti na nove uslove (jezik, norme, pravila), prenosivosti njihovih veština, veće šanse i veći izbor specijalizacija na internacionalnom tržištu (van Dalen & Henkens, 2007). Brojni radovi o migracijama daju tipološki opis ekonomskih migranata pomoću sociodemografskih karakteristika kao osoba muškog roda, mlađih, obrazovanijih ili stručnijih i samaca ili oženjenih bez dece (De Jong et al., 1983; Inkson et al., 2004; Kelo & Wächter, 2004; McHugh, 1984; Sauvy, 1948; van Dalen & Henkens, 2007; Vidal & Kley, 2010). Emigranti iz naše zemlje po sociodemografskim karakteristikama prate inostrane trendove da češće migriraju mlađe i obrazovanije osobe muškog roda (Stanković, 2014).

Istraživanja nisu jednoznačna u pogledu socioekonomskog statusa i zavise od karakteristika uključenih država. U nekim zemljama utvrđeno da porodice emigranata imaju viši SES (De Jong et al., 1983; Peterson, 1958; Vidal & Kley, 2010), ali da su sami migranti nezaposleni, imaju manje plate ili nemaju vlasništvo nad nekretninama (McHugh, 1984). Neki autori primećuju da migrante karakteriše bolje psihičko i fizičko zdravlje (Sauvy, 1948; Ward et al., 2001, prema Boske, 2013; van Dalen & Henkens, 2007). Rodne uloge određuju uticaj varijabli pa žene imaju slabiju nameru ako većem broju članova porodice pružaju negu, a muškarci ako postoje veća afilijativna očekivanja prijatelja i porodice u lokalnoj zajednici i migrantskoj mreži i više zavisnih članova i neoženjenost (De Jong, 2000). Brak i deca smanjuju verovatnoću migracije jer povećavaju troškove, a razvod ili udovištvo ponovno čini odluku da se emigrira više individualnom. Međutim, razvedeni i udovci se ne mogu izjednačiti. Prvi više migriraju jer imaju podstrek da život počnu iznova, a udovci se nekad zbog gubitka još više vežu za članove porodice (van Dalen & Henkens, 2007). Istraživanja pokazuju da internacionalni migranti često imaju neposredno prethodno migraciono iskustvo ili su više upoznati sa migracijama jer više članova njihove porodice živi u zemlji destinacije (De Jong et al., 1983; van Dalen & Henkens, 2007; Vidal & Kley, 2010). Struktura motivacije za emigraciju ne zavisi od pola, starosti i religioznosti (Tartakovsky & Schwartz, 2001).

Jezička kompetencija ili ocena sopstvene sposobnosti da se službeni jezik destinacije lako i brzo nauči pozitivno su povezane sa migracionim intencijama. Znanje jezika je uslov pristupa tržištu rada, olakšava pristup vitalnim informacijama neophodnim za izbor

destinacije što dalje stvara uslove za realniju procenu korisnosti migracije i smanjuje rizik od neuspeha (Kelo & Wächter, 2004). Međutim, isti autori sumnjaju da je poznavanje službenog jezika destinacije nužno za naučnike ili stručnjake zaposlene u velikim multinacionalnim kompanijama u kojima se preferira upotreba engleskog jezika. Izbor destinacije često je uslovljen jezikom pa Latinoamerikanci radije idu u Španiju, a Kinezi i Indijci u SAD gde imaju razgranate etnički zasnovane socijalne mreže (D'Costa, 2008).

1.3.5. Primenljivost teorije planiranog ponašanja u oblasti ekonomske emigracije

Mnoge nepsihološke teorije koriste modele donošenja odluke prilikom analize procesa migracije, a među njima su najrelevantnije mikroekonomske teorije. Neoklasične mikroekonomske teorije analiziraju proces donošenja odluke o emigraciji priznavajući aktivnu ulogu osobe, ali uglavnom u knjigovodstvenom smislu što je dovelo do utilitarističkog shvatanja da do odluke o emigraciji dolazi kad očekivana korist nadvlada potrebna ulaganja (Massey et al., 1993). U okviru modela troškova i koristi (eng. cost-benefit analysis) odluka o emigraciji se vidi kao racionalan proces proizašao iz analiza troškova i koristi moderisan strukturnim faktorima odbijanja i privlačenja (De Fai, 1998). Ekonomski modeli uključuju psihološke troškove migracija vezane za neophodne promene potrebne za adaptaciju osobe na kulturne i socijalne specifičnosti novog društva i zahteva posla (Borjas, 1987). Uvođenjem psiholoških varijabli ovaj pristup doprinosi razumevanju različitih iracionalnih i racionalizovanih željenih ishoda koji podstiču na migriranje. Pozitivan aspekt ovog modela je shvatanje da je migracija izabrana procesom odlučivanja kao ponašanje čiji je ishod verovatniji i vredniji (Faist, 2004). Takođe je pozitivno i što objašnjava selektivnost procesa (Massey et al., 1993). Međutim, bez obzira na visoku plodnost i značajan uticaj na formiranje politike ova teorija je kritikovana jer nije objasnila zašto se većina ljudi ne odlučuje na migracije (Fischer et al., 1997, prema De Jong, 2000). Sledeći nedostatak je nerealističnost proizašla iz neuključivanja socijalnih mreža i neekonomskih faktora (Haug, 2008). Pored toga nepogodna je za praćenje dinamike migracionog odlučivanja i obima međunarodne migracije (de Jong, 2000).

Značajan doprinos razumevanju donošenja odluke o migraciji daju istraživanja koncipirana po modelu teorije očekivanje-vrednost, TPP i TPA (De Jong & Fawcett, 1981; De Jong, Root, Gardner, Fawcett, & Abad, 1985; McHugh, 1984). Model očekivanje-vrednost je prilagođen kontekstu migracija izjednačavanjem specifične privlačnosti mesta i

snage tendencije da se migrira tj. stava u TPA i TPP modelima (De Jong & Fawcett, 1981; McHugh, 1984). Uporednom analizom donošenja odluka o unutrašnjoj i internacionalnoj migraciji korišćenjem modela očekivanje-vrednost[6] istražen je uticaj ekonomskih naspram neekonomskih faktora (De Jong et al., 1983). Model je dopunjen varijablama kao što su osobine ličnosti, orijentacija prema preuzimanju rizika, migracijske norme i iskustva, socijalna mreža rođaka i prijatelja, novčana ograničenja, sociodemografske karakteristike osobe (starost, obrazovanje, bračni status) i karakteristike domaćinstva (De Jong et al., 1983) čim je postavljen širi teorijsko-analitički okvir, a istraživanje uključilo mikro i mezo nivo. Nameru o internacionalnoj migraciji pozitivno predviđaju subjektivna očekivanja o ostvarivosti njihovih ciljeva u inostranstvu i neostvarivosti u većem gradu u zemlji. Očekivanja u pogledu ostanka u mestu življenja nisu predviđala nameru da se emigrira. Ispostavilo se da model predviđa nameru da se emigrira i mesto gde se želi emigrirati. Osim očekivanja, nameru su značajno predviđali i veća porodična mreža, brojnost članova porodice nastanjenih van mesta porekla, finansijska potpora za emigriranje i prethodno iskustvo sa novim okruženjima (De Jong et al., 1983). Uticaj porodice se objašnjava njenom socijalizacijskom funkcijom za migraciju kao i olakšavanjem preseljenja kroz obezbeđivanje materijalnih resursa, smeštaja, logističke podrške u traženju posla i viznih olakšica za spajanje porodice predviđene u zakonima nekih država (De Jong et al., 1983).

TPP odgovara istraživanju migracija jer osim ličnih stavova koji reflektuju mikronivo dozvoljava i uticaj mezonivoa porodice i mreže zajednica kao predstavnika mezonivoa preko subjektivnih normi. De Jong (2000) velikim delom potvrđuje svoj prošireni model TPP prilagođen oblasti migracije dokazavši da su očekivanja o dostižnosti ciljeva na željenoj lokaciji, zajedno sa opaženim porodičnim normama migracijama glavne determinante migracionih namera (slika 4). Rezultati istraživanja pokazuju da su namere značajan prediktor trajnih migracija, ali ne i privremenih migracija kao i da modifikovani model više odgovara dobrovoljnoj i socijalnoj mobilnosti nego migraciji izazvanoj krizom. Ostale varijable kao što su porodične norme o migraciji, bračna uloga, prethodno iskustvo u migraciji predviđaju obe vrste migracije, ali nešto bolje previđaju trajne. Ključne determinante namere da se migrira su očekivanja da će se njom doseći ciljevi i prevazići nezadovoljstvo državom boravka. Prethodno migraciono iskustvo i lakoća premeštanja su kao

[6] Model očekivanje-vrednost određuje da tendencija da se migrira zavisi od ukupnog zbira proizvoda specifičnih očekivanja da će migracija doprineti realizaciji nekog od ciljeva ili posledici i vrednosti koje osoba pripisuje tim ciljevima ili posledicama (De Jong et al., 1983).

indikatori bihejvioralne kontrole značajno predviđali i nameru i migraciono ponašanje. Kada je kontrolisan uticaj očekivanja, vrednosti, zadovoljstva i rodnih uloga inače značajne eksplanatorne varijable (obrazovanje, SES porodice, nivo razvoja zajednice, veličina porodične i migrantske mreže) nisu bile značajne. Osim rezultata koji potvrđuju teoriju deo nalaza dovodi u sumnju teorijske pretpostavke ovog proširenog modela (De Jong, 2000). Ispostavilo se da su namere značajno bolje predviđale ponašanje žena, zatim da su percipirane migracione norme predviđale ponašanje, ali ne i namere što potvrđuje stanovište da je migracija odluka domaćinstva. Takođe nije potvrđeno da je uticaj ljudskog kapitala, domaćinstva i zajednice na migrantsko ponašanje posredovan namerama, očekivanjima, normama, rodnim ulogama i direktnim komponentama kontrole ponašanja. Nalazi da subjektivne norme o migraciji određuju nameru i ponašanje potvrđuju da je migracija ponašanje rezultat "odluke domaćinstva" (De Jong, 2000).

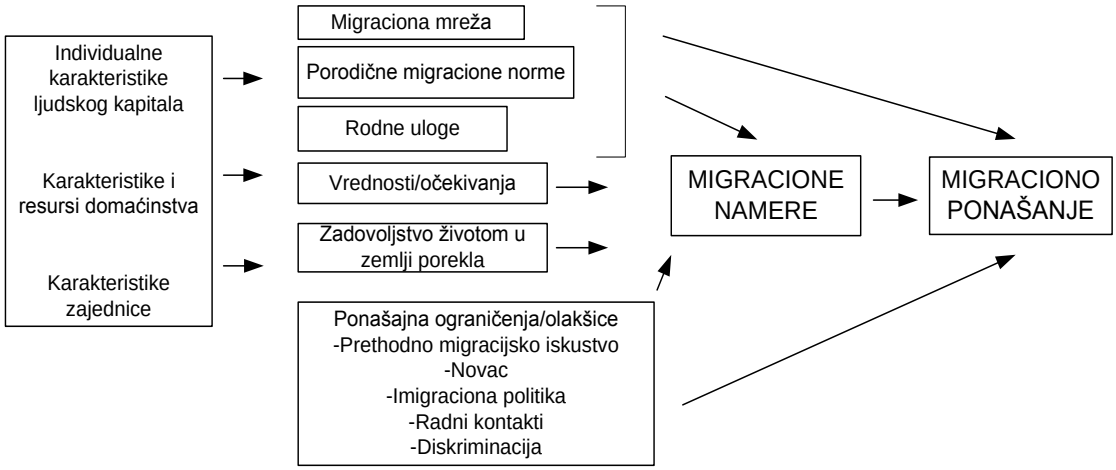

Slika 4. Opšti model donošenja odluka o migraciji. Preuzet iz " Expectations, Gender, and Norms in Migration Decision-Making. " od G. De Jong, 2000. *Population Studies*, 54 (3), str. 310.

Istraživanja pokazuju da TPA zajedno sa modelima subjektivnog očekivanja korisnosti odgovara procesu izbora lokacije življenja (De Jong & Fawcett, 1981; De Jong et al., 1985). Debara (Desbarats, 1983) takođe ukazuje na primenljivost modela TPA na migrantsko ponašanje, ali u model uključuje i prepreke čime njen model anticipira TPP. Njena modifikacija je empirijski potvrđena, a istom studijom je utvrđeno da sociopsihološki faktori bolje od sociodemografskih razdvajaju različite tipove migranata prema jačini namere (McHugh, 1984). Subjektivne norme su bile najviše povezane sa namerom, a stavovi i percepcija prepreka nešto manje (McHugh, 1984). Na migraciju se odlučuju osobe sa većim

brojem prijateljskih i rodbinskih veza u potencijalnoj destinaciji i one koje su sigurnije da će se tako lakše zaposliti ili ostvariti veću zaradu (McHugh, 1984).

Primenljivost TPA je delimično potvrđena longitudinalnom studijom na stanovnicima Filipina (De Jong et al., 1985). U tom istraživanju je utvrđeno da specifičnije određenje destinacije povećava prediktivnost ponašanja pomoću namere, ali i da su mnoge lične i strukturne varijable povezane direktno sa ponašanjem u skladu sa prethodnim teorijskim pretpostavkama (De Jong & Fawcett, 1981). Socijalna struktura utiče direktno na ponašanje raspodelom resursa i šansi, a pored toga utiče i posredno preko stavova i subjektivnih normi prvo na nameru, a onda dalje i na ponašanje (De Jong et al., 1985). Najbolji prediktori migracije su bili pritisak porodice, dostupnost finansijskih sredstava i bračni status samca, a pored njih značajan uticaj su imali i prethodno migrantsko iskustvo, broj bliskih rođaka koji žive van rodnog mesta i u destinaciji, orijentacija ka planiranju u budućnosti i percepcija korisnosti mesta korišćenjem modela vrednosti-očekivanje (De Jong et al., 1985). Od navedenih varijabli na internacionalnu migraciju su najviše uticali pritisak porodice i razgranatost socijalne mreže u destinaciji.

Uzroci emigracije se uglavnom izučavaju korišćenjem namere da se emigrira kao kriterijuma, a ne samog ponašanja emigracije jer nije lako izvesti longitudinalno istraživanje. Namera prethodi ponašanju, ali njeno postojanje ne znači da će nužno neko ponašanje uslediti. O nesprovođenju svih namera da se emigrira ukazuje i podatak da iz Jugoistočne Evrope želi da emigrira 6-30%, a stvarno emigrira samo 3-5% (Pedersen et al., 2008). Longitudinalne studije pokazuju da 78% osoba koje su nameravale da emigriraju zaista to i učine, a da ne emigrira nijedna od onih koje nisu ni nameravale (McHugh, 1984). Namera značajno predviđa ponašanje, ali je sama realizacija namere posredovana spoljnim faktorima, mogućnostima i resursima kategorizovanim kao faktori odbijanja i privlačenja npr. vreme, novac, veštine, snage volje, starosti, vlasništvu, prethodno iskustvo u migraciji, udaljenost, itd. (Schifter & Ajzen, 1985; Ajzen, 1991; Lu, 1999). Namera da se emigrira je prilično nestabilan prediktor migracije (Pedersen et al., 2008), ali je ova veza jača među visokoobrazovanim osobama (Kelo & Wächter, 2004).

Prediktori namere po TPP modelu naročito subjektivne norme uspešno razdvajaju privremene i trajne migrante što ukazuje na presudan uticaj bliskih osoba na donošenje odluke, a potom sledi PBK jer na manja ograničenja i prepreke nailaze osobe koje planiraju kratkotrajnu migraciju (McHugh, 1984). Visokoobrazovane osobe se tokom migracije

suočavaju sa strukturalnim i psihičkim barijerama ako nemaju odgovarajuće iskustvo, proaktivne stavove, visoku motivaciju i rezilijentnost (Zikic et al., 2010). Dosadašnji istraživači su utvrdili da prijateljske i porodične mreže kao socijalni kapital potpomažu migracije povećavanjem pristupačnosti resursa i omogućavanjem određenih ekonomskim, emoconalnih i normativnih pogodnosti (Vidal & Kley, 2010). Koristeći model „vrednost-očekivanje“ na donošenje odluka o migraciji migracioni proces je podeljen na fazu formiranja namere i fazu manifestacije ponašanja što je omogućilo diferencijaciju faktora koji utiču na nameru i ponašanje (De Jong & Fawcett, 1981). Normativno-afektivni faktori i nedavna migracija rođaka nisu uticali na migraciono ponašanje, ali su uticali na formiranje namere (Vidal & Kley, 2010). Spacijalna distribucija bliskih osoba i sam broj bliskih osoba u inostranstvu utiču na migraciju. Emigraciju umanjuje blizina socijalnih veza u skladu sa pretpostavkom da koncentrisanija socijalna mreža u zemlji porekla povećava troškove odvajanja smanjujući tako i verovatnoću migracije (Vidal & Kley, 2010). Ukoliko je broj rođaka u inostranstvu veći nego u domovini, osoba će težiti emigraciji (Vidal & Kley, 2010).

TPP dozvoljava mogućnost uticaja niza faktora na donošenje odluke o ponašanju i njenu realizaciju, indirektno preko uverenja kao moderatora ili medijatora (Langdridge et al., 2007), ali je sugerisano da se njihov uticaj proveri istraživanjem (Ajzen & Fishbein, 2005). Potencijalni moderatori veze stavova i ponašanja mogu biti spoljni uslovi (situacija, karakteristike stava, vremenski pritisak, norme, spoljni podstreci, često evociranje stava), individualne razlike (samomotrenje, svest o sebi, introspektivnost, potreba za znanjem), interesovanje i direktno iskustvo s objektom stava (Ajzen & Fishbein, 2005). Potencijalni uticaj na uverenja mogu imati i demografske karakteristike, stavovi, osobine ličnosti, vrednosti i kulturne specifičnosti (Fishbein et al., 2002). Prošireni TPP modeli se nazivaju i integrisani teorijski modeli. U istraživanju donošenja odluke da se konzumira marihuana utvrđeno je da traženje uzbuđenja, sklonost rizičnom ponašanju i odsustvo roditeljske kontrole utiče na nameru indirektno preko modelom predviđenih psihosocijalnih prediktora (Fishbein et al., 2002).

Debara (Desbarats, 1983) predlaže korišćenje TPA za predviđanje ponašanja migracije, ali napominje da se konzistentnost namera ili ponašanja i stavova smanjuje ako se u model ne uključe i drugi relevantni faktori. Među njima su naročito uticajna ograničenja[7]

[7] Ograničenje je bilo kakav pritisak ili prepreka koja rezultiraju ponašanjima koja odstupaju od stava (Desbarats, 1983).

izbora i procesa donošenja odluka koja usmeravaju ka dostižnijoj, mada ne nužno i poželjnijoj destinaciji. Spoljna ograničenja proizlaze iz nekontrolabilnih spoljnih događaja ignorisanih ili doživljenih kao neinternalizovane prepreke koje ne mogu posredovati procesom izbora. Ove situacione determinante menjaju vezu stavova i ponašanja rezultirajući ponašanjem suprotnim od namere ili čak odustajanjem od izvođenja ponašanja. Unutrašnja ograničenja postaju svesni deo odlučivanja kao normativne determinante namere koje je usmeravaju ka socijalnoj poželjnosti ili kao pounutrašnjena nekontrolabilna spoljna ograničenja koja usmeravaju nameru ka izvodljivijim ponašanjima, ali i dalje neusklađenih sa stavom. Uticaj prepreka poprima različite modalitete u zavisnosti od faze kad su opažene. Prepreke opažene pre donošenja namere vode ka izboru koji ne teži maksimiziranju korisnosti dok prepreke formirane posle utiču na formiranje nove namere koja donekle odstupa od stavova i preferencija. Kad se socijalni pritisak udruži sa efektom spoljnih prepreka formulišu se namere neusklađene sa stavovima karakteristične za nevoljna ponašanja.

Prethodna istraživanja su pokazala da donošenje odluke o migraciji nije trenutno, već počinje premišljanjem, sledi jačanje namere i konačno dolazi do selidbe (Fawcett, 1985). Taylor (1969, prema Fawcett, 1985) ukazuje da proces donošenja odluke i dalje prilagođavanje zavisi od sociokulturnog konteksta i vrste migranata (usmereni ka postignuću, premešteni, rezultirajući). Istraživanja pokazuju da ljudi sa više autonomne motivacije razvijaju racionalniji i odgovorniji pristup odluci o emigraciji koja dalje rezultira višim nivoom adaptacije (Chirkov et al., 2007, 2008). Istraživači donošenja odluka su prepoznali da vrednosne orijentacije, preferencije i socijalne norme utiču na formiranje namere da se donese određena odluka o ponašanju, ali da na realizaciju već formirane namere utiču spoljni faktori, mogućnosti i resursi (Vidal & Kley, 2010).

Debara (Desbarats, 1983) detaljno prikazuje uticaj ograničenja na sužavanje mogućnosti izbora destinacije migracije (slika 5). Objektivni izbor strukture i obima kretanja u određenom vremenu i prostoru prvo određuju institucionalna ograničenja i pristupačnost, njega dalje sužavaju na efektivni izbor dostupnih informacija o šansama ili socijalni položaj odlučioca određen obrazovanjem i karakteristikama socijalne mreže kojoj pripada. Individualne karakteristike kao što su mesto življenja, nivo obrazovanja ili nivo veština modifikuju uticaj spoljnih strukturalnih ograničenja na objektivni izbor dok na efektivni izbor utiču osobine ličnosti, a naročito prijemčivost na uticaj socijalnih normi. Individualne razlike

tako utiču na razlike u efektivnom skupu mogućih izbora. U sledećoj fazi se izbor ograničava na zadovoljavajuće ili socijalno prihvatljive izbore destinacije uslovljene interakcijom socijalnih ograničenja i ličnosnih karakteristika, pri čemu se događa da usled percepcije potencijalnih prepreka dođe do izbora destinacije koji odstupa od stavova i preferencija. Konačna selidba može biti sprečena nemogućnošću odlučioca da sarađuje s drugim osobama, da izvrši finalne radnje ili usled akcija institucija kojima onemogućuju realizaciju socijalno nepoželjnih želja. Osim ličnih karakteristika i SES povećava sposobnost osobe da prevaziđe ograničenja. Uticaj strukturalnih, socijetalnih i institucionalnih ograničenja je moderisan lokacijom, sociodemografskim, ekonomskim i psihološkim karakteristikama donosioca odluka čime dolazi do individualnih razlika u prijemčivosti na uticaj ograničenja u smislu ograničenja izbora i uticaja stavova, socijalnih normi i nevoljnih komponenti. Specifični segmenti populacije trajnih migranata su podložni uticaju spoljnih događaja kao što su institucionalne i korporacijske odluke jer one određuju njihovu zapošljivost i mogućnost nalaženja stambenog prostora i često onemogućuju selidbu u željeno mesto (Desbarats, 1983).

Slika 5. Unutrašnja i spoljašnja ograničenja na migraciju. Preuzeta iz „"Spatial choice and constraints on behavior." od J. Desbarats, 1983, *Annals of the Association of American Geographers, 73*(3), str. 351.

Kumulativni efekat ograničenja se razmatra po koracima procesa donošenja odluke prema modelu TPA uz specifikovanje medijacijskih i nezavisnih efekata determinanti koje nisu u relaciji sa stavovima čime se deo ograničavajućih faktora tretira kao deo stava, a deo sociopsihološkim okruženjem. Faktori se dele na endogene i egzogene, a endogeni se još dele na kognitivne, afektivne, konativne i ponašajne. Kognitivnu komponentu čine uverenja o percipiranim posledicama ponašanja i njihove evaluacije. Afektivnu komponentu čine stav prema ponašanju nastao kombinacijom uverenja i njihovih evaluacija, zatim stav prema alternativnom ponašanju i motivacija da se ponašanje uskladi sa nekom socijalnom normom. Konativnu komponentu čine inicijalna i finalna bihejvioralna namera, pri čemu je potonja određena percipiranim uticajem spoljnih događaja i njima određenom opaženom izvodljivošću ponašanja. Bihejvioralnu komponentu predstavlja ponašanje. Egzogeni faktori se dele na moderatorske i nezavisne efekte. Moderatori su kognitivna normativna uverenja o pravilnom ponašanju, zatim subjektivne norme ili socijalna ograničenja koja su po prirodi kombinacija afektivnih i konativnih komponenti. Nezavisni efekti su posledica uticaja nekontrolabilnih spoljnih događaja, nesaradnje i neizvođenja intervenišućih koraka koji utiču na nameru i ponašanje.

U nastavku teksta će biti detaljnije prikazane psihološke teorije koje su poslužile za definisanje i operacionalizaciju motivaciono-vrednosnog sistema koji olakšava odluku o emigraciji. Za određenje motivacionih komponenti je izabrana teorija samodeterminacije. U ovom istraživanju se pretpostavljeno da su za odluku o emigraciji naročito važne vrste regulacije i tip selfa pa su ovi koncepti detaljnije i obrađeni. Sledi detaljno predstavljanje teorija vrednosti i Švarcove cirkumpleks teorije univerzalnih vrednosti koja je korišćena u ovom istraživanju. Potom je predstavljena teorija planiranog ponašanja, u svojstvu izabrane teorije donošenja odluke. Sledi poglavlje u kojima su predstavljena integrativna istraživanja kojima su istraživane povezanosti između pojedinih koncepata bitnih za ovo istraživanje.

1.4 Teorija samodeterminacije - SDT model

U ovom poglavlju predstavljena je teorija samodeterminacije koja je izabrana da bude motivacioni okvir istraživanja psiholoških determinanti emigracije. U prvom odeljku je predstavljena ova složena integrativna teorija. Ukratko su predstavljene miniteorije i koncepti na koje se naslanjaju. U drugom odeljku obrađena je tema bazičnih potreba jer je njihovo razumevanje neophodno za razumevanje celokupne teorije. U sledećem odeljku predstavljen

je proces internalizacije regulacija selfa koje su korišćene i za istraživanje motivacije za emigraciju. Sledi odeljak u kom su predstavljene ekstrinzička i intrinzička motivacija. U petom odeljku su predstavljene kauzalne orijentacije, a u šestom self koji se u SDT teoriji određuje pomoću kauzalnih orijentacija. U ovom radu je tip selfa kao izraz dominantne kauzalne orijentacije poslužio za razmatranje motivacije za emigraciju. U odeljku o selfu predstavljene su i druge danas aktuelne teorije selfa, razvoj selfa,.zatim i strukture i tipovi selfa. U poslednjem odeljku dat je kratak pregled empirijskih potvrda teorije samodeterminacije u pogledu istraživanja uticaja regulacija selfa, kauzalnih orijentacija i tipa selfa.

Teorija samodeterminacije (skraćeno SDT, eng. Self-determination theory) je holistička i organizmičko-humanistička makroteorija motivacije, razvoja ličnosti i blagostanja (Deci & Ryan, 1985a; Ryan, 2009). Shodno svom određenju ličnost prepoznaje kao potencijalno celovit i aktivan organizam, usmeren ka integraciji, razvoju sopstvenih potencijala, realizaciji potreba i nagona i ovladavanju spoljnim i unutrašnjim okruženjem bez njegovog oštećivanja (Deci, 1980; Deci & Ryan, 1985a; Ryan, 2009). Međutim, ova teorija prepoznaje da, osim razvoja, može doći i do odbrambenih i samozaštitnih procesa manifestovanih u dezintegraciji psiholoških struktura, socijalnoj izolaciji ili antisocijalnim aktivnostima ukoliko sredina ne podržava zadovoljenje bazičnih potreba (Deci & Ryan, 2000). Uključivanjem uticaja sredine SDT je obuhvatila i fragmentisano i uslovno funkcionisanje (Ryan & Deci, 2002). SDT određuje da su intrinzička motivacija, internalizacija i težnja ka ostvarivanju intrinzičkih ciljeva razvojne tendencije organizma koje deluju kad kontekst dozvoljava i podržava zadovoljenje potreba (Vansteenkiste, Niemiec, & Soenens, 2010). U okviru tendencije ka integraciji komplementarno deluju autonomija koja vodi ka razvoju unutrašnje organizacije i holističke samoregulacije i homonomija koja teži integraciji pojedinca s drugima (Ryan & Deci, 2002).

Teoriji samodeterminacije status organizmičke teorije obezbeđuju koncepti intrinzičke motivacije i samodeterminacije. Intrinzičkom motivacijom objašnjen je izvor životne energije za aktivnosti i razvoj unutrašnjih struktura, a samodeterminacijom mogućnost izbora ponašanja i potreba za razvojem (Deci & Ryan, 1985a). Koncipiranje samodeterminacije je usledilo nakon što su kognitivne teorije uvele konstrukte intencionalnost i percipirani lokus kauzalnosti koji su omogućili razlikovanje amotivisanog, kontrolisanog i samodeterminisanog ponašanja (Deci & Ryan, 1985a). Istorijski gledano već

je Vilijam Džejms 1890. godine uočio voljno ponašanje, ali je koncept tek je 1950-ih godina ponovno postao predmet psiholoških istraživanja. Pojmovi potreba za samoostvarenjem (Maslow, 1954/1982) i aktualizujuća tendencija (Rogers, 1959) iz humanističkih teorija liče na samodeterminaciju po prepoznavanju intencionalnosti nekih ponašanja. Potreba ili motiv samoostvarenja usmerava osobu ka upotrebi svih sposobnosti i karakteristika u nameri da postane ono što može (Puljić, 1980). Maslov (Maslow, 1954/1982) smatra da samoostvarenje podstiče na spontano i iskreno izražavanje i ponašanje što vodi ka intrinzički motivisanom razvoju kapaciteta organizma. Aktualizirajuća tendencija je urođena težnja organizma da realizuje sopstvene kapacitete u vidu održanja ili pokretanja organizma razvojnim aktivnostima fiziološkog i psihološkog karaktera vođenih motivima nedostatka i rasta, a usmerenih ka autonomiji i integraciji (Rogers, 1959). I na samodeterminaciju se može uopštiti Franklova kritika humanističke psihologije da težnja ka realizaciji sopstvenih potencijala ne rezultira uvek ponašanjima baziranim na vrednostima i idealima (Frankl, 1967/2009).

Autori SDT svrstavaju u kognitivno-bihejvioralnu psihologiju premda su je nadovezali i na dotadašnja saznanja iz oblasti psihoanalize i empirijske psihologije, ali navode da je prevazišla i taj okvir obuhvativši izvor energije, a ne samo smer ponašanja kao što su to činili kognitivni teoretičari posle Tolmana i Levina (Deci & Ryan, 1985a). Razvoj motivacionih teorija očekivanja i posmatranje izabranog ponašanja počinje nakon što su kognitivisti uveli pojmove intencionalnost i volja, a psihoanalitički orijentisani ego psiholozi prepoznali da je optimalan razvoj ega usmeren ka autonomiji i jedinstvenosti (Deci & Ryan, 1985a). Specifičnost SDT u odnosu na empirijske i kognitivne teorije je napuštanje ideje o motivaciji kao jedinstvenom konceptu i prepoznavanje razlika između različitih tipova motivacije ili regulatornih procesa (Deci, 1992). Zaključci Hajdera i Dečarmsa su omogućili objašnjenje razlike između stanja autonomne i kontrolisane motivacije u kontekstu sredinskih uslova i individualnih faktora ukazavši da se stanje autonomne motivacije javlja kad osoba bira i inicira ponašanje u skladu sa sopstvenim selfom, a kontrolisane kada je ono odgovor na interpersonalne ili intrapersonalne zahteve (Deci & Ryan, 1985a). SDT razlikuje sadržaj ciljeva ili ishoda i regulatorske procese kojima se do njih dolazi, a pored toga konceptom potreba objašnjava njihovu integraciju što nije slučaj sa ostalim motivacionim teorijama (Deci & Ryan, 2000). Autori teorije smatraju da površno sagledavanje čoveka kao izvršioca, bez sagledavanja potreba i drugih determinanti, ne omogućava predviđanje efekata sadržaja i procesa dolaska do ciljeva na doživljaj blagostanja.

1.4.1. Struktura SDT

SDT kao makroteorija objedinjuje sledeće teorije užeg obima: teoriju kognitivne evaluacije, organizmičku integracionu teorija, teoriju kauzalne orijentacije, teoriju bazičnih psiholoških potreba, teoriju zadovoljstva ciljevima i teoriju motivacije povezivanjem (slika 6). Miniteorije su nastajale sa ciljem da objedine i objasne nove ideje o determinantama ljudske motivacije i optimalnog funkcionisanja potvrđene istraživanjima (Ryan, 2009; Vansteenkiste, et al., 2010). One su sve organizmičke, prepoznaju dijalektičko uspostavljanje tendencija rasta i razvoja i sredinskih uslova i uključuju koncept bazičnih psiholoških potreba (Ryan & Deci, 2002). Sve zajedno omogućuju da se utvrdi povezanost motivacije sa samoregulacijom, životnom energijom, potrebama, životnim ciljevima, nesvesnim procesima, socijalnim okruženjem i kulturom (Deci & Ryan, 2008).

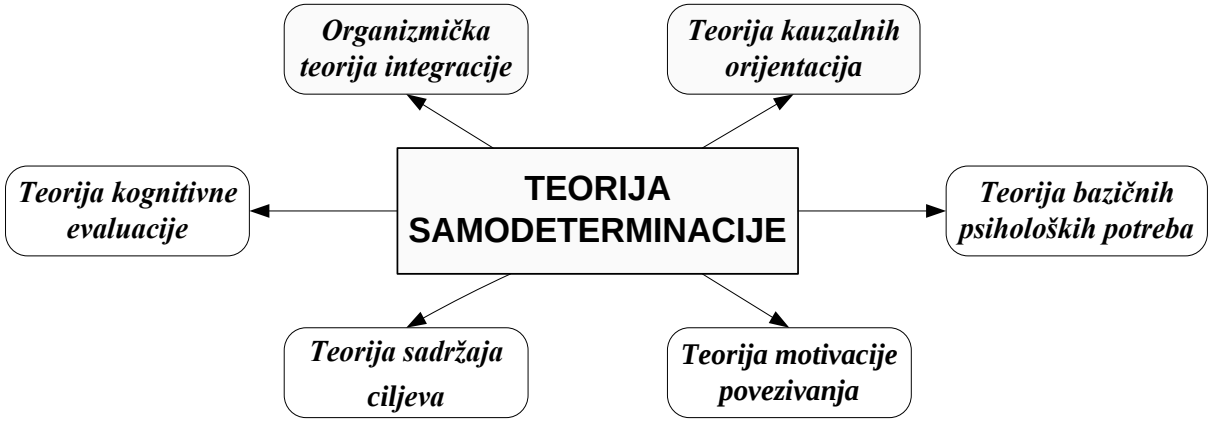

Slika 6. Dijagram sa prikazom strukture teorije samodeterminacije

Teorija kognitivne evaluacije (eng. *Cognitive evaluation theory*) objašnjava uticaj sredine, naročito specifičnosti socijalne interakcije i unutrašnje dinamike regulacije, na percepciju lokusa kauzalnosti i sopstvene kompetentnosti koji dalje određuju kvalitet motivacije (Deci & Ryan, 1980). Ova teorija je nastala da bi objasnila empirijske nalaze da spoljna potkrepljenja i zahtevi smanjuju samodeterminaciju i kompetenciju, a eksternalizuju percipirani lokus kauzalnosti podrivajući tako i intrinzički motivisano ponašanje (Deci & Ryan, 1985a). Tim se suprotstavila ideji o aditivnosti intrinzičke i ekstrinzičke motivacije u toku vremena prihvaćenoj u teoriji očekivanje-vrednost (Deci & Ryan, 2008) ukazujući da je njihov uticaj interaktivan (Vansteenkiste et al., 2010). Uslov da aktivnosti postanu intrinzički motivisane je da su interesantne, optimalno izazovne i estetski zadovoljavajuće (Ryan & Deci, 2002).

Teorija kognitivne evaluacije se bazira na četiri empirijski utemeljene pretpostavke (Deci & Ryan, 1985a). Prva pretpostavka tvrdi da je pokretanje ili regulisanje ponašanja pre svega samodeterminisano i intrinzički motivisano, a da spoljni događaji menjajući percipirani lokus kauzalnosti utiču na intrinzičku motivaciju. Događaji koji promovišu spoljni lokus kauzalnosti potkopavaju, a događaji koji promovišu unutrašnji podstiču intrinzičku motivaciju. Druga pretpostavka tvrdi da, u slučaju samodeterminisanog ponašanja, spoljni događaji koji podstiču na vršenje optimalno izazovne aktivnosti utiču na intrinzičku motivaciju u meri u kojoj omogućuju da osobe dožive kompetenciju dok se bave s njima. Treća pretpostavka ukazuje da događaji relevantni za iniciranje i regulisanje ponašanja mogu da imaju informacioni, kontrolišući i amotivišući aspekt, ali da relativna istaknutost nekog od njih određuje dalju atribuciju funkcionalnog značaja događaja. Informacioni aspekti pogoduju formiranju unutrašnjeg lokusa uzročnosti i doživljaju sopstvene kompetencije za bavljenje problemom što dalje jača intrinzičku motivaciju. Intrapsihički događaji kontrolišućeg karaktera se doživljavaju kao pritisak prema konkretnim rezultatima, a amotivišući podstiču osećanje sopstvene nekompetentnosti da se izađe na kraj s problemima dok oba podrivaju intrinzičku motivaciju. Kontrolišući aspekti frustriraju potrebu za autonomijom i često dovode do javljanja površnog slaganja i prkosa. Četvrta pretpostavka tvrdi da se intrapersonalni događaji razlikuju u svojim kvalitativnim aspektima, ali mogu imati ista funkcionalna značenja kao spoljašnji. Poslednje dve pretpostavke pojašnjavaju kako interpretacija situacije ili događaja utiče na intrinzičku motivaciju (Deci & Ryan, 2008). Međutim, za određivanje funkcionalnog značenja važnije je kako osoba konstruiše značenje događaja i informacija, nego njihovo stvarno informativno ili kontrolišuće značenje (Ryan & Deci, 2002).

Dotadašnja empirijska, uglavnom eksperimentalna, istraživanja su pokazala da nagrade, kazne, vremenski rokovi, nametnuti ciljevi, nadgledanje, takmičenje i osuđujuća evaluacija eksternalizuju lokus kauzalnosti i narušavaju autonomiju što dovodi do slabljenja intrinzičke motivacije, a negativne povratne informacije smanjuju i ekstrinzičku motivaciju dovodeći osobu u stanje amotivacije (Deci & Ryan, 2008; Ryan & Deci, 2002). Intrinzičku motivaciju i autonomiju jačaju događaji u kojima je objašnjeno zašto se preporučuje ponašanje, dopušta izbor ponašanja, osvešćuju osećanja i daje pozitivna povratna informacija na nekontrolišući način (Deci & Ryan, 2008).

Organizmička teorija integracije (eng. *Organismic integration theory*) objašnjava proces internalizacije spoljnih podsticaja, regulacija i vrednosti i njihove dalje integracije sa unutrašnjim stimulusima i psihičkim strukturama (Deci & Ryan, 1985a; Ryan & Connell, 1989). U fokusu ove teorije je razvoj i dinamika ekstrinzičke motivacije kao i analiza doživljaja autonomije u zavisnosti od stepena internalizacije (Ryan & Deci, 2002). Prema njoj razvoj vodi ka diferencijaciji i organizmičkoj integraciji struktura preko motivacijskih faktora - intrinzičke motivacije i samodeterminacije (Deci & Ryan, 1985a). Kao i u ostalim organizmičkim teorijama polazi se od pretpostavke da interpretaciju stimulusa, kroz dominantnu kauzalnu orijentaciju i potrebe, prvenstveno određuje organizam pa tek onda karakteristike događaja (Deci & Ryan, 1985a). Stimulusi i njima pripisano psihološko značenje proizašlo iz prethodnog iskustva, služe kao šansa za zadovoljenje bazičnih potreba i izbor ponašanja usklađenog sa vrednostima (Deci & Ryan, 1995, 2008).

Ova teorija se za razliku od teorije kognitivne evaluacije ne bavi razlikama između ekstrinzičke i intrinzičke motivacije, već razlikama između autonomne i kontrolisane motivacije, a u istraživanjima se više koristi korelacioni nacrt čime je povećala ekološku valjanost SDT (Vansteenkiste et al., 2010). Organizmička teorija integracije umesto do tada korišćenog dihotomnog shvatanja motivacije uvodi kontinuum procesa internalizacije između neregulisanja ponašanja i samodeterminisane regulacije (Ryan & Deci, 2002). Internalizacija je razvojni proces kojim se spoljnje vrednosti i regulacije preuzimaju i integrišu sa selfom, ali ne predstavlja razvojni kontinuum pa proces usvajanja nekog ponašanja ili vrednosti može početi u bilo kojoj fazi i ne mora doći do dalje internalizacije (Ryan & Deci, 2000). Njome se usvajaju sadržaji npr. socijalne norme i pravila za koje osoba nema interesovanja i ne oseća zadovoljstvo kada se bavi njima, a potrebni su za uspešnu socijalizaciju (Vansteenkiste et al., 2010). U internalizaciji sudeluju sve tri bazične potrebe, ali uslov za početak procesa je zadovoljena potreba za povezivanjem, za dalje uvežbavanje i praktikovanje ponašanja je važna zadovoljenost potrebe za kompetencijom, a zadovoljenje potrebe za autonomijom pokreće samodeterminaciju i time omogućava internalizaciju regulacija i vrednosti (Ryan & Deci, 2002).

Teorija kauzalnih orijentacija (eng. *Causal orientation theory)* se bavi individualnim razlikama u načinu orijentisanja ljudi ka različitim aspektima okruženja prilikom upravljanja sopstvenim ponašanjem i njihovim efektima na osećanja, stavove i ponašanja (Deci & Ryan, 1985a, 1985b). Ovom teorijom se primenom dinamike regulacije ponašanja preko kauzalnih

orijentacija objašnjava uticaj ličnosti na opažanje uzroka događaja pri čemu se polazi od pretpostavke da su kod svake osobe u određenoj meri izražene pojedine orijentacije (Vansteenkiste et al., 2006).

U konceptualizaciji kauzalnih orijentacija značajnu ulogu su imali Hajder i Dečarms. Heider (1964) zaključuje na osnovu fenomenološke analize da prilikom interpersonalne percepcije motiva i namera koristi lični (personalni) ili impersonalni percipirani lokus kauzalnosti pri čemu se u prvom slučaju učesnicima pripisuje namera dolaska do cilja ili postizanja ciljanog efekta, a u drugom se smatra da je okruženje proizvelo efekat. Specifičnost kauzalnih odnosa u personalnoj uzročnosti je ekvifinalnost po kojoj se različitim postupcima i sredstvima ostvaruje namera tako da cilj ostane nepromenljiv (Havelka, 2008). Nepersonalna uzročnost se javlja kada osoba nenamerno ili pod prisilom izvodi određenu aktivnost (Heider, 1964). Heider definiše motivaciju kao vid personalne uzročnosti sačinjene od namere i napora da se namera ostvari (Havelka, 2008; Heider, 1964). Namera definiše cilj ili ishod akcije i određuje smer motivacije i uloženog napora da se postigne nameravani efekat koji obezbeđuje energiju motivaciji (Havelka, 2008). Ovu fenomenološku analizu dalje razrađuje Dečarms uvodeći razliku između unutrašnjeg i spoljašnjeg ličnog lokusa kauzalnosti čime je omogućeno razlikovanje intrinzičke i ekstrinzičke motivacije (Ryan & Connell, 1989). Unutrašnja percepcija kauzalnosti se manifestuje u viđenju sebe kao inicijatora i izvršioca ponašanja, a spoljašnja u usklađivanju sopstvenog ponašanja sa zahtevima okoline nezavisno od konačnog ishoda aktivnosti (Deci & Ryan, 1985a).

Teorija kauzalnih orijentacija pretpostavlja da su smer lokusa kauzalnosti, odnos jačine izazova i kompetencija, zatim interpersonalni ili intrapersonalni aspekti percepcije događaja važni za određivanje funkcionalnog značaja aktivnosti, a mogu da podstaknu ili inhibiraju urođenu potrebu za samodeterminacijom i težnju ka intrinzički motivisanom ponašanju (Deci & Ryan, 1985a, 1985b). Intrinzičko ponašanje podstiču događaji koji promovišu unutrašnju percepciju lokusa uzročnosti jer su optimalno izazovni, a osobe se prilikom bavljenja aktivnošću doživljavaju kompetentnima (Deci & Ryan, 1985a, 1985b). Inicirajući i regulatorni događaji se razlikuju po uticaju na motivacijom uslovljene varijable u pogledu osećanja autonomije i sopstvene efektivnosti i njihovom daljem uticaju na percipirani lokus kauzalnosti i percepciju sopstvene kompetentnosti (Deci & Ryan, 1985b). Dosadašnja istraživanja potvrđuju pretpostavke da informacioni događaji podržavaju oba aspekta, kontrolišući dovode do javljanja pritiska i time smanjuju osećanje autonomije, a

amotivišući vode ka oceni da osoba nema kapacitet da ovlada određenom aktivnošću što dalje vodi u percipiranu nekompetentnost (Deci & Ryan, 1985b). Međutim, nevezano za vrstu događaja i kapacitet primaoca da doživi događaj kao informativan može da izazove javljanje autonomne percepcije lokusa kauzalnosti u interpretaciji događaja (Deci & Ryan, 1985b). U istraživanjima se pored korelacionog nacrta koriste i eksperimenti sa primovanjem orijentacija (Vansteenkiste et al., 2010).

Teorija bazičnih psiholoških potreba (eng. *Basic Psychological Needs Theory*) objašnjava odnos motivacije, konkretno stilova regulacije, potreba i ciljeva sa zdravim razvojem i psihološkim blagostanjem (Ryan & Deci, 2002). SDT u skladu s organizmičko-dijalektičkom orijentacijom postulira postojanje bazičnih i urođenih psiholoških potreba kao izvora energije za ponašanja čije zadovoljenje je uslov psihološkog razvoja, integriteta i blagostanja, odnosno psihološkog zdravlja (Deci & Ryan, 2000). Uvođenje bazičnih psiholoških potreba je omogućilo određenje izvora energije ponašanja što su brojne dotadašnje teorije previdele, zaključivanje o ljudskoj prirodi i specifičnim faktorima neophodnim za funkcionisanje čoveka, sintezu širokog raspona pojava i teorijsku osnovu za razumevanje kako socijalni kontekst podstiče motivaciju, produktivnost i blagostanje (Vansteenkiste et al., 2010). Iako su potrebe u SDT psihološke prirode, one nisu naučene kao kod Marej i Meklilanda, već su više urođene kao kod Kohuta i Maslova, ali po svojoj dinamici najviše liče na potrebu za efikasnim ponašanjem (Deci & Ryan, 2000; White, 1959). Koncept bazičnih potreba je korišćen za postavljanje prethodnih miniteorija. U teoriji kognitivne evaluacije objasnio efekte spoljnih događaja na intrinzičku motivaciju, u organizmičkoj integracionoj teoriji efekat socijalnog okruženja na internalizaciju, a u teoriji kauzalne orijentacije razvoj opštih kauzalnih orijentacija (Vansteenkiste et al., 2010). SDT definiše potrebe za autonomijom (samodeterminacijom), kompetencijom i povezanošću kao suštinski nepromenljive iako mogu biti različito izražene, svesne, vrednovane i zadovoljene u zavisnosti od životne faze i društva (Deci & Ryan, 2008). Ova mini teorija pretpostavlja da socijalno okruženje omogućava zadovoljenje pojedinih potreba u zavisnosti od toga koliko podržava autonomiju, obezbeđuje strukturisan kontekst razvoju kompetencija i omogućava topli i responzivni kontekst (Vansteenkiste et al., 2010). Pretpostavlja se da su ove dimenzije okruženja povezane jer je za svaku od njih potrebno ispravno razumevanje nečije perspektive.

Teorija sadržaja ciljeva (eng. *Goal Contents Theory*; Ryan, 2009) povezuje vrstu ciljeva i motivacije koja ih određuje sa mogućnošću zadovoljenja bazičnih potreba, a time i

sa psihološkim zdravljem i blagostanjem. Teorija sadržaja ciljeva nije sveobuhvatna jer se ograničava samo na one koji se mogu klasifikovati kao intrinzički ili ekstrinzički, ne bavi se univerzalnom strukturom, već istražuje korelate sadržaja ciljeva, a osnovni doprinos teorije je diferencijacija intrinzičkih i ekstrinzičkih ciljeva (Vansteenkiste et al., 2010). Intrinzičke aspiracije u vidu težnje ka afilijaciji, ličnom rastu, zdravlju i doprinosu zajednici su pozitivno povezane sa samoaktualizacijom, vitalnošću, blagostanjem, a negativno sa finansijskim uspehom, depresivnošću, anksioznošću dok je obrnut smer korelacija sa navedenim varijablama opažen za ekstrinzičke aspiracije kao što su postizanje bogatstva, slave ili lepog izgleda (Kasser & Ryan, 1993, 1996). Validnost diferencijacije na intrinzičke i ekstrinzičke tipove ciljeva je potvrđena faktorskom analizom višeg reda (Kasser & Ryan, 1996). Istraživanja su potvrdila stanovište da je ostvarivanje ekstrinzičkih ciljeva upravljeno ka povećanju sopstvene vrednosti, a intrinzičko ka zadovoljenju bazičnih potreba (Kasser & Ryan, 1993, 1996). Međutim, debata oko potencijalne štetnosti ekstrinzičkih ciljeva je nastavljena, ali su empirijski nalazi, kojim je argumentovana, bili metodološki slabo zasnovani (Sheldon, Ryan, Deci, & Kasser, 2004). Novi nalazi su dodatno argumentovali da veličanje ekstrinzičkih ciljeva smanjuje blagostanje, kao i da sadržaj ciljeva ima značajan efekat na blagostanje nezavisno od njihovih takođe značajnih motiva. Međutim, ovim nalazima protivreče istraživanja koja kontrolišu faktor okruženja u kojima se ispostavilo da veći stepen blagostanja osećali studenti ekonomije sa većom ekstrinzičkom i studenti psihologije sa većom intrinzičkom motivacijom (Sagiv & Schwartz, 2000). Osnov za osporavanje predstavljaju i istraživanja koja su usledila i pokazala da su studenti ekonomije imali niži stepen blagostanja i unutrašnji stres (Vansteenkiste et al., 2010). Takođe se suprotstavlja i teoriji očekivanje-vrednost koja tvrdi da bilo koji cilj ima motivišući efekat jer povećava korisnost aktivnosti (Vansteenkiste et al., 2010).

Koncepti ekstrinzičke i intrinzičke motivacije se ne mogu izjednačiti sa istoimenim ciljevima jer potonji mogu biti ostvarivani bilo iz autonomnih ili kontrolisanih razloga (Vansteenkiste et al., 2010). Razvoj sadržaja ciljeva prati razvoj vrednosti pa težnju usvajanju kulturno prihvaćenih vrednosti prati usvajanje intrinzičkih ciljeva u sredinu koja omogućuje zadovoljenje potreba, a ekstrinzičkih u slučaju da ih sredina onemogućuje (Vansteenkiste, Lens, & Deci, 2006). Rezultati istraživanja potvrđuju da su ciljevi i vrednosti povezani sa motivacionim procesima i potrebama bez obzira na njihov varijabilitet u različitim kulturama, kao i da se otežano usvajaju kad nisu saglasne sa bazičnim potrebama i procesima selfa (Deci & Ryan, 2000). Osobe su privrženije intrinzičkim, nego ekstrinzičkim ciljevima

(Vansteenkiste et al., 2006). Disi smatra da se teorija ciljeva ne može smatrati za motivacijsku teoriju jer se nije bavila regulacijom i energizacijom ponašanja, kao ni motivacijskim uticajem socijalnog konteksta (Deci, 1992).

Teorija motivacije za povezivanjem (eng. *Relationships Motivation Theory*, RMT) objašnjava zašto je određeni stepen zadovoljenja potrebe za povezivanjem sa drugim ljudima nužan za njihovo zdravlje, prilagođavanje i psihološko blagostanje. Ova miniteorija polazi od pretpostavke da za razvoj visokokvalitetnih veza nije dovoljno zadovoljenje samo potrebe za povezanošću, već je potrebno da partner pruža podršku zadovoljenju sve tri bazične potrebe (Deci & Ryan, 2014). U istom radu je navedeno niz istraživanja koji potvrđuju ovu novonastalu teoriju i koji su poslužili za njenu konstrukciju.

1.4.2. Bazične potrebe

Uvođenjem urođenih bazičnih potreba postulirano je postojanje univerzalnih motiva, usmerenost ljudske prirode ka rastu i razvoju i istovremenu ranjivost na interpersonalne i intrapsihičke sile, a omogućeno je integrisanje širokog spektra ponašanja i analize povoljnih uslova za realizaciju potreba (Deci, 1992; Deci & Ryan, 2000). Pored toga potrebe omogućuju klasifikovanje karakteristika okruženja i životnih događaja na podršku ili prepreku funkcionisanju (Ryan & Deci, 2002). Ponašanja koja zadovoljavaju jednu ili više potreba pozitivno utiču na iskustvo, vitalnost i mentalno zdravlje (Deci & Ryan, 2008). Osim zadovoljenja potreba i njihovo osujećenje nekad vodi javljanju urođenih životnih procesa i njima pratećih ponašanja određenih interesovanjem, važnim ciljem ili diferencijacijom kao što su igra, eksploracija usled znatiželje, otvorenost ka čulnim iskustvima, asimilacija vrednosti iz društvenog miljea i kulture (Deci & Ryan, 2000). Prethodno iskustvo u zadovoljenju ili osujećenju potreba nekom aktivnošću umnogome određuje njeno buduće doživljavanje kao interesantne ili važne (Deci & Ryan, 2000). Potrebe se ne tretiraju kao koncept za utvrđivanje individualnih razlika koji odražava snagu potreba ili motiva kao što su to činili Mari i Mekliland, već se određuje da one izazivaju individualne razlike u potrebama i motivacionim orijentacijama koje su vid dinamičke reakcije na njih ili pokušaj prevladavanja prethodnih osujećenja (Deci & Ryan, 2014). Slično je određeno i u teoriji vezivanja gde stil vezivanja određuje individualne razlike (Deci & Ryan, 2000). SDT se suprotstavlja kognitivno orijentisanim motivacionim teoretičarima koji tvrde da su ciljevi osnov motivisanog ponašanja i da potrebe nemaju značajnu funkciju (Deci & Ryan, 2009).

Potrebe mogu biti zadovoljene kroz niz različitih individualno ili kulturom određenih ponašanja (Deci & Ryan, 2000). SDT ne pristaje uz apsolutni kulturni relativizam prema kom kultura u potpunosti oblikuje čoveka, već se zalaže za stanovište da čovek može da menja kulturu radi većeg zadovoljenja svojih psiholoških potreba (Deci & Ryan, 2008).

Potreba za autonomijom (samodeterminacijom) se manifestuje kroz težnju da sami iniciramo i rukovodimo sopstvenim iskustvom i akcijama u skladu sa integrisanim doživljajem selfa i vrednostima, a u cilju povećanja koherencije između zahteva i ciljeva (Deci & Ryan, 1985a, 2000; Ryan & Connell, 1989). Zadovoljenje ove potrebe je nužno za javljanje intrinzički motivisanih aktivnosti usmerenih ka razvoju kompetencija i fleksibilnom prilagođavanju na socijalnu okolinu, ali je za njenu realizaciju potrebna podrška okoline (Deci & Ryan, 1985a). Suprotnost autonomiji je heteronomija koja označava kontrolisanost spoljnim unutrašnjim i spoljašnjim silama (Deci & Ryan, 2008). U ovoj teoriji se konceptualizuje refleksivna autonomija koju karakteriše doživljaj izbora u vezi svog ponašanja za razliku od reaktivne autonomije koja vodi neprihvatanju spoljnog uticaja (Deponte, 2004; Hodgins, Koestner,& Duncan, 1996; Ryan & Deci, 2002). Brojni istraživači, a naročito kulturni relativisti osporavaju univerzalnost ove potrebe ukazujući da ona nije jedna od osnovnih u istočnim kolektivističkim kulturama, ali se njihova kritika ispostavila kao neosnovana jer su je neopravdano izjednačili sa individualizmom što je i empirijski dokazano (Chirkov, Ryan, Kim, & Kaplan, 2003). Realizaciju ove potrebe prati adaptivno i fleksibilno ponašanje, pozitivno raspoloženje i efikasno socijalno funkcionisanje (Hodgins et al., 1996).

Potreba za kompetencijom vodi u optimalne izazove i iskustvo uspešnog ovladavanja fizičkim i socijalnim okruženjem uključujući razumevanje kako biti efikasan i ostvariti spoljnje ili unutrašnje ciljeve (White, 1959). Zadovoljenje potrebe izaziva osećanje samopouzdanja i delotvornosti (Ryan & Deci, 2002). Opažanje svoje kompetentnosti je prepoznato kao važan prediktor dinamike motivacije, blagostanja i izvedbe u motivacionim teorijama i teorijama postignuća kao što su teorija očekivanje-vrednost, teorija samodeterminacije i teorija samoefikasnosti (Trouilloud, Sarrazin, Bressoux, & Bois, 2006).

Potreba za povezivanjem pokreće na povezivanje s drugima, brigu o važnim osobama, na recipročnu brigu i negu, a njeno zadovoljenje prati osećanje sigurnosti, pripadanja i intimnosti (Baumeister & Leary, 1995). Ova potreba je najkasnije uvedena u

SDT, ali su je teoretičari vezivanja Harlov i Bolbi prepoznali kao potrebu za vezivanjem još od 1950-ih godina. U SDT je uvedena jer su istraživanja pokazala da je zadovoljenje ove potrebe neophodno za odvijanje procesa internalizacije (Baumeister & Leary, 1995). Potreba za povezivanjem se odnosi na potrebu za emocionalno prijatnim i učestalim kontaktima koje karakteriše trajnost i recipročna briga za blagostanje sa malim brojem osoba (Baumeister & Leary, 1995). Ona odgovara homonomiji jer vodi ka povezivanju i međusobnom prihvatanju ljudi (Ryan & Deci, 2002). Zadovoljenje ove potrebe rezultira razvijanjem sigurnih i zadovoljavajućih veza sa osobama iz sopstvenog socijalnog okruženja (Ryan & Grolnick, 1986; Deci, Vallerand, Pelletier, & Ryan, 1991).

Postuliranjem bazičnih potreba omogućuje se njihovo razlikovanje od kompenzatorskih ponašanja ili novih zamenskih motiva za osujećene osnovne potrebe koji često nemaju blagodatan uticaj na psihičko zdravlje (Deci & Ryan, 2008; Ryan & Deci, 2002). SDT razlikuje potrebe i aspiracije (životne ciljeve), prve doživljava kao urođene i hranilačke, a potonje kao naučene želje i supstitute potreba (Vansteenkiste et al., 2006). Dok nezadovoljene fiziološke potrebe izazivaju uporno povećanje napora da se zadovolje, nezadovoljene psihološke potrebe dovode do novih načina njihovog zadovoljenja ili razvoja odbrana i zamena za autentične potrebe koje nije moguće zadovoljiti (Deci & Ryan, 2000). Duže osujećenje potreba smanjuje svest o potrebama i jača osećanje nesigurnosti usled čega se osobe okreću izvedenim motivima (Deci & Ryan, 2008). Ekstrinzičke aspiracije često nastaju kao zamena za nezadovoljene potrebe u razvojnom okruženju koje ne podržava njihovo zadovoljenje (Ryan & Deci, 2002).

Nezadovoljenost psiholoških potreba uzrokuje javljanje kontrolnih procesa regulacije i kompenzatorskih aktivnosti kao njihovih supstituta, ali i psihološka oštećenja usled neadekvatnih prilagođavanja koja su to veća što se problem događa ranije ili duže traje (Deci & Ryan, 2000). Frustriranost bazičnih potreba izaziva rast osetljivosti na događaje u okruženju koji bi mogli dovesti do zadovoljenja potrebe, ali s vremenom ova preosetljivost vodi ka interpretaciji iskustva zadovoljenja potreba kao nedovoljnih što izaziva dalji porast frustriranosti (Vansteenkiste et al., 2006). Ovu preosetljivost može izazvati egoinvolvirana regulacija ponašanja usmerenih ka zadovoljenju potreba. Što su bazične potrebe sputanije, stečeni motivi će biti snažniji (Deci & Ryan, 2000). Uzroci nesvesnih motiva nalaze se u neintegrisanim nagonima i osećanjima ili interakciji faktora iz okruženja sa nesvesnim, neadekvatno integrisanim ili nikad adekvatno zadovoljenim stvarnim ili supstitutima potreba

osobe pa se npr. kontrolisanom ponašanju u vidu poslušnosti uzrok nalazi u potrebi za ljubavlju ili priznanjem (Deci & Ryan, 2000). Postizanje intrinzičkih ciljeva rezultira zadovoljenjem autentičnih potreba što za posledicu ima osećanje vitalnosti, samomotivisanosti i blagostanja u vidu eudaimonije, a usmerenost ka ekstrinzičkim ciljevima i njihovo dostizanje neutralizuje autentične potrebe čime se gubi i njihov razvojni potencijal (Ryan & Deci, 2002). Osobe kojima su zadovoljene potrebe izražavaju idealnije crte ličnosti pa su u odnosima ekstravertnije, savesnije i emocionalno stabilnije (Lynch, La Guardia, & Ryan, 2007).

1.4.3. Internalizacija regulacija

Samoregulacija ili autonomna regulacija je sposobnost regulacije sopstvenog ponašanja u nameri da se postignu ciljevi samoaktualizacije prilikom aktivne adaptacije na okruženje (Deponte, 2004). Ona je internalizacijom je proces aktivnog transformisanja spoljnje regulacije u samoregulaciju (Schafer, 1968, prema Ryan & Deci, 2002). Teorija samodeterminacije razlikuje autonomnu regulaciju koja se u literaturi naziva samoregulacija i kontrolisanu regulaciju koja se naziva i samokontrola (Moller, Deci, & Ryan, 2006). Sa razvojnog aspekta potrebno je da osoba ima određeni stepen kognitivnih i ego kapaciteta da bi mogla asimilovati vrednosti i regulacije, a opšti regulatorni stil sa sazrevanjem postaje sve više internalizovan i autonoman (Ryan & Deci, 2000). Na prikazanom kontinuumu samodeterminacije i u sledećem pasusu pozicionirane su regulacije po stepenu samodeterminacije paralelno sa njihovim najvažnijim karakteristikama (slika 7).

Odsustvo samoregulacije je karakteristično za **impersonalnu ili bezličnu regulaciju** u kojoj se manifestuju nespontana ponašanja koja se prevazilaze kada se razvije sposobnost anticipacije i samokontrole (Deci & Ryan, 1985a). Sledi je faza **spoljnje regulacije** u kojoj se osoba ponaša prema direktnim uputstvima, naređenjima ili ograničenjima od strane agenasa socijalizacije koji služe kao potkrepljenje (Deci & Ryan, 1985a). Ovako regulisana ponašanja zavise od potkrepljenja i ako ga nema brzo nestaju iz repertoara ponašanja (Deci & Ryan, 2000). Potom sledi faza **introjektovane regulacije** u kojoj osoba preuzima kontrolu nad sopstvenim ponašanjem, ali je njeno ponašanje motivisano ego-involviranim razlozima kao što su izbegavanje krivice, srama ili anksioznosti, održavanje samopoštovanja, spoljnje odobravanje ili uslovno prihvatanje (Deci & Ryan, 1985a; Ryan & Connel, 1989). Introjektovani spoljni autoritet je izomorfno predstavljen u unutrašnjem svetu, ali nije deo selfa i u konfliktu je s njim što regulaciju čini i dalje afektivnom, ali trajnijom od prethodne

(Deci & Ryan, 1985a, 2000). Međutim, ovaj vid regulacije je iscrpljujući zbog unutrašnjeg konflikta i stalne tenzije između selfa i nedovoljno prorađenog introjekta (Vansteenkiste et al., 2010). Nastavlja se **identifikacijom** koja nastupa kada osoba shvati vrednost vršenja aktivnosti što je moguće kad zaključi da su u skladu sa sopstvenim razmišljanjima i vrednosnim sistemom (Deci & Ryan, 2000). Aktivnost se u ovoj fazi ne mora ocenjivati kao prijatna, ali se praktikuje jer se smatra korisnom (Wilson, Rogers, & Fraser, 2002). U ovoj fazi osobi je važna regulacija i ishod do kog dovodi, a ne udovoljenje osobi koja je postavila zahtev za ponašanjem pa konflikt nestaje čak i ako postoje unutrašnje predstave druge osobe u svojstvu inicijatora ili regulatora ponašanja dok usaglašenost regulacije sa selfom obezbeđuje posvećenost ponašanju, najbolju moguću izvedbu i trajnost (Deci & Ryan, 1985a). Ova promena fokusa oslobađa prostor samodeterminaciji i autonomiji, ali je ponašanje i dalje ekstrinzički motivisano jer je instrumentalno, a ne svrha samo sebi (Deci & Ryan, 2000). Specifičnost sledeće faze nazvane **integrisana regulacija** je u usklađivanju ponašanja i njemu pripisane vrednosti sa drugim vrednostima, ciljevima, potrebama i ponašanjima osobe čime ono postaje deo selfa, a ponašanje fleksibilnije i potpuno voljno kontrolisano (Deci & Ryan, 1985a, 2000). Za integraciju je potrebno uložiti napor u samoispitivanje i uklapanje nove regulacije sa postojećim vrednostima i potrebama što rezultira većim stepenom samodeterminacije i autonomije (Ryan & Deci, 2000; Vansteenkiste et al., 2010). Ova faza je slična intrinzičkoj motivaciji po stepenu samodeterminacije (Deci & Ryan, 2008). Poslednje dve faze internalizacije su prema SDT autonomno regulisane, ali rezultat je i dalje vrste ekstrinzičke motivacije (Deci & Ryan, 1985a; Deci & Ryan, 2000).

Kvalitet ponašanja	**Nedeterminisano**					**Samodeterminisano**
Vrsta motivacije	Amotivacija	Ekstrinzička motivacija				Intrinzička motivacija
Stil regulacije	Bez regulacije	Spoljna	Introjektovana	Identifikovana	Integrisana	Intrinzička
Motivaciona sila	Obeshrabrenost i bespomoćnost	Očekivanje potkrepljenja	Krivica, stid, samopoštovanje	Lična vrednost i relevantnost	Harmonija i posvećenost	Zadovoljstvo, uživanje i interesovanje
Lokus kauzalnosti	Bezlični	Spoljni	Više spoljni	Više unutrašnji	Unutrašnji	Unutrašnji

Slika 7. Prikaz kontinuuma samodeterminacije i motivacionih, samoregulacijskih i percipiranih uzroka ponašanja. Modifikovano iz "The "what" and "why" of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior." od E.L. Deci. i P.M. Ryan, 2000, *Psychological Inquiry, 11(*4), str. 237.

Na osnovu stepena autonomije ili internalizacije motivacije izdvajaju se različite vrste ekstrinzičke motivacije pa najmanju autonomiju imaju spolja regulisana ponašanja, a najveću

integrisana (Deci & Ryan, 1985a, 2008, Ryan & Connel, 1989). Prema vrsti regulacije može se formirati relativni kontinuum motivacionih stanja na čijem je jednom polu amotivacija kao odsustvo motivacije, na drugom intrinzička motivacija kao stanje potpune autonomije, a između se nalaze ekstrinzička motivacija koja obuhvata stanja spoljašnje regulacije, regulacije introjekcijom, regulacije identifikacijom i integrisane regulacije (Deci & Ryan, 1985a, 2000). Iako je pozicionirana na kontinuumu, anomija se izdvaja kao posebno stanje jer je karakteriše potpuno odsustvo motivacije, a pravi polovi su heteronomija ili kontrolisana regulacija i autonomija ili istinska samoregulacija (Ryan & Deci, 2006). Empirijski je dokazano da ovakvoj gradaciji vrsta regulacije odgovara kvazi-simpleks složaj odnosa među varijablama jer omogućava zadržavanje integriteta različitih faceta motiva i utvrđivanje veza među njima, razlikovanje motiva na kontinuumu autonomije i razmatranje zone motivacije između ekstrinzičke i intrinzičke motivacije (Li & Harmer, 1996; Ryan & Connel, 1989). Metaanaliza radova pokazala je da postoji problem u diskriminaciji intrinzičke motivacije i identifikacije (Chatzisarantis, Biddle, Hagger, & Wang, 2001, prema Hagger, Chatzisarantis, & Biddle, 2002). Ustanovljeno je i da veze skorova na vrstama self regulacije sa drugim varijablama prate simpleks struktura veza među njima pa je veza sličnija sa bližim skalama (Ryan & Connel, 1989).

Do internalizacije porodičnih i društvenih vrednosti dolazi ako njihovo usvajanje zadovoljava bazične potrebe, a njihovom daljom internalizacijom u self raste stepen autonomije (Deci & Ryan, 2008). Takođe je važno da okruženje podržava zadovoljenje bazičnih potreba (Vansteenkiste et al., 2006). Uslov internalizacije je zadovoljenost potrebe za vezivanjem jer ljudi lakše prihvataju ponašanja koja sama po sebi nisu privlačna kada ih praktikuju ili vrednuju važni drugi, ali da bi se išlo korak dalje od internalizacije potrebno je da bude zadovoljena i potreba za kompetencijom i na kraju za integraciju je nužno da bude zadovoljena potreba za autonomijom (Ryan & Deci, 2000).

Kapaciteti za samoregulaciju su određeni temperamentom i neurobiološkim ograničenjima čoveka kao organizma i spoljnim uslovima, među kojima se najvažniji odnosi sa roditeljima i socio-ekonomski uslovi (Deci & Ryan, 2000). Niz istraživanja potvrđuje povezanost stepena autonomne motivisanosti sa zdravljem, psihološkim blagostanjem, osećanjem grupnog pripadanja, većim zalaganjem pri izvođenju ponašanja, boljom izvedbom i većom mogućnošću generalizacije (Deci & Ryan, 2008; Ryan & Deci, 2002; Vansteenkiste et al., 2006). Istraživanja pokazuju da autonomna regulacija revitalizuje organizam za razliku

od kontrolisane koja ga iscrpljuje (Moller, Deci, & Ryan, 2006). Tipovima regulacije moguće je utvrditi relativno stabilne individualne razlike za određeno ponašanje ili domen, ali se dopušta da će se regulacija promeniti ako dođe do izmena u socijalnom kontekstu (Deci & Ryan, 2008).

1.4.4. Vrste motivacije

Motivisana ili intencionalna ponašanja se, nezavisno da li su ekstrinizička ili intrinzička, javljaju kad ljudi mogu da zadovolje svoje potrebe, a kad nemaju tu mogućnost, naročito kad su frustrirane potrebe za kompetencijom i autonomijom, javljaju se amotivisana ponašanja koja nisu samodeterminisana (Deci & Ryan, 2000). SDT objašnjava ponašanje interakcijom autonomne, samodeterminisane i kontrolisane motivacije (Deci & Ryan, 2008). Disi (Deci, 2008) smatra da je tip motivacije, a ne njen intenzitet ključan prediktor za predviđanje ponašanja i njegovih posledica dok socijalni uslovi u zavisnosti od toga koliko podržavaju osnovne psihološke potrebe utiču i na intenzitet i na vrstu motivacije.

Osnovni izvor energije potrebne za razvoj je intrinzička motivacija jer spontano vodi ka diferencijaciji i integraciji organizmičkih kapaciteta, ali autori teorije ukazuju da i adaptivna ponašanja, bilo da su ekstrinzički ili intrinzički motivisana, mogu da vode ka razvoju (Deci & Ryan, 1985a). Prisutnost ponašanja koja nisu motivisana potkrepljenjem prepoznali su još početkom 20. veka Džejms, Vudvort i Olport kao istraživačke aktivnosti (Deci & Ryan, 1985a). Međutim, značajniji doprinos razumevanju fenomena daje Vajt (White, 1959) koji na osnovu konvergentnih rezultata u oblasti empirijske psihologije, psihoanalize i razvojne psihologije zaključuje da je potrebno da se uvede konstrukt motivacije za efikasnim funkcionisanjem (eng. effectance motivation) koji bi objasnio javljanje ponašanja kao što su istraživanje, manipulacija, aktivnost i ovladavanje. Ovaj teško prevodiv pojam je zamenjen pojmom intrinzička motivacija koji su uveli Harlovi i Mejer 1950. godine za određivanje nepotkrepljivanog istraživačkog ponašanja majmuna u vidu rešavanja zadataka objasnivši ga nagonom za manipulacijom (Deci, 1971). Intrinzička motivacija se definiše kao urođena sklonost da se uključi u neku aktivnost, a ponašanja pokrenuta ovakvom motivacijom se smatraju za potpuno samodeterminisana (Li & Harmer, 1996). Razvoj i intenzitet intrinzičke motivacije određeni su kumulacijom iskustva, principom diferencijacije i potrebama za samodeterminacijom i kompetencijom dok je potreba za povezivanjem, kao sigurna baza odnosa, u drugom planu (Deci & Ryan, 1985a;

Deci & Ryan, 2000). Intrinzička motivacija se javlja kada ponašanje proizlazi iz sopstvenih razloga (ličnih interesovanja i autentičnih izbora), bez očekivanja potkrepljenja ili iz zadovoljstva u njihovom obavljanju i kada se nađu izazovne novine i situacije u kojima postoji mogućnost učenja ili optimalna inkongruencija (Deci & Ryan, 1985a, 2000). Shvatanje zadovoljstva u SDT proizlazi iz potpune zaokupljenosti aktivnošću, a vodi ka ličnom rastu i eudaimoniji i razlikuje se od hedonističkog zadovoljstva koje prati nagradu Ryan & Deci, 2002).

Intrinzička motivacija doprinosi formiranju ili jačanju osećanja integriteta i samopouzdanja, kompetentnosti, autonomije, zadovoljstva i uzbuđenja, a praćena je unutrašnjim lokusom kauzalnosti (Deci & Ryan, 1985a). Intrinzičku motivaciju karakteriše uživanje i zadovoljstvo u aktivnostima po sebi (Wilson et al., 2002). Prepoznaje se u prisutnosti interesovanja, zadovoljstva, kreativnosti, fleksibilnosti i spontanosti tokom izvođenja aktivnosti, neočekivanja potkrepljenja, upornosti nezavisne od potkrepljenja, odsustva osećanja tenzije i anksioznosti (Deci & Ryan, 1985a, 2000). Iz ove motivacije proizlaze životni ciljevi kao što su rad na stvaralaštvu, intimnim vezama, ličnom razvoju ili doprinosu nekoj zajednici (Deci, 2008), a vodi ka boljem zdravlju, blagostanju i osećanju kompetencije (Vansteenkiste, Simons, Lens, Sheldon, & Deci, 2004). U novijim istraživanjima je definisan hijerarhijski model motivacije jer je u edukativnom kontekstu utvrđeno da se intrinzička motivacija može tretirati kao višedimenzionalna (Guay, Mageau, & Vallerand, 2003; Li & Harmer, 1996; Wilson, et al., 2002). Pored sopstvene volje da se izvrši ponašanje važan aspekt ove teorije čini analiza spoljnih uslova koji utiču na razvoj urođenih kapaciteta da se kroz interakciju sa okolinom dođe do formiranja intrinzičke motivacije (Mallet et al., 2007, Ryan & Deci, 2000). Stepen intrinzičke motivacije zavisi u prvom redu od stepena zadovoljenja potreba za kompetentnošću i autonomijom (Deci & Ryan, 2000). Događaji koji doprinose eksternalizaciji lokusa kauzalnosti ili smanjuju osećanje kompetentnosti narušavaju intrinzičku motivaciju (Ryan & Deci, 2002). Istraživanja pokazuju da su autonomno/samostalno izabrani ciljevi i veći stepen pounutrašnjenja regulacije povezani sa podržavanjem vrednosti, upornošću i efikasnošću u ponašanju, prilagođavanju, boljem konceptualnom razumevanju vrednosti i regulacija, boljim mentalnim i psihičkim zdravljem i pozitivnim mehanizmima prevladavanja (Deci & Ryan, 2000). Pozitivan efekat na intrinzičku motivaciju imaju informativni, a negativan kontrolišući i amotivišući konteksti interpersonalne komunikacije i intrapersonalne regulacije. Nagrade i kazne izazivaju prelaz sa intrinzičke na ekstrinzičku motivaciju. Harter (1981, prema

Wigfield & Eccles, 1992) određuje da su komponente intrinzičke motivacije izbor izazova, interesovanje i ovladavanje.

Ekstrinzička motivacija objedinjuje niz ponašanja sa različitim stepenom samodeterminacije, a za razliku od intrinzičke motivacije koja nastaje diferencijacijom urođenih kapaciteta, ona nastaje internalizacijom socijalno određenih običaja i zahteva u sopstvene vrednosti i pravila (Deci & Ryan, 2000). Ekstrinzička motivacija je posledica namere osobe da ispuni spoljašnje ili internalizovane standarde, ciljeve, zahteve i očekivanja drugih ili da izbegne ponašanje koje bi moglo imati negativne posledice. Ona vodi ka kontrolisanoj motivaciji koja rezultira ponašanjima izazvanim osećanjem pritiska i zahteva, a uzroci se pripisuju podstreku ili kontroli od strane drugih, pri čemu osoba formira spoljašnji lokus kauzalnosti. Neki od ciljeva ovako motivisanih ponašanja su bogatstvo, slava i privlačnost, ali oni ne dovode do osećanja zadovoljenja potreba ili blagostanja. Sklonost ekstrinzičkoj motivaciji raste sa starošću (Wigfield & Eccles, 1992). Introjektovana regulacija je pozitivno povezana sa Neuroticizmom i Savesnošću, a spoljna sa Neuroticizmom i Ekstraverzijom (Knežević, 2013).

Amotivacija je stanje odsustva motivacije proizašlo iz osećanja nemoći jer nije moguće zadovoljiti sopstvene potrebe, a manifestuje se u besciljnom ponašanju i ličnom iskustvu otuđenosti od sopstvenog rada, odsustvu inicijative i želje za aktivnošću, osećanju neadekvatnosti i nepovezanosti sa sredinom, niskom samopouzdanju, eksternom lokusu kauzalnosti, povećanoj depresiji, tendenciji ka samodegradaciji (Deci & Ryan, 1985a, 2000). Amotivacija je povezana sa Neuroticizmom (Knežević, 2013).

1.4.5 Kauzalne orijentacije i njihov odnos sa sličnim konceptima

Kauzalne orijentacije ili percipirani lokusi kauzalnosti su opštije motivacione orijentacije koje se razvijaju iz interakcije individue i okoline u dužem vremenskom periodu kroz niz životnih situacija (Deci & Ryan, 2008). One objašnjavaju kako ljudi određuju uzrok ponašanja i u kojoj meri su slobodni prilikom izbora i regulisanja sopstvenog ponašanja (Deci & Ryan, 1985a). Kognitivistički pristup izjednačava slobodan izbor sa mogućnošću donošenja odluke dok SDT pretpostavlja da je uslov slobodnog izbora postojanje i drugih opcija koje su pažljivo razmotrene bez obzira da li je proces izbora bio analitički ili spontan (Deci & Ryan, 1985a). Kauzalne orijentacije se nazivaju i stilovi regulacije što je u skladu sa definicijom da one predstavljaju individualne razlike u stepenu internalizacije mehanizma

regulacije koje određuju stabilne tendencije u organizaciji iskustvenih procesa, kogniciji, afektivitetu i ponašanju (Deci & Ryan, 1985a, 1985b; Olesen, Thomsen, Schnieber, & Tønnesvang, 2009; Olesen 2011). Kauzalne orijentacije su i izrazi različitog stila organizacije informacija, a razlikuju se po stepenu razvoja samodeterminacije i integracije pa ukazuju i na stepen razvoja ega (Ryan & Deci, 2002; Deponte, 2004). Prepoznate su tri vrste kauzalnih orijentacija: autonomna, kontrolišuća i impersonalna koje se razlikuju po načinu opažanja postojanja izbora sopstvenog ponašanja. U nekim istraživanjima se na osnovu standardizovanih skorova na dimenzijama određuje dominantna kauzalna orijantacija čime se prelazi u tipološki pristup što su predvideli i sami autori SDT i Mekliland (Koestner, Bernieri, & Zuckerman, 1992).

Autonomna kauzalna orijentacija određuje stepen u kom ponašanje podstiču bazične potrebe, interesovanja i vrednosti, a u pravcu samostalno izabranih i realno ispunjivih ciljeva i standarda čija je ostvarivost pretpostavljena na osnovu dostupnih informacija (Deci & Ryan, 1985a, 2000). Autonomna orijentacija je pozitivno povezana sa tendencijom ka intrinzičkoj motivaciji ili dobro integrisanoj ekstrinzičkoj motivaciji, a negativnom tendencijom doživljavanja spoljnih nagrada kao afirmacije ličnog postignuća (Deci & Ryan, 1985b, 2000). Karakteriše je interpretacija spoljnih događaja kao informativnih i autonomnog regulisanja ponašanja, a prati je iskrenost i otvorenost u interpersonalnim odnosima (Vansteenkiste et al., 2010).

Kontrolišuću orijentaciju određuje stepen u kom je ponašanje pod uticajem spoljnjeg pritiska društva ili unutrašnjeg pritiska ego-involviranih zahteva ili nagona (Deci & Ryan, 1985b). Uz veći stepen ove orijentacije raste konflikt praćen poslušnošću ili buntovnošću, smanjenom svesnošću i kognitivnom konzistentnošću postignutu racionalizacijom i usklađivanjem misli sa postupcima i zahtevima kontrole (Deci & Ryan, 1985b). Motivacija za povinovanje ili suprotstavljanje zahtevima drugih je izbegavanje neprijatnih psihičkih stanja ili doživljavanje prijatnih (Deci & Ryan, 1985a). Osoba sa povišenom kontrolišućom orijentacijom samozavaravanjem ili odbrambenim mehanizmima blokira svest o svojim organizmičkim potrebama i osećanjima usled čega može biti veoma funkcionalna i kompetentna, ali zavisna od uspeha jer svest o sebi temelji na postignuću i poslušnosti (Deci & Ryan, 1985a). Veći stepen ove orijentacije prati i veličanje sopstvenih uspeha i izbegavanje odgovornosti za neuspeh, a u interpersonalnim odnosima stepenom netolerantnosti, odbrambenosti i manipulativnosti (Vansteenkiste et al., 2010). U okviru ove

orijentacije uglavnom se javlja spoljna i introjektovana regulacija (Deci & Ryan, 2000), a informativni događaji se često prepoznaju kao kontrolišući (Deci & Ryan, 2008).

Impersonalna orijentacija određuje stepen doživljaja sopstvene nekompetentnosti za životne izazove i nekontrolabilnosti okoline, a manifestuje se u odsustvu interesovanja, ciljeva, osećanja sopstvene vrednosti, kongruentnosti i intencionalnosti u ponašanju (Deci & Ryan, 1985a). Amotivacija se može javiti na nivou spoljnih ili unutrašnjih granica (Deci & Ryan, 1985a). Kad se javi na spoljnim granicama osoba ocenjuje da nema kapaciteta da se nosi sa zahtevima okruženja što karakteriše i Roterov spoljašnji lokus kontrole, a podseća i na Selindžmenov koncept naučene bespomoćnosti po doživljaju nedostatka kontrole i kompetentnosti da se izađe na kraj sa životnim zahtevima (Deci & Ryan, 1985a). Nedostatak struktura za upravljanje sopstvenim nagonima i osećanjima dovodi do javljanja amotivacije na unutrašnjim granicama koja rezultira nepokretnošću, besciljnim ili adiktivnim ponašanjem i anksioznošću (Deci & Ryan, 1985a). Impersonalnu orijentaciju karakteriše depresivnost u pogledu sadašnje situacije i anksioznost u pogledu ulaska u nove situacije (Deci & Ryan, 1985b).

Lokus kauzalnosti se razlikuje od Roterovog kognitivističkog koncepta nazvanog lokus kontrole koji označava uverenje o kontrolabilnosti ishoda ili potkrepljenja (Deci & Ryan, 1985b). Lokus kontrole je primenljiv na intencionalna ponašanja stečena instrumentalnim ili socijalnim učenjem, a deli se na spoljni i unutrašnji u zavisnosti od uverenja osobe o povezanosti potkrepljenja i ponašanja (Deci & Ryan, 1985a). Kod unutrašnjeg lokusa se veruje da će doći do željenog ishoda ako se ponaša na traženi način, a kod spoljnjeg da su ishodi stvar sreće i da nijedno ponašanje ne bi obezbedilo željeni ishod (Deci & Ryan, 1985a). Empirijski nalazi pokazuju da unutrašnji lokus nije povezan sa orijentacijama dok je spoljni lokus kontrole jače povezan sa impersonalnom orijentacijom, a nešto manje sa kontrolnom (Deci & Ryan, 1985b).

Kauzalne orijentacije se definišu i opisuju slično kao i osobine ličnosti jer se naglašava da nastoje da objasne ličnost kroz stabilne individualne razlike, a i oba koncepta služe za predviđanje ponašanja (Olesen et al., 2009). Međutim, istraživanja pokazuju da nisu u pitanju isti koncepti, već se kauzalne orijentacije mogu shvatiti kao karakteristične motivacione, socijalno-kognitivne i razvojne adaptacije dispozicionih osobina oblikovane pod uticajem okruženja (Olesen et al., 2009; Olesen, 2011). U nekoliko istraživanja

proverena je povezanost kauzalnih orijentacija i osobina ličnosti definisanih preko modela Velikih pet. U početku nije utvrđivana veza samo veza sa Otvorenošću prema iskustvu (Hodgins, Koestner, & Duncan, 1996), ali je u kasnijim istraživanjima utvrđena. Iako među istraživanjima postoje varijacije, većina ih potvrđuje povezanost vrste kontrolne regulacije sa osobinama ličnosti. Autonomna kauzalna orijentacija pozitivno povezana Ekstraverzijom, Prijatnošću i Otvorenošću (Oleson, 2011), a utvrđeno je i da je pozitivno povezana sa Savesnošću, a negativno s Neuroticizmom (Lynch et al., 2007). Kontrolna orijentacija je povezana sa Agresivnošću (Olesen et al., 2009), a kasnije se utvrđuje da je povezana i sa Otvorenošću (Olesen, 2011). Impersonalna orijentacija je povezana sa Neuroticizmom (Olesen et al., 2009), a pored toga i sa Introverzijom i obrnuto usmerenom Otvorenošću (Olesen, 2011). Autonomija povećava povezanost što je potvrđeno značajnom povezanošću autonomne orijentacije sa Prijatnošću i Ekstraverzijom, kontrolno orijentisane osobe doživljavaju i reaguju na spoljni pritisak pa usled toga imaju povišenu Agresivnost, a veći stepen impersonalne orijentacije usled nedostatka motivacije i straha od loše evaluacije prati povišenje Introverzije i Neuroticizma, a sniženje Savesnosti (Deponte, 2004).

Veći stepen autonomne orijentacije povezan sa većim psihološkim blagostanjem, samopoštovanjem i stepenom upravljanja sobom, veći stepen kontrolne povezan sa većim stresom i osetljivošću na kritiku, a veći stepen impersonalne sa problemima u psihičkom funkcionisanju i adaptivnosti (Deci & Ryan, 1985b; Hodgins & Knee, 2002). Samoaktualizacija najviše podseća na autonomnu kauzalnu orijentaciju, a sličnost je potvrđena i empirijskim nalazima prema kojima između ova dva koncepta postoji pozitivna veza, a s ostale dve orijentacije je negativno povezana i to prateći njihov simpleks složaj veza pa je sa kontrolišućom umereno negativno, a sa impersonalnom jače negativno povezana (Shostrom, 1966, prema Deci & Ryan, 1985a). Samopoštovanje je negativno povezano sa impersonalnom orijentacijom, a smer veze sa kontrolišućom zavisi od zahteva okoline (Deci & Ryan, 1985b). Svest o sebi je povezana sa kauzalnim orijentacijama, privatna sa sva tri aspekta, a javna sa kontrolišućom i impersonalnom (Deci & Ryan, 1985b). Osobe sa većom autonomnom orijentacijom teže pozitivnom samoopisu dok kontrolisani i impersonalno orijentisani više doživljavaju negativna osećanja o sebi (Hodgins, Brown, & Carver, 2007). Socijalna anksioznost, depresija, bespomoćnost i samookrivljavanje su značajno povezani sa stepenom impersonalne motivacije, a tip ponašanja je povezan sa kontrolišućom orijentacijom (Deci & Ryan, 1985b).

Empirijski rezultati su ukazali da je autonomna orijentacija samodeterminisana, a da je kontrolišuća bez obzira na prisutnost intencionalnosti kao medijatora bliža amotivaciji (Deci & Ryan, 1985b). Integracijom ovog nalaza sa teorijom internalizacije prepoznat je kontinuum stepena prihvatanja socijalnih vrednosti ili regulacija nametnutih od strane okoline (Ryan & Connell, 1989). Istraživanja su pokazala da spoljni faktori (nagrade, feedback, pritisak, rokovi) negativno utiču na opažanje sopstvene kompetentnosti, percipirane kauzalnosti i autonomije jer smanjuju intenciju, a jačaju kontrolnu dimenziju kauzalne orijentacije (Deci & Ryan, 1985a).

Orijentacije su povezane sa motivima i potrebama (Deponte, 2004). Autonomna orijentacija je povezana sa većom izraženošću socijalnih motiva usmerenih ka pozitivnoj i efikasnoj interakciji i manjom agresivnošću. Kontrolna orijentacija nije bila povezana ni sa jednim motivom, što je objašnjeno zavisnošću od spoljnih nagrada i sklonosti da se menjaju u skladu s njima, ali je praćena povišenjem na potrebama za dominacijom, nezavisnošću i samoafirmacijom. Impersonalni su uglavnom amotivisani jer misle da ne mogu upravljati sopstvenim ponašanjem i posledicama usled čega postaju zavisni od drugih, socijalno izolovani i uplašeni od negativne evaluacije. Skloni su samoponiženju, poslušnosti, samookrivljavanju, osećanju inferiornosti, anksioznosti, a izbegavaju postignuće, agresiju, dominaciju i izlaganje. Stepen autonomne orijentacije je negativno povezan sa defanzivnošću i izbegavajućim odnosom prema iskustvu što se objašnjava protektivnim uticajem jačih veza između srži selfa, potreba i vrednosti kod autonomne orijentacije (Hodgins, Yacko, & Gottlieb, 2006).

Kauzalne orijentacije sudeluju obradi i interpretaciji informacija, a samim tim utiču i na dalje ponašanje (Deci, 1980, Deci & Ryan, 1980, prema Deci & Ryan, 1985a). Informacije stižu iz aktiviranih bazičnih, izvedenih[8] ili supstitutivnih potreba i okruženja, a potom im se trenutno ili nakon izvesne elaboracije i u interakciji sa kauzalnim orijentacijama određuje značenje. Preferirana kauzalna orijentacija utiče na interpretaciju procesuiranih informacija, a struktura kauzalnih orijentacija u interakciji sa informacijom utiče na samodeterminisanost rezultirajućeg ponašanja. Samodeterminisano ponašanje se javlja kad su motivi dovoljno snažni pa ljudi biraju ciljeve u skladu sa sopstvenim očekivanjima o tome šta bi ih zadovoljilo, nastavljajući sa ciljem usmerenim ponašanjem sa samokorekcijom do postizanja

[8] Izvedene potrebe nastaju diferenciranjem i integrisanom internalizacijom (Deci & Ryan, 1985a, Deci, 1980).

postavljenog cilja ili standarda koje izaziva zadovoljstvo. Proces javljanja automatskih ponašanja počinje neintegrisanim motivima, nesvesnim ili neadekvatno ispunjavanim potrebama koji su doveli do introjekcije kontrole i razvoja supstitutivnih potreba, sledi ga ponašanje i zadovoljenje potrebe. Nesamodeterminisana tj. automatska ponašanja dele se na kontrolom određena i amotivisana ponašanja. Za razliku od amotivisanih, u kontrolom određenim ponašanjima ljudi imaju doživljaj intencionalnosti jer deo ličnosti zaista donosi odluku o ponašanju, ali motivaciona dinamika ovih ponašanja nije samodeterminisana koliko god to sa površinskog nivoa izgledalo tako.

1.4.6. Self

Shvatanja o postojanju selfa kao psihičke instance koja predstavlja svest o sebi i svom identitetu se pojavio rano u istoriji razvoja filozofske misli, ali ga je u nauku prva uvela psihologija, odnosno Vilijam Džejms 1890. godine. Od tada je pojam intenzivno analiziran sa raznih aspekata, a najveći doprinos razumevanju pojma dale su psihoanaliza, socijalna kognitivna psihologija i organizmičko-humanistička psihologija (Majstorović, 2007). U našem jeziku engleska reč self se prevodi kao jastvo, sebstvo, samstvo, pojam o sebi, koncept o sebi (Opačić, 1995), a koristi se i izraz samstvo. Iako se u oblast selfa izučava više od 100 godina, među različitim teorijskim pristupima i empirijskim radovima nema značajnijih pokušaja integracije što izaziva utisak konfuzije pojmova (Opačić, 1995).

SDT je preuzela definiciju pojma selfa ili sopstva od organizmičko-humanističkog pristupa pa ga definiše kao urođenu dinamičku snagu koja pomoću samorazvijajuće i samoaktualizirajuće energije ujedinjuje ličnost u integrisan sistem (Majstorović, Legault & Green-Demers, 2008). Self je u ovom pristupu zamišljen kao glavna dinamička sila proizašla iz urođenih i rano razvijenih struktura koja ujedinjuje ličnost u koherentan i organizovan sistem i upravlja je ka aktualizaciji (Majstorović, 2007). U SDT se prepoznaje da je self fenomenološki centar ljudskog iskustva i vršilac radnje koji se ne može poistovetiti sa osobom ili njenim fizičkim bićem (Ryan & Connel, 1989). Rodžers (Rogers, 1959) definiše self sa organizmičkog aspekta, kao organizovan i dosledan pojmovni geštalt, sačinjen od dotadašnjih opažanja vlastitih osobina, odnosa „mene“ i drugih vidova života sa njima pripisanim vrednostima promenljivim u vremenu. Izraz self izjednačava sa self konceptom koji označava lični doživljaj sebe, a self strukturu sa doživljajem selfa od strane okoline. On predlaže da operacionalne definicije selfa budu ograničene samo na svesni aspekt iskustva.

Svest o sebi smatra za organizatora iskustva, a „ja“ za kreatora sebe (Rogers, 1947). Organizmičko-humanistički pristup za razliku od kognitivističkog self vidi kao aktivan sistem koji obrađuje informacije i reguliše ponašanje i pri tome ujedinjuje ličnost u integrisan i organizovan sistem, a ne samo kao koncept i percipirani objekat (Majstorović, 2007).

Self označava niz značenjski nedovoljno razgraničenih termina kao što su self-koncept, self-shema, ego, psiha, um, lični ili socijalni identitet, izvršni organ jer ovi pojmovi ukazuju na isti dinamički i rekurzivni proces samoorganizovanja i integracije kroz koji se iz biološkog entiteta razvija osoba (Markus & Kitayama, 2010). U empirijskim istraživanjima je prisutna terminološka zbrka između pojmova slika o sebi i samopoštovanje. Opačić (1995) ih razlikuje i predložio je da se kao nadređeni izraz koristi samopoimanje. Uprkos nepreciznosti i raznovrsnosti definicija self koncepta mnogi ga određuju kao strukturisano iskustvo, specifikovano prema životnim oblastima, hijerarhijski organizovan u odnosu na opštost, stabilan na višim nivoima opštosti, usmeren ka razvoju, evaluativan, različit od teorijski sličnih koncepata (Shavelson, Hubner, & Stanton, 1976). Higins (Higgins, 1989) određuje self koncept kao predstavu karakteristika koje smatramo ili značajni drugi smatraju da imamo.

Fenomenološki orijentisani kognitivisti svest o sebi (ili self koncept) definišu kao ukupnost opažaja, misli, osećanja, ocena i predviđanja osobe o sebi kao iskustvenom objektu, kao učesniku u interakciji sa fizičkim i socijalnim okruženjem (Havelka, 2008). U selfu se sredinski, unutrašnji i iskustveni faktori susreću, a često i međusobno suprotstavljaju pa je njegov osnovni zadatak da ih strukturiše i reaguje najbolje moguće (Opačić, 1995). Self često označava izvršioca radnje, ali se koristi i specifičnije za način kako osoba doživljava samu sebe (Markus & Kitayama, 2010). Self koncept je konstrukt koji označava percepciju koja utiče na izbor ponašanja i koju izabrana ponašanja dalje izgrađuju (Shavelson et al., 1976). Krstić (1988) u Psihološkom rečniku nejasno definiše self koncept kao sve što ličnost smatra značajnim, uključujući i sopstvenu procenu svojih osobina što ga čini veoma sličnim pojmu identiteta. Hrnjica (1992) smatra da svest o sebi predstavlja svesni deo identiteta. Berzonski identitet definiše ka teoriju o sebi ili strukturu koja integriše svoje pretpostavke, hipoteze i konstrukte o sebi proizašle iz interakcije sa fizičkom i socijalnom sredinom (Soenens, Berzonsky, Vansteenkiste, Beyers, & Goossens, 2005). Opačić (1995) predlaže procesni model čoveka kao samoevaluativnog sistema čiji princip organizacije i funkcionisanja vodi ka usklađivanju sa realnošću, povećanju unutrašnje kongruencije i rastu samopoštovanja.

Pojedini kognitivistički orijentisani teoretičari smatraju da su pojmovi self-koncept i samopoštovanje istoznačni aludirajući na njihovu evaluativnu funkciju (Shavelson et al., 1976). Međutim, novija istraživanja pokazuju da samopoštovanje osim evaluativne sadrži i estetsku komponentu ocene sebe, a određuje se preko dimenzija zadovoljstva našim sopstvenim postupcima i karakteristikama i samoocenom sopstvenu kompetentnosti koja liči Bandurinoj samoefikasnosti (Tafarodi & Swann, 2001). S druge strane, u organizmičkoj tradiciji se smatra da samopoštovanje održava odnos realnog i idealnog ja, pri čemu idealni self označava ideju o tome kakav bi self-koncept trebao biti (Rogers, 1959).

Prva istraživanja selfa su učinjena na osnovu analize snimaka intervjua sa klijentima koji su iskazivali sopstvene stavove prema selfu (Rogers, 1959). Kognitivisti za operacionalizaciju selfa uvode metode bazirane na eksplicitnom mišljenju i uverenjima, osećanjima o sebi do kojih se dolazilo kroz samoopisne tehnike, ali i metode zasnovane na merenju nesvesne samoregulacije, razlikama u psihičkim procesima proizašlim iz usklađenosti sa različitim kontekstima koji mogu uticati na doživljaj sopstvenog selfa (Markus & Kitayama, 2010). Kognitivistički pristup je dao značajan metodološki doprinos kreiranjem upitnika koji operacionalizuju koncept o sebi i predlogom da se ispituje spontani self (Opačić, 1995).

Istraživanja su pokazala da teorije samodeterminacije i teorija razvoja identiteta konvergiraju što proizlazi iz toga što obe teorije objašnjavaju procese internalizacijom i integracijom ciljeva, standarda i regulacija (Soenens et al., 2005). Način iniciranja i upravljanja sopstvenim ponašanjem utiče na odnos prema procesu formiranja sopstvenog identiteta (Soenens et al., 2005). Veći stepen autonomne kauzalne orijentacije je povezan sa tendencijom formiranja identiteta na osnovu relevantnih informacija i bavljenja njim; kontrolno orijentisani teže formiranju normativnog stila identiteta kojeg karakteriše zasnivanje identiteta na normama i zahtevima važnih autoriteta i oslanjanja na njih prilikom donošenja važnih odluka; impersonalna orijentacija je povezana sa difuzno-izbegavajućim identitetom karakterisanog odsustvom kontrole nad sopstvenim ponašanjem, odlukama i izborima, prokrastinacijom i izbegavanjem bavljenjem odlukama vezanim za svoj identitet. Slaba jačina veza ukazuje da su u pitanju različiti konstrukti što je objašnjeno time što SDT naglašava da je afektivni aspekt razvoja usklađen sa intrinzičkim potrebama i interesovanjima, a teorija razvoja identiteta naglašava socijalno-kognitivni aspekt razvoja selfa kroz (re)konstrukciju (Soenens et al., 2005).

1.4.6.1. *Razvoj selfa*

Prema teoriji samodeterminacije self se razvija iz nasleđenog jezgra selfa (eng. core self) sačinjenog od bazičnih, ali kompleksnih kognitivnih i motivacionih dispozicija koje određuju program sopstvenog razvoja i samoaktualizacije na osnovu energije proizašle iz potreba (Majstorović, 2007; Hodgins & Knee, 2002). Motivacioni aparat se oslanja na intrinzičku integrativnu tendenciju koja podstiče na asimilaciju novog iskustva u postojeće strukture selfa što vodi ka višim i složenijim organizacijama veza među aspektima selfa i njihovih veza s okolinom (Hodgins & Knee, 2002; Deci & Ryan, 2000). Ove nove strukture formiraju aktuelni self čiji zdrav razvoj zavisi od podrške sredine realizaciji potreba, što dalje utiče na otvorenost ka iskustvima i autonomiji u ponašanju, a manifestuje se u usklađenosti sa intrinzičkim aspektima u srži selfa (Majstorović, 2007; Hodgins & Knee, 2002). Integrisanost segmenata selfa je uslov javljanja samodeterminisanog ponašanja (Deci & Ryan, 2000). Self se razvija tokom života elaboracijom i razradom iskustava stečenih praktikovanjem urođenih tendencija ka aktivnosti, integrativnih procesa i bazičnih potreba koje čine srž selfa, a tokom života u self se internalizuju kulturne vrednosti, ciljevi, ekstrinzičke aspiracije i mehanizmi regulacije (Deci & Ryan, 2000). Ljudi su proaktivni, ali kvalitet njihovog funkcionisanja zavisi od uspešnosti sistema u internalizaciji i integrisanju spoljnih i unutrašnjih iskustava u postojeće strukture i adaptivnosti struktura na novine (Majstorović, 2007). Promene u sredini ili informacije neuklopive u postojeće self strukture asimiluju se u radni osećaj selfa (Hodgins & Knee, 2002).

Ovakvo razumevanje razvoja selfa odgovara Rodžersovom shvatanju da je iskustvo selfa jedan od rezultata procesa diferencijacije izazvan aktualizujućom tendencijom. Rodžers (Rogers, 1959) smatra da deo iskustva postaje svest o sopstvenom postojanju i funkcionisanju i dalje se simboličkom elaboracijom u interakciji s okruženjem i važnim osobama razvija u self koncept - perceptualni objekat u sopstvenom iskustvenom polju. On naglašava da se self sporo i postepeno razvija, sa puno uslovljavanja. Po svojstvima ga poredi sa geštaltom jer mala promena aspekta može dovesti do promene doživljaja celine. Sa starošću dolazi do diferenciranja self koncepta (Wigfield & Eccles, 1992). Integrativni razvojni proces treba da završi formiranjem selfa kao ujedinjavajuće nadređene strukture koja daje osećanje identiteta i koherentnosti, a predstavlja bazu samodeterminisanog ponašanja (Deci & Ryan, 1985a). Organizmički principi razvoja ka integrisanom selfu važe samo u situacijama u kojima imamo slobodan izbor u pogledu sopstvenog ponašanja dok se u situacijama u kojima je

ponašanje uslovljavano i kontrolisano javlja pasivno, rigidno i fragmentisano funkcionisanje (Deci & Ryan, 1985a).

Razvoj svesti o sebi se prema simboličkom interakcionizmu javlja na osnovu opažanja i analiziranja reakcija drugih na subjekta opažanja, njegovo ponašanje i efekte tog ponašanja, prema teoriji socijalnog poređenja ljudi poređenjem sa drugima, najčešće sličnim osobama, a prema teoriji samoopažanja direktnim posmatranjem sopstvenog ponašanja ili okolnosti pod kojima se ono odigrava (Havelka, 2008). Kognitivisti smatraju da je self „ja“ u centru iskustva koje se kontinuirano razvija kao svest o sebi i izvršni organ koji upravlja ponašanjem i oblikuje mozak i telo osobe u skladu sa okruženjem (Markus & Kitayama, 2010). Selfovi se razvijaju kroz simboličku interakciju osobe sa socijalnim okruženjem, a kultura kao agens socijalizacije utiče specifičnim sadržajima kao što su uverenja, vrednosti, stereotipi, norme i sl. koji je određuju (Markus & Kitayama, 2010).

1.4.6.2. *Struktura i vrste selfa*

Razmatranje strukture selfa otpočeto je po uvođenju pojma. Džejms (James, 1890) je podelio self na komponente „ja“ i „mene“, tako da „ja“ komponenta objedinjuje izvršne funkcije selfa u obliku opažanja, iniciranja i regulisanja akcije, a „mene“ predstavlja empirijski pojam o sebi znanje o sebi, odnosno sposobnost selfa da bude sam svoj objekt posmatranja. Rodžers smatra da je self jednodimenzionalan, ali ga deli na realan koji odgovara na pitanja „Ko sam ja? “ i „Šta ja mogu?“ i idealni koji određuje kakva bi osoba želela biti (Rogers, 1959).

Socijalni kognitivisti razlikuju četiri teorijska stanovišta strukture self-koncepta (Byrne & Shavelson, 1986). Po Rozenbergovim nomotetskom stanovištu self-koncept je jednodimenzionalan konstrukt. Po stanovištu Šavelsona i Brna self se sastoji od hijerarhijski organizovanih dimenzija po kriterijumu opštosti. Po Soarezovom taksonomskom stanovištu sastoji se iz više međusobno nezavisnih i specifičnih dimenzija, koje po nekim istraživanjima ipak imaju zajednički aspekt. Četvrto teorijsko gledište nazvano kompenzatorni model koje predstavljaju Vine i Marks ističe da postoje negativne relacije među dimenzijama. Veći broj istraživanja potvrdio je multidimenzionalnost modela, ali su rezultati o relacijama među dimenzijama neusaglašeni (Byrne & Shavelson, 1986). Pored ovih podela u literaturi se nalazi podela na deskriptivnu, evaluativnu i komponenta spremnosti da se reaguje, pri čemu se pod deskriptivnom komponentom podrazumeva slika o sebi, dok samopoštovanje

predstavlja evaluaciono-motivacionu komponentu (Joksimović i Janjetović, 2008). Empirijski se pokazalo da self, odnosno diskrepancije između pojedinih domena selfa utiču na osećanja što ga čini važnim motivacionim faktorom. Reakcija na diskrepanciju između aktuelnog selfa i idealnih zamisli selfa je utučenost i nezadovoljstvo, a na diskrepanciju aktuelnog selfa i obaveznog selfa agitacija i strah (Higgins, 1989).

Moderni socijalno kognitivistički teoretičari tvrde da postoji niz situaciono određenih selfova koje shvataju kao biološki i sociokulturno određene psihološke obrasce ponašanja (Markus & Kitayama, 2010). Kulturne razlike u selfovima različitih regiona ukazuju da je funkcija selfa kao osnovne sheme da organizuje druge samoregulacijske sheme i tako utiče na percepciju, kogniciju, emocije, motivaciju, ponašanje među pojedincima i grupama (Markus & Kitayama, 2010). Granica između selfa i osoba iz okruženja je kulturno određena pa u okviru kultura u kojoj su granice nejasne, bliske osobe postaju deo self-sheme, a tamo gde je veoma jasna bliske osobe ne postaju deo self-sheme (Markus & Kitayama, 2010). Konfrontacija stanovišta socijalnog konstruktivizma i relacionizma ukazuje da se sve više uviđa da čovek ne teži integraciji, već je fragmentisan, zasićen i nastanjen različitim idenitetima nametnutim spolja (Gergen, 2011).

Self se u SDT razlikuje od ideje selfa kao internalizovane sheme određene kontekstualnim varijablama i aktivirajućim ponašanjima, kao i višedimenzionalnih zamisli selfa (Deci & Ryan, 2000). U okviru SDT self se prvo posmatrao dimenzionalno preko opštih kauzalnih orijentacija (Deci & Ryan, 1985a, 1985b), a kasnije je razvijen tipološki pristup u kom su tipovi selfa posmatrani kao dominantni stilovi funkcionisanja i doživljavanja (Hodgins & Knee, 2002). Među dimenzijama i tipovima postoje izvesne paralele, ali u dimenzionalnom pristupu osobu ocenjujemo na sve tri dimenzije, a tipološki završava kategorisanjem. U tipološkom pristupu se s obzirom na dominantan način motivisanja i regulacije određuje tip selfa: integrisan, ego-investirajući i bezlični različiti po stepenu integracije psihičkih struktura i načinu regulacije svesnog iskustva (Hodgins & Knee, 2002). Specifične tendencije ka ponašanju do kojih dovode su određene kauzalnom orijentacijom koja utiče na dalju otvorenost životnim iskustvima, a time i efikasnost obrade iskustva (Hodgins, 2008; Hodgins & Knee, 2002). Defanzivnošću se maskira i izbegava stvarnost pa se nekongruentna iskustva ne prorađuju što zahteva dodatno ulaganje energije, ali ostaju živo prisutna u sećanju ili ruminacijama, za razliku od njoj suprotne otvorenosti koja je ponekad u početku više iscrpljujuća, ali rezultuje integracijom i oporavkom (Weinstein & Hodgins,

2009). Doživljaj sopstvene vrednosti je kod autonomnog funkcionisanja baziran na biti, kod kontrolisanog na izgledati ili činiti, a kod bezličnog ni na čemu (Hodgins & Knee, 2002).

Integrisani self odgovara harmonično strukturisanim osobama koje zadovoljavaju svoje potrebe i obezbeđuju socijalnu podršku. Ove osobe vrednuju sebe i razvijaju bezuslovno samopoštovanje, imaju uglavnom intrinzičku motivaciju, spontane su i otvorene za promene i istraživanje realnosti, a njihova percepcija je preciznija i objektivnija nego kod osoba koje karakterišu ostala dva tipa selfa (Majstorović, 2007; Majstorović et al., 2008). Organizmičko funkcionisanje rezultira bezuslovnim samoprihvatanjem i razvojem autentičnih i autonomnih struktura selfa (Hodgins & Knee, 2002) u koji su integrisane vrednosti i regulacije (Deci & Ryan, 2000). Ovo dalje vodi ka otvorenosti za svesno doživljavanje iskustava bez odbrambenih tendencija u vidu njihovog iskrivljavanja ili zanemarivanja i spremnosti da se novija iskustva asimiluju u strukture selfa (Hodgins & Knee, 2002). Indikatori autonomnog funkcionisanja i otvorenosti su manja kognitivna i emocionalna odbrambenost pri interpretaciji svog i tuđeg ponašanja, doživljaj samostalnog izbora ponašanja i prihvatanje odgovornosti za njega, izbor bliskih osoba koje potpomažu organizmički rast po principu da dele slične vrednosti i zadovoljavaju intrinzičke potrebe, izbegavanje psihoaktivnih supstanci i distraktorskih aktivnosti (Hodgins & Knee, 2002). Autonomnu orijentaciju karakteriše izbor ponašanja zasnovan na svesti o svojim potrebama, osećanjima i ciljevima (Deci & Ryan, 1985a, 1985b) koji vodi u optimalno prilagođavanje osoba, a time i veće zadovoljstvo sobom i zadovoljenje potreba u skladu sa socijalnom okolinom (Deci et al., 1991).

Ego-investirajući self karakteriše osobe čiji se razvoj samopoštovanja bazira na zadovoljavanju socijalno poželjne, ali lažne slike o sebi. Ove osobe imaju ekstrinzičku motivaciju pa ih pokreću novac, moć ili popularnost, rigidne su i selektivno percipiraju realnost (Majstorović et al., 2008; Majstorović, 2007). Ovakav self se javlja kada se osoba brani od osećanja nesigurnosti nastalog usled blokiranja potrebe za autonomijom do čega dolazi jer okruženje zahteva traži adaptaciju, a remeti integraciju (Hodgins & Knee, 2002). Problem ovako koncipiranog selfa su ranjivost i zahtev za dodatnim odbranama koje treba da zaštite osećanje sopstvene vrednosti (Hodgins & Knee, 2002). Kontrolisano funkcionisanje karakteriše uslovno prihvatanje svojih aktivnosti i realnosti pa u svest dolazi samo ono što potvrđuje lažnu sliku selfa (Hodgins & Knee, 2002). Težnja ka samopromovisanju kojom aktualizuju nametnute kvalitete im ne može povećati osećanje samovrednosti jer nije

zasnovana na njihovim autentičnim kvalitetima. Za ovakvo filtriranje stvarnosti koriste se razni kognitivni, emocionalni i interpersonalni odbrambeni mehanizmi koji self čine rigidnim i osetljivim na laskanje, kompulzivno traženje afirmacije i povratne informacije koji potvrđuju egoističke težnje, izbor prijatelja i profesije zarad zadovoljenja ekstrinzičkih ciljeva, nedovoljno vere u sopstvenu intuiciju i procenu drugih ljudi i situacija (Hodgins & Knee, 2002). Odnosi sa drugima su odbrambeni, strateški i netolerantni (Vansteenkiste et al., 2010). Kontrolnu orijentaciju karakteriše težnja traženju spoljnih uzroka ponašanja i doživljaj da su događaji determinante ponašanja i osećanja (Deci & Ryan, 1985a; 1985b).

Impersonalni self karakteriše nisko integrisane osobe, niske vitalnosti, bez inicijative i želje za aktivnošću, koje se osećaju neadekvatnim i neuklopljenim u sredinu. Ove osobe imaju nisko samopouzdanje, spoljni lokus kauzalnosti, povećanu depresiju i negativne misli, sklone su izbegavanju novih iskustava i nastojanju da život ispune rutinskim i repetitivnim aktivnostima, ne zadovoljavaju potrebe, imaju nizak stepen integracije, lako se pobude, budu preplavljene mislima osećanjima i informacijama (Majstorović et al., 2008; Majstorović, 2007). Impersonalni self i amotivacija se javljaju kad okolina ne dopušta zadovoljenje osnovnih organizmičkih potreba ili kad osoba doživi iskustvo koje ne uspeva integrisati usled čega osoba ne razvija niti samodeterminaciju niti intencionalnost (Hodgins & Knee, 2002). Manifestuje se u osećanju bespomoćnosti ili odbrambenosti sa negativnim afektivitetom. Maslov (Maslow, 1954/1982) prepoznaje da stanje amotivisanosti nastupa kada odbrambeni napori organizma otkažu jer su spoljašnje snage isuviše snažne ili su odbrambene snage odveć slabe.

1.4.7. Empirijske potvrde teorije samodeterminacije

Teorija samodeterminacije je empirijski potkrepljena teorija jer je nastala integracijom dotadašnjih istraživanja, a i svaka od miniteorija izrastala je kad se sakupilo dovoljno novih nalaza. Zbog izuzetne brojnosti istraživanja u ovom poglavlju su predstavljena samo istraživanja koja se bave konceptima vrste motivacione regulacije, kauzalnih orijentacija i selfa koji su korišćeni u ovom radu. U poglavlju posvećenom vezama među konstruktima predstavljena su i istraživanja koja ukazuju na njihovu vezu sa vrednostima, stavovima, socijalnim normama, percipiranom kontrolom i ponašanjem jer su one značajne za ovaj rad. Kod nas i u regionu su retka istraživanja zasnovana na ovoj teoriji, a uglavnom se tiču obrazovanja i motivacije za bavljenje sportom i za nastavu (Goldin, 2007;

Knežević, 2013; Majstorović, Legault, & Green-Demer, 2008, Pehlić i Spahić-Jašarević, 2012; Ranđelović i Smederevac, 2011; Sviben, 2006).

SDT je povećala razumevanje važnosti procene vrste motivacije za predviđanje daljeg uspeha u istraživanoj oblasti. Do sada je teorija samodeterminacije uspešno primenjivana u oblastima sporta, zdravlja, psihoterapije, posla, međuljudskih odnosa, roditeljstva, obrazovanja, politike, raspolaganja sa slobodnim vremenom virtuelnog okruženja, održivog razvoja, psihoterapije i migracije (Mallett, Kawabata, Newcombe, Otero-Forero, & Jackson, 2007; Chirkov et al., 2007; 2008; Wilson et al., 2002). Veći stepen autonomne motivacije povećava uspešnost i upornost, vodi ka pribegavanju konstruktivnih strategija prevladavanja u situacijama stresa i većem posvećivanju aktivnostima (Mallett et al., 2007). SDT specifikuje uslove pod kojima se razvijaju motivi i određuju posledice kontekstualne podrške pojedinim motivima pa se pokazalo da veća samodeterminacija rezultira većim bavljenjem zadatkom, upornošću i psihološkim blagostanjem (Deci & Ryan, 1985; Ryan & Deci, 2000; Wilson et al., 2002). Primena SDT u oblast zdravlja rezultirala je saznanjem da se više autonomno orijentisane osobe više pridržavaju dijeta, zdravije su i više osećaju blagostanje (Levesque et al., 2007).

S obzirom da su se u dosadašnjim istraživanjima više istraživale kauzalne orijentacije, a tip selfa se uglavnom određivao preko dominantne kauzalne orijentacije, akcenat selektovanih radova je na kauzalnim orijentacijama. Istraživanja su pokazala da su kauzalne orijentacije povezane sa brojnim psihološkim konstruktima (Deci & Ryan, 1985b; Hodgins et al., 1996, Majstorović, 2007). Veći stepen autonomne orijentacije je praćen boljim psihološkim funkcionisanjem u smislu razvijenijeg ega, većeg stepena samoaktualizacije, samopoštovanja, pridržavanja uputstava i angažovanosti, zatim i boljim socijalnim funkcionisanjem. Kontrolisanu orijentaciju prati povišenje na konformizmu, briga o socijalnim potkrepljenjima u vidu povišene samosvesti i samomotrenja, ponašanje po principu tip A i kraće zadržavanje pozitivne bihejvioralne promene. Impersonalna orijentacija je povezana sa depresijom, socijalnom anksioznošću, sklonošću samoponiženju, tendencijom razvijanja spoljnog lokusa kontrole, sniženjem na samoaktualizaciji i samopoštovanju. Niz empirijskih istraživanja potkrepljuju vezu stilova funkcionisanja i doživljavanja sa odbrambenim stavom u ponašanju, emocionalnom i ponašajnom reaktivnošću i karakteristikama socijalnih interakcija (Hodgins & Knee, 2002).

U literaturi postoji niz istraživanja koja svedoče o povezanosti kauzalnih orijentacija i ponašanja u vožnji (Knee, Neighbors, & Vfetor, 2001), alkoholizma (Neighbors, Lewis, Bergstrom, & Larimer, 2006), ponašanja postignuća (Koestner & Zuckerman, 1994), atribucije uspeha (Knee & Zuckerman, 1996), interpersonalnih odnosa (Hodgins et al., 1996) i mentalnog zdravlja (Deci & Ryan, 1985b). Meta studija dosadašnjih istraživanja je potvrdila vezu između stavova i ponašajnih indikatora intrinzičke motivacije, a kod autonomnih je ova veza jača nego kod kontrolisanih (Koestner et al., 1992). Sličan nalaz je u istom istraživanju utvrđen za stepen samospoznaje. Utvrđeno je da su kauzalne orijentacije povezane sa rizičnim ponašanjem u saobraćaju i da je ova veza posredovana emocijama koje se javljaju tokom vožnje, a kao irelevantne su se pokazale socijalna anksioznost i samopoštovanje (Knee, Neighbors, & Vfetor, 2001). Više besa na ostale učesnike u saobraćaju javlja se kod osoba sa povišenom kontrolišućom orijentacijom, naročito ako postoji neki problem u saobraćaju (Knee et al., 2001). Niz istraživanja je pokazalo da je povišenje kontrolisane orijentacije povezano sa tendencijom pijenja iz socijalnih razloga ili osetljivosti na socijalni pritisak (Neighbors et al., 2006). Kontrolisana orijentacija nije imala značajan efekat na percipirane norme i nedeljnu konzumaciju alkohola, ali je u interakciji sa normativnom povratnom informacijom imala moderatorski uticaj na izveštavanje o negativnim posledicama konzumiranja alkohola u vidu mučnina, kašnjenja ili apsentizma, sukoba (Neighbors et al., 2006). Ovaj rezultat su istraživači objasnili većim motivacionim efektom brige kako drugi opažaju njihovo pijenje, ali ne samom količinom korišćenja alkohola, a ponudili su i objašnjenje da kontrolisaniji više konzumiraju alkohol i da su stoga imali i veće posledice (Neighbors et al., 2006).

U dosadašnjim istraživanjima se često utvrđuje da je stil regulacije ili tip selfa moderator veza između različitih psiholoških konstrukata. Kauzalne orijentacije ili tipovi selfa moderišu konzistentnost stavova i Savesnosti sa ponašanjem (Koestner et al., 1992), izbor odbrambenih kognitivnih strategija održanja samopoštovanja (Knee & Zuckerman, 1996, 1998), povezanost orijentacije ka informacijama sa posvećenošću i samopoštovanjem (Luyckx, Soenens, Berzonsky, Smits, Goossens, & Vansteenkiste, 2007). Pored toga i spoljna klima u pogledu autonomije i kontrole utiče na vezu između spoljnih događaja i ishoda učenja (Deci et al., 1991; Trouilloud et al., 2006). Kod autonomno orijentisanih osoba je opažena značajno veća povezanost stavova i ponašanja i nešto slabija povezanost Savesnosti sa ponašanjem dok su kod kontrolisano orijentisanih ove veze bile slabe (Koestner et al., 1992). Istraživanja pokazuju da je stepen autonomne orijentacije pozitivno povezan sa

otvorenošću i iskrenošću u socijalnoj interakciji, kao i većoj empatiji dok je kontrolišuća više povezana sa defanzivnim socijalnim funkcionisanjem i izbegavanjem bliskosti (Hodgins et al., 1996). Moderatorski uticaj individualnih razlika u samodeterminaciji je objašnjen većim oslanjanjem autonomno orijentisanih na sopstvene potrebe, osećanja i ciljeve, manjim reagovanjem na spoljnje povode, otvorenošću prema sebi i sklonosti da se istraže sopstvene misli i osećanja (Hodgins et al., 1996; Koestner et al., 1992). Istraživanja su pokazala da kauzalne orijentacije udruženo moderišu izbor odbrambenih kognitivnih strategija u cilju održanja samopoštovanja (pristrasnost u službi selfa i samoonesposobljavanje) jer ih nije koristila samo grupa osoba sa visokom autonomnom i niskom kontrolnom orijentacijom (Knee & Zuckerman, 1996, 1998). Obe kauzalne orijentacije su povezane sa trenutnim stepenom samoonesposobljavanja, a stepen autonomne orijentacije je imao i dugoročan efekat (Knee & Zuckerman, 1998). Autonomna orijentacija moderiše povezanost orijentacije ka informacijama sa posvećenošću i samopoštovanjem pa je ova veza kod visoko autonomno orijentisanih osoba pozitivna, a kod nisko autonomno orijentisanih negativna (Luyckx et al., 2007). Autori objašnjavaju ovu vezu time što osobe čije je ponašanje usklađeno sa svojim potrebama i vrednostima koriste svoje istraživačke aktivnosti tj. sticanje informacija kao proces kojim podupiru svoj identitet i povećavaju svoju vrednost, a kod osoba sa smanjenom autonomnom orijentacijom remeti proces integracije identiteta. Percepcija i interpretacija motivacione klime u učionici među učenicima moderiše vezu između spoljnih događaja i ishoda učenja (Deci et al., 1991). Osim što su potvrđena prethodna istraživanja o pozitivnom uticaju autonomne klime u učionici na percipiranu kompetenciju učenika, ustanovljeno je i da manja autonomija dovodi do veće uticajnosti početnih očekivanja nastavnika na doživljaj fizičke kompetentnosti učenika (Trouilloud et al., 2006).

Potvrda da dispoziciona motivaciona orijentacija moderiše doprinos pisanog izražavanja oporavku od stresne situacije nalazi se u tome što su autonomno orijentisani ispitanici bez obzira na kontekst i mogućnost ekspresije imali najveći stepen blagostanja, energije i zaboravljanja sadržaja negativne stimulacije (Weinstein & Hodgins, 2009). Kada su dispozicija i kontekst kontrolišući, a izražavanje ograničeno, došlo je do problema u regulisanju negativnih emocija i dugoročno narušenog blagostanja. Zaštitna uloga autonomne orijentacije objašnjava se otvorenošću ka iskustvu i njome izazvanom spremnošću na obradu negativnih doživljaja što dugoročno vodi ka integraciji (Weinstein & Hodgins, 2009). U prilog tome ide i nalaz da su ispitanici kojima je sugerisano da pismeno izraze doživljaj više

doživljavali blagostanje, ali ne i na energiji za koju je prema mišljenju autora nužan aspekt otvorenost (Weinstein & Hodgins, 2009).

Kauzalne orijentacije su povezane sa nizom psiholoških varijabli iz oblasti ličnosti i ponašanja: ličnih vrednosti i ciljeva (Kasser & Ryan, 1993, 1996), svesti o sebi (Deponte, 2004). Depont (Deponte, 2004) je potvrdila povezanost autonomne orijentacije i privatne svesti o sebi, kontrolne orijentacije i javne svesti o sebi i impersonalne orijentacije i socijalne anksioznosti, kao i s obe vrste svesti o sebi. Njeno istraživanje je potvrdilo da autonomno orijentisani manje brinu o mišljenju drugih dok kontrolisani oblikuju svoje ponašanje prema zahtevima drugih.

U istraživanjima se dimenzija regulacije selfa koriste odvojeno ili se na osnovu njih konstruiše opšti indeks autonomije. Prethodno je ustanovljeno da veći stepen identifikovane i introjektovane regulacije prati veći stepen doživljaja kontrole (Ryan & Connel, 1989). U istom istraživanju je utvrđeno da je stepen identifikovane i intrinzičke regulacije pozitivno povezan sa stepenom empatije i prosocijalnog ponašanja. Utvrđeno je da češće korišćenje intrinzičke, identifikovane i introjektovane regulacije prati češće korišćenje konstruktivnih mehanizama prevladavanja, a spoljne regulacije negiranje. Ustanovljeno je da veći stepen anksioznosti prati veći stepen korišćenja introjektovane regulacije kao i da odnos sa autoritetima je bio povezan samo sa identifikovanom regulacijom. Istraživanja pokazuju da su skorovi na dimenzijama self regulacije povezani sa indikatorima mentalnog i fizičkog zdravlja kao i da je veći stepen autonomne motivacije povezan sa boljim mentalnim i fizičkim zdravljem dok su introjektovana i spoljna motivacija više praćena depresijom (Levesque et al., 2007). Za ovu studiju najvažnije je istraživanje motivacije za emigraciju u kom je pokazano da su osobe koji imaju veći stepen autonomije i više adaptirane na novo okruženje, imaju veći stepen blagostanja, a manje psihosomatskih tegoba i socijalnih teškoća (Chirkov et al., 2007, 2008). Osim toga opaženo je da osobe sa većim stepenom intrinzičke, identifikovane i introjektovane regulacije migriraju da bi se nastavile razvijati, a osobe sa većim stepenom spoljne, introjektovane i identifikovane regulacije migriraju da bi opstale ili izbegli nedaće (Chirkov et al., 2007, 2008).

1.5. Ljudske vrednosti

U ovom poglavlju predstavljeno je psihološko razumevanje vrednosti. U prvom odeljku date su definicije vrednosti stranih i domaćih autora i vrednosti su razgraničene u

odnosu na slične pojmove kao što su ideologija, ciljevi, potrebe, stavovi, osobine ličnosti i norme. U drugom odeljku dat je kratak pregled najznačajnijih sociopsiholoških teorija vrednosti autora Olporta, Morisa, Inglharata i Rokiča. Sledi poseban odeljak u kom je predstavljen Švarcov cirkumpleks model univerzalnih vrednosti korišćen za konceptualizaciju ovog rada. U okviru tog odeljka su u posebnim pododeljcima predstavljene važne odrednice Švarcove teorije. Pre svega je određena tipologija i hijerarhija vrednosti, zatim struktura i vrednosni sistemi, sledi objašnjenje javljanja cirkumpleks strukture pa teorija kulturalnih vrednosti uz poseban osvrt na specifičnosti Istočne Evrope i na kraju pregled objašnjenja razvoja i promene vrednosnog sistema. U četvrtom odeljku dat je pregled uticaja demografskih varijabli kao što su rod, starost, socioekonomski status i obrazovni smer na izbor vrednosti. U poslednjem odeljku predstavljena su istraživanja vrednosti koda nas i u regionu.

Pored analize motivacije i tipa selfa ovo istraživanje ispituje značaj vrednosnog sistema pojedinca za donošenje odluke o migraciji jer su i one važan deo motivaciono-dinamičkog sistema. Izborom vrednosti izražavamo okolini na razumljiv način do čega nam je stalo. Vrednosti kojima dajemo primat u većoj meri utiču na naše stavove i odluke, pokreću naš razvoj i usmeravaju naše ponašanje što ih čini delom motivacionog sistema. One se javljaju na nivou pojedinca, institucija i celokupnog društva i pri tom deluju zajedno povezujući mikronivo sa makronivoom (Hitlin & Piliavin, 2004). Vrednosti se izučavaju sa filozofskog, antropološkog, političkog, sociološkog i psihološkog aspekta, ali nedostaje interdisciplinarna saradnja i saglasnost u konceptualizaciji i operacionalizaciji i shodno tome povezivanje rezultata istraživanja sa postojećim teorijama (Hitlin & Piliavin, 2004). Psiholozi započinju njihovo istraživanje krajem 19. veka odredivši ih kao sentimente ili uverenja, ali se ozbiljnija istraživanja javljaju jačanjem humanističkih pravaca 40-ih godina 20. veka (Majstorović, 2007). Psihologiji vrednosti značajno su doprinele psihologija ličnosti zasnovana na Šprangerovoj filozofiji i sociologija za koju su vrednosti aspekat kulture i daju sociološka objašnjenja socijalne strukture i promene (Cieciuch, Schwartz, & Davidov, 2015). Predstavnici humanističkih psiholoških teorija su posmatrali čoveka kao aktivno biće koje traži svoju svrhu i bira ciljeve (Kuzmanović i Petrović, 2009). Struktura vrednosti je postale važan predmet istraživanja u socijalnoj psihologiji nakon uvida da određuje koji će opaženi aspekt objekta najviše uticati na formiranje stava prema celom objektu i zaključka Rozenbergovog istraživanja da stav ima instrumentalan značaj za realizaciju vrednosti (Kuzmanović & Petrović, 2008). Socijalni psiholozi obično kombinuju istraživanje

individualnih razlika i uticaja kulture na vrednosti (Cieciuch, et al., 2015). U dosadašnjoj literaturi postoje dva osnovna pristupa proučavanju vrednost. Prvi je širi pristup u kom se istražuju ljudske vrednosti kao opšte karakteristike i drugi, uži, kojem pripada i teorija očekivanje-vrednost koja ih posmatra kao specifična vrednovanja pojedinih zadataka ili ciljeva (Wigfield & Eccles, 1992). U ovom poglavlju je predstavljen prvi pristup, a drugi pristup je inkorporiran u teoriju planiranog ponašanja koji se smatra za nadogradnju modela očekivanje-vrednost.

1.5.1. Definicije vrednosti i srodnih pojmova

Rečničke definicije (**Merriam-Webster**, n.d.) u prvom redu prepoznaju kolokvijalno prošireno ekonomsko značenje vrednosti pa ih prvo određuju kao „materijalni ekvivalent“, zatim kao kvalitet koji određuju specijalnu vrednost nečega, a naposletku kao nečiju korisnost ili važnost na osnovu njegovih specifičnih kvaliteta.

Psihološke teorije vrednosti prepoznaju sledeće karakteristike vrednosti (Schwartz & Bilsky, 1987; Schwartz, 2006, 2012):

- koncepti ili uverenja o poželjnosti sredstva ili krajnjeg cilja akcije povezani sa emocijama,
- odnose se na poželjne ciljeve (krajnja stanja) ili ponašanja koja motivišu na akcije,
- prevazilaze specifične situacije (transsituacione) i akcije,
- služe kao kriterijum prilikom izbora ili evaluacije ponašanja, događaja i ljudi,
- formiraju hijerarhijski sistem u kom su poređane prema važnosti za nosioca,
- relativna važnost grupe vrednosti određuje stavove i ponašanje.

Pavlović (2009) dopunjuje prethodni spisak karakteristika konstatacijom da su one relativno trajan i stabilan kriterijum, ali nalazi mogućnost da je ova karakteristika već implicitno sadržana u karakteristici da su transsituacione. Majstorović (1996) uočava da definicije vrednosti koje je razmatrao prepoznaju „poželjno“ kao specifičnu karakteristiku, pretpostavljaju da vrednosti imaju trokomponentsku strukturu i konačno da su eklektične jer uključuju i sociološke elemente. Rot (2010) rezimira da su važne karakteristike vrednosti poželjnost, centralnost, opštost i društvena relevantnost. Teorijama i istraživanjima nedostaje saglasnost oko značenja vrednosti, ali dominira shvatanje da su one rezultat procesa sa stanovišta nosioca vrednosti, a zanemaruje se proces vrednovanja usled čega nije došlo do razvoja uspešnih programa za razvoj vrednosti (Rohan, 2000) .

Od stranih istraživača najrelevantnije definicije su dali Klakhon, Olport, Moris, Rokič, Švarc i Roan, a za domaća istraživanja je relevantan i Gordon. Klakhon definiše da su vrednosti eksplicitna ili implicitna zamisao poželjnosti, svojstvena za pojedinca ili grupu, koja određuje izbor između dostupnih načina, sredstava i ciljeva akcije (Rohan, 2000). On vrednosti sagledava funkcionalistički i deterministički u skladu sa vodećim bihejvioristčkim idejama pa naglašava ponašanje dok humanistički autori pomoću vrednosti određuju smisao koji osoba daje akciji (Hitlin & Piliavin, 2004). Olport smatra da vrednosti kroz lična uverenja, sa kojim ljudi usklađuju svoje ponašanje putem preferenci, izražavaju čovekovu jedinstvenost, ali ih određuje i kao krajnje ciljeve sopstvenih namera (Allport, 1955/1997; Pavlović, 2009). Moris (Morris, 1956) ih određuje kao preferencije prema određenom načinu života. Ova dva autora su nastojala da vrednostima odrede ličnost i predvide socijalno ponašanje (Rot, 2010). Usledili su istraživači koji su isticali kognitivnu komponentu vrednosti. Rokič shvata vrednosti kao uverenja trajnog karaktera o poželjnijim specifičnim načinima ponašanja ili življenja (Rohan, 2000) centralno pozicionirana u mreži stavova i uverenja usled čega znatno utiču na njih (Maio et al., 2006). Švarc (Schwartz, 1992) kao Rokič i Klakhon određuju vrednosti više kao standarde koji služe za izbor i opravdanje ponašanja ili evaluaciju sebe i drugih nego kao kvalitete objekta, a definiše ih kao kognitivne predstave važnih ciljeva i motiva o kojima ljudi komuniciraju da bi koordinisali ponašanje (Bilsky & Schwartz, 1994). Roan (Rohan, 2000) ističe evolucionu ulogu vrednosti i definiše ih kao stabilne, iskustvom stečene nadređene kognitivne strukture koje ubrzavaju proces poimanja poredeći po principu analogije nova iskustva sa bazom informacija o korisnosti stvari, ljudi, akcija i aktivnosti za najbolji mogući život. Gordon (1993, prema Majstorović, 1998) definiše vrednosti kao konstrukte koji predstavljaju generalizovane postupke i stanja svesti koje osoba smatra važnim za sebe, a interpersonalne vrednosti kao deo individualnog sistema vrednosti koji delom determiniše aktuelne socijalne odnose pojedinca.

Naši istraživači vrednosti ne odstupaju od uobičajenih psiholoških definicija inostranih istraživača. Pantić je prateći Klakhona definisao vrednosti kao „relativno stabilne, opšte i hijerarhijski organizovane karakteristike pojedinca i grupe, formirane međusobnim delovanjem istorijskih i aktuelnih socijalnih i individualnih činilaca, koje zbog tako pripisane poželjnosti usmeravaju ponašanje svojih nosilaca ka određenim ciljevima“ (Pantić, 1981, str. 13, prema Pavlović, 2009). Rot i Havelka 1973. godine vrednosti definišu kao trajan, izrazito pozitivan odnos osobe prema određenim objektima koje ocenjuju kao važne i za čije

ostvarenje postoji izraženo lično angažovanje (Majstorović, 1996). Kuzmanović i Petrović (2007) polaze od šireg shvatanja vrednosti kao uopštenih ideja ili poželjnih ciljeva, stanja, odnosa, načina ponašanja, vrsta aktivnosti, a kao teorijski okvir prihvataju teleološku paradigmu po kojoj je čovek u svom ponašanju privlačen ciljevima i rukovođen svrhovitošću. Poistovećivanje vrednosti i ciljeva obrazlažu specifičnošću našeg jezika da se ciljevi vezuju uz konkretne objekte i apstraktne ideale, a apstraktni ideali ili uopšteni ciljevi se zbog svoje evaluativne dimenzije mogu shvatiti kao vrednosti (Kuzmanović i Petrović, 2009). Rot (2010) rezimira da vrednosti u psihologiji označavaju centralne dispozicije u strukturi ličnosti koje je snažno i trajno pokreću na specifično ili opšte ponašanje ili ostvarivanje poželjnih i vrednih ciljeva. Majstorović (1996) kritikuje dotadašnje definicije vrednosti jer naglašavaju društvenu poželjnost, a zanemaruju potrebe pojedinca i predlaže da se vrednosti shvate kao strategije prihvatljivog ponašanja za pojedinca i društvo usmerene ka zadovoljenju osnovnih ljudskih potreba.

Higins, kao Švarc i Rokič, prepoznaje da su potrebe izvor vrednosti. Poreklo vrednosti nalazi u njihovoj korisnosti za zadovoljenje potreba, a služe kao zajednička uverenja o poželjnom i konačnom stanju i određivanju relacije selfa sa konačnim stanjem, evaluativnom zaključivanju i iskustvom (Higgins, 2007). Na razvoj i prihvatanje vrednosti značajno utiču iskustva, hedonističko iskustvo koje se tiče doživljavanja zadovoljstva ili bola, moralno ili etičko koje rezultira osećanjem (ne)odobravanja, usklađenosti aktivnosti i motivacionih orijentacija koja rezultira osećanjem da osoba jeste ili nije u pravu, iskustvo (ne)razumevanja i izvršnog delovanja koje vodi ka osećanju kontrole nad sopstvenim životom. Dok Olport, Rokič i Švarc ističu kognitivnu komponentu vrednosti određujući ih kao svesne ciljeve ili uverenja, Maio sa raznim koautorima pokazuje da nije dovoljna kognitivna komponenta jer se vrednosti često usvajaju bez razmišljanja socijalnim učenjem o moralnim apsolutima uz jake emocije (Maio & Olson, 1998). Švarc tek u kasnijim radovima uvodi osećanja pojašnjavajući da ona prate aktivaciju vrednosti kao uzbuđenje kada postoji ograničenje njihovom ispoljavanju, očaj kada je ispoljavanje nemoguće, a sreću kada se uspešno ispolje (Schwartz, 2010). Uviđanjem značaja emocija kognitivni pristup se dopunjuje i omogućuje da se njima i prethodnim bihejvioralnim iskustvima objasni centralni položaj vrednosti u motivacionoj strukturi i snaga njihovog uticaja na stavove i ponašanja (Maio & Olson, 1998; Maio, 2010). Vrednosti kao evaluativni sudovi imaju trokomponentnu strukturu, ali su emocije osnovni izvor njihove važnosti ako su prihvaćene kao truizmi (Maio, 2010). Ovo je u skladu sa Mekguajerovom seminalnom teorijom po kojoj socijalni konsenzus oko

zajedničkih uverenja smanjuje kognitivne odbrane ka njima i njihovo preispitivanje, a jača afektivnu podršku (Maio & Olson, 1998). Eksperimentalna istraživanja pokazuju da se obrazlaganjem važnosti određenih vrednosnih orijentacija formira kognitivna podrška i menja njihova ocena njihove važnosti u skladu sa obrazlaganom vrednosnom orijentacijom (Bernard, Maio, & Olson, 2003). Metodom facilitacije zadatka utvrđeno je da se brže prepoznaju osećanja nego ostale dve komponente što je rezultiralo potvrdom da su osećanja primarni izvor informacija (Maio, 2010).

Havelka (1998) navodi da su vrednostima srodni pojmovi vrednosne orijentacije, dominantna interesovanja, životne filozofije i preferencije načina života. U literaturi se često koriste izrazi vrednosni sistem i vrednosne orijentacije kao sinonimi za vrednosti iako predstavljaju skup vrednosti (Kuzmanović, Popadić, & Havelka, 1995; Rohan, 2000). Kluckhohn i Strodtbeck (1951, prema Hills, 2002) pretpostavljaju da se dimenzije vrednosnog sistema formiraju tražeći odgovor na sledeće fundamentalne ljudske probleme:

- *Kako bi pojedinci trebali da se odnose sa drugima - hijerarhijski, kao sa jednakima ili u skladu sa njihovim individualnim zaslugama?,*
- *Na koji se aspekt vremena treba prvenstveno fokusirati - prošlost, sadašnjost ili budućnost?,*
- *Kakav je odnos između čoveka i njegovog prirodnog okruženja – ovladavanje, potčinjavanje ili harmonija?,*
- *Šta je glavni motiv ponašanja – izražavanje samog sebe, razvoj ili postignuće?,*
- *Kakva je ljudska priroda - dobra, zla ili kombinacija dobra i zla?.*

Vrednosne orijentacije usmeravaju ponašanje, a određuju ih opšti principi ponašanja i delovanja u vezi s određenim ciljevima. Kuzmanović ih definiše kao širok i manje artikulisan sistem uverenja, Radin kao modele ponašanja u funkciji ostvarenja vrednosti što bi ih činili produktom strukture ličnosti, a Šram kao faktorske komponente pojedinih vrednosti (Petrović i Zotović, 2012).

Klakhon (Majstorović, 1996) definiše sledeće dimenzije vrednosti: modalitet (pozitivne ili negativne), sadržaj (estetske, kognitivne ili moralne), intencija ili način (instrumentalne ili terminalne), opštost (specifične ili tematske), intenzitet (kategoričke i preferencijalne, hipotetsko-utopijske, tradicionalne, ritualne), mesto u organizaciji (centralne i periferne) i obim (lične, grupne, univerzalne). Moris (Morris, 1968) klasifikuje vrednosti

prema načinu upotrebe pojma na operativne, zamišljene i objektivne vrednosti. Pantić (1977, prema Majstorović, 1996) navodi sledeće kriterijume klasifikacije vrednosti: nosilac vrednosti, status pojma vrednosti u nomološkoj mreži pojmova, ljudske-animalne vrednosti, oblast na koju se vrednost odnosi, poreklo, funkcije, hijerarhijski položaj, opštost, ključni pojam u definiciji, stepen svesnosti, intenzitet, stepen usvojenosti, ključni pojam u definiciji, status u istraživanju, lociranost vrednosti, stav prema najopštijoj vrednosti, dominirajući vremenski elementi, dispozicije ili izveden konstrukti. Isti autor predlaže i podelu teorija vrednosti s obzirom na njihov položaj u trodimenzionalnom sistemu određenom sa dimenzijama subjekivnost-objektivnost, opštost-specifičnost i univerzalnost-relativnost. Majstorović (1996) predlaže da se formiranje prostora vrednosti zasnuje na objektivnijim metodama kao što je faktorska analiza.

Istraživanja dele vrednosti na lične i društvene ili socijalne vrednosti zasnovane na intrapsihičkim kognitivnim strukturama, a neki istraživači izdvajaju i kulturalne vrednosti (Rohan, 2000). **Lične vrednosti** se tiču ocene sopstvenih kapaciteta da se dođe do najboljeg mogućeg načina života (Rohan, 2000). Lične vrednosti su ciljevi koje izražavaju svesno doživljene potrebe ili interese (Kuzmanović i Petrović, 2007). Većina autora ne odvaja društvene vrednosti od kulturalnih vrednosti određujući ih kao opše dispozicije koje determinišu širok raspon socijalnog ponašanja (Rot, 2010). **Društvene vrednosti** određuje kao percepciju u kojoj meri i kako različite osobe ili grupe mogu ostvariti najbolji mogući život, a navodi da služe socijalizaciji ili da su stečene u određenom socijalnom kontekstu. Kuzmanović i Petrović (2007) ih određuju kao ciljeve čije ispunjenje nije vezano isključivo za ličnu dobrobit, već ima značaja za društvo u kom osoba živi. Oni smatraju da na ocenu i prihvatanje društvenih ciljeva mogu uticati i lični ciljevi, ali taj odnos može biti posredovan i određen usvojenim ideološkim i drugim uverenjima, konformiranjem referentnim grupama i kulturi, pa i određenim osobinama ličnosti. **Kulturalne vrednosti** predstavljaju eksplicitne ili implicitne zajedničke ideje o dobrom, ispravnom i poželjnom u nekom društvu, a predstavljaju osnov formiranja normi dok funkcije, ciljevi i način rada socijalnih institucija izražava njihovu hijerarhiju (Schwartz, 1999). Kulturalni ili ideološki vrednosni sistem je opis vrednosnog sistema grupa, ali nije određeno da li se opisuju na osnovu proseka ili na osnovu vrednosti koje proklamuju grupni lideri (Rohan, 2000). Od naših autora Kuzmanović i Petrović (2007, 2009) se izrazito zalažu za posebno istraživanje prihvatanja ličnih i društvenih vrednosti. Važan deo psihičkog funkcionisanja i postajanja je usaglašavanje ponekad sukobljenih individualnih i socijalnih vrednosti koji se odvija pomoću internalizacije

(Allport, 1955; Deci & Ryan, 1985a). Postoje i mišljenja da je za lične vrednosti pogodniji izraz vrednosne orijentacije, a za društvene vrednosni sistem ili vrednosti (Petrović i Zotović, 2012).

Većina humanističkih psihologa vrednosti izjednačava sa **ciljevim**a, a razlikuje od sredstava kojima se dolazi do njih i dispozicija kao što su crte ličnosti (Pavlović, 2009). Lični ciljevi se kod nas često proučavaju u okviru koncepta preferiranih stilova života jer se operacionalizuju tako da u središtu kratkog opisa bude neki životni cilj, ali se stilovi života određuju kao kombinacije ciljeva i načina ostvarivanja ciljeva (Kuzmanović i Petrović, 2007). Povezanost ciljeva i vrednosti ukazuje da se veze koje se utvrde za ciljeve mogu donekle uopštiti i na vrednosti (Oishi et al., 1998). Švarc je smatrao da vrednosti u specifičnim oblastima izražavaju konstrukti lični projekat i životni zadaci iz teorije ciljeva, ali je kao i Majo bio protiv izjednačavanja vrednosti sa ciljevima bez obzira na izvesne sličnosti (Maio, 2010; Schwartz, 1994, 2010). Vrednosna orijentacija predstavlja opšti cilj, a **životni stil** način ostvarenja tog cilja (Kuzmanović, 1990, prema Petrović i Zotović, 2012). Stilovi življenja, a time i vrednosti su determinisani željama i preferencijama i objektivnim mogućnostima njihove realizacije (Petrović i Zotović, 2012). Vrednosti se manifestuju u dnevnim nastojanjima da se ponaša u skladu sa prioritetima i ograničenjima situacije (Oishi et al., 1998). **Pogled na svet** je skup svesnih uverenja o idealnom ili realnom stanju stvari u svetu u kojima se odražava lični vrednosni sistem (Rohan, 2000).

Prilikom definisanja vrednosti potrebno ih je diferencirati od potreba, stavova, ideologija, osobina ličnosti i normi (Rohan, 2000; Hitlin & Piliavin, 2004). **Potrebe** i vrednosti su deo motivacionog sistema, s tim da se vrednosti ili sistemi vrednosti aktiviraju ili restrukturišu nakon javljanja potreba koje im obezbeđuju organizmičku energiju. Potrebe su nastale ranije u filogenetskom i ontogenetskom razvoju i uglavnom su nasleđene dok su vrednosti stečene strategije prihvatljivog ponašanja kojima se dolazi do optimalne regulacije (Majstorović, 1996). Vrednostima se na kulturno prihvatljiv način izražavaju potrebe (Hitlin & Piliavin, 2004). Danas je opšte prihvaćeno da su vrednosti za razliku od **stavova** više kognitivne strukture, bliže selfu, više pozicionirane u unutrašnjoj evaluacijskoj hijerarhiji, apstraktnije, trajnije, manje utiču na ponašanje, pozitivnu valencu (Hitlin & Piliavin, 2004). Vrednosti variraju po važnosti, a stavovi po valenci i za razliku od stavova formiraju integrisan sistem (Verplanken & Holland, 2002). Hijerarhija vrednosti značajno utiče na stavove i ponašanje (Maio, Roese, Seligman, & Katz, 1996, prema Maio et al., 2006). Jačini

veze vrednosti i stavova posreduju stavovi kojima je funkcija izražavanje (motivacionog) cilja, a objedinjuje Katzove funkcije izražavanja vrednosti i koristi (Maio & Olson, 1994, 2000). Uvođenjem koncepta stavova koji izražavaju ciljeve omogućeno je merenje funkcije stava preko utvrđivanja vrednosti koje osoba smatra za važne i relevantne za njihove stavove (Maio & Olson, 2000). Vrednosne orijentacije podsećaju na ideologije, ali su ideologije kompleksnije jer osim vrednosti sadrže uverenja i stavove. **Ideologije** su sistemi stavova i vrednosti organizovani oko specifične apstraktne teme (McGuire, 1985, prema Maio, Olson, Allen, & Bernard, 2006). Ideologije sadrže ciljeve, vrednosti i karakteristične stavove, uverenja i opredeljenja o opštim pitanjima života, društva i sveta (Kuzmanović i Petrović, 2007; Rot, 2010). Stavovi, vrednosti i ideologije dele evaluacijski karakter, subjektivnost, funkcionisanje na svesnom i nesvesnom nivou i međusobnu uzročnost (Maio et al., 2006). Pretpostavlja se da su sva tri koncepta trokomponentna, odnosno da sadrže uverenja, osećanja i iskustvo iz prethodnog ponašanja koja im služe u evaluaciji (Oslon & Maio, 2003; prema Maio et al., 2006; Joksimović & Janjetović, 2008), dok se razlike nalaze u nivou opštosti i stepenu u kojim ograničavaju ponašanje. Ideologije su najapstraktnije, slede ih vrednosti pa stavovi, a prva dva koncepta karakteriše i ograničenost (Maio et al., 2006). Direktna iskustva su naročito važna za stavove, a za vrednosti i ideologije su često dovoljna i indirektna, ali se afektivna komponenta uglavnom stiče kroz direktno iskustvo (Maio et al., 2006). Kulturom određene specifičnosti stavova i vrednosti ukazuju na značaj efekta okruženja (Maio et al., 2006). Vrednosti u odnosu na **osobine ličnosti** uključuju više kognitivne kontrole, pozitivne su, služe kao standardi s kojim se usklađuju ponašanje i svesno izabrani ciljevi i variraju po važnosti pripisane određenom cilju (Bilsky & Schwartz, 1994). Istraživanja su potvrdila da vrednosti imaju sličnu motivacionu dinamiku i dispozicionu osnovu kao osobine ličnosti, ali ih izdvaja to što ih osoba svesno bira u skladu sa svojim selfom (Bilsky & Schwartz, 1994). Maslov (Maslow, 1954/1982) je uvideo motivacionu vezu potreba i vrednosti sa osobinama ličnosti ukazujući na izvesne karakteristike koje se javljaju kod osoba kad im nisu zadovoljene potrebe. Na osnovu podele na potrebe nedostatka i rasta pretpostavljeno je da vrednosti i osobine ličnosti mogu delovati tako da jačaju obe ili da se međusobno kompenzuju (Bilsky & Schwartz, 1994). Vrednosti su slične **normama** definisanim kao situacijski uslovljena obligaciona pravila koja je grupa sporazumno prihvatila, ali kod njih poštovanje nije stvar izbora (Hitlin & Piliavin, 2004). Kulturalne vrednosti koje izražavaju svoj odnos prema manifestacijama kulture kroz svakodnevnu praksu, simbole i rituale su osnov normi koje definišu preporučeno ponašanje (Schwartz & Bardi, 1997). Socijalne grupe

udružuju kulturne ciljeve za koje postoji unutargrupna saglasnost da su vredni truda sa regulacijom ukorenjenom u norme (mores) ili institucije.

1.5.2. Pregled teorija vrednosti

U sledećem tekstu će teorije i nalazi najuticajnijih autora biti predstavljene prema hronološkom javljanju, a samo će Schwartzova teorija biti predstavljena u posebnom poglavlju jer je najrelevantnija za ovo istraživanje. Mnoga dosadašnja teorijska razmatranja i istraživanja vrednosti nisu teorijski i metodološki integrisana, ni relevantna za savremeni život, a njihove operacionalizacije imaju loše psihometrijske karakteristike i često su kontekstualno uslovljena (Maio, 2010; Maio et al., 2006; Majstorović, 1996; Pavlović, 2009).

Olport (Allport, 1955) u vrednosnim shemama prepoznaje intencionalne karakteristike pomoću kojih se osobe usmeravaju ka budućnosti. U istraživanjima koristi Šprangerovu tipologiju ličnosti iz 1928. godine prema kojoj se osobe po principu dominantne vrednosti mogu klasifikovati na teorijske, ekonomske, estetske, socijalne, političke i religijske tipove (Rot, 2010). Kao i Špranger izjednačava sistem vrednosti sa životnom filozofijom i smatra ih za osnov ličnosti. Olport ukazuje na motivacioni sadržaj vrednosti, određuje ih kao holističke i opštije karakteristike važnije za studije ličnosti nego crte (Cieciuch et al., 2015). Na osnovu tipologije su Olport, Vernon i Lindzej 1960. godine kreirali instrument za istraživanje vrednosti nazvan Skala za studiju vrednosti (eng. Study of Values scale).

Moris (Morris, 1956) prepoznaje sledećih 13 osnovnih načina življenja: maksimalno očuvanje već dostignutog, nega međusobne nezavisnosti lica i stvari, empatička briga, naizmenična iskustva svečanosti i samoće, učešće u grupi, konstantno ovladavanje promenljivim uslovima, integrisanje akcije, uživanja i kontemplacije, život sa potpunim i bezbrižnim uživanjem, čekanje u mirnoj receptivnosti, stoička samokontrola, meditiranje o unutrašnjem životu, povećanje mogućnosti avanturističkih dela i poštovanje kosmičke svrhe. Kroskulturalnom studijom ih redukuje na Konzervativizam, Aktivistički pristup rešavanju problema, Povlačenje, Samospoznaju i duboko razumevanje drugih, Senzitivnost i Hedonizam. Neke od dimenzija vrednosti i načina života su povezane sa izraženošću dionizijskih, prometejskih i budističkih profila, kao i sa tipovima vrednosti koje su predložili

Olport i Vernon (Morris, 1956). Utvrdio je da su vrednosti povezane sa crtama ličnosti, a još više sa temperamentom.

Inglhart započinje sociopsihološko istraživanje vrednosti 70-ih godina kombinujući Veberove ideje o nastanku protestantske radne etike i Maslovljevu teoriju motivacije. Veberovu ideju da je materijalistički vrednosni sistem koji podržava kapitalizam nastao iz protestantske radne etike modifikuje posmatrajući ga jednom od faza razvoja društva. Inglhart ukazuje da je na reformaciju prethodno uticao ekonomsko-tehnološki razvoj, kao i da će period ekonomskog prosperiteta i posledično javljanje postmaterijalističkih vrednosti usporiti ekonomski razvoj (Pavlović, 2009). Inglhart je hipotezom oskudice, prema kojoj prioriteti pojedinaca odražavaju socioekonomsko stanje, oslonio svoj model na Maslovljevu teoriju motivacije. Zaključio je da se društva razvijaju od međusobno suprotstavljenih materijalističkih potreba za preživljavanjem ka postmaterijalističkim potrebama rasta i razvoja (Braithwaite, Makkai, & Pittelkow, 1996). Inglhart traži od ispitanika da ocene u kojoj meri su vrednosti važne u državi u kojoj žive (Bernard et al., 2003). Faktorskom analizom agregatnih podataka za države i individualnih podataka je došao do latentnih dimenzija kroskulturalnih promena koje odražavaju polarizacije između tradicionalnih i sekularno-racionalnih vrednosti (zakon, red, stabilna ekonomija, sticanje, kontrola) i vrednosti preživljavanja i samoizražavanja (kvalitet života, zajedništvo, briga o okruženju) pri čemu prva razlikuje agrarne od industrijalizovanih društava, a druga industrijska od postindustrijskih (Inglehart, 2008). Inglhartove dimenzije kroskulturnih promena liče kulturnim dimenzijama koje se javljaju i u istraživanjima korišćenjem cirkumpleks modela (Schwartz & Bardi, 1997, 2001). Istraživanja potvrđuju pretpostavke teorije modernizacije u pogledu efekta socioekonomskog razvoja na prioritete vrednosti nalazima da u razvijenim društvima jačaju postmodernističke vrednosti dobronamernost, univerzalizam, samousmerenost, stimulacija, hedonizam, a slabe vrednosti moć, postignuće, sigurnost, tradicija, konformizam (Schwartz & Sagie, 2000). Ova veza je jača u razvijenijim državama, a slabija u demokratičnijim državama ujednačenim po nivou ekonomskog razvoja. U kasnijim istraživanjima Inglhart se više bavio vrednostima samoizražavanja koje je definisao kao sindrom koji obuhvata postmaterijalističke vrednosti, nekonvencionalne oblike političke participacije, interpersonalno poverenje, toleranciju marginalnih grupa i subjektivno blagostanje (Pavlović, 2009). Ovaj model je korišćen u brojnim kroskulturalnim istraživanjima za poređenje država i segmenata društva, a često se koristio i kod nas (Pavlović, 2009). U empirijskim istraživanjima je potvrđeno da mlađe generacije i bogatije

države karakteriše dominacija postmaterijalističkih vrednosti i vrednosti samoizražavanja (Inglehart, 2008). Pristup je kritikovan zbog restrikcije teorije na dve dimenzije, nedovoljne kroskulturalne validacije instrumenta i nedostatka podataka za važne svetske regione (Schwartz, 1999, 2006).

Rokič uvodi kognitivni pristup shvatanja vrednosti izjednačavajući ih sa trajnim uverenjima o lično ili društveno poželjnijim specifičnim načinima ponašanja ili življenja (Rokeach, 1973, prema Cieciuch et al., 2015), a kasnije ih redefiniše kao zajednička propisana ili restriktivna uverenja (Rokeach, 1980, prema Higgins, 2007). Evaluativnu komponentu smatra za ključnu karakteristiku vrednosti (Kuzmanović i Petrović, 2008). Rokič je smatrao da su vrednosti bliže idealizovanim standardima, nego obaveznim načinima ponašanja (Maio, 2010). On je na osnovu pregleda literature i istraživanja izabrao 36 vrednosti koje je smatrao za univerzalne, raznorodne i reprezentativne predstavnike vrednosti karakteristične za agens socijalizacije koji ih zastupa (Schwartz, 1994). Među njima je 18 uverenja o idealnim načinima ponašanja reflektovanim u instrumentalnim vrednostima (npr. iskrenost, logičnost, poslušnost) i 18 uverenja o konačnim ciljevima postojanja (npr. društvena pravda, sloboda, prepoznavanje) reflektovanim u terminalnim vrednostima. Pored empirijski nepotvrđene podele na instrumentalne i terminalne (Schwartz, 1992, 1994), pretpostavio je da se vrednosti mogu podeliti na međusobno suprotstavljene lične i društvene, kao i na moralne vrednosti i vrednosti koje se tiču kompetencija (Rohan, 2000). Rokič smatra da vrednosti formiraju sisteme organizovane po principu važnosti i da je relativna važnost vrednosti značajnija od njihove apsolutne važnosti pojedine vrednosti pa je kreirao upitnik (eng. Rokeach Value Survey) u kom su ispitanici morali da rangiraju navedene vrednosti (Maio et al., 2006; Maio, 2010). Njegovom pristupu nedostaje polazna teorija o tipovima vrednosti i pretpostavka o strukturi vrednosni usled čega se na osnovu poznavanja prioritetnog statusa jedne vrednosti ne može zaključiti ništa o vrednosnim prioritetima drugih (Rohan, 2000; Maio, 2010), a takođe nije moguće obezbediti i proveriti reprezentativnost stavki uključenih u upitnik (Schwartz, 1994). Pored toga, njegov instrument traži da ispitanici organizuju vrednosti u ordinalni niz po principu važnosti čim se onemogućuje određenje vrednosti kao jednako važnih ili međusobno suprotstavljenih i tako odstupa od pretpostavke o hijerarhiji vrednosti (Cieciuch et al., 2015).

1.5.3. Cirkumpleks model univerzalnih ljudskih vrednosti

Cirkumpleks model univerzalnih ljudskih vrednosti (eng. Circumplex Model of Universal Human Values, Schwartz, 1992) je teorija sadržaja i strukture vrednosti koja pretpostavlja postojanje sveobuhvatne tipologije dinamički povezanih vrednosti. Cirkumpleks model je izrastao iz Rokičevog modela preuzevši pretpostavke o univerzalizmu i kognitivnom sadržaju vrednosti proizašlom iz transformacije potreba, ali se nastavlja i na Olportova shvatanja da je značajan i njihov motivacionalni sadržaj (Cieciuch et al., 2015). Cirkumpleks teorija razlikuje individualnu hijerarhiju vrednosti, koja određuje stavove i ponašanje, od univerzalne cirkumpleks strukture odnosa među vrednostima (Oishi et al., 1998). Najveći doprinos ove teorije je u prepoznavanju dinamičkih odnosa među vrednostima u vidu kompatibilnosti i konflikata koji su osnov formiranja strukture (Schwartz, 1992, 1994; Maio, 2010). Osnovne postavke modela su do sada potvrđene u više od 75 država, na oko 40 nacija i preko 60 000 ispitanika (Cieciuch et al., 2015).

Švarc definiše vrednosti kao „poželjne ciljeve apstraktnog karaktera, različite važnosti za njihovog nosioca koji služe kao vodeći životni principi pojedinca ili nekog društvenog entiteta“ (Schwartz, 1994, str. 21). Izjednačavanjem vrednosti i ciljeva naglašava se da se njima ostvaruju interesi nosioca, da njihov pokretački ili motivacijski potencijal određuju pravac i emocionalni intenzitet ponašanja, da služe kao kriterijum za ocenu i opravdanje ponašanja i naposletku da su stečene socijalizacijom ili učenjem iz sopstvenog iskustva (Schwartz, 1994). Švarc definiše vrednosti s aspekta poželjnog u okruženju i željenog od strane nosioca vrednosti, ali pre svega usmerenih eudaimoniji (Rohan, 2000). Univerzalnost vrednosti proizlazi iz njihove važnosti za ljudsko funkcionisanje i zadovoljenje osnovnih potreba. Osnovne potrebe u ovoj teoriji su potrebe za biološkim opstankom organizma, koordiniranom socijalnom interakcijom pojedinaca i skladnim funkcionisanjem i preživljavanjem grupa (Schwartz & Bilsky, 1987). One su osnov motivacije jer se njihove kognitivne predstave uobličavaju u vrednosti kako bi omogućile komunikaciju među njihovim nosiocima prilikom savladavanja zahteva realnosti i njihov opstanak u prirodnom i društvenom okruženju.

Cirkumpleks model je više proveravan i potvrđen u razvijenijim zemljama, nego u zemljama Dalekog istoka i Južne Amerike (Hitlin & Piliavin, 2004). U razvijenijim zemljama se u većoj meri potvrđuje uobičajena struktura vrednosti, ali je konflikt među vrednostima očuvanja i vrednostima rasta veći što autori istraživanja objašnjavaju razlikama u načinu života, naročito rada u razvijenijim društvima u kojima postoji više autonomije, zahteva se

više inovacije i složene interpersonalne veštine i nerazvijenim gde se pre svega mora usmeriti na preživljavanje (Fontaine, Poortinga, Delbeke, & Schwartz, 2008).

1.5.3.1. Tipologija i hijerarhija vrednosti

U cirkumpleks modelu vrednosti formiraju dinamički sistem na nivou specifičnih vrednosti, koje se kombinuju u 10 motivacionih vrednosnih tipova obuhvatajući nekoliko specifičnih vrednosti, udruživanjem tipova formiraju vrednosne orijentacije (Schwartz, 1992, 1994). Švarc (Schwartz, 1994) je tipove vrednosti definisao preko motivacionih ciljeva i osnovnih potreba koje ih određuju (tabela 5). Motivacioni cilj određuje tendenciju uključivanja u situacije, druženja sa osobama ili izbora ponašanja koji su u prošlosti doveli do pozitivnih osećanja ili izbegavanja negativnih (Rohan, 2000). Švarc (Schwartz, 1992) smatra da tipovi vrednosti proizlaze iz motivacionih ciljeva pokrenutih afinitetom prema određenim osećanjima npr. motivacioni cilj sigurnosti je da se održi lična sigurnost i harmonija, a dovodi do osećanja smirenosti i relaksiranosti. On je povezao svaki od vrednosnih tipova sa potrebama iz kojih proizlaze i uporedio ih sa sličnim konceptima prethodnih istraživača. Tipovi vrednosti se mogu shvatiti i kao ciljevi višeg reda, idealni pogled na sebe ili svet ili opšti životni ciljevi (Verplanken & Holland, 2002).

Model je dugo vremena bio sastavljen od 10 bazičnih tipova vrednosti - dobronamernost, univerzalizam, stimulacija, hedonizam, samousmerenost, postignuće, moć, sigurnost, konformizam i tradicija. U nekim kulturama izdvajala se i jedanaesta vrednost duhovnost čiji motivacioni cilj je da se nađe smisao života, duhovni život i unutrašnja harmonija, ali pošto nije bila kroskulturalno potvrđena nije uključena među univerzalne vrednosti (Schwartz, 1992). Međutim, autor je u početnoj fazi napomenuo da je podela na deset vrednosti arbitrarna i da je moguće da će drugi istraživači odrediti druge tipove (Schwartz, 1992). Kasnije predlaže i kombinovanje specifičnih vrednosti u 19 vrednosnih tipova, od kojih su neke nastale podelom prethodno definisanih vrednosnih tipova na jednostavnije (Schwart et al., 2012). Iako istraživanja potvrđuju da se vrednosti raznih kultura mogu svrstati u neki od navedenih deset tipova vrednosti pitanje je da li je to konačna lista vrednosti za sve kulture jer čak i sa stanovišta zapadne kulture nedostaju vrednosti kao što su fizički razvoj i blagostanje, ljudska prava, bezbrižnost i ekonomičnosti (Braithwaite & Law, 1985; Rohan, 2000).

Tabela 5. Pregled tipova vrednosti, njihovih izvora i odgovarajućih motivacionih ciljeva

Tip vrednosti	Vrednost	Izvor	Motivacioni cilj
Dobronamernost	pomaganje iskrenost praštanje vernost odgovornost	organizam interakcija grupa	blagostanje drugih, naročito bližnjih, negovanje ljubavi i istinskog prijateljstva, biti častan, lojalan, odgovoran, praštati, brinuti za članove grupe
Univerzalizam	tolerantnost mudrost pravednost u društvu jednakost lepota mir u svetu zaštita životne sredine jedinstvo sa prirodom	grupa organizam	razumeti i uvažavati druge, biti ravnopravan i tolerantan, zalagati se za mir u svetu, zaštitu životne sredine, lepotu biti u skladu sa prirodom, težiti mudrosti, pravednosti u društvu, zalagati se za blagostanje i napredak svih ljudi i prirode
Stimulacija	smelost uzbuđenje radoznalost raznovrsnost života	organizam	uzbudljiv život, rizik, biti hrabar i smeo, zadovoljiti radoznalost, doživeti raznovrsna životna iskustva
Hedonizam	zadovoljstvo uživanje u životu	organizam	zadovoljiti fizičke potrebe doživeti čulno zadovoljstvo
Samodirekcija (samousmerenost)	sloboda kreativnost nezavisnost samostalnost	organizam interakcija	sloboda, kontrolisati sopstveni život, kreativnost i nezavisnost, samostalnost u izboru ličnih ciljeva, autonomija
Postignuće	uspeh sposobnost ambicija uticaj	interakcija grupa	uticajnost i uspešnost, društvena superiornost, realizacija sopstvene sposobnosti, inteligencija, samopoštovanje
Moć	društvena moć društveni uticaj bogatstvo	interakcija grupa	kontrola nad ljudima i resursima, bolji socijalni status, društveno priznanje, povećanje bogatstva
Sigurnost	porodična sigurnost nacionalna sigurnost društveni poredak čistoća reciprocitet u uslugama	organizam interakcija grupa	održati ličnu sigurnost, očuvati društveni poredak, bezbednost, zdravlje i sigurnosti porodice, održavati recipročnosti u uslugama, pripadati grupi
Konformizam	poslušnost samodisciplina poštovanje roditelja i starijih	interakcija grupa	uzdržavati se od akcije, sklonosti i impulsa koji bi mogli da uznemire ili štete drugima i ugroze društvena očekivanja ili norme
Tradicija	poštovanje tradicije pomirenost skromnost religioznost umerenost	grupa	poštovanje tradicije i religijskih standarda, prihvatiti običaje i ideje koje jedna kultura ili religija nameću pojedincu, pomirenost sa sudbinom, skroman i umeren

Napomena: "Organizam" označava univerzalne potrebe pojedinaca kao bioloških organizama,"interakcija" označava zahteve za koordinisanom društvenom interakcijom pojedinaca i" grupa" zahteve za skladnim funkcionisanjem i preživljavanjem grupa.

Modifikovano iz "Are there universal aspects in the content and structure of values?." od S. H. Schwartz, 1994, *Journal of Social Issues, 50*(4), str.22.

Vrednosna hijerarhija nastaje određivanjem prioriteta ciljevima u skladu sa shvatanjem koji aspekti okruženja treba da budu pre savladani da bi se došlo do najboljeg mogućeg načina života (Rohan, 2000). Bolje pozicionirane vrednosti osiguravaju veću privlačnost aktivnostima i posledicama koje ih prate (Schwartz, 2010). Hijerarhija među vrednostima se javlja usled adaptacije na životne okolnosti koja se odvija po principu aklimatizacije tako što se više vrednuju one koje se lakše ostvaruju, a po principu kompenzacije jačaju vrednosti pokrenute Maslovljevim potrebama nedostatka kad osobe nisu u stanju da zadovolje te potrebe (Schwartz & Bardi, 1997). Dosadašnji istraživači ukazuju da ocena važnosti vrednosti zavisi od temperamenta, osobina ličnosti, socijalizacije, životnog iskustva i kulture (Prince-Gibson & Schwartz, 1998). Usklađivanjem vrednosne hijerarhije sa načinom života, samopercepcijom i životnim uslovima jača samopoštovanje vodi osećanju lične koherencije i konzistencije (Prince-Gibson & Schwartz, 1998).

Rokič je 1973. godine utvrdio da su mir, sloboda, poštenje, ambicija, odgovornost na vrhu, a na dnu uzbudljiv život, zadovoljstvo, poslušnost, intelekt i logika (Hitlin & Piliavin, 2004). U dosadašnjim istraživanjima korišćenjem cirkumpleks modela utvrđena je stabilna interkulturalna hijerarhija vrednosti sa približno sledećim redosledom: dobronamernost, samousmerenost, univerzalizam, sigurnost, konformizam, postignuće, hedonizam, stimulacija, tradicija i moć (Schwartz & Bardi, 2001; Schwartz & Sagiv, 1995). Niža konzistentnost je opažena za srednje rangirane vrednosti.

1.5.3.2. Struktura vrednosti i vrednosni sistemi

Struktura vrednosti je određena praktičnim, psihološkim i socijalnim posledicama koje njihove manifestacije imaju u odnosu na ostale vrednosti (Schwartz, 2010). Dinamički odnosi među vrednostima proizlaze iz činjenice da osoba doživljava konflikt kada želi da postupi u skladu sa vrednostima postavljenim na suprotne polove, kao i da konflikt opada sa smanjenjem ugla među vrednostima (Schwartz, 1992). Vrednosti mogu biti kompatibilne ili konfliktne. Kompatibilnost se javlja među vrednostima među kojima je ugao manji, a konflikt među suprotstavljenim vrednostima (Schwartz, 1992).

Dinamičke principe je moguće posmatrati i na nivou vrednosnih orijentacija (Schwartz, 2010). Švarc (Schwartz, 1992) je prvo kreirao dinamički dvodimenzionalni model vrednosnih orijentacija u formi bipolarnih dimenzija: Otvorenost za promene naspram

Održanju stabilnosti i Samoprevazilaženje naspram Samounapređenju. Švarc kasnije dodaje još dva moguća pristupa podeli vrednosnih tipova napominjući da je moguće uvoditi i druge principe u zavisnosti od cilja i željene preciznosti (Cieciuch et al., 2015). Vrednosna orijentacija Otvorenost za promene objedinjuje stimulaciju i samodirekciju koje pokreću ljude da slede sopstvene emocionalne i intelektualne pobude koje ih mogu odvesti nepredvidivim i nesigurnim tokovima. Drugi pol iste dimenzije nazvan Održanje stabilnosti okuplja sigurnost, konformizam i tradiciju kojima se teži očuvanju trenutnog stanja i osećanja zaštićenosti i predvidljivosti. Samounapređenje na jednom polu grupiše vrednosti postignuće i moć motivisane ličnim interesima, uspehom i dominacijom nad drugima. Na suprotnom polu je Samoprevazilaženje koje okuplja vrednosti dobronamernost i univerzalizam prema kojima se rukovode osobe kada se zalažu za dobrobit drugih ljudi, društva i prirode. Hedonizam je povezan sa Otvorenošću za promene i sa Samounapređenjem pa nije naveden ni u jednoj (Schwartz, 1996). Vrednosti na polovima su međusobno negativno korelisane, a vrednosne orijentacije su međusobno nekorelisane (Maio & Olson, 1995). Roan (Rohan, 2000) predlaže da se dimenzija Otvorenost za promene-Održanje stabilnosti nazove Prilika-Organizacija i poistovećuje je sa dimenzijom Otvorenost ka iskustvu iz modela Velikih pet, a Samoprevazilaženje-Samopromovisanje kao Individualni-socijalni kontekst ishoda. Roan (Rohan, 2000) navodi da je i Švarc smatrao da osobe orijentisanije ka socijalnom polu teže da ocene ljudsku prirodu kao dobru, a da orijentacija ka promenama može biti posledica temperamenta jer se na promene manje orijent .

Drugi dinamički princip je podela prema interesu koji se vrednošću promoviše - s jedne strane su vrednosti kojima je fokusu na interesima nosioca ili iskazuju lične karakteristike (moć, postignuće, hedonizam, stimulacija i samousmerenost), a s druge su socijalno fokusirane vrednosti (dobronamernost, univerzalizam, tradicija, konformizam i sigurnost). Treći princip je odnos prema anksioznosti po kome neke vrednosti grupisane u Samounapređenju i Održanju stabilnosti služe zaštiti od anksioznosti ili održanju stabilnosti, a ostale su slobodne od nje i usmerene ka rastu (slika 8). Prioriteti vrednosti rasta se povećavaju kada su vrednosti dostižne, a prioriteti vrednosti zaštite od anksioznosti rastu kada je osoba onemogućena da postupa u skladu sa njima (Fontaine et al., 2008). Vrednosti rasta oslobađaju resurse i osobe su u većoj mogućnosti da potpomognu i blagostanje drugih (Schwartz, 2010). Treći princip podele se može shvatiti i kao podela na vrednosti koje pokreću ekstrinzičku motivaciju kao što su vrednosti grupisane u Samounapređenju i Održanju stabilnosti i vrednosti koje pokreću intrinzičku motivaciju (Samoprevazilaženje i

Otvorenost za promene). Ovaj način sagledavanja omogućava povezivanje cirkumpleks teorije sa SDT teorijom jer ponašanja koja zadovoljavaju intrinzičke motive, omogućuju i zadovoljenje bazičnih potreba za autonomijom, kompetencijom i povezivanjem (Schwartz, 2010).

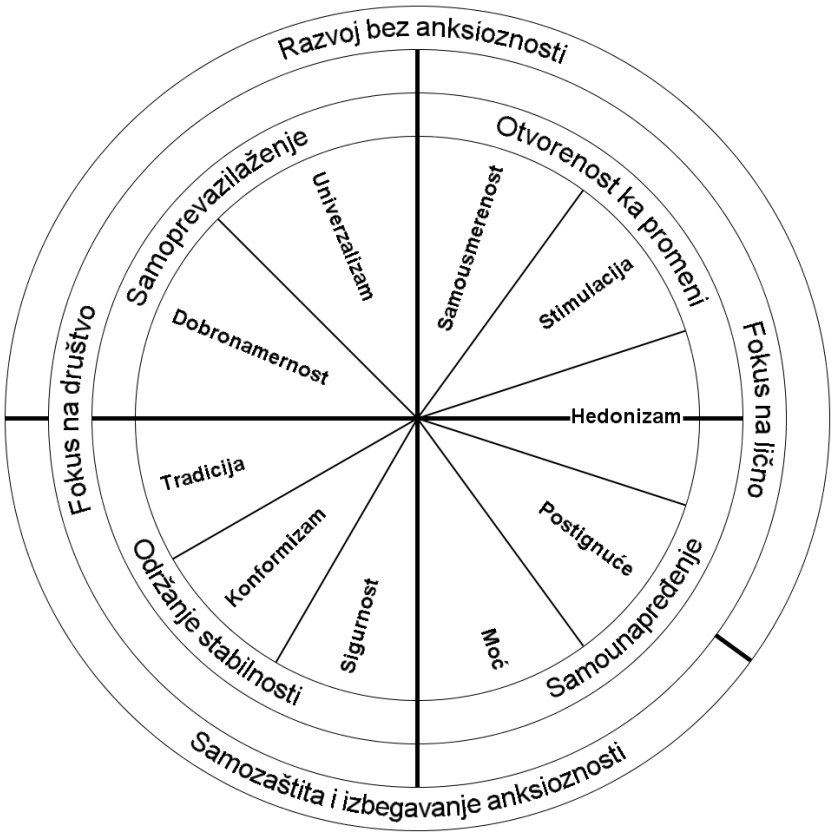

Slika 8. Pozicioniranje 10 tipova vrednosti u dvodimenzionalnom sistemu. Preuzeto iz "Values, Social Psychology of." od J. Cieciuch, S.H. Schwartz, &, E. Davidov, 2015, *International enciclopedia of the Social and Behavioral Science*(str.43). 2nd edition, Vol 25. Oxford: Elsevier.

Do zadovoljenja potreba rasta dolazi kad se postupa u skladu sa dobronamernošću, univerzalizmom, samousmerenošću, stimulacijom i postignućem, a važnost im raste kad ih uspešno manifestuju dok je kod potreba nedostatka koje predstavljaju konformizam, sigurnost i tradicija dolazi do opadanja značaja vrednosti kad se potrebe zadovolje (Bilsky & Schwartz, 1994; Sagiv & Schwartz, 2000). Ovaj model razmišljanja prenesen u SDT teoriju ukazuje da zadovoljenje bazičnih psiholoških potreba vodi ka intrinzičkom zadovoljstvu i blagostanju, a zadovoljenje ekstrinzičkih ciljeva omogućava indirektno zadovoljenje ili čak frustraciju bazičnih potreba što vodi ka manjem blagostanju. Bazične potrebe iz SDT teorije

odgovaraju samousmerenosti, dobronamernosti i univerzalizmu, a ekstrinzičke moći (Sagiv i Schwartz, 2000). Postignuće, samousmerenost i stimulacija su bile blago pozitivno povezane, a tradicija, konformizam i sigurnost negativno sa afektivnom komponentom blagostanja (Sagiv & Schwartz, 2000). U prethodnim istraživanjima je utvrđena pozitivna povezanost konformizma i sigurnosti sa blagostanjem što su autori objasnili da mogućnošću da one zaista deluju protektivno kada osoba ima veliki problem u ostvarivanju blagostanja (Bilsky & Schwartz, 1994).

1.5.3.3. Razlozi javljanja cirkumpleks strukture

Vrednosti se povezuju po principu kružnog motivacionog kontinuuma, odnosno cirkumpleksa u kom osnov diferenciranja vrednosnih tipova čine motivacioni ciljevi (Schwartz & Bilsky, 1987; Schwartz, 1994). Različite vrednosti donekle vode i do istih motivacionih ciljeva, a oni su sličniji što su tipovi vrednosti bliže na kružnici. Cirkumpleks struktura veza među varijablama se javlja kada je konstrukt sastavljen od kategorija sa rasplinutim granicama koje karakteriše mogućnost da entitet bude u određenom stepenu član više kategorija (Ristić, 1995). U Švarcovom cirkumpleks modelu univerzalnih ljudskih vrednosti rasplinute kategorije čine motivacijski ciljevi usled čega prihvaćanje jedne vrednosti znači i prihvaćanje više motivacionih ciljeva. S obzirom da se u jednoj situaciji pored dominantnog osećanja javljaju još neka, formira se kontinuum motivacije koji je zbog lakše operacionalizacije predstavljen kao tipologija iako su granice između tipova rasplinute (Schwartz, 1994). Pozicioniranje vrednosti prema prioritetu kao i njihov međusobni odnos proizlazi iz preferencije prema određenim vrstama osećanja povezanih sa karakteristikama situacija u kojima se osećanje prethodno pojavilo. U tabeli 5 se može videti koji su zajednički motivacioni ciljevi kompatibilnih tipova vrednosti postavljenih jedno kraj drugog. Pored zajedničkih ciljeva za susedne tipove vrednosti moguće je odrediti zajedničke ciljeve za vrednosti koje nisu neposredno jedna kraj druge, npr. zajednički cilj za dobronamernost i tradiciju je posvećenost svojoj grupi, zatim za konformizam i sigurnost je odbrana pravila i harmonije u odnosu sa drugim ljudima.

Konačna verzija teorije vrednosti pretpostavlja da vrednosti zauzimaju kvazi-cirkumpleks strukturu jer ugao koji pripada vrednosnim tipovima nije konstantan, a tradicija je sa spoljnje strane ugla koji pripada i sigurnosti (Schwartz & Boehnke, 2004). Isti

motivacioni ciljevi blisko postavljenih vrednosnih tipova i rasplinute granice među njima uzrokuju da vrednosni tipovi u nekim istraživanjima zamene svoj položaj (Schwartz, 1994), a u drugim se premeste na područje sličnog motivacijskog tipa (Schwartz & Sagiv, 1995). Mali broj specifičnih vrednosti odstupa od teorijom pretpostavljenih položaja tipova vrednosti javljajući se u prostoru drugih tipova sa sličnim motivacijskim određenjem (Schwartz & Sagiv, 1995) pa se ovakve permutacije ne smatraju za kulturalne specifičnosti (Ferić, 2007).

Tabela 6. Motivacioni ciljevi koje dele susedne vrednosti (Schwartz, 1996)

tip vrednosti	**motivacioni cilj**	**motivacioni cilj**
Univerzalizam	potpomagati druge i prevazići lične interese	
Dobronamernost		normativna ponašanja koja vode ka bliskim vezama
Konformizam	postupati prema društvenim očekivanjima	
Tradicija		zalaganje za društvene dogovore koji povećavaju sigurnost
Sigurnost	izbegavati problem kontrolom resursa i veza	
Moć		socijalna superiornost i poštovanje
Postignuće	sopstveno zadovoljstvo	
Hedonizam		prijatno pobuđenje u domenu osećanja
Stimulacija	intrinzičko interesovanje za novinu i ovladavanje nečim	
Samousmerenost		oslonjenost na sopstveni sud i prihvatanje različitosti
Univerzalizam		

1.5.3.4. Teorija kulturalnih vrednosti i specifičnost Istočne Evrope

Švarc je pored teorije personalnih vrednosti ponudio i teoriju kulturalnih vrednosti koja omogućuje poređenje država, a koristi kroskulturalno istoznačne specifične vrednosti. Kulturalne vrednosti takođe formiraju kružnu strukturu bipolarnih vrednosnih orijentacija u kojoj se Konzervativizam suprotstavlja Afektivnoj ili Intelektualnoj autonomiji, Hijerarhija Egalitarizmu, a Ovladavanje Harmoniji (Schwartz, 1999). On smatra da su ove dimenzije vrednosti izraz suočavanja društva sa važnim pitanjima pa prva odgovara na pitanje kakav treba biti odnos pojedinca i grupe, druga pitanje jednakosti članova, a treća odnos čovečanstva i okruženja. Model kulturalnih vrednosti je uspešno validiran na više od 35000 ispitanika nastavnika i studenata, a sakupljenim u 49 država na više od 122 uzorka (Schwartz, 1999). Grupisanje država u okviru prostora kulturnih vrednosnih dimenzija je odražavalo geografsku blizinu, sličnu istoriju i religiju, podjednak nivo razvoja i učestale kulturne kontakte. Odstupanja od modela su uočena u nekim azijskim zemljama, zemljama podsaharske Afrike, istočne Evrope i nekim manje razvijenim regionima (Maio, 2010).

S obzirom da je Republika Srbija geopolitički bliska regionima Istočne i Centralne Evrope detaljnije će biti predstavljene specifičnosti opažene za ovaj region. Ispitanici iz Istočne i Centralne Evrope su imali izrazito povišenje na konzervativizmu i harmoniji i zauzeli su suprotnu poziciju na cirkumpleksu ispitanicima iz engleskog govornog područja. Prilikom poređenja stanovnika Zapadne i Istočne Evrope takođe je dobijen rezultat da su stanovnici Istočne Evrope imali izrazita povišenja na ove dve vrednosti (Schwartz & Bardi, 1997). Dalje je utvrđeno da ispitanici iz Istočne Evrope smatraju posao manje važnim, da ga doživljavaju više kao obavezu nego pravo, da manje vrednuju moć i intrinzičku vrednost posla, a više ekstrinzičku i socijalnu (Schwartz, 1999). Ovaj nalaz o odnosu prema poslu je u skladu sa nalazima prethodnih studija da su Istočni Evropljani početkom 1990-ih manje vrednovali inicijativu, postignuće i odgovornost na poslu (Broek & Moor, 1994, prema Schwartz & Bardi, 1997). Komunističke zemlje su zahtevale konformizam i prihvatanje propisanog načina života, inicijativa i rizik nisu bili dozvoljeni, a sistemom nadgledanja obezbeđivano je da građani zaista i prihvate proklamovana pravila i vrednosti (Schwartz & Bardi, 1997). Kulturalno specifična odstupanja uočena su u istočnoevropskim državama utvrđivanjem visoke pozitivne povezanosti između mira u svetu, društvene pravde i jednakosti iz spektra univerzalizma, društvenog poretka i nacionalne sigurnosti iz spektra sigurnosti i težnjom da formiraju posebnog područja blizu središta grafičke mape, a ispod područja konformizma (Bardi & Schwartz, 1996; Schwartz & Bardi, 1997). Visoke korelacije međusobno konfliktnih vrednosti univerzalizma i sigurnosti otkrile su da one na tom području odražavaju neke specifične međusobno kompatibilne motivacione ciljeve pa su ih autori nazvali društveno-političkim vrednostima. Međutim, specifična struktura je donekle posledica života pod komunističkim režimom i pokušaj adaptacije na njega. Bardi i Švarc (Bardi & Schwartz, 1996) su objasnili da je ovih pet vrednost srž komunističke ideologije pa ih i pristaše i protivnici komunističkoga režima opažaju kao skup vrednosti bliskoga značenja. U okviru zemalja iz Istočne Evrope se ispostavilo da balkanske i istočnije pozicionirane države manje vrednuju Harmoniju, Intelektualnu autonomiju i Egalitarizam, a više Ovladavanje i Hijerarhiju (Schwartz, 2006). Srbija je u tom istraživanju bila centralno pozicionirana u pogledu sve tri kulturne dimenzije. Kulturnim mapiranjem zasnovanim na Inglhartovom modelu ustanovljeno je da bivše komunističke zemlje karakterišu kombinacija vrednosti preživljavanja i sekularno-racionalni autoritet (Petrović i Zotović, 2012). Kod nas domininira materijalistička vrednosna orijentacija, a vrednosti samoizražavanja karakterišu modernistička vrednosna orijentacija, neautoritarnost, otvorenost prema svetu, nekonformizam i unutrašnji lokus kontrole (Pavlović, 2009).

Primenljivost Švarcovog upitnika vrednosti i važenje cirkumpleks modela na hrvatskoj populaciji je potvrđeno na uzorku zagrebačkih studenata (Ferić, 2007). Bogatstvo, smisao u životu, prihvatanje svoj života, društvena pravda i mir u svetu su se javile van prostora vrednosnih tipova kojima pripadaju, ali samo poslednje dve društveno-političke vrednosti odstupaju od uobičajene strukture zemalja Istočne Evrope. Na hrvatskom uzorku se pokazalo da se bogatstvo ne vezuje samo za ostvarivanje društvenog statusa i prestiž, nego za mogućnost zadovoljenja želja i vođenja uzbudljivog života, ali ovo značenje nije bilo kulturno specifično. Struktura odnosa društveno-političkih vrednosti utvrđena na hrvatskom uzorku se delimično poklapa sa istočnoevropskom, ali se one prostorno ne grupišu jer nisu značajno povezane i nije došlo do promene položaja jednakosti, društvenog poretka i nacionalne sigurnosti (Ferić, 2002, 2007).

Istraživanja pokazuju da postoje rasne i nacionalne razlike u preferenciji roditeljskih vrednosti, ali se one objašnjavaju razlikama u vaspitnim stilovima proizašlim iz različitih uslova života (Xiao, 2000; Hitlin & Piliavin, 2004). Članovi demokratskih političkih sistema više vrednuju samousmerenost, univerzalizam, hedonizam, dobronamernost i stimulaciju, a manje moć, sigurnost i konformizam (Schwartz & Sagie, 2000). Modernije etničke grupe više vrednuju postignuće, hedonizam, stimulaciju i samousmerenost, a tradicionalnije tradiciju i konformizam (Prince-Gibson & Schwartz, 1998). Ekonomsko stanje u državi, demokratičnost društva i kulturna autonomija su pozitivno povezane sa dobronamernošću, univerzalizmom, samousmerenošću, stimulacijom i hedonizmom, a negativno sa sigurnošću, tradicijom, konformizmom, moći i postignućem (Schwartz & Sagie, 2000).

1.5.3.5. Razvoj i promene vrednosnog sistema

Shvatanje razvoja i promenljivosti vrednosti zavisi od definicije vrednosti. Definicije koje ukazuju na njihovu stečenost, trajnost i doslednost su skladu sa teorijama psihosocijalnog razvoja, a vode i pretpostavci da su nezavisne od konteksta u kom se ispoljavaju (Havelka, 1998). Ako se vrednosti shvate samo kao kognitivne strukture, onda se može pretpostaviti da su naučene procesom identifikacije sa važnim osobama ili referentnim grupama, a ako se pretpostavi i da ih određuju potrebe, kao što je to učinjeno u humanističkim i organizmičkim teorijama i cirkumpleks modelu, onda njihov razvoj zavisi od podrške sredine zadovoljenju potreba i tendencijama rasta (Kasser et al., 2002). U drugom slučaju može se primeniti teorija samodeterminacije prema kojoj podrška sredine zadovoljenju potreba vodi jačanju intrinzičkih, a odsustvo ekstrinzičke. Potrebe određuju

dominantan sistem vrednosti koji onda delom utiče na psihološku konceptualizaciju stvarnosti pa osobe koje ne zadovoljavaju osnovne potrebe svet doživljavaju kao opasnost, a njihovim sistemom vrednosti vladaju materijalne potrebe i potrebe za sigurnošću, dok osobama fokusiranim na zadovoljavanje potreba izobilja i psihički zdravo funkcionisanje vladaju potrebe rasta i vrednosti samoprevazilaženja (Maslow, 1954/1982). Rokič je smatrao da se hijerarhija vrednosnog sistema stvara tokom odrastanja i sticanja novih iskustava (Maio & Olson, 1998), a današnji autori prepoznaju da značajan uticaj ima i biološko nasledstvo tj. adaptacija osobe (Cieciuch et al., 2015). Osim potreba, vrednosti nastaju iz socijalnih motiva i zahteva socijalnih institucija (Schwartz & Bilsky, 1987).

Kognitivni razvoj omogućava da se potrebe predstave kao ciljevi ili vrednosti, a socijalizacija kao usvajanje kulturno prihvaćenih izraza potrebnih za komunikaciju ciljeva i vrednosti (Schwartz & Bilsky, 1987). Razvoj vrednosnih tipova iz cirkumpleks modela je određen njihovim karakteristikama pa se dobronamernost razvija u krugu porodice i ostalih primarnih grupa, a univerzalizam tek po upoznavanju grupa van svog uobičajenog kretanja (Schwartz, 2010). Veliki broj vrednosti usvaja se nesvesno, socijalnim učenjem o moralnim apsolutima i pritom je praćen jakom afektivnom komponentom (Maio & Olson, 1998). Dosadašnja istraživanja naglašavaju da na formiranje vrednosti utiču roditeljska socijalizacija, formativna sigurnost unutar porodice porekla, socijalna ili ekonomska stabilnost društva, obrazovanje i savremena zbivanja (Hitlin & Piliavin, 2004). Agensi socijalizacije kao što su porodica, vršnjaci, obrazovni sistem, religijske institucije i masovni mediji najviše prenose vrednosti (Maio et al., 2006). Međutim, tradicionalni agensi socijalizacije (porodica, škola) sve manje utiču na formiranje vrednosti, a njihovu ulogu preuzimaju mediji i brojna sredstva informisanja, a značajno utiču i uslovi života (Kuzmanović, Popadić, & Havelka, 1995). Delimične intergeneracijske sličnosti se opažaju u vrednovanju oblasti obrazovanja, karijere ili važnih životnih problema (Schönpflug, 2001), a sami ispitanici izveštavaju o većoj stvarnoj sličnosti nego što je ona realno prisutna (Hitlin & Piliavin, 2004). Osim ličnog životnog iskustva za usvajanje vrednosti važne su i društveno istorijske okolnosti u kojima pojedinac živi (Ferić, 2007) i niz ličnih karakteristika (Xiao, 2000; Knafo i Schwartz, 2001). Značajan uticaj ima vrsta identiteta jer se ispostavilo da mladi sa difuznim identitetom pogrešno percipiraju vrednosti roditelja i odbijaju da ih prihvate (Knafo i Schwartz, 2001). Ovaj nalaz potkrepljuju istraživanja koja pokazuju da je kod delinkvenata, koje karakteristiše slaba integracija vrednosti, viša utilitaristično-hedonistička orijentacija, a kod nedelinkvenata samoprevazilaženje i samoostvarenje, a nešto su više pozicionirane i radno-spoznajne

vrednosti, sticanje znanja i sentimentalne ili humanističke vrednosti (Petrović, 1973, prema Rot, 2010). Kulturne vrednosti se usvajaju formalnom i neformalnom socijalizacijom i adaptacijom na društvenu realnost manifestovanu preko običaja, zakona, normi i organizacijske prakse (Schwartz, 1999).

Istraživanja potvrđuju da porodica kao važan agens socijalizacije utiče na formiranje vrednosti, a pri tom je stil vaspitanja uticajniji od strukturalnih karakteristika porodice (Hitlin & Piliavin, 2004; Knafo i Schwartz, 2001). Majstorović (1989) objašnjava da vaspitni postupci i vrednosti roditelja određuju vrednosti kod potomaka manifestujući se kao preferencije poznatog načina života. Osobe čiji roditelji su bili više ograničavajući su imale nižu samousmerenost, a viši konformizam dok su osobe čiji su roditelji bili topliji imale manju sigurnost čak i kad je kontrolisan efekat roda i socioekonomskog statusa (Kasser et al., 2002). Porodica je značajno uključena u prenošenje kolektivističkih vrednosti dok od individualističkih vrednosti utiče samo na samousmerenost, a uspešno prenošenje zahteva da roditelji budu visoko empatični i nisko rigidni-autoritarni, zatim da imaju harmoničan brak i više obrazovanje (Schönpflug, 2001). Za usklađivanje vrednosti roditelja i dece nije dovoljna samo precizna percepcija i prihvatanje vrednosti, nego i razgovor roditelja o vrednostima (Knafo & Schwartz, 2001).

Teorije psihosocijalnog razvoja ukazuju da je adolescencija ključni period upoznavanja mladih sa vrednostima i formiranja sopstvenih vrednosnih opredeljenja (Havelka, 1998). Vrednosni sistem pomaže mladima da se odrede prema obavezama, odnosima s ljudima i ideologiji što im je neophodno za formiranje identiteta (Knafo & Schwartz, 2001). Međutim, mladi u tom periodu nemaju stabilan sistem stavova i vrednosti (Kuzmanović i Petrović, 2008; Milenković, 1991, prema Majstorović, 1996). Istraživanja pokazuju da se u toku kasne adolescencije završava senzitivni period za usvajanje roditeljskih vrednosti što se objašnjava njihovom većom autonomijom (Salaj-Franceško, 1993, prema Majstorović, 1996; Schönpflug, 2001). Ovaj kritični period odgovara prelasku sa trećeg stadijuma moralnosti prema Kolbergu, koji karakteriše stavljanje interesa drugih ispred svojih, na četvrti u kom osobe prioritet u prihvatanju stavova i vrednosti daju društvenom sistemu i peti u kojem osoba nastoji da poboljša sistem u skladu sa svojim normama (Kapor-Stanulović, 1988). Dotadašnja istraživanja pokazuju da se vrednosni sistem formira do odraslog doba i da je nadalje gotovo nepromenljiv jer su se intergeneracijske razlike pokazale kao trajne bez

obzira na promenu uslova života (Inglehart, 2008). Relativna stabilnost preferencija ciljeva od adolescencije na dalje je utvrđena i kod nas (Kuzmanović, 1995, prema Pavlović, 2009).

Stabilnost vrednosnog sistema odraslih osoba se objašnjava jasnom definisanošću i povezanošću sa brojnim kognitivnim strukturama (Bardi & Schwartz, 1996). Međutim, neki autori smatraju da se u psihologiji prenaglašava stabilnost vrednosti u odraslom dobu (Bardi, Lee, Hofmann-Towfigh, & Soutar, 2009). U dosadašnjoj literaturi ne postoji usaglašenost oko promenljivosti vrednosti[9]. Nepromenljivost vrednosti se često obrazlaže njihovim centralnim položajem u odnosu na self usled čega osobe nastoje da reinterpretiraju događaje tako da budu u skladu sa vrednostima, kao i nekritičkim usvajanjem (Bardi & Goodwin, 2011). Međutim, starija istraživanja koja su dokazala stabilnost vrednosti osporena su novijim eksperimentalnim istraživanjima u kojima se pokazalo da se predikcija stava ili ponašanja na osnovu vrednosti poboljšava kad je kontekst usklađen sa vrednostima koje se istražuju (Ferić i Kamenov, 2007). Takođe se ispostavilo da visoka test-retest korelacija nije dovoljan dokaz da su vrednosti stabilne jer se u cirkumpleks modelu javljaju sistematske promene na svim vrednostima (Bardi et al., 2009; Cieciuch et al., 2015; Maio, 2010) što je i potvrđeno u eksperimentalnim istraživanjima (Maio et al., 2009) i longitudinalnim studijama (Bardi et al., 2009). Promena jedne vrednosti u skladu sa cirkumpleks strukturom izaziva promene i na ostalim vrednostima (Maio, Pakizeh, Cheung, & Rees, 2009). Neke vrednosti kao što su vrednosti iz grupa obuhvaćenih vrednosnim orijentacijama Održanje stabilnosti i Otvorenost su promenljivije nego vrednosti koje pripadaju Samounapređenju i Samoprevazilaženju (Knafo & Schwartz, 2001). Nedavno je predložen i model dualnog puta promene vrednosti koji predstavlja modifikaciju modela promene stava. U modelu dualnog puta promene vrednosti figurišu dve faze (Bardi & Goodwin, 2011). U prvoj automatskoj fazi dolazi do inicijalne promene usled delovanja primovanja ili izazova iz okruženja, a u drugoj dolazi do dugoročne promene izazvane višekratnim razmatranjima vrednosti.

Način usvajanja vrednosti određuje i njihovu dalju promenljivost. Vrednosti koje su prihvaćene kao truizmi u okviru procesa socijalizacije su promenljive i osetljive na kontraargumente ili socijalno poređenje (Maio & Olson, 1998) dok se vrednosti usvojene promišljanjem se teško menjaju (Maio, 2010). Obrazlaganje izbora vrednosti dovodi promene kognitivno nepodržanih vrednosti (Bernard et al., 2003). Prethodna istraživanja su pokazala

[9] Promena vrednosti se definiše kao kratkoročna ili dugoročna promena važnosti vrednosti manifestovana u promeni njenog položaja u vrednosnoj hijerarhiji (Bardi & Goodwin, 2011).

da se vrednosti menjaju nakon značajnih događaja u okruženju, ali da se i vraćaju na osnovni nivo ako ne dođe do njihovog učvršćivanja (Bardi et al., 2009). Švarc i Bardi sugerišu da ljudi, naročito mladi u većoj meri prilagođavaju svoje vrednostima šansama u okruženju (Bardi & Schwartz, 1996; Schwartz & Bardi, 1997). Promenu vrednosti pospešuju primovanje, adaptacija na promene životnih uslova, identifikacija sa novim osobama ili referentnim grupama, održavanje konzistentnosti self koncepta i direktno uveravanje (Bardi & Goodwin, 2011). Promene kulturnih vrednosti se mogu odvijati direktnim indoktrinacijama kao što se to događalo u Istočnoj Evropi, aklimatizacijom na životne uslove i kompenzacijom deprivacije (Schwartz & Bardi, 1997). Istraživanja u zemljama bivšeg socijalizma i komunizma su ukazala na postepenost promena vrednosnog sistema jer se ispostavilo da osobe, naročito starije, ne reaguju trenutno na promene političke atmosfere i ideologije, već se polako prilagođavaju na nove uslove odbacujući vrednosti koje više nisu korisne, a prihvatajući nove (Schwartz & Bardi, 1997; Ferić, 2007). Kulture i osobe koje više vrednuju autonomiju i ovladavanje za razliku od onih koje više vrednuju održanje stabilnosti su spremnije na promene (Bardi & Goodwin, 2011).

Iako promene stava mogu izazvati promene vrednosti, značajno su veći efekti promene vrednosti na stavove jer jedna vrednost utiče na više stavova (Maio et al., 2006). Stavovi zasnovani na vrednostima samopromocije se teže menjaju nego oni koji su zasnovani na samoprevazilaženju (Batson & Thompson, 2001, prema Maio et al., 2006). Osobe sa povišenjem na otvorenosti ka iskustvu su podložnije promeni (Bardi & Goodwin, 2011). Ferić i Kamenov (2007) su utvrdile da kontekst utiče na povezanost između stavova i ponašanja s jedne strane i specifičnih vrednosti s druge, što je takođe dokaz promenljivosti vrednosnog sistema, ali eksperimentalni tretman nije imao efekat na povezanost izraženosti stavova ili ponašanja sa složenijim vrednosnim strukturama ili hijerarhijom vrednosti.

1.5.4. Uticaj demografskih varijabli na vrednosti

1.5.4.1. Rodne razlike

Dosadašnja istraživanjima nisu dosledna u utvrđivanju rodnih razlika u vrednostima. Rokič je utvrdio da u od svih vrednosti muškarci značajno više samo udoban život (Hitlin & Piliavin, 2004). Dok istraživanja Rokičevim instrumentom (RVS) nalaze stabilne rodne razlike, one u novijim istraživanjima ograničenim na nekoliko vrednosti i homogene uzorke često izostaju (Prince-Gibson & Schwartz, 1998). Adolescentkinje su, nezavisno od

socijalnog položaja, religioznosti i jačine socijalne podrške, sklonije empatiji i traženju smisla i svrhe u životu a manje materijalizmu i takmičenju, ali su razlike su opadale u periodu od polovine 1970-ih do početka 1990-ih godina (Beutel & Marini, 1995).

Niz istraživanja zasnovanih na cirkumpleks modelu pokazuju da su rodne razlike u oceni važnosti pojedinih vrednosti slabe jačine i nekonzistentne dok se razlike u određivanju smisla vrednosnih tipova i vrednosnih orijentacija javljaju samo u okviru određenih kultura (Struch, Schwartz, & Van Der Kloot, 2002). Kod žena je opažen sledeći poredak vrednosti: dobronamernost, univerzalizam, samousmerenost, sigurnost, konformizam, hedonizam, postignuće, tradiciju, stimulacija i moć, a kod muškaraca je došlo do inverzije univerzalizma sa samousmerenošću, hedonizma sa konformizmom i stimulacije sa tradicijom (Schwartz & Rubel, 2005). Istraživanja pokazuju da muškarci više vrednuju moć, postignuće, hedonizam, stimulaciju i samousmerenost, a žene dobronamernost, univerzalizam, sigurnost i tradiciju (Schwartz & Rubel, 2005; Schwartz & Rubel-Lifschitz, 2009; Schwartz, Hammer & Wach, 2006; Schwartz et al., 2012). Na nivou vrednosnih orijentacija muškarci više vrednuju samopromovisanje i otvorenost, a žene samoprevazlaženje dok je razlika u konzervaciji manja (Schwartz & Rubel, 2005). Ispostavilo se da kultura u maloj meri moderiše rodne razlike u određivanju značenja vrednosti i vrednosnih orijentacija, a i u njihovoj strukturi, a da su značajnije bile razlike među samim kulturama nezavisno od roda (Struch et al., 2002). Rodne razlike su opažene samo za sigurnost koja se među ženama opaža kao bliža dobronamernosti i konformizmu, a među muškarcima se čini da je bliža moći. Nisu utvrđene značajne rodne razlike u strukturi veza među vrednostima (Prince-Gibson & Schwartz, 1998; Schwartz, 1992).

Rodna jednakost je veća u državama u kojim su socio-ekonomsko stanje, demokratičnost i kulturna autonomija na višem stepenu (Schwartz, 2006; Schwartz & Rubel-Lifschitz, 2009). U društvima u kojima je veća rodna ravnopravnost veći je značaj dobronamernosti, univerzalizma, stimulacije, hedonizma i samousmerenosti, a manji moći, postignuća i sigurnosti (Schwartz & Rubel-Lifschitz, 2009). Rodne razlike u samousmerenosti su manje u državama u kojima se više vrednuje autonomija i individualizam i bogatijim državama što je u skladu sa teorijom da se one smanjuju sa industrijalizacijom i kulturnom individuacijom, a razlike u vrednovanju moći i dobronamernosti razlike rastu što je veća socijalna, zdravstvena i poslovna rodna ravnopravnost (Schwartz & Rubel, 2005). Sa stanovišta teorije evolucije i teorije uloge

prihvatljiv je nalaz da žene više vrednuju dobronamernost i univerzalizam nego muškarci dok muškarci više vrednuju moć, postignuće i stimulaciju to više što je rodna ravnopravnost zastupljenija u nekom društvu (Schwartz & Rubel-Lifschitz, 2009).

U domaćim istraživanjima rod nije bio povezan sa demokratskom vrednosnom orijentacijom, vrednostima samoizražavanja, ni samoprihvatanjem (Pavlović, 2009). Istraživanje na mladima iz Vojvodine pokazalo je da su ispitanici imali izraženiju individualističku vrednosnu i religijsko-tradicionalističku vrednosnu orijentaciju, a ispitanice orijentaciju ka drugim ljudima pa više cene relacione, altruističko-liberalističke vrednosti i vrednosti samoaktualizacije (Petrović i Zotović, 2012). Autorke su objasnile ove razlike socijalizacijskim uticajima i rodnim stereotipovima.

1.5.4.2. Starost

Starost je povezana za većim vrednovanjem sigurnosti, tradicije i dobronamernosti, a manjim postignuća, hedonizma i stimulacije, ali nema moderatorski uticaj na strukturu veza među vrednostima (Prince-Gibson & Schwartz, 1998; Schwartz, 1992). Starenjem rastu konformizam, sigurnost, tradicija, dobronamernost i univerzalizam u formi brige o prirodi, a opada univerzalizam u formi tolerancije na novo i različito (Schwartz et al., 2012). Mlađe osobe su više vrednovale stimulaciju, hedonizam, uspeh, samousmerenost i moć, a stariji tradiciju, konformizam, sigurnost, univerzalizam i dobronamernost (Schwartz, et al., 2006). Do promene vrednosti dolazi nakon značajnih životnih događaja u većoj meri nego zbog starosti (Bardi et al., 2009). Inglhartova istraživanja su pokazala da postoje generacijske specifičnosti vrednosnog sistema kao i da su promene postepene (Inglehart, 2008). Mladi imaju razvijenije postmaterijalističke vrednosti, a stari materijalističke što je pripisano izloženosti različitim uticajima u doba detinjstva i mladosti.

Domaća istraživanja nisu saglasna o uticaju starosti na materijalističku orijentaciju što je delom uzrokovano i vremenskim razmakom u kojem su urađena. Prvo je ustanovljeno da mlađi zaposleni imaju izraženiju materijalističku orijentaciju što protivreči Inglhartovoj teoriji i dotadašnjim nalazima, a kasnije je utvrđeno da su vrednosti samoizražavanja izraženije kod mlađih osoba (Pavlović, 2009).

1.5.4.3. Socioekonomski status

Socioekonomski status porodice porekla utičući na zadovoljenje potreba utiče i na formiranje vrednosti što se pokazalo u istraživanjima koja su pokazala da osobe rođene u siromašnijim porodicama, državama ili generacijama razvijaju materijalističke vrednosti (Kasser et al., 2002). On je povezan sa vrednostima direktno i preko ograničavajućeg roditeljskog stila (Kasser et al., 2002). U državama sa manjom demokratičnošću i lošijim socioekonomskim razvojem je manja autonomija, egalitarizam i harmonija (Schwartz, 2006). Društvene krize izazivaju promenu vrednosti, naročito ideološki obojenih, a može doći do javljanja anomije i kontradikcija među njima (Kuzmanović & Petrović, 2008). Uklapanje ličnih i socijalnih vrednosti povećava zadovoljstvo životom ili nekim njegovim aspektom, a neuklapanje vodi konfliktu kroz koji osobe treba da odluče da li da postupe sa svojim vrednostima ili očekivanjima drugih (Rohan, 2000). Kada društvene vrednosti ne omogućavaju zadovoljenje potreba pojedinca javlja se otuđenje i neprilagođeno ponašanje (Majstorović, 1996). Manje psihološko blagostanje je utvrđeno kod osoba čije individualne vrednosti odstupaju od društvenih ako socijalno okruženje ne dozvoljava ili sankcioniše ispoljavanje vrednosti ili osoba doživljava unutrašnji konflikt između sopstvenih starih vrednosti i tek usvojenih novih vrednosti (Sagiv & Schwartz, 2000). Bernard i Majo (Bernard & Maio, 2003, prema Maio et al., 2006) su dokazali da je veća razlika ličnih i socijalnih vrednosti iz spektra samopromocije i samoprevazilaženja povezana sa većim otuđenjem, a slično je opaženo za razliku političkih stavova, mada je korelacija manje jačine. Osobe sa boljim društvenim statusom više vrednuju autonomiju, a manje konformizam (Xiao, 2000). Kon je takođe utvrdio da je rad na kompleksnijim poslovima i veća autonomija na poslu praćena većim vrednovanjem odgovornosti i znatiželje dok je rad u obrnuti uslovima povezan s konformizmom (Hitlin & Piliavin, 2004), ali ovi nalazi nisu kasnije potvrđeni (Xiao, 2000). Utvrđeno je i da je socioekonomski status u detinjstvu praćen sa manjim konformizmom (Kasser et al., 2002) što je u skladu sa Konovom pretpostavkom da roditelji sa nižim SES-om i zaposlenim na poslovima sa niskim autonomijom sugerišu svojoj deci da prihvate vrednost konformizma. Obrazovanije osobe više vrednuju stimulaciju, uspeh, samousmerenost, hedonizam i univerzalizam, a manje obrazovani tradiciju, konformizam, sigurnost i moć (Prince-Gibson & Schwartz, 1998; Schwartz et al., 2006; Schwartz et al., 2012). Ovakav uticaj obrazovanja se objašnjava razvijanjem fleksibilnog i kritičkog mišljenja.

Niz domaćih istraživanja takođe potvrđuje povezanost socioekonomskog statusa i vrednosti (Majstorović, 1996). Viši rukovodioci, obrazovanije i stručnije osobe su više orijentisane prema sebi, više vrednuju vlast i nezavisnost, a manje konformizam, imaju izraženije potrebe za samoostvarenjem i manje za pripadnošću. U istom istraživanju je utvrđeno da je veći nivo funkcionisanja pojedinca proizašao iz dominacije potreba rasta, povezan sa većim aktivizmom u radu, ali ne i druženju. Naše obrazovanije osobe više prihvataju postmaterijalističku nego materijalističku orijentaciju (Bolčić, 1998, prema Pavlović, 2009). Majstorović (1996) izveštava da su lošiji socijalizacijski uslovi i socioekonomski status porodice porekla povezani sa većom uključenošću u grupu i većim empatičkim potencijalom što rezultira većim stepenom grupocentrizma (konformizma, altruizma i priznanja) dok bolji životni uslovi i viši status porodice podstiču razvoj ego-orijentacije (lične nezavisnosti i dominacije) praćene materijalističkom orijentacijom. Majstorović (1998) potvrđuje i Gordonove nalaze o povezanosti vrednosnog sistema tj. dominantnosti (sklonosti vlasti i nezainteresovanosti za priznanje od drugih) i višeg obrazovnog, materijalnog i institucionalnog statusa u radnoj i političkoj organizaciji. Niže obrazovanje roditelja i lošiji materijalni status su povezani sa većim vrednovanjem popularnosti i ugleda u društvu, kao i hedonističko-utilitarne i religijsko-tradicionalističke vrednosne orijentacije (Petrović i Zotović, 2012). Osobe koje žive u manje urbanim sredinama više vrednuju tradicionalne vrednosti (Petrović i Zotović, 2012). Veći stepen prihvatanja demokratske vrednosne orijentacije je opažen kod ispitanika koji žive u većim i urbanijim naseljima, sa višim nivoom obrazovanja, prestižnijim zanimanjem i povoljnijim socioekonomskim statusom (Pavlović, 2009). Demokratska orijentacija je prihvaćenija u grupi većinskog srpskog stanovništva, među zaposlenima, samcima ili osobama u vanbračnoj zajednici, u poređenju sa ostalim referentnim kategorijama. Prihvatanje sebe i drugih je više kod osoba čije zanimanje uživa veći prestiž što je obično praćeno i sa većom složenošću poslova koje pojedinac obavlja, kvalitetom finansijske situacije, zadovoljstvom ličnim životnim standardom ili ekonomskom situacijom u zemlji. Vrednosti samoizražavanja su izraženije kod obrazovanijih osoba, osoba u vanbračnim zajednicama i samaca, zaposlenih, naročito kod onih zaposlenim na zanimanjima sa većom složenosti i odgovornosti, zatim kod osoba sa boljim socioekonomskim statusom i naposletku kod pristalica demokratski orijentisanih stranaka u Srbiji (Pavlović, 2009).

1.5.4.4. Obrazovni smer

Prethodna istraživanja su pokazala da su profesionalna interesovanja u skladu sa osobinama ličnosti (Larson, Rottinghaus, & Borgen, 2002), sposobnostima i vrednostima (Chang, Choi, & Kim, 2008). Socijalizacijom se još više usklađuju sa dominantnim vrednostima pa smer studija utiče na njihovu hijerarhiju i moderiše vezu između vrednosne hijerahije i blagostanja (Sagiv & Schwartz, 2000). Studenti psihologije su više vrednovali vrednosti iz spektra samoprevazilaženja, a studenti menadžmenta i ekonomije vrednosti iz spektra samounapređenja. Učenici stručnih škola su više prihvatali hedonističko-utilitarističku orijentaciju, konzervativnost i materijalizam, a gimnazijalci estetsku, altruističku i kognitivnu vrednosnu orijentaciju (Rot i Havelka, 1973, prema Rot, 2010). Bakić (1987, prema Majstorović, 1996) koristeći Morisove konstrukte utvrđuje da na diferenciranje u vrednosnih orijentacija utiču studijske grupe pa tako kod studenata prava uočava veću orijentaciju ka učešću u životu i zajedničkim ciljevima, zatim ka akciji, razmišljanju i uživanju, dok studenti PMF-a savladavanju promenljivih uslova i razrešavanju problema čoveka.

Istraživanjem uticaja smera studija na vrednosnu hijerarhiju utvrđeno je da studenti istorije znatno veći značaj pridaju čuvanju tradicije, jačanju odbrambenih snaga i teritorijalnom integritetu, jakoj tržišnoj privredi, lakšoj zapošljivosti, pravičnoj i stabilnoj državi i socijalnoj jednakosti od ostalih studijskih grupa (Kuzmanović i Petrović, 2013). Od njihovih vrednosti najviše odstupaju studenti sa ostalih smerova na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Studenti ETF-a su manje vrednovali od ostalih studenata sve lične ciljeve, a niže su ocenjivali i društvene što je interpretirano i kao specifičan stil odgovaranja kojim se izbegava davanje ekstremnih odgovora. Nije utvrđeno značajno diferenciranje u vrednosnoj hijerarhiji po principu tehničkih i društvenih nauka. Studenti FASPER-a su više od ostalih vrednovali altruizam, postignuće, podređenost i ljubav. Studenti sa Filozofskog fakulteta više vrednuju razvoj nauke i obrazovanja kao društvenog cilja i sticanje znanja.

1.5.5. Istraživanja vrednosti kod nas i u regionu

Istraživanja vrednosnog sistema se u našoj zemlji temelje na sociopsihološkom pristupu, često koriste Inglhartov okvir i Pantićev eklektični pristup, u interpretaciji koriste teoriju socijalnog učenja, a uzorak uglavnom čine mladi (Majstorović, 1996; Havelka, 1998). Majstorović (1996) navodi niz domaćih istraživanja vrednosti iz 1980-ih godina kojima je

utvrđeno da su očekivani i realni socijalni status važan osnov vrednosnih diferencijacija među mladima, ali da utiču i pol, uključenost u politički život, generacijska pripadnost, organizacijske varijable (zadovoljstvo poslom, uslovima rada, nagrađivanjem), školski uspeh, izbor studija, mada naglašava da su osobine ličnosti bolji prediktor od sociodemografskih varijabli. U Srbiji je cirkumpleks model korišćen za kroskulturalnu proveru povezanosti potreba i vrednosti uz analizu medijatorske uloge selfa (Majstorović, 2007), a u regionu je u Hrvatskoj i Makedoniji već nekoliko puta korišćen (Ferić, 2007; Ferić i Kamenov, 2007; Hrnjak, 2008). Neka od ovih domaćih istraživanja i druga novija su predstavljena u okviru odeljka u kojem su predstavljena dosadašnja istraživanja uticaja sociodemografskih varijabli na vrednosti. Naši istraživači po uzoru na strane istraživače ispituju vrednosti preko ciljeva (Kuzmanović i Petrović, 2009), ali ih greškom ne podvode pod vrednosti. U domaćim istraživanjima se često pri koncipiranju upitnika za istraživanje vrednosti formiraju liste ličnih i društvenih ciljeva polazeći od potreba i motiva koje su navodili Marej, Maslov i From, zatim upitnika vrednosti koje su konstruisali Rokič, Inglhart i Švarc (Kuzmanović & Petrović, 2008). Kuzmanović i Petrović (2007) se zalažu da se društvene i lične vrednosti istražuju zasebno pristajući uz kritiku Roan (Rohan, 2000). Brojne konceptualizacije vrednosti odrazile su se na korišćenje raznih metoda i operacionalizacija. Dodatan problem stvaraju istraživači koji se ne opredeljuju za definiciju vrednosti, već kreću sa operacionalnim definicijama u empirijsko istraživanje pod izlikom da ih je zbog opštosti nemoguće definisati (Majstorović, 1996).

Od 1990-ih je akcenat stavljen i na istraživanje efekta društveno-ekonomske krize na vrednosnu hijerarhiju, a u manjoj meri je istraživana i struktura vrednosti. Pored istraživanja povezanosti vrednosti sa sociodemografskim i porodičnim varijablama postoji niz istraživanja njihove povezanosti sa osobinama ličnosti (Joksimović i Janjetović, 2008). Istraživanja u regionu pokazuju da je usled političko-ekonomske krize 1990-ih došlo do promene vrednosnog sistema mladih u pravcu povećanja materijalističke vrednosne orijentacije, samounapređenja, održanja stabilnosti i fokusiranja na lično, ali i javljanja anomije (Kuzmanović, Popadić, & Havelka, 1995; Pantić, 1981, 1990, prema Majstorović, 1996; Radin, 1986, 1999, prema Ferić, 2007; Franc et al., 2002). Takođe je uočeno da društveni položaj, naročito obrazovanje, značajno sve više determiniše vrednosne sisteme mladih (Pantić, 1981, 1990, prema Majstorović, 1996). Ponovljeno istraživanje na učenicima osmog razreda pokazalo je da su društvene promene u periodu između 1988. i 1994. godine imale uticaj na ideološki ili situaciono određene vrednosti, a ne i na vrednosti kojima se

artikulišu bazične potrebe i interesovanja (Kuzmanović, Popadić, & Havelka, 1995). Zabeležen je porast religioznosti i tradicionalizma, a smanjenje društvenog aktivizma, egalitarizma, orijentacije na tip vlasništva, dok je otvorenost prema svetu ostala ista što je dovelo do ambivalencije prema etnocentrizmu i militantnom nacionalizmu. Ovo istraživanje je pokazalo da je anomija u društvu dovela do smanjenja prosocijalne, a povećanja utilitarističko-hedonističke orijentacije.

Istraživanja vrednosne hijerarhije koncipirana na bazi Inglhartove teorije pokazuju da su u Srbiji 1990-ih godina preovladavale materijalističke vrednosti i da je opažen trend njihovog jačanja (Kuzmanović, 1995; prema Pavlović, 2009; Pantić, 1996 prema Pavlović, 2009; Pavlović, 2009; Vasović, 1991, 1997, prema Pavlović, 2009). Srbija je 2001. godine bila jedna od retkih evropskih država u kojoj su materijalistički orijentisani građani čine većinu i da je u periodu između 1996. i 2001. godine zabeležen pad vrednosti samoizražavanja. Međutim, moguće je da se ovi nalazi mogu uopštiti samo na društvene vrednosti jer se ispostavilo da iako maturanti najviše vrednuju materijalističke društvene vrednosti, niže pozicioniraju istovrsne lične vrednosti (Kuzmanović i Petrović, 2007). Ovaj trend rasta značaja materijalističkih vrednosti se objašnjava pogoršanjem društveno-ekonomskih uslova, ali i uzrasnih razvojnih promena usled kojih mladi postaju svesniji značaja društveno-ekonomskog stanja države za ostvarivanje niza drugih ciljeva (Kuzmanović i Petrović, 2007). Rast materijalističke orijentacije se sa psihološkog aspekta objašnjava jačanjem potreba za sigurnošću i konformizmom, a sociopsihološki kao reakcija na stanje anomije koje karakteriše tranziciona društva (Joksimović i Janjetović, 2008).

U merenjima 1988. i 1994. godine su najviše bile kotirane prosocijalne vrednosti, a najniže utilitarističko-hedonističke (Kuzmanović, Popadić, & Havelka, 1995). Havelka (1998) utvrđuje na uzorku adolescenata da su izraženije vrednosti koje se tiču saradnje, sigurnosti, usavršavanja, ugodnog života i samostalnosti, a slede ih pomaganje, pravednost, saznanje i zarada dok su kao najmanje poželjne ocenjene religioznost, moć i popularnost. Rezultati pokazuju da mladi prihvataju širok raspon vrednosti i da su im vrednosna očekivanja u pogledu budućeg zanimanja i porodice podudarna i vode ka izboru sigurnosti i saradnje dok su očekivanja u odnosu na sopstvenu ličnost raznovrsnija pa su približno istu učestalost izbora zabeležili prijatnost, usavršavanje, samostalnost, sigurnost i saradnja (Havelka, 1998). Kuzmanović i Petrović (2007) poredeći svoje rezultate sa nalazima Popadića iz 1995. godine pokazuju da se poredak ličnih vrednosti za mlade nije značajno

promenio. Mladi i dalje najviše vrednuju prijateljstvo i ljubav, zatim samostalnost, samoaktualizaciju i kompetentnost, a potom i utilitarne vrednosti, a najmanje popularnost, prihvatanje podređenosti starijima i moćnijima, moć i društveno angažovanje, a samo je želja za popularnošću dobijala nešto više ocene (Kuzmanović i Petrović, 2007). U domenu društvenih vrednosti prisutna je podela između ispitanika koji teže tradicionalizmu ili modernizmu, tržišnoj privredi ili socijalnoj sigurnosti, a najmanje su prihvaćene ideja o jednopartijskoj državi, privatizacija i ulazak u Evropsku uniju (Kuzmanović i Petrović, 2007). Kuzmanović i Petrović (2008) istraživanjem utvrđuju dve različite grupe vrednosnih ciljeva koje su na različit način povezane sa stavovima. Prvu grupu karakteriše veće vrednovanje dobrih međunacionalnih i humanijih odnosa, ulaska u EU i privatizacije je karakteristično za osobe sa boljim standardom života, većom emigracionom namerom, spremnošću na saradnju sa haškim Tribunalom, višim vrednovanjem generacijske nego nacionalne i verske pripadnosti, aktivizmom, poverenjem u državne institucije, a drugu grupu karakteriše tradicionalizam, zalaganje za teritorijalni integritet, poverenje u crkvu, više vrednovanje nacionalne i verske pripadnosti. Kuzmanović i Petrović (2009) nalaze da srednjoškolci najviše preferiraju prijateljsku podršku, ljubav i samostalnost, a najmanje moć, podređenost autoritetima, postignuće i društveno angažovanje. U domenu društvenih vrednosti najviše prihvataju zaposlenost, ostvarivanje socijalnih prava, životni standard, borbu protiv kriminala i korupcije i ekološke ciljeve, a najmanje dalju privatizaciju, dominaciju jedne partije, demokratiju i jaku tržišnu privredu. O EU su opažena podeljena i polarizovana mišljenja. U domenu ličnih ciljeva više su vrednovani udoban život, društveni uspeh, uzoran život i težnja za samopotvrđivanjem, a u društvenim normalna država, tranzicija i tradicionalno-patriotska orijentacija. Vojvođanski srednjoškolci najviše cene vrednosti samoaktualizacije, hedonističko-utilitarne i relacije, slede ih altruističko-liberalne, a na poslednjem mestu religijsko-tradicionalne vrednosti (Petrović i Zotović, 2012). Među društvenim vrednostima studenti najviše vrednuju borbu protiv kriminala i korupcije, zaposlenost, životni standard, socijalna prava i razvoj nauke i kulture, a najmanje vladavinu jedne partije, privatizaciju svojine i ulasku u EU dok od ličnih ciljeva najviše vrednuju prijateljstvo, samostalnost, partnersku ljubav i samoaktualizaciju, a najmanje popularnost, podređivanje drugima i moć (Kuzmanović i Petrović, 2013).

U interkulturalnoj studiji korišćenjem cirkumpleks modela u kojoj su poređeni ispitanici iz bivše Jugoslavije i Kanade se ispostavilo da Kanađani više vrednuju stimulaciju, hedonizam i dobronamernost koje pripadaju spektru vrednosne dimenzije Otvorenost ka

promeni i individualističkim vrednostima, dok su Jugosloveni više vrednovali samo univerzalizam (Majstorović, 2007). Cirkumpleks model je omogućio i poređenje mladih iz Hrvatske i Makedonije među sobom i sa mladima iz inostranstva. Ustanovljeno je da hrvatski studenti 2001. godine nisu značajno odstupali od svojih inostranih vršnjaka po hijerarhiji vrednosti, a poredak je bio sledeći: samousmerenost, dobronamernost, postignuće, hedonizam, univerzalizam, sigurnost, stimulacija, konformizam, tradicija i moć (Ferić, 2007). Ferić i Kamenov (2007) utvrđuju da se ne razlikuju ni po redosledu ocene važnosti vrednosnih orijentacija jer je utvrđen sledeći poredak: samoprevazilaženje, otvorenost za promenu, samopromocija i zadržavanje tradicionalnih odnosa. Hrnjak (2008) na uzorku maturanata opštih gimnazija iz Zagreba i Skoplja utvrdio da su procene važnosti vrednosnih tipova i specifičnih vrednosti podjednake, ali da srednjoškolci iz Skoplja pozitivnije ocenjuju konformizam, hedonizam, postignuće i moć. Razlika je objašnjena većom konzervativnosti makedonskog društva, zatim promenom društvenog uređenja koja je rezultirala ekonomskom nestabilnošću i brojnim društvenim promenama usled kojih su mladi imali suženu životnu perspektivu i svest da se moraju osloniti na vlastite sposobnosti. Obe grupe kao najvažnije ocenjuju hedonizam, postignuće, nezavisnost, dobronamernost i sigurnost, a najniže moć i tradiciju dok su gotovo jednako ocenili sigurnost, univerzalizam i tradiciju. Sličnost u vrednosnoj hijerarhiji mladih iz Hrvatske i Makedonije objašnjena je životom u zajedničkoj državi do 1991. godine i presudnim uticajem roditelja koji su veći deo svog života živeli u zajedničkoj državi na formiranje vrednosnog sistema adolescenata a sporo prihvataju novonastale promene. Pored toga, sličnost njihove hijerarhije univerzalnom poretku vrednosti je objašnjena brzim razvojem prometa ljudi, roba i informacija, globalizacijom i integracijom u Evropsku uniju. I autori koji koriste druge modele utvrđuju da je poredak vrednosti i vrednosnih orijentacija ustanovljen na hrvatskim ispitanicima odgovara nalazima prethodnih istraživanja (Franc et al., 2002).

U jednom od retkih istraživanja na odraslim osobama ustanovljeno je da su zaposleni rangirali važnost Gordonovih dimenzija interpersonalnih vrednosti sledećim redosledom konformizam, nezavisnost, čovekoljublje, podrška, priznanje i vlast (Majstorović, 1996). Istraživanjem zasnovanim na Inglehartovoj teoriji na uzorku zaposlenih u društvenim preduzećima se pokazalo da je krajem 1980-ih bila učestalija postmaterijalistička nego materijalistička orijentacija (Bolčić, 1998, prema Pavlović, 2009). Specifičnost Srbije je da se na standardnom upitniku korišćenom za operacionalizaciju Inglehartovih koncepata dobijaju drugačija struktura nego na svetskom nivou (Pavlović, 2009). U ostalim studijama istraživana

je struktura vrednosti izabranih u skladu sa stanovištem autora. Havelka (1998) je faktorskom analizom utvrdio sledeće vrednosne orijentacije: Utilitarna orijentacija, Prosocijalna orijentacija, Lično usavršavanje i Hedonizam. Faktorskom analizom u prostoru ličnih ciljeva utvrđene se vrednosne orijentacije nazvane faktori Nesebično ispunjavanje dužnosti, Težnja za moći i popularnošću, Kompetentnost i samostalnost, Afilijativnost i ljubav (naklonost), Materijalno postignuće, Hedonistička orijentacija i Savestan i zdrav život (Kuzmanović i Petrović, 2007).

Domaća istraživanja vrednosti su uglavnom bazirana na opisu stanja u društvu, a retko se sagledava njihov uticaj na ponašanje Izabrana Švarcova cirkumpleks teorija univerzalnih vrednosti akcentuje njihovu motivacionu snagu i samim tim dozvoljava da se pretpostavi da utiču i na ponašanje kao što je emigracija. S druge strane, ona je dovoljno psihološka da omogućava razumevanje pojedinca za razliku od ostalih teorija vrednosti koje su često više sociološke pa samim tim više oslikavaju vrednosti grupe ljudi koji žive u određenim okolnostima. Dosadašnja primena na oblast migracija je potvrdila njenu primenljivost i dala uvid u uticaj vrednosnih orijentacija na javljanje različitih motivacija da se emigrira (Tartakovsky & Schwartz, 2001). Način na koji se emigracija predstavlja u političkim kampanjama i dnevnoj štampi ukazuje da je ona zdravorazumski gledano vrednosno obojeno pitanje jer se ocenjuje kao gubitak uložene investicije, a implicitno i nemoralan čin. Bolji uvid u vrednosne pokretače na odluku o emigraciji omogućiće argumentovano osporavanje takvih tvrdnji.

1.6. Teorija planiranog ponašanja

Za analizu procesa donošenja odluke o emigraciji korišćen je model odlučivanja kreiran u okviru teorije planiranog ponašanja (eng. Theory of planned behaviour, Ajzen, 1991) sa ciljem razumevanja i predviđanja ljudskog ponašanja (Ajzen, 1985). Osim što pripada teoriji donošenja odluke, ovaj model istovremeno pripada i teoriji stavova i kognitivno-motivacionim teorijama, a uključivanjem socijalnih normi i teoriji grupne dinamike čineći time jedan od retkih modela koji spajaju ova polja socijalne psihologije (Ajzen & Fishbein, 1970). U nastavku teksta biće prikazan razvoj teorije, s naročitim osvrtom na teoriju promišljene akcije, koja joj je prethodila. Zatim će biti predstavljeni pojedini konstrukti objedinjeni teorijom planiranog ponašanja. Oni će biti i komentarisani sa stanovišta drugih relevantnih sociopsiholoških teorija kako bi se bolje sagledao položaj

teorije u odnosu na njih. Na kraju poglavlja su predstavljena empirijska istraživanja koja dokazuju validnost teorije planiranog ponašanja i njenu primenljivost na predviđanje različitih vrsta svesno izabranog ponašanja.

Značajan uticaj na razvoj prvo teorije promišljene akcije (eng. Theory of Reasoned Action[10]), a potom i teorije planiranog ponašanja imala je teorija očekivanje-vrednost (eng. Expectancy-value theory) namenjena objašnjenju individualnih stavova prema objektima i akcijama, ali su uticale i ostale teorije stavova kao što su teorija učenja, teorije kognitivne konzistencije i teorije atribucije (Ajzen & Fishbein, 2008). Teorija očekivanje-vrednost razrađuje koncepte iz Levinove teorije polja, ali ih definiše i kao kognitivne, a ne samo motivacione konstrukte (Wigfield & Eccles, 1992, 2000). Koncept očekivanja odgovara subjektivnoj verovatnoći iz teorije polja, a označava verovatnoću kojom osoba ocenjuje izvesnost ostvarenja određenog cilja ukoliko se ponaša na određeni način. Koncept nivo ili jačina motivacije osobe da teži određenom cilju odgovara ponderisanoj valenci, a definiše se kao proizvod očekivanja ili uverenja da će se željeni cilj postići i njemu pripisane vrednosti. Prema teoriji očekivanje-vrednost prva reakcija na informaciju je razvijanje novog ili modifikovanje postojećeg uverenja, potom se javlja komponenta vrednost koja odgovara privlačnosti tog uverenja, a naposletku se sumiranjem proizvoda uverenja i njima pripisanih vrednosti određuje očekivanje. Vrednosti pripisane objektima ili posledicama ponašanja određuju motivisano ponašanje, a vrednovanje je određeno vrstom regulacije koja utiče na izbor strategije prilikom donošenja odluke o ponašanju (Vansteenkiste et al., 2010). Ajzen i Fišbajn (Ajzen & Fishbein, 2008) smatraju da je najkompletnije određenje modela očekivanje-vrednost Fišbajnova sumativna teorija stava iz 1963. i 1967. godine koja je usledila nakon užih verzija koje su predlagali Karlson, Pik i Rozenberg 1950-ih godina. Oni kao preteču svoje teorije navode multiplikativni model[11] korišćen u Edvardsovoj teoriji donošenja odluke iz 1954. godine (formula 1). Edvards je zaključio da osobe biraju odluku sa najvećom subjektivnom očekivanom korisnošću (SOK) koja je određena kao suma pojedinih subjektivno procenjenih vrednosti ili korisnosti ponašanja (K_i) ponderisanih sa njima pripadajućim subjektivnim verovatnoćama (V_i).

[10] Theory of Reasoned Action se u domaćoj literaturi prevodi i kao teorija razložne akcije ili teorija obrazložene akcije.

[11] Pored Edvardsa niz sociopsiholoških modela koristi multiplikaciju kao npr. Anderson 1970. godine u teoriji integracije informacija, Brn 1971. godine u definisanju interpersonalne privlačnosti, Rodžers 1975. godine u definisanju teorije motivacije zaštite, ali je najuticajniji među njima model očekivanje-vrednost za formiranje stava (Ajzen & Fishbein, 2008).

$$SOK = \sum K_i \times V_i \quad (1)$$

Međutim, pod uticajem skepse ekonomskih teoretičara prema samoizveštavanju i njihovom zauzimanju za korišćenje koncepta preferencija ovaj model nije zaživeo, a odluka se u to vreme češće posmatrala kao izbor između više alternativa (Ajzen & Fishbein, 2008). Teorije očekivanje-vrednost su osporile kognitivno stanovište da je odlučivanje racionalan proces dokazavši da ljudi odlučuju na osnovu najverovatnijeg ishoda (Moon, 1985). U dosadašnjim istraživanjima teorija očekivanje-vrednost je proširena analizom uticaja socijalizacije na niz socijalno kognitivnih varijabli i njihovog daljeg uticaja na očekivanje i vrednost (Wigfield & Eccles, 1992, 2000).

1.6.1. Model promišljene akcije

Direktnog prethodnika teorije planiranog ponašanja predstavlja teorija promišljene akcije (u daljem tekstu: TPA) Ajzena i Fišbajna iz 1975. godine kasnije dorađivana na osnovu empirijskih nalaza (Ajzen & Fishbein, 2008). U TPA modelu ponašanje je rezultat namere koja zavisi od stavova prema tom ponašanju i subjektivnih normi osobe, dok situacione i lične varijable mogu da utiču na ponašanje preko namere (Kuzmanović i Petrović, 2010). Ovaj model se može shvatiti i kao specijalan slučaj modela teorije planiranog ponašanja koji se javlja kada je ponašanje potpuno pod voljnom kontrolom (Ajzen, 1985). Polazna pretpostavka je da su ljudi racionalni i da sistematski ili promišljeno koriste dostupne informacije prilikom donošenja odluke o sopstvenom ponašanju, kao i da je za donošenje odluke potrebno sadejstvo očekivanja u pogledu efekata ponašanja i njima pripisanih vrednosti (Momčilović, 2008). TPA se nastavlja na Fišbajnovu adaptaciju Dulejnijeve teorije predložene kontrole (eng. Theory of Propositional Control) na socijalno ponašanje sa ciljem da se pomoću stava predvidi ponašanje, što dotad nije bilo uspešno (Ajzen & Fishbein, 1969). Dulejni je 1967. godine u okviru svoje teorije pretpostavio da na nameru da se izvrši izvesno ponašanje, osim stavova ili personalnih faktora, utiče i normativni ili socijalni faktor koji obuhvata uverenja o očekivanjima drugih u pogledu njihovih ponašanja u određenoj situaciji i motivaciju da se ponaša u skladu sa tim očekivanjem (Desbarats, 1983). Model TPA podseća na Roterov model iz 1954. godine u kojem verovatnoća ponašanja zavisi od subjektivne verovatnoće (očekivanja) da će ponašanje biti nagrađeno i evaluacije vrednosti te nagrade i Rozenbergovo određenje da stav zavisi od uverenja o instrumentalnosti objekta za postizanje cilja i važnosti tog cilja (Ajzen & Fishbein, 1969).

TPA je uvođenjem ponašajne namere kao jedinog direktnog prediktora ponašanja posrednika poboljšala predviđanje ponašanja na osnovu stavova i normativnih uverenja, a uključena je i mogućnost predviđanja izbora ponašanja i alternativnih ponašanja (Ajzen, 1980; Ajzen & Fishbein, 1969). Do dodatnog poboljšanja predviđanja ponašanja došlo je zamenom koncepta stav prema objektima stavom prema ponašanju (Ajzen & Fishbein, 1969, 1970). Prema ovom modelu ponašajnoj nameri (PN) odgovara linearna kombinacija (formula 2) stava prema ponašanju (SP) i subjektivne norme (SN), a do indeksa težine (β) se dolazi empirijskom proverom modela korišćenjem linearne regresije (Ajzen & Fishbein, 1969, 1970). Ponašanje (P) je približno izjednačeno sa ponašajnom namerom jer ona predviđa ponašanje samo ako se nije promenila neposredno pre izvođenja ponašanja (Ajzen, 1985).

$$P \sim PN = \beta_1 SP + \beta_2 SN \qquad (2)$$

TPA model određuje da jačina veze ponašajne namere i ponašanja zavisi od njihove usaglašenosti po specifičnosti, stabilnosti namere u periodu od merenja namere do izvođenja ponašanja i stepena voljne kontrole nad ponašanjem (Fishbein & Ajzen, 1975). Kritičari modela osporavaju tvrdnju autora da jačina veze zavisi od stepena voljne kontrole i ograničavaju ga samo na voljno ponašanje (Langdridge, Sheeran, & Connolly, 2007). Za prediktivnost modela važno je da vremenski interval između ispitivanja i izvođenja ponašanja bude što kraći da ne bi došlo do promene namere kao i da se stavke za operacionalizaciju stavova, subjektivnih normi i namera usklade sa ponašanjem čija izvedba se predviđa (Sheppard, Hartwick, & Warshaw, 1988).

Metaanalize na studijama koje su koristile TPA su potvrdile da namera u proseku objašnjava 28% varijanse ponašanja, a stavovi i subjektivne norme od 30% do 50% varijanse ponašajne namere (Langdridge et al., 2007). U drugoj metaanalizi empirijskih nalaza o primenljivosti TPA utvrđeno je da teorija važi i u situacijama koje odstupaju od onih na koje su ih autori ograničili (Sheppard et al., 1988). Nalazi ove studije pokazuju da model, osim ponašanja, uspešno predviđa ciljeve koji se nastoje postići ponašanjem i izbor između alternativnih ponašanja, ali prisutnost izbora menja prirodu procesa stvaranja namera i njenu ulogu u izvođenju ponašanja (Ajzen & Fishbein, 1969; Sheppard et al., 1988). Ocena namere poboljšava predikciju ponašanja dok stavovi i subjektivne norme bolje predviđaju namere (Sheppard et al., 1988). Korišćenje modela za predviđanje ciljeva umesto ponašanja vodi ka slabljenju veze između namere i ponašanja, ali ono je još veće ako se umesto namere koristi njena ocena. Autori TPA su na osnovu empirijske uspešnosti modela zaključili da nema

potrebe za uvođenjem novih direktnih prediktora namere ili ponašanja, već su pretpostavili da eventualno značajne varijable indirektno utiču kao moderatori ili medijatori (Langdridge et al., 2007). Autori modela su još u početku uočili da bi ocena izvodljivosti ponašanja mogla uticati na intenciju (Ajzen & Fishbein, 1970), ali tek s vremenom modifikuju model uključivanjem varijabli percipirane bihejvioralne kontrole. Slično je učinila i Debara (Desbarats, 1983) uključivši prepreke sa ciljem da se modelom predvide i nevoljna ponašanja.

1.6.2. Model teorije planiranog ponašanja

Teorija planiranog ponašanja (u daljem tekstu: TPP) određuje da jačina namere da se izvrši ponašanje zavisi od stava prema ponašanju, subjektivne norme u pogledu ponašanja i percipirane bihejvioralne kontrole (Ajzen, 2002). Međutim, iako je uslov izvođenja i neposredni prethodnik ponašanja namera, ne znači da će svaka namera rezultirati ponašanjem. Uvođenjem percipirane bihejvioralne kontrole kao dodatnog prediktora namere i ponašanja TPP, osim ponašanja pod voljnom kontrolom, obuhvata i ponašanja neizvršena usled nedostatka kontrole nad ponašanjem ili samopouzdanja (Ajzen, 2002). Direktna veza percipirane bihejvioralne kontrole i ponašanja (slika 9) ukazuje da je za izvršenje nameravanog ponašanja u povoljnim sredinskim uslovima neophodno da osoba ima dovoljno visok stepen kontrole nad njim (Ajzen, 2002). Ovako određen model postavlja percipiranu bihejvioralnu kontrolu u dvojnu ulogu jer se pretpostavlja da deluje direktno na ponašanje i indirektno preko bihejvioralne namere (Zimmerman et al., 2005). Implikacija ove teorije je da realizacija namere zavisi od posedovanja kapaciteta i mogućnosti da se izvrši određeno ponašanje, kao i brojnih socio-demografskih varijabli koje utiču na formiranje uverenja (Ajzen & Fishbein, 1980, prema Lu, 1999).

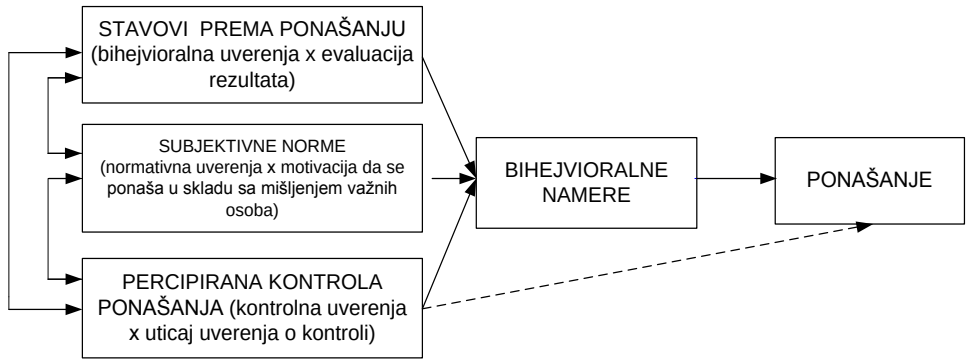

Slika 9. Vizuelni prikaz modela odlučivanja koncipiranog prema teoriji planiranog ponašanja Modifikovano iz "The intentions to actions: a theory of planned behavior." od I. Ajzen, 1991, *Organizational Behavior and Human Decision Processes, 50*(2), 179-211, str.182.

Ključna pretpostavka modela je postojanje kauzalnog lanca efekata koji počinje formiranjem uverenja, na osnovu tačnih ili netačnih informacija, koja čine osnov stavova, subjektivnih normi i percipirane bihejvioralne kontrole, a dalje rezultiraju namerom i konačno ponašanjem (Ajzen & Fishbein, 2005). Pored navedenih pretpostavki o vezama među konceptima model sadrži dodatne pretpostavke (Ajzen & Fishbein, 2005). Pre svega, izvođenje ponašanja ima povratni uticaj na sve tri vrste uverenja, zatim formirani stavovi utiču na modifikaciju uverenja koja su im u osnovi, potom među uverenjima različite vrste postoji povezanost jer su delom nastali na osnovu istih informacija i naposletku ponderi zavise od specifičnog ponašanja i istraživane populacije. Kvantitativnim analizama, najčešće višestrukom regresionom analizom, povezanosti stava prema ponašanju, subjektivnih normi i percipirane bihejvioralne kontrole sa bihejvioralnom namerom određuju se njihovi parcijalni doprinosi (ponderi) za predviđanje namere (formula 3).

$$P{\sim}PN = \beta_1 SP + \beta_2 SN + \beta_3 PBK \qquad (3)$$
$$P{\sim}\beta_4 PN + \beta_5 PBK$$

Legenda:
BN: Bihejvioralna namera
SP: Stav prema ponašanju
SN: Subjektivna norma
PBK: Percipirana bihevioralna kontrola
β' : Empirijski izvedeni ponderi

Ovaj model pretpostavlja da su bihejvioralna, normativna i kontrolna uverenja[12] osnovne determinante ponašanja jer je u osnovi svakog od navedenih prediktora proizvod uverenja i njima pripadajuće valence (Ajzen, 2002). Stanovište autora TPP da uverenja nisu nužno tačna, nepristrasna i racionalna (Ajzen & Fishbein, 2005) se razlikuje od Rotove (2010) definicije uverenja koja je naglasila njihovu logičku i činjeničnu zasnovanost kao specifičnost u odnosu na verovanja bazirana na pretpostavkama. Stav prema ponašanju određuju bihejvioralna uverenja o mogućim posledicama ili drugim karakteristikama ponašanja, subjektivne norme određuju uverenja o normativnim očekivanjima njima važnih osoba, a percipiranu bihejvioralnu određuju kontrolna uverenja o prisustvu olakšavajućih ili otežavajućih faktora za izvođenje ponašanja (Ajzen, 2002). U dosadašnjim istraživanjima utvrđene su visoke korelacije pojedinih vrsta uverenja i njima pripadajućih koncepata (Armitage & Conner, 2001). Uverenja podležu uticaju niza kulturnih, ličnih i situacionih

[12] *Uverenje je nosioc znanja ili informacija o objektu stava, afektivno je neutralno i otvoreno za objektivnu verifikaciju, a meri se preko ocene subjektivne verovatnoće da objekat stava ima određen atribut (Fishbein & Ajzen, 1975 prema Desbarats,1983).*

faktora koji se određuju empirijskim istraživanjima, a ti faktori utičući na uverenja deluju indirektno na namere i ponašanja (Ajzen & Fishbein, 2005).

1.6.2.1. Stav prema ponašanju

Stav prema ponašanju predstavlja sveukupan odnos pojedinca prema izvođenju ponašanja koje je predmet odluke (Ajzen, 2002) ili stepen naklonosti te osobe prema ponašanju ili objektu (Bagozzi, 1981). U okviru TPP stav se određuje preko njegovih posledica, odnosno evaluativnih odgovora u vidu pripisanih atributa predmetima stava (Eagly & Chaiken, 2007). Stav prema ponašanju proporcionalno određuju uverenje da određeno ponašanje dovodi do određenog ishoda (bihejvioralna uverenja) i procena zadovoljstva ishodom svakog od uverenja (Fishbein & Ajzen, 1975). Prema formuli 4 stav prema ponašanju (SP) se određuje kao jednodimenzionalna varijabla nastala sumiranjem proizvoda pojedinačnih uverenja da ponašanje dovodi do određenog ishoda (U_i) i evaluacije zadovoljstva ishodom (E_i).

$$SP = \sum_{i=1}^{n} U_i E_i \qquad (4)$$

Konceptualizacija stava odgovara modelu očekivanje-vrednost s tim da koncept uverenje da ponašanje vodi do ishoda odgovara pojmu očekivanja ishoda ponašanja (eng. Outcome expectancy) koji je koristio Bandura (Desbarats, 1983). TPA i TPP predviđaju mogućnost da se stav i ostali prediktori namere operacionalizuju po principu semantičkog diferencijala ili modela očekivanje-vrednost. Prvi način pruža uvid u evaluacijsku i afektivnu, a drugi u kognitivnu komponentu stava (Bagozzi, 1981). U većini istraživanja je za operacionalizaciju stava korišćen metod semantičkog diferencijala jer je proces konstrukcije skala lakši (Ajzen & Fishbein, 2008).

Koncipiranje stava prema modelu TPP donekle odstupa od uobičajenih pristupa. U dosadašnjim radovima najčešće se pominje Olportova definicija stava iz 1935. godine (Eagly & Chaiken, 2007). Olport (prema Rot, 2010) određuje da je stav neuralna i mentalna spremnost, formirana na osnovu iskustva, koja vrši direktivni ili dinamički uticaj na reagovanje pojedinca na objekte i situacije sa kojima dolazi u dodir. Rot (2010) sagledavajući najčešće korišćene definicije rezimira da su fiziološki zasnovani, stečeni učenjem, zbog direktivnog i dinamičkog dejstva predstavljaju osnovu za dosledno ponašanje i složeni od više komponenti (Rot, 2010). Prema novijim definicijama stav je spremnost osobe da reaguje prema nekom entitetu sa izvesnim stepenom sklonosti čime se zadržava njegov evaluativni

aspekt, ne određuje trajnost i dozvoljava da bude u različitom stepenu svestan (Eagly & Chaiken, 2007). U osnovi ovako definisanog stava je evaluativna tendencija kao vrsta latentnog konstrukta koja predstavlja sećanje na prethodno iskustvo s objektom stava uz mogućnost dodatnih sadašnjih uticaja (Eagly & Chaiken, 2007).

U pogledu shvatanja o strukturi stavova na osnovu njihovog kapaciteta da izraze osnovnije psihološke koncepte i sumiranja pozitivnih i negativnih aspekata formirala su se četiri stanovišta koja su zasad podjednako empirijski potkrepljena, ali su trokomponentni i dvodimenzionalni modeli pokazali veću moć objašnjavanja (Maio et al., 2006). Prvi kriterijum razlikuje trokomponentni model i model zasnovan na uverenjima, a drugi jednodimenzionalni i dvodimenzionalni model. U sociopsihološkim istraživanjima je veoma raširen trokomponentni model stava iz 1950-ih godina koji su koristili Kac, Rozenberg, Holand, Kreč, Kračfild (Rot, 2010). Prema ovom modelu stav je složen od kognitivne, emocionalne i konativne komponente koje rezultiraju sumativnom evaluacijom, a mehanizmom povratne informacije dolazi do njihovog daljeg uobličavanja u pravcu rasta međusobne konzistentnosti. Faktorske studije ga uglavnom opovrgavaju pa ga treba gledati samo kao podesan okvir za obuhvatanje različitih procesa uključenih u formiranje i izražavanje stavova, a ne nužno i kao realnost (Ajzen & Fishbein, 2005; Eagly & Chaiken, 2007). Slabost trokomponentnog shvatanja je nejasno razgraničavanje stava od informisanosti i preferencija što vodi u gubitak funkcionalne veze stava i ponašanja (Desbarats, 1983). S druge strane, sa stanovišta trokomponentskog modela, definicija stava preko uverenja koju koriste teorije očekivanja-vrednost i TPP prenaglašava kognitivnu komponentu i mogućnost uticaja stava na ponašanje, a zanemaruje emocionalnu komponentu što smanjuje prediktivnost ponašanja (Dutta-Bergman, 2005). Međutim, prema zastupnicima TPA teorije uključenje evaluacije ili vrednovanja uvodi afektivnu komponentu i ograničava objektivnost stava (Desbarats, 1983; Fishbein & Ajzen, 1975). Pored toga, model stava određen po principu očekivanje-vrednost zahteva uvođenje diskriminacije između kognicije, afekata, volje i ponašanja koje su u Rozenbergovom modelu stava bile izmešane (Fishbein & Ajzen, 1975). Iako se stav prema ponašanju često u TPP tretira kao jednodimenzionalan, pokazalo se da može biti i višedimenzionalan, ali ne u smislu trokomponentskog modela, već sadržajne strukture stavki (Bagozzi, 1981; Burnkrant & Page, 1988). Prema jednodimenzionalnom stanovištu prilikom određivanja skora na stavu vrši se sumiranje stavki ponderisanih u skladu sa smerom karakteristike dok se prema dvodimenzionalnom sumiraju posebno pozitivno i

negativno usmerene stavke pa ako osoba ima ekstremne skorove istog smera na obe skale zaključuje se da je ambivalentna prema predmetu stava.

Do sada su prepoznate brojne dimenzije prema kojima se stavovi razlikuju. Stavovi se razlikuju prema direkciji ili valenci, složenosti, ekstremnosti, nosiocu, usklađenosti, doslednosti, snazi, otvorenosti ili izrazitosti stava u ispoljavanju i ambivalentnosti stava (Rot, 2010). Ovim dimenzijama moguće je dodati i sledeće karakteristike: stabilnost, pristupačnost, evaluativno-kognitivnu konzistentnost i uklopljenost u sistem dispozicija (Maio et al., 2006). Stavovi, a naročito njihov emocionalni aspekt, utiču na kognitivne procese i ponašanje, ali je uticaj ograničen objektivnom situacijom to više što je ona određenija i jasnija (Rot, 2010). Stavovi imaju važnu funkciju u brzoj evaluaciji objekata i situacije, a samim tim ubrzavaju odlučivanje i reagovanje, potpomažu zadovoljenje različitih motiva i potreba za emocijama, socijalnom prilagođavanje i izražavanje vrednosti (Maio et al., 2006; Rot, 2010). Prepoznato je i da imaju utilitarističku, ego-defanzivnu, vrednosno-izražavajuću ili saznajnu funkciju (Katz, 1960, prema Maio & Olson, 1995). Utilitarističkom funkcijom se objašnjavaju stavovi usmereni ka postizanju koristi, ego-defanzivni štite ego od neprihvatljivih impulsa i anksioznosti, funkcija izražavanja vrednosti se manifestuje u stavovima koji izražavaju vrednosti i self-koncept, a saznajna funkcija kada se stavovima određuje značenje selfu i objektima u okruženju. Šavit (Shavitt, 1990) rezimira da su u dotadašnjim istraživanjima najistaknutije funkcije: utilitaristička, formiranje socijalnog identiteta i održavanje samopoštovanja. Olakšavajući društvene interakcije i izražavanje sopstvenih vrednosti i selfa stav potpomaže razvoj socijalnog identiteta što odgovara Kacovoj funkciji izražavanja vrednosti (Shavitt, 1990). Funkcija održavanja samopoštovanja predstavlja proširenje psihodinamskog shvatanja da neki stavovi imaju ego-odbrambenu funkciju utičući na odabir bliskih ljudi radi socijalnog poređenja i sl. (Shavitt, 1990). Stavovi se izražavaju na različite načine, ali ih ne treba izjednačiti sa reakcijom koja ih sledi (Eagly & Chaiken, 2007).

Stavovske strukture i stavovi o različitim entitetima međusobno utiču jedni na druge (Eagly & Chaiken, 2007). Stavovi se formiraju socijalnim učenjem uz pomoć agenasa socijalizacije koji se prema opštosti dele na opšte faktore koji utiču na celokupno društveno zbivanje kao što je razvitak proizvodnih snaga i proizvodni odnosi, zatim činioce koji neposredno deluju na ponašanje kao što je pripadnost određenoj grupi, informisanost i znanje o objektima i situacijama i različite lične karakteristike (motivacija, osobine ličnosti) i specifični uslovi u kojima se u toku dužeg ili kraćeg vremena nalazi pojedinac (Rot, 2010). Stav se javlja odmah po upoznavanju sa novim konceptom (Eagly & Chaiken, 2007).

Prethodna istraživanja pokazuju da stavovi formirani direktnim iskustvom bolje predviđaju ponašanje dok su stavovi formirani indirektnim iskustvom ekstremniji (Maio et al., 2006). Sociopolitički stavovi su promenljiviji jer su mnogostruko povezani sa drugim stavovima od kojih se neki aktiviraju samo u određenim situacijama (Eagly & Chaiken, 2007).

1.6.2.2. Subjektivne norme

U prvobitnom modelu TPA su subjektivne norme zajedno sa stavovima prepoznate kao odlučujući prediktori za predviđanje namere (Ajzen & Fishbein, 1969, 1970). Subjektivne norme, odnosno normativna uverenja uvode prostor za uticaj društvene sredine, socijalnih mreža i organizacija i kulture. Obe mere jačinu pritiska referentne grupe i društva u pravcu socijalne poželjnosti na donošenje odluke (Desbarats, 1983). Neki istraživači osporavaju njihovu korespodenciju stanju stvari u širem društvenom okruženju ukazujući na njihovu subjektivnost (Dutta-Bergman, 2005). Međutim, po autorima modela pitanje realnosti nije relevantno jer je svakako u pitanju subjektivna procena (Ajzen, 1985).

Subjektivne norme se definišu kao zbir normativnih uverenja o razmatranom ponašanju pomnoženih sa motivacijom da se postupi u skladu sa očekivanjima ili željom važnih osoba ili referentnih grupa (Ajzen & Fishbein, 1970; Ajzen, 1985). Prema formuli 5 subjektivna norma se određuje sumiranjem proizvoda snage pojedinačnih normativnih uverenja o ponašanju (NU) i njima odgovarajuće motivacije da se postupi u skladu sa mišljenjem značajne osobe ili referentne grupe osoba (M).

$$SN = \sum_{i=1}^{n} NU_i * M_i \qquad (5)$$

Prilikom kreiranja teorije postavilo se pitanje da li subjektivne norme treba da se fokusiraju na očekivanja generalizovanog drugog, specifičnog drugog ili niza potencijalno važnih osoba (Ajzen & Fishbein, 1970), ali je na osnovu empirijskih nalaza zaključeno da treba uključiti specifične važne osobe i referentne grupe (Ajzen, 1985; Hagger & Chatzisarantis, 2009). U metastudiji se pokazalo da prediktivnost subjektivnih normi značajno zavisi od načina njihove operacionalizacije (Armitage & Conner, 2001). Uobičajeno je da se skale za operacionalizaciju subjektivnih normi, kao i skale stavova prema ponašanju, tretiraju kao jednodimenzionalne, ali se pokazalo da je to šteti njihovoj prediktivnosti kad su višedimenzionalne (Burnkrant & Page, 1988). Uzroci višedimenzionalnosti nalaze se u različitom značaju važnih osoba ili grupa, vezama među njima i njihovoj relevantnosti za

specifično ponašanje. U okviru normi se prepoznaju razlike između normi koje drugi ljudi promovišu i normi po kojima postupaju (Ajzen & Fishbein, 2005).

1.6.2 3. Percipirana bihejvioralna kontrola

Percipirana bihejvioralna kontrola ponašanja (u daljem tekstu: PBK) predstavlja stepen subjektivnog doživljaja kontrole nad izvedbom određenog ponašanja, situacionim i unutrašnjim faktorima, uključujući i sigurnost u svoju sposobnost da se ponaša na određeni način (Ajzen, 2002). PBK predstavlja zamenu za stvarnu kontrolu nad ponašanjem (Ajzen & Fishbein, 2005). Prema formuli 6 ona predstavlja sumu proizvoda snage kontrolnih uverenja (K_i) i percipirane snage kontrolnog faktora (S_i).

$$PBK = \sum_{i=1}^{n} K_i * S_i \quad (6)$$

Jednostavnije rečeno, ovaj konstrukt obuhvata procenu sopstvene kompetentnosti za izvođenje ponašanja i procenu sopstvenih mogućnosti za savladavanje prepreka (Marić & Džamonja-Ignjatović, 2011). U formiranju PBK učestvuju uverenja o samoefikasnosti i kontrolna uverenja (Ajzen & Fishbein, 2005). Prva se tiču uverenja o unutrašnjoj kontroli tj. lakoći izvođenja ponašanja i svojim kapacitetima da izvedu ponašanje, a druga o spoljnoj kontroli koja se tiču sigurnosti da se može izvesti određeno ponašanje.

Netačne informacije mogu u značajnoj meri ugroziti objektivnu kontrolu nad sprovođenjem planiranog ponašanja koja određuje penetrantnost ponašanja (Ajzen, 2005). Ipak, pošto se kontrolna uverenja većinom formiraju na osnovu prethodnih iskustava osobe i anticipiranih prepreka u izvođenju ponašanja, Ajzen smatra da PBK u određenoj meri reflektuje objektivnu kontrolu osobe nad sprovođenjem ponašanja. Iz ovog stava proističe pretpostavka da opažena bihejvioralna kontrola utiče na intenzitet planiranog ponašanja delimično preko namere, a delimično direktno (Ajzen, 2005). Ona ima moderatorski uticaj na vezu namere i ponašanja jer se ispostavilo da je manji stepen voljne kontrole praćen slabijom, a veći jačom povezanošću namere i ponašanja (Ajzen & Fishbein, 2005).

U prethodnim modelima usmerenim ka predviđanju ponašanje su već uočeni faktori slični PBK nazvani barijere i olakšavajući uslovi (Desbarats, 1983), ali joj je najsličniji Bandurin konstrukt samoefikasnost (Ajzen, 2002; Schifter & Ajzen, 1985). Pojmovi PBK, samoefikasnost i percipirana kontrola nad ponašanjem se neispravno naizmenično koriste iako je prvi orijentisan na spoljnu kontrolu i lakoću izvođenja ponašanja opštijeg karaktera,

drugi na unutrašnji aspekt kontrole i sopstvene kapacitete, a treći na opaženu kontrolabilnost ponašanja (Armitage & Conner, 2001). Isti istraživači utvrđuju da PBK i samoefikasnost uspešnije predviđaju nameru i ponašanje. Bandura (1977) je očekivanja podelio na očekivanje ishoda (eng. outcome expectancy) i samoefikasnost (eng. efficiency expectancy) uočivši da za izvedbu ponašanja nije dovoljno saznanje da ponašanje vodi ka određenom ishodu, već je potrebna ubeđenost da se to ponašanje može uspešno izvesti (slika 10). PBK se kao i samoefikasnost tiče sopstvenog doživljaja kontrole nad određenim ponašanjem, a ne nad ishodom (Ajzen, 2002). Kasnije uopšteno određivanje samoefikasnosti se ne podudara sa značenjem PBK specifikovane za tačno određeno ponašanje (Ajzen, 2002). Bandura (1977) neuspeh dotadašnjih istraživanja u predviđanju ponašanja pripisuje korišćenju očekivanja ishoda kao prediktora i nedovoljnom vođenju računa o veličini, uopštenosti i snazi očekivanja, ni o specifičnosti pojedinih faza prilikom manifestovanja ponašanja. Samoefikasnost određuju kognitivni procesi, zatim informacije o uspešnosti izvedbe, vikarijsko iskustvo, verbalno uveravanje i fiziološko stanje (Bandura, 1977). Samoefikasnost određuje izbor situacija i ponašanja, zatim upornost u održavanju ponašanja uprkos preprekama, pri čemu uspeh u izvođenju mehanizmom povratne sprege utiče na doživljaj sopstvene efikasnosti (Bandura, 1977). Osim realne informacije važan je i način njene obrade i interpretacije što je pod značajnim uticajem sredine, situacije i vremenske dimenzije, a naročito dotadašnjeg iskustva i atributivnog stila (Bandura, 1977). Bandura (1977) smatra da je samoefikasnost slična Vajtovom motivu efikasnosti (eng. effectance motive) po tome što se oba razvijaju iz kumulativnog iskustva u savladavanju zahteva okruženja, ali potonji smatra za nedovoljno teorijski razrađen jer ne objašnjava pojavu motiva i nije dovoljno operacionalizovan. Teorija socijalnog učenja je značajno doprinela razumevanju samoefikasnosti mereći očekivanje nezavisno od izvedbe čime je omogućila predviđanje specifičnijih karakteristika ponašanja kao što su javljanje, uopštivost i upornost ponašanja, zatim proširivanjem shvatanja o poreklu efikasnosti, uključujući i različite posredne izvore informacija i uvodeći potrebu za analizom uticaja konteksta (Bandura, 1977). Bandura dodatno argumentuje svoju teoriju nalazima o naučenoj bespomoćnosti autora Majera i Selidžmena koji su pokazali da averzivni nekontrolabilni stimulus rezultira očekivanjem da izvesno ponašanje ne utiče na ishod i dalje odustajanje od takvog ponašanja.

Slika 10. Dijagram sa prikazom razlika u očekivanju efikasnosti i očekivanju ishoda. Preuzeto iz "Self-efficacy: toward a unifying theory of behavioral change." Od A. Bandura, 1977, *Psychological review*, 84(2), str. 193.

PBK i samoefikasnost se ne mogu izjednačiti sa lokusom kontrole jer je on vezan za očekivanje ishoda ponašanja (Ajzen, 2002; Bandura, 1977). Uticaj lokusa kontrole je razloživ na ubeđenje da je ishod određen sopstvenom akcijom, koji u zavisnosti od ličnih osobina utiče na samoefikasnost i ponašanje, i pripisivanje ponašanja veštini ili slučaju koji posreduje uticaju uspešnog izvođenja na samoefikasnost (Bandura, 1977). Pojam kontrolabilnost je dodatno doprineo konfuziji jer je definisan kao uverenje o kontroli nad ponašanjem i donošenjem odluke o izvođenju ponašanja što je neke autore navelo na pogrešan zaključak da je samoefikasnost unutrašnji, a kontrolabilnost spoljni lokus kontrole iako se razlikuju po određenju prepreka ili olakšavajućih okolnosti kao unutrašnjih ili spoljnih (Ajzen, 2002).

Metaanalizom 161 nezavisne studije utvrđena je prosečna korelacija jačine 0,37 između PBK i aktuelnog ponašanja (Armitage & Conner, 2001). U istoj studiji je pokazano da se uključenjem PBK u model objašnjava 2% dodatne varijanse ponašanja što nije mnogo, ali je bilo statistički značajno. Međutim, efekat PBK je mnogo jači u istraživanjima nepotpuno voljno kontrolisanih ponašanja. Samo je 11% studija proveravalo efekat interakcije namera i PBK, a među njima je polovina utvrdila značajan efekat interakcije u smislu da je jača veza namera i ponašanja utvrđena za osobe sa višim PBK.

1.6.2.4. Ponašajna (bihejvioralna) namera i ponašanje

Namera je kognitivna predstava spremnosti osobe da se ponaša na određeni način i smatra se neposrednim prethodnikom ponašanja (Ajzen, 2002b) ili indikatorom pokušaja da se izvede izvesno ponašanje (Ajzen, 2005). Studije su pokazale da namera nije samo nesavršeni prediktor ponašanja, već je posrednik između stava, subjektivnih normi i PBK i ponašanja (Baron & Kenny, 1986) i medijator delimičnog efekta PBK na ponašanje (Steinmetz, Davidov, & Schmitt, 2011). Ponašajne namere odražavaju snagu motivacije da se ispolji ponašanje (Hagger et al., 2002). One stvaraju tenziju proizašlu iz tendencije ka

organizmičkoj integraciji koja opada po njenoj realizaciji (Deci & Ryan, 1985a). Zbog određenih ograničenja bihejvioralna namera ne vodi uvek ka ponašanju čije se ispoljavanje predviđa, ali je jačina namere proporcionalna verovatnoći da se ponašanje izvrši. Stabilnost namere opada proticanjem vremena između njenog javljanja i izvršenja ponašanja zbog novih informacija i smanjenja privlačnosti cilja usled približavanja njegove realizacije, stepen poverenja u nju i individualne razlike (Ajzen, 1985).

Ovaj model pretenduje da objasni voljna i nevoljna ponašanja. Nevoljna ponašanja su obuhvaćena uključivanjem PBK u model (Ajzen & Fishbein, 2005). Na uspešnost izvođenja ponašanja utiču brojni unutrašnji i spoljašnji faktori (Ajzen, 1985). Među unutrašnjim faktorima značajne su individualne razlike u opštoj sposobnosti samokontrole, lokusu kontrole, usklađenosti samoprocene i potrebnih karakteristika za izvršenje ponašanja, informisanost, veštine i sposobnosti, snaga volje, emocije i kompulzije. Među spoljnim faktorima najvažniji su vreme, šansa i zavisnost izvođenja ponašanja od drugih ljudi. Spoljni faktori nemaju efekat na motivaciju da se ponašanje izvrši, već utiču na odlaganje ponašanja (Ajzen, 1985). Odvijanje plana realizacije i snaga ega učvršćuju ponašanje što se pripisuje rastu doživljaja kontrole nad postizanjem cilja (Schifter & Ajzen, 1985). Do promene ponašanja dolazi kada osoba prihvati neko novo uverenje, promeni odnos prema postojećem ili dođe do promene njegove snage (Fishbein, 1990, prema Dutta-Bergman, 2005).

TPP zahteva da se namera i ponašanje specifikuju po bihejvioralnim kriterijumima, odnosno da se specifikuje ponašanje ili akcija koju predviđamo, ciljna grupa, kontekst i vremenski okvir ili specifičnost [13] (Ajzen & Fishbein, 1970; Francis et al., 2004). Varijable je potrebno precizno definisati jer se među njima javljaju slučajne veze ukoliko su suviše apstraktno ili neprincipijelno definisane (Desbarats, 1983). Pored toga, potrebno je da nivo opštosti ponašanja i pojedinih koncepata iz modela bude ujednačen (Ajzen & Fishbein, 2005).

Mada namera i sprovođenje ponašanja nisu identični konstrukti, visoke korelacije dobijene u prethodnim istraživanjima dozvoljavaju da se namera koristi kao indikator ponašanja (Ajzen, 2005). U pogledu individualnih razlika, povišeno samomotrenje prati slabija povezanost namera i ponašanja, ali veća povezanost stavova i namere dok je kod osoba sa sniženim samomotrenjem utvrđen obrnut obrazac jačine povezanosti (Ajzen, Timko, & White, 1982; Snyder, 1974). U dosadašnjim istraživanjima se prosečna korelacija namere i

[13] TACT je akronim za Target, Action, Context, Time

ponašanja kretala u rasponu od 0,44 do 0,62, ali je varijabilnost bila velika (Ajzen & Fishbein, 2005; Armitage & Conner, 2001). Uzroci javljanja nižih korelacija pripisani su niskoj varijabilnosti ili stabilnosti namere, nekompatibilnosti mera, nekonzistentnosti reči i dela i stepenu nekontrolisanosti ponašanja.

1.6.3. Primenljivost i validnost TPP modela sa akcentom na konzistentnost stava i ponašanja

Metaanalizom radova zasnovanih na TPP modelu potvrđena je validnost modela (Armitage & Conner, 2001). Poređenje TPA i TPP pokazalo je da potonji bolje predviđa nameru i ponašanje, kao i da je doprinos PBK značajniji za predviđanje ponašanja što je kontrola nad ponašanjem manja (Madden et al., 1992; Armitage & Conner, 2001). Ograničenje TPP proizlazi iz stacionarnog pristupa kojim se zanemaruje postupnost procesa odlučivanja (Fawcett, 1985). Dosadašnja istraživanja su uglavnom korelaciona ili longitudinalna pa ne omogućuju utvrđivanje kauzalnog efekta (Ajzen & Fishbein, 2005). Rezultati eksperimentalnih studija osporavaju važenje ove teorije i njenu konceptualnu zasnovanost (Sniehotta, 2009). Dodatni problemi su nespecifikovanje tehnike za modifikovanje kognitivnih determinanti namere i ponašanja, mogućnost da se za promene uverenja utvrđuje precenjen efekat na ponašanje zbog njihovog lančanog efekta na ponašanja i nedovoljnog objašnjenja načina nastanka ponašanja iz namere (Sniehotta, 2009). TPP je intenzivno i uspešno primenjivana u oblasti zdravstva za predviđanje prestanka pušenja, korišćenja kondoma, fizičke aktivnosti, pridržavanja dijeta, a u poslednje vreme i profesionalnog ponašanja zdravstvenih radnika, zatim za ponašanja kao što su traženje posla odnose sa javnošću i oglašavanja (Francis et al. 2004; Hagger & Chatzisarantis, 2009; Hagger, Chatzisarantis, & Biddle, 2002; Marić & Ignjatović-Džamonja, 2011).

Model TPP je kreiran u cilju poboljšanja predviđanja ponašanja na osnovu stavova što je bilo problem u mnogim dotadašnjim istraživanjima. Dosadašnja istraživanja pokazuju da se jača veza javlja među usklađenijim stavovima i ponašanjima, zatim da je stav prema ponašanju bolji prediktor ponašanja nego stav prema objektu i da opštiji stav bolje predviđa grupu ponašanja, a specifičan određeno ponašanje (Ajzen & Fishbein, 2005; Bagozzi, 1981).

Za uspešniju predikciju iz opšteg stava bolje je koristiti višestruki kriterijum ponašanja[14] (eng. multiple-act criterium) jer je ovako dobijena mera povezanija sa prosečnim i tipičnim oblikom ponašanja, nego sa konkretnim ponašanjem osobe (Maio et al., 2006). Metanaliza radova pokazuje da se konzistentnost stava i ponašanja postiže operacionalizacijom koja obezbeđuje korespodenciju između opsega stavova i ponašanja, ali da je poželjnije da se poklapaju u određenju cilja i ponašanja (Ajzen & Fishbein, 1977). Korelacija religioznih stavova i pojedinačnog ponašanja značajno je viša u studijama povezanosti stavova i prosečne mere ponašanja izvedene iz 100 religioznih oblika ponašanja (Fishbein & Ajzen, 1974). Stavovi predviđaju ponašanje prema tipičnijim članovima kategorije stava (Lord, Lepper & Mackie, 1984).

Određeni uslovi (situacija, karakteristike stava, vremenski pritisak, norme, spoljni podstreci, često evociranje stava), individualne razlike (samomotrenje, svest o sebi, introspektivnost, potreba za znanjem), interesovanje i direktno iskustvo s objektom stava moderišu vezu stavova i ponašanja pa je u tom slučaju nužno empirijski proveriti njihov uticaj (Ajzen & Fishbein, 2005). Istraživanja pokazuju da na interakciju nosioca stava s objektom stava kao i na usaglašenost ponašanja sa stavom utiču sledeće karakteristike stava: stabilnost, neposrednost iskustva i posledična pristupačnost, ambivalencija, evaluativno-kognitivna konzistentnost i uklopljenost u sistem prihvaćenih dispozicija (Maio et al., 2006). Ambivalentnost prema predmetu stava ili ponašanju utiče na konzistentnost stava i intencije ili ponašanja (Jonas, Diehl, & Brömer, 1997) tako što za postojeće stavove po predstavljanju novog objekta ova veza slabi, a u slučaju novoformiranog stava za koji je bilo potrebno sistematičnije procesuiranje veze jačaju.

Autori TPP uticaj stava na ponašanje objašnjavaju Facijevim modelom MODE[15] prema kom motivacija i šansa deluju kao aktivatori stava i usklađuju ga s ponašanjem kad je procesuiranje namerno ili slučajno, a u pitanju je bio snažan i lako dostupan stav (Ajzen & Fishbein, 2005). Prema ovom modelu aktiviran stav u skladu sa svojom valencom dalje utiče na pristrasnost percepcije i sudove relevantne za objekat stava.

---

[14] Ponašanje određeno prema višestrukom kriterijumu ponašanja obuhvata više heterogenih ponašanja povezanihe sa ciljem, a ponašanje određeno jednostrukim kriterijumom samo jedno tačno određeno ponašanje (Ajzen & Fishbein, 1977).

[15] MODE je akronim za motivacija i šansa da se deluje koa determinanta spontanog naspram namernog procesa prelaska iz stava u ponašanje (eng. motivation and opportunity act as determinants of spontaneous versus deliberative attitude-to-behavior processes).

1.6.4. Primena TPP u istraživanjima kod nas i u regionu

Domaća i regionalna istraživanja koncipirana prema TPA i TPP modelu metodološki odstupaju od preporuka autora o konstrukciji instrumenata. Kod nas su istraživanja koncipirana na ovim modelima veoma retka dok su u Hrvatskoj nešto brojnija. Potvrđena je primenljivost TPP na oblast traženja posla, proširene dodatnim varijablama, koje su se u prethodnim istraživanjima pokazale kao značajne, a rezultati istraživanja su poslužili i kao osnov za formiranje psihološke intervencije sa ciljem intenziviranja traženja posla (Marić, 2005; Marić i Džamonja-Ignjatović, 2011). Značajni prediktori intenziteta traženja posla na našem uzorku nezaposlenih bili su namera traženja posla, samoefikasnost, otpornost na prepreke i osujećenja, stav prema traženju posla, finansijski pritisak i bračno stanje, dok su nameru predviđali stav prema traženju posla, subjektivna norma, samoefikasnost i finansijski pritisak (Marić, 2005; Marić i Džamonja-Ignjatović, 2011). Marić (2005) je opaženu kontrolu faktorizovala na Samoefikasnost u pogledu ostavljanja utiska, Sposobnost prevazilaženja prepreka i Samoefikasnost u pogledu korišćenja veza i poznanstava. Ispostavilo se da Samoefikasnost u pogledu korišćenja veza i poznanstava nema značajan efekat na intenzitet traženja posla, a da ni ona ni faktor Sposobnost prevazilaženja prepreka ne utiču značajno na nameru. Kao što je Ajzen (2002) i ukazivao realističnija samoprocena veština traženja posla i mogućnosti prevazilaženja prepreka poboljšavaju predikciju ponašanja na osnovu PBK (Marić i Džamonja-Ignjatović, 2011). Momčilović (2008) delimično potvrđuje primenljivost TPA modela na nameru kupovine ili rada jer su namera i ponašanje bili povezani samo sa stavom prema ponašanju, a ne i sa subjektivnom normom. Drakula (2003) primenjuje TPA model u predviđanju zalaganja za esperanto i utvrđuje da je stav bolji prediktor namere da se izvrši ponašanje nego subjektivna norma, zatim da bihejvioralne namere posreduju samo u uticaju stava na ponašanje i da se modelom ne može predviđati ponašanja. Neuspeh svog istraživanja u predviđanju ponašanja pripisuje nedovoljno specifično operacionalizovanim varijablama i neuključivanju drugih varijabli koje bi mogle uticati na nameru i ponašanje.

1.7. Pregled dosadašnjih istraživanja povezanosti koncepata iz korišćenih modela

S obzirom da se u ovom radu koriste različiti teorijski koncepti izvršen je pregled literature u cilju boljeg razumevanja odnosa među njima. U prvom odeljku dat je pregled povezanosti vrednosti i koncepata objedinjenih modelom donošenja odluke po teoriji

planiranog ponašanja. U prvom redu predstavljena su istraživanja povezanosti vrednosti i stavova, zatim provere uticaja vrednosti na ponašajne namere i samo ponašanje. Predstavljeni su i modeli koji objašnjavaju princip uticaja vrednosti na ponašanje, a među njima i ona u kojima su vrednosti sagledavane sa stanovišta cirkumpleks teorije vrednosti. U sledećem odeljku je predstavljena relacija selfa i vrednosti.

1.7.1 Povezanost vrednosti i koncepata objedinjenih modelom donošenja odluke po teoriji planiranog ponašanja

Teorija planiranog ponašanja dozvoljava da preko stavova, socijalnih normi i percipirane bihejvioralne kontrole i druge varijable kao što su vrednosti utiču na ponašajnu nameru ili ponašanje (Ajzen & Fishbein, 2005; Fishbein et al., 2002; Maio & Olson, 1995). Uticaj drugih varijabli na donošenje odluke o ponašanju i njenu realizacije se najčešće javlja indirektno preko uverenja kao moderatora ili medijatora (Langdridge et al., 2007). U nastavku teksta su predstavljena istraživanja povezanosti vrednosti i pojedinih koncepata objedinjenih modelom donošenja odluka po TPP. Predstavljena istraživanja nisu nužno nastala korišćenjem Švarcove i Ajzenove teorije.

Vrednosti i stavovi su povezani i neprestano utiču jedni na druge. Vrednosti kao stabilne dispozicije i apstraktne ideje utiču na formiranje i usmeravaju nestabilnije stavove čija je svrha evaluacija objekta, a jedna od osnovnih funkcija stavova je izražavanje vrednosti (Maio & Olson, 1994, 1995). One kao kriterijumi evaluacije ljudi i događaja omogućuju objašnjenje stavova i ponašanja, ali i stvaranje stavova prema novim objektima (Kuzmanović i Petrović, 2008). Na jedan stav može uticati više vrednosti, a važnost vrednosti se odražava na više stavova (Maio & Olson, 1984). Rokič je pretpostavio da se prilikom formiranja stava prema nekom objektu aktiviraju relevantne vrednosti čiji uticaj zavisi od njihovog položaja u hijerarhiji (Kuzmanović & Petrović, 2008). Vrednosti utiču na stavove direktno ili indirektno preko drugih stavova, ali ponekad ispitanici lažno izveštavaju da su vrednosti uticale na stavove da bi se opravdali (Maio et al., 2006). Međutim, u slučaju kada osobe koriste vrednosti za naknadno opravdanje stava, veza vrednosti i stavova je slabija (Maio & Oslon, 1994, 1995). Rezultati istraživanja u kojima je kontrolisana vrednosno-ekspresivna funkcija stava osporili su nalaze prethodnih istraživanja o slaboj vezi vrednosti i stavova ukazavši da ona zavisi od funkcije stavova (Maio & Olson, 1995). Vezu vrednosti i stavova moderiše i stanje u socijalnom okruženju. Uticaj vrednosti na stavove određuje i informisanost o oblasti,

ali su stavovi formirani u periodu društvene krize više određeni agresivnim uveravanjem od strane autoriteta ili sredstava masovnih komunikacija, nego ličnim vrednostima (Kuzmanović i Petrović, 2008). Vrednosni ciljevi, naročito društveni, donekle određuju socijalne stavove i mnenja, ali veza nije jaka jer je često posredovana drugim varijablama, a i stavovi zavise od više vrednosti (Kuzmanović i Petrović, 2008).

Uticaj vrednosti na ponašanje je delom posredovan uverenjima i stavovima (Hrubes et al., 2001), a naročito njihovom funkcijom i snagom (Verplanken & Holland, 2002). Povezanost vrednosti i stavova ili ponašanja proizlazi iz potrebe za konzistentnošću, doživljaja zadovoljstva kad se ostvari željeno, promišljeno donošenje odluke i navika (Bardi & Schwartz, 2003). Da bi vrednosti mogle direktno predviđati bihejvioralne intencije, potrebno je da stavovi izražavaju vrednosti, a ne neke druge motive (Maio, 2010; Maio & Olson, 1994, 1995). Funkcija stava moderiše vezu vrednosti i ponašanja (Maio & Olson, 1984), kao i vezu vrednosti i namera (Maio & Olson, 1995). Usaglašenost vrednosti i vrste stava vodi i većoj povezanosti između važnosti vrednosti i ponašanja pa vrednosti samoprevazilaženja bolje podržavaju stavovi sa vrednosno-ekspresivnom, nego utilitarističkom funkcijom (Maio & Olson, 1984). Uključenjem vrednosti u TPP model u vrednosno-ekspresivnom uslovu su sa namerom bili značajno povezani stavovi, socijalne norme i vrednosti, a utilitarističkom uslovu stav i PBK (Maio & Olson, 1995). Vrednosti posredno i neposredno utiču na nameru kada se stavom prema ponašanju izražava stav prema apstraktnom konceptu kao i kada je kontekstualno aktivirana vrednosno-ekspresivna funkcija (Maio & Olson, 1995).

Vrednosti utiču na ponašajnu nameru i ponašanje nesvesnim mehanizmima koji se takmiče pri tom s pritiskom normi (Ajzen, 1985; Bardi & Schwartz, 2003). Normativni pritisak (Bardi & Schwartz, 2003) i situacione sile (Maio et al., 2001, prema Hitlin & Piliavin, 2004) mogu značajno smanjiti povezanost vrednosti i ponašanja koja ih podržavaju. Ponašajnu nameru direktno predviđa i moralna obaveza da se izvede ponašanje koje liči na vrednosti (Maio & Olson, 1995). Osetljivost na situaciju javlja se kada su vrednosti nedovoljno kognitivno zasnovane (Maio & Olson, 1998; Maio, 2010). Istraživanja pokazuju da se diskrepancija vrednosti i ponašanja javlja u situacijama diskriminativnog ponašanja, teškog masovnog nasilja, nereagovanja na hitan problem prolaznika i nebrige o okruženju (Maio, 2010). Uzrok ovih neusaglašenosti se pripisuje takmičenju između vrednosti, normi i osobina ličnosti primenljivih na situaciju, zatim uticaju situacionih faktora, konformizmu i

apstraktnoj prirodi vrednosti. Situacije kao što je vremenski pritisak određuju pristupačnost vrednosti, fokusiranost aktera na sebe i afirmaciju sopstvenih vrednosti što dalje određuje i ponašanje (Maio et al., 2006). Ponašanja određena vrednostima kao što su sigurnost, konformizam, dobronamernost i postignuće su manje konzistentna jer su podložnija uticaju pritiska normi (Bardi & Schwartz, 2003). Istraživanja su pokazala da je povišenje na konformizmu praćeno podleganju socijalnom pritisku i posledično manje konzistentnim ponašanjima sa vrednostima (Lonnqvist, Leikas, Paunonen, Nissinen, & Verkasalo, 2006; Schwartz, 2010).

Istraživači se ne slažu oko dometa uticaja vrednosti na ponašanje. Kreću se od mišljenja Olporta i Rokiča da vrednosti vode ponašanju do empirijskih nalaza metastudije Kristijansena i Hote iz 1996. godine koja je pokazala da vrednosti retko upravljaju ponašanjem (Bardi & Schwartz, 2003). Međutim, sve je više istraživanja koja pokazuju da su vrednosti umereno povezane sa ponašanjem, a nestabilnost jačine povezanosti objašnjava se uticajem niza posrednih varijabli (Bardi & Schwartz, 2003; Hrubes, Ajzen, & Daigle, 2001; Maio et al., 2006; Verplanken & Holland, 2002). Neki autori naglašavaju da je uticaj vrednosti na ponašanje delom posredovan uverenjima, stavovima i namerama (Hrubes et al., 2001), a drugi da ga određuju lične norme, self, stadijum moralnog rezonovanja, preferencije i stavovi svojom funkcijom i snagom (Verplanken & Holland, 2002). Pored toga, prepoznat je i uticaj osobina ličnosti kao što su idealizam i samomotrenje (Maio et al., 2006).

Postoji više mogućih objašnjenja načina kako vrednosti utiču na ponašanje. Vrednosti kao kognicije učestvuju u definisanju situacije, usklađivanju sopstvenog ponašanja sa apstraktnim ciljevima kojima ljudi ili grupe teže i evaluacije ljudi i događaja (Verplanken & Holland, 2002). Međutim, ponekad je uticaj prividan jer se njima i naknadno objašnjavaju ponašanja (Hitlin & Piliavin, 2004). Primena modela očekivanje-vrednost pokazuje da vrednosti utiču na motivaciju i izbor ponašanja određivanjem hijerarhije poželjnih ishoda i ciljeva (Feather, 1992). Posmatrano iz ugla SDT uticaj sopstvenog vrednosnog sistema na ponašanje se manifestuje kada je osoba u pogledu regulacije u fazi identifikacije (Deci & Ryan, 1985a). Kulturne vrednosti su takođe povezane sa njima odgovarajućim stavovima i ponašanjima i na njih prenose uticaj strukturalnih varijabli (Schwartz, 2006). Vrednosti svesno ili nesvesno utiču na evaluaciju posledica ponašanja, doprinose formiranju relevantnih i specifičnih stavova, usmeravaju pažnju na mogućnosti ostvarenja određenih ciljeva u situaciji, a služe i kao ego defanzivna opravdanja stavova i ponašanja (Sagiv & Schwartz,

1995). Uticaj vrednosti se može shvatiti kao vrsta brze analize materijalnih, socijalnih, moralnih i psiholoških troškova i koristi (Schwartz, 2010). U slučaju nejasnog ishoda analize dolazi do unutrašnjeg konflikta i uzbuđenja, a odluka se odlaže. Za važnije vrednosti, kao i ciljeve, osobe formiraju detaljniji akcioni plan razmatrajući razloge za postupanje u skladu s njima što povećava verovatnoću ispoljavanja vrednosno usaglašenog ponašanja (Schwartz, 2010). Uticaj vrednosti na ponašanje se objašnjava njihovom zasnovanošću na motivacionim ciljevima, a preko njih i univerzalnim potrebama (Schwartz, 1992). Proces uticaja vrednosti na ponašanje počinje javljanjem svesti o svojoj ili tuđoj potrebi i načinu na koji se ona može zadovoljiti što dovodi i do aktiviranja vrednosti, nakon čega sledi procena sopstvene sposobnosti da se zadovolji aktivirana potreba i ukoliko se oceni da je ona dovoljna dolazi do javljanja odgovornosti da se postupi u skladu sa vrednošću (Schwartz, 2010). U cilju objašnjenja kako apstraktne vrednosti određuju konkretno ponašanje uvodi se koncept mentalne predstave vrednosti na nivoima sistema apstraktnih vrednosti, specifične apstraktne vrednosti i konkretne primenjene vrednosti (Maio, 2010). Na nivou sistema apstraktnih vrednosti funkcioniše struktura vrednosti, na nivou specifičnih apstraktnih vrednosti se manifestuje efekat psiholoških informacija na apstraktne vrednosne sudove pri čemu su oni izvedene iz uverenja, osećanja i prethodnih ponašanja u vezi objekta suđenja i na kraju na nivou konkretno primenjenih vrednosti su vrednosti kognitivno više obrađene pa mogu i da više utiču na ponašanje.

Na ponašanje više utiču vrednosti sa jačom kognitivnom podrškom jer ih posredno jače podupire mreža vrednosti i stavova (Maio & Olson, 1998). Logički preispitane i kognitivno podržane vrednosti najviše utiču na ponašanje, zatim slede vrednosti slične truizmima, a potom i one koje su aktivirane iz dugotrajne memorije i prihvaćene kao relevantne i adekvatne za doživljavanje trenutne situacije (Maio et al., 2006). Eksperimentalna istraživanja potvrđuju da su kognitivno aktivirane i bolje argumentovane vrednosti, a samim tim i centralnije pozicionirane u okviru selfa uticajnije na javljanje, smer i regulaciju njima usklađenih ponašanja kao i da tenacitet pažnje i značaj pripisan karakteristikama primovanih motiva posreduje između vrednosti i ponašanja (Maio et al., 2006; Verplanken & Holland, 2002). Emocionalna i kognitivna podrška vrednostima čini ih dostupnijim i samim tim uticajnijim na ponašanje (Maio, Olson, Allen, & Bernard, 2001). Za njihov uticaj na ponašanje potrebno je da budu lično prihvaćene kao relevantne i adekvatne za shvatanje situacije (Wojiciszke, 1989, prema Hitlin & Piliavin, 2004). Vrednosti podstiču na ponašanja usklađena sa njima kao što određene socijalno važne odluke, volontiranje,

trudnoća i veza na daljinu (Lydon, 1996, prema Hitlin & Piliavin, 2004). Uticaj vrednosti na svakodnevne odluke je uglavnom nesvestan, a izbor aktivnosti ili ponašanja određen sadejstvom ili kompromisom više vrednosti (Bardi & Schwartz, 2003). Vrednosti određuju izbor ciljeva, a ponašanje usmeravaju određujući interpretaciju situacije i valencu posledica ponašanja (Cieciuch et al., 2015). Važnije vrednosti više utiču na ponašanje, ali deluju i ostale vrednosti, a naročito one naspramno postavljene koje, kada su visoko pozicionirane, smanjuju uticaj razmatranih vrednosti (Schwartz, 2010).

Cirkumpleks model vrednosti je podesniji od pojedinačnih vrednosti za istraživanja povezanosti vrednosti i ponašanja (Ferić, 2007). On određuje da su ponašanja ili stavovi koji afirmišu određeni tip vrednosti suprotni ponašanjima ili stavovima koji bi afirmisali vrednosti na suprotnom polu (Ferić & Kamenov, 2007; Maio et al., 2006). Najveća veza vrednosti sa vrednosno ekspresivnim ponašanjem je opažena za stimulaciju i tradiciju, umerena sa hedonizmom, moći, univerzalizmom i samousmerenošću, a slabija za benevolentnost, sigurnost, postignuće i konformizam (Bardi & Schwartz, 2003). Slabija veza benevolentnosti, sigurnosti, postignuća i konformizma i ponašanja je objašnjena većim suprotstavljanjem situacionom ili grupnom pritisku da se ponaša na određeni način (Bardi & Schwartz, 2003). Vrednosti i njima odgovarajuća vrednosno ekspresivna ponašanja se gotovo jednako pozicioniraju u cirkumpleks modelu ukazujući da ih generiše ista motivaciona struktura (Bardi & Schwartz, 2003). Utvrđena je i povezanost vrednosti i specifičnih ponašanja kao što su ponašanje prema marginalnim grupama (Sagiv & Schwartz, 1995), saradnja (Schwartz, 1996), glasačko ponašanje (Barnea & Schwartz, 1998), prosocijalno ponašanje, prihvatanje imigranata i politički aktivizam (Schwartz, 2010; Maio & Olson, 1995, 1996), rizično ponašanje i korišćenje slobodnog vremena (Franc, Šakić, & Ivičić, 2002). Povezanost između vrednosti i ponašanja koja izražavaju te vrednosti se utvrđuje i kada se posmatra veza vrednosti ispitanika i načina njihovog ponašanja po mišljenju bliskih osoba (Bardi & Schwartz, 2003). Saradljivost prati više vrednovanje dobronamernosti i univerzalizma iz spektra samoprevazilaženja, a manja je što više osobe vrednuju moć, postignuće i u manjoj meri hedonizam koje pripadaju samopromociji (Schwartz, 1996). U oblasti političkog ponašanja se ispostavilo da simpatizeri i glasači konzervativnih stranaka veći prioritet daju tradiciji, konformizmu i sigurnosti, a glasači liberalnih više vrednuju samousmerenost i stimulaciju (Barnea & Schwartz, 1998). Njihovi rezultati istraživanja, kao i prethodni, potvrđuju da je povišenje hedonističke vrednosne orijentacije povezano sa većom sklonošću rizičnom ponašanju, a konvencionalne sa većim vrednovanjem unutrašnjih faktora za uspeh u

životu, socijalne odgovornosti i udela organizovanog i funkcionalnog korišćenja slobodnog vremena i manjim korišćenjem sredstava zavisnosti (Franc et al., 2002). Povišenje na samoostvarenju je pozitivno povezano sa vrednovanjem unutrašnjih faktora uspešnosti, socijalnom odgovornosti i udelom konstruktivnog korišćenja slobodnog vremena, ali i konzumiranjem sredstava zavisnosti i izlascima (Franc et al., 2002).

Cirkumpleks teorija je inkluzivna i do sada je bilo uspešnih pokušaja da se njome objasne veze između stavova, ponašanja, sociodemografskih karakteristika, međukulturalnih razlika i vrednosti. Hijerarhija vrednosti određuje prioritet pojedinih akcija utičući na percepciju, stavove i interpretaciju situacije, a većina izbora ponašanja prethodno zahteva izbor između vrednosti (Schwartz, 1992). Vrednosti se pozicioniraju centralno u strukturi ličnosti i odatle upravljaju izborom i evaluacijom, a po široko prihvaćenom Rokičevom mišljenju one su u centru kognitivne mreže stavova i uverenja i odatle usmeravaju ponašanje uticanjem na stavove, prihvatanje određene političke ili religijske ideologije, standarde, samopredstavljanje i evaluaciju (Pavlović, 2009; Rohan, 2000). Cirkumpleks struktura određuje da psihološke, praktične i socijalne posledice postupanja u skladu sa vrednostima mogu biti u konfliktu ili skladu sa posledicama drugih vrednosti (Bardi & Schwartz, 2003). Brojnim istraživanjima je potvrđeno da su vrednosti zbog cirkumpleks strukture povezane sa drugim varijablama po principu sinusoidne krive (Bardi & Schwartz, 2003; Kasser et al., 2002; Maio & Olson, 1985; Maio et al., 2009; Schwartz, 1992). Povezanost različitih vrednosti sa stavovima i ponašanjima proizlazi iz konflikta i sinergije među vrednostima (Maio et al., 2009).

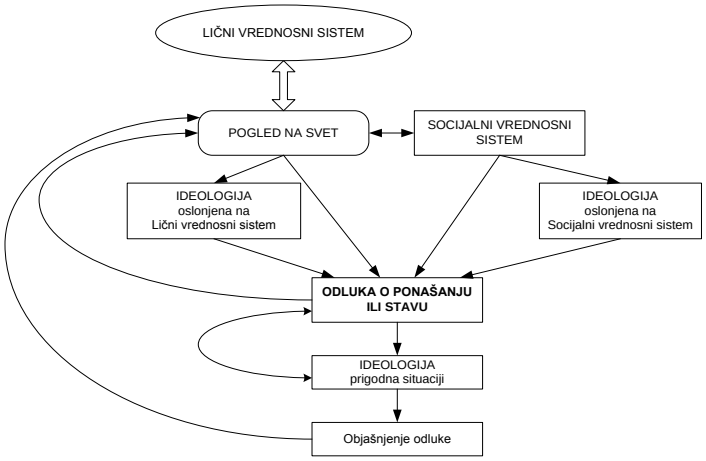

Slika 11. Model povezivanja vrednosti i donošenje odluke prema Roan. Preuzeto iz "A rose by any name? The values construct" od M.J. Rohan, 2000. *Personality and social psychology review*, *4*(3), str. 271.

Roan (Rohan, 2000) je predložila model mogućih principa uticaja vrednosti na donošenje odluke o stavu ili ponašanju polazeći od njihove centralne pozicije u selfu (slika 11). Model započinje s ličnim vrednosnim sistemom koji oblikuje pogled na svet dozvoljavajući da se važnost pojedinih tipova vrednosti i pogled na svet menjaju u susretu sa ljudima sa različitim vrednosnim sistemima. Pogled na svet utiče na odluke o ponašanju i stavovima, ali i one mehanizmom povratne informacije mogu menjati pogled na svet što dalje može dovesti do promena u ličnom ili socijalnom sistemu vrednosti. Na odluke o stavu ili ponašanju osoba blisko povezanih sa svojim socijalnim okruženjem značajno utiču i socijalni vrednosni sistem. Prilikom donošenja odluke osobe koriste i ideologije sa ciljem da daju prioritet ličnom ili društvenom vrednosnom sistemu. Međutim, ideologije se često koriste i za naknadno obrazlaganje odluka što nekad rezultira i promenom pogleda na svet. Ovaj model ukazuje da izostanak važnih intervenišućih varijabli onemogućuje potvrdu veze vrednosti i ponašanja.

1.7.2. Vrednosti i self

Brojni autori prepoznaju da su vrednosti sastavni deo selfa ili su za njega snažno vezane (Hitlin & Piliavin, 2004; Deci & Ryan, 1985a, 2000), ali da samo nekolicina njih pozicioniranih centralno u selfu doprinose doživljaju identiteta (Verplanken & Holland, 2002). Havelka (2008) ukazuje da vrednosni sistem određuje srž svesti o sebi određujući mišljenja, osećanja i ponašanja osobe prema iskustvenim objektima i osmišljavajući ulaganje napora u ostvarenje različitih ciljeva. Evaluacija važnosti vrednosti proizlazi iz njihove pozicije u selfu, ali i socijalnih normi, motiva samoprezentacije i strategije racionalizacije (Verplanken & Holland, 2002). Havelka je 1998. godine ukazao da vrednosti često predstavljaju osobine buduće slike o sebi, a ujedno služe i kao kriterijum evaluacije svog aktuelnog selfa (Joksimović i Janjetović, 2008). Istraživanja su potvrdila Rokičevu pretpostavku da je idealna komponenta izraženija kod centralnije pozicioniranih vrednosti u odnosu na self, a obavezna kod perifernih (Maio, 2010). Vrednosti zajedničke za grupu služe kao osnov formiranja grupnog identiteta ili baza moralnog i etičkog ponašanja (Verplanken & Holland, 2002).

U dosadašnjim istraživanjima su ustanovljene veze vrednosti sa raznim procesima selfa. Vrednosti su lošije predviđale stavove kada su ih osobe sklonije samomotrenju

izražavale nakon obrazlaganja zašto se zalažu za njih, nego kada su to činile pre što je pokazalo da su vrednosti samoprevazilaženja u prvoj situaciji bliže truizmima (Maio & Olson, 1998). Preterano fokusiranje na materijalističke vrednosti i zanemarivanje intrinzičkih vrednosti kao što su samousmeravanje, prosocijalne vrednosti i povezivanje ima negativne efekte na psihički status (Kasser & Ryan, 1993, 1996). Domaći ispitanici sa višim samopoštovanjem su više težili sticanju bogatstva, a manje sticanju znanja, brizi za druge i aktivističkom načinu života (Joksimović i Janjetović, 2008). Osobe sa spoljnim lokusom kontrole su sklonije hedonističkom, aktivističkom, socijalnom i saznajnom stilu života (Joksimović i Janjetović, 2008). Socijalni pritisak utiče na osobe izraženije eksternalnosti da se više konformišu vrednosnom orijentacijom podržanom u okruženju jer neprihvatanje dominantnih vrednosti izaziva intraindividualni konflikt koji rezultira smanjenjem samopoštovanja (Joksimović i Janjetović, 2008). Spoljni lokus kontrole slabi vezu između stepena ostvarenosti životnih ciljeva i zadovoljstva sobom jer osoba ne smatra sebe i druge odgovornim za ishode ponašanja. Autori pretpostavljaju i obrnutu vezu u smislu da je manje samopoštovanje praćeno većom sklonošću konformiranju sa socijalno poželjnim vrednostima što je interpretirano kao posledica nesigurnosti i želje za poželjnijim samopredstavljanjem. Takođe se pokazalo da su vrednosne orijentacije nezavisne od osećanja lične efikasnosti.

Analizom povezanosti potreba određenih po principu Maslovljeve teorije i vrednosti po Gordonovoj tipologiji utvrđeno je da su potrebe nedostatka povezane sa vrednostima konformizam, podrška i egzistencija, a potrebe rasta sa vrednovanjem vlasti, priznanja i nezavisnosti (Majstorović, 1996). Veza između potreba i vrednosti, operacionalizovanih cirkumpleks modelom je posredovana tipom selfa (Majstorović, 2008). Ispostavilo se da do zadovoljenja potreba dolazi kod osoba sa integrisanim tipom selfa dok se kod ostala dva tipa javlja deprivacija potreba. Pored toga, tip selfa kod integrisanih objašnjava povezanost između potreba i intrinzičkih vrednosti, a kod egoinvestirajućih između potreba i ekstrinzičkih vrednosti.

1.7.3. Empirijski pokušaji integracije teorije samodeterminacije i teorije planiranog ponašanja

Podstrek za integraciju teorije samodeterminacije i teorija donošenja odluke kao što je teorija planiranog ponašanja dali su Disi i Rajan (Deci & Ryan, 1985a) pretpostavivši da bi rezultat bila potpunija motivaciona teorija. Ovim bi se prevazišao propust TPP koja ne

analizira uticaj nadređenih kognitivnih struktura ni opšte motivacije na formiranje stavova, subjektivnih normi i PBK (Hagger et al., 2002). Pored toga, omogućilo bi se razlikovanje funkcionisanja modela za samodeterminisano i kontrolisano ponašanje (Deci & Ryan, 1985a). Istraživanja su utvrdila diskriminativnu validnost koncepata ove dve teorije kao i da namere proizašle iz autonomne motivacije bolje predviđaju ponašanje nego namere proizašle iz subjektivnih normi ili kontrolišućih motiva (Hagger et al., 2002).

Metastudija 36 radova baziranih na teoriji samodeterminacije i teoriji planiranog ponašanja iz oblasti zdravstva i fizičke kulture nastalih do 2008. godine potvrdila je mogućnost integracije ove dve teorije s tim da stavovi, norme i opažena bihejvioralna kontrola delimično posreduju među konceptima SDT i ponašanja (Hagger & Chatzisarantis, 2009). Jača povezanost među konceptima dve teorije je opažena u studijama izvršenim na mlađim ispitanicima, u studijama o uslovima bavljenja fizičkom aktivnošću i korelacionim studijama dok pol ispitanika i objavljivanje nisu imali značajan moderatorski uticaj (Hagger & Chatzisarantis, 2009). U okviru ovog istraživanja potvrđena je statistička značajnost motivacione sekvence koja počinje sa prethodnim ponašanjem, nastavlja se sa SDT konceptima (opaženom podrškom autonomiji i samodeterminisanom motivacijom) i završava sa celokupnim TPP modelom. Ispostavilo se da su značajno povezani opažena podrška autonomiji i samodeterminisana motivacija, zatim da je samodeterminisana motivacija povezana sa stavovima, subjektivnim normama i PBK, ali i sa namerom i ponašanjem. Samodeterminisana motivacija imala je značajan indirektan efekat na ponašanje dok je njen direktan efekat na nameru bio značajan, ali veoma slab. Veći značaj indirektnih efekata protumačen je kao dokaz da je uticaj samodeterminacije pre postepen, nameran i racionalan, nego impulsivan proces. Nalazi potvrđuju da su stavovi, subjektivne norme i PBK medijatori veze između samodeterminisane motivacije i ponašajne namere, a namera medijator veze njenih prediktora po TPP i ponašanja. Ova studija je potvrdila značaj opažene sredinske podrške autonomiji za samodeterminišuću motivaciju. Značajnost efekta socijalnih normi je objašnjena tendencijom samodeterminisanih osoba da usaglase sopstveno ponašanje sa željama bliskih značajnih drugih jer ih ne smatraju ugrožavajućim za sopstvenu autonomiju (Hagger & Chatzisarantis, 2009). SDT dopunjuje TPP analizom uticaja konteksta na javljanje stanja motivisanosti da se ponaša na određeni način što vodi prevazilaženju problema prediktivnosti dosadašnjih istraživanja uspešnih u objašnjenju varijabilnosti namera i ponašanja. Ovim istraživanjem su potvrđene pretpostavke da motivacioni koncepti iz SDT dopunjuju TPP u predviđanju ponašanja objasnivši da se uverenja usklađuju sa motivacijom

koja su ih pokrenula i omogućivši razlikovanje između autonomnih i nametnutih uverenja (Hagger & Chatzisarantis, 2009). Isti rad referiše da je u prethodnim studijama potvrđena povezanost samodeterminisane motivacije sa stavovima i percipiranom bihejvioralnom kontrolom, ali ne i sa subjektivnim normama koje su više pod uticajem kontrolisane motivacije. U jednoj od tih studija utvrđeno je da stavovi i PBK potpuno posreduju između autonomne motivacije i namere ili ponašanja (Hagger et al., 2002). Intrinzički motivi značajno utiču na nameru, ali posredno situacijom određenim stavovima i PBK što je ukazalo da za predviđanje ponašanja nije dovoljno znati motiv, nego je potrebno u analizu uključiti i njih. Istraživanje spremnosti dece na bavljenje fizičkom aktivnošću u slobodno vreme pokazalo je da je PBK značajno povezana sa identifikovanom i nešto slabije sa intrinzičkom motivacijom (Wilson et al., 2002). Ispostavilo se da je PBK pod uticajem autonomne motivacije, a služi i kao medijator tog uticaja na nameru i ponašanje dok kontrolišuća motivacija nije imala takav efekat (Wilson et al., 2002). Objašnjenja za ovakav složaj veza nalazi se u činjenici da do introjekcije dolazi kad nije zadovoljena potreba za autonomijom, a jeste za vezanošću kao i da su lično prihvaćene vrednosti i ciljevi (Deci & Ryan, 1985a).

Osim specifičnih provera povezanosti teorija i istraživanja među pojedinim konceptima mogu značajno doprineti razumevanju potencijalnih veza među njima. Utvrđeno je i da su procesi u selfu povezani i sa stavovima. Povišenje na samomotrenju praćeno je formiranjem pozitivnih stavova prema objektima korisnim za socijalnu adaptaciju, sniženjem vrednosno-ekspresivne funkcije stava i oslanjanjem na sopstvene vrednosti, osećanja i karakteristike pri izboru ponašanja (Snyder & de Bono, 1985). Stavovi sa vrednosno-ekspresivnom funkcijom su usklađeniji sa self konceptom (Maio & Olson, 1994).

1.8. Specifičnosti migracije visokoobrazovanih osoba

Migracija visokoobrazovanih osoba je specifična u odnosu na migraciju ostalih kategorija stanovništva pa je u ovom poglavlju u cilju boljeg razumevanja fenomena određena njena dimenzionalnost, zatim su predstavljeni njeni uopšteni uzroci i specifični u odnosu na Republiku Srbiju. Prilikom predstavljanja podataka o učestalosti migracije pošlo se od opisa stanja u svetu uz praćenje hronoloških promena, a nastavljeno je sa iznošenjem podataka o brojnosti visokoobrazovanih emigranata iz Republike Srbije. Prilikom određivanje incidence proveravani su različiti izvori i deluje da postoji izvesna saglasnost između njih. U određivanju uzroka emigracije visokoobrazovanih osoba korišćena je strana i

retka domaća literatura. Preispitano je kako je došlo do povećanja njene incidence na globalnom nivou i pri tom su osim ekonomskih faktora sagledani i mogući uzroci u vidu potražnje na tržištu rada. Sagledano je i u kojoj meri ovaj fenomen predstavlja odraz pojačane mobilnosti koja karakteriše moderne karijere. U poslednjem odeljku analizirani su uslovi života u Srbiji koji utiču na javljanje emigracije, a akcenat je stavljen na korupciju i nezaposlenost.

1.8.1. Incidenca i karakteristike emigracije visokoobrazovanih osoba

Broj migranata značajno raste poslednjih godina, ali procentualni udeo migranata u ukupnoj populaciji ljudi ostaje redak fenomen sa veoma blagom tendencijom rasta. Podaci iz 2010. godine pokazuju da je 214 miliona internacionalnih migranata činilo 3% ljudske populacije dok je 1965. godine bilo 75 miliona migranata koji su tad činili 2,3% ljudske populacije (King, 2012). Migracija je retka jer je potrebna jaka želja da se odvoji od porodice i prijatelja, pored toga kretanje duž nacionalnih država je kontrolisano i u nekim državama postoji snažan otpor migracijama, bilo u formi useljavanja stranaca ili iseljavanja njihovih državljana (Martin & Widgren, 2002). Drugu polovinu 20. veka karakterišu promene migracijskih tokova i tipova migranata. Neke od tradicionalno emigrantskih država kao što su Italija, Španija i Portugal su postale imigrantske, dok su države bivšeg SSSR-a i Latinske Amerike postale emigrantske (Massey et al., 1993). Pored toga, raste i broj internacionalnih radnih migranata menjajući tipične forme u skladu sa promenljivim zahtevima privrede.

Od ulaska svetske ekonomije u fazu „ekonomije bazirane na znanju“ (eng. knowledge economy) 1970-ih godina beleži se ubrzana stopa rasta broja visokoobrazovanih migranata u razvijene države, naročito stručnjaka u oblasti informacionih tehnologija (D’Costa, 2008; Mountford & Rapoport, 2011). U periodu od 1990. do 2000. godine broj visokoobrazovanih imigranata u zemljama članicama Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj (OESR) je porastao za 70% dok je broj neobrazovanih imigranata u istom periodu porastao samo za 30% (Docquier & Rapoport, 2012). Neki istraživači osporavaju ovaj rast ukazujući da broj visokoobrazovanih u zemljama u razvoju takođe raste što dalje znači da udeo visokoobrazovanih emigranata u udelu stagnira ili čak opada gledano po državama (Gibson & McKenzie, 2011). Pored toga, manje države obično imaju veći udeo visokoobrazovanih osoba, naročito ako imaju iole napredniji obrazovni sistem (D’Costa, 2008). Indikator nastavka sličnog trenda u budućnosti je rast udela stranih državljana koji se obrazuju u inostranstvu jer se ispostavilo da se mnogi od njih nastanjuju tamo za stalno. U SAD-u raste udeo stranaca u broju osoba koje doktoriraju što je na slici 12 vidljivo kad se uporede 1960.

godine kada ih je bilo 17% i 2010. godine kad ih je 40% (Chang & Milan 2012). Isti autori navode da čak 73% stranaca, naročito istraživača i inženjera planira da ostane da radi u SAD nakon što doktorira, ali određeni broj njih ne ostvaruje ovu nameru. U migrantskoj populaciji je često značajno više visokoobrazovanih, nego što ih je u lokalnom stanovništvu, a i migranti su obrazovaniji od populacije iz koje dolaze (van Dalen & Henkens, 2007). Dvostruko više irskih imigranata ima tercijarno obrazovanje (54,2%) od lokalnog stanovništva (27.3%), a po profesiji uglavnom su stručnjaci u svojim profesijama, a ređe menadžeri i administratori (Barrett, Bergin, & Duffy, 2006).

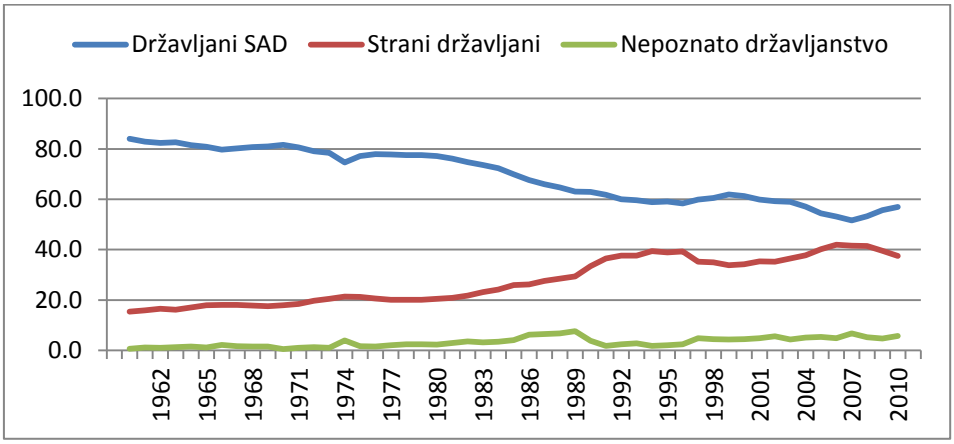

Slika 12. Pregled procentualnog udela stranih državljana i državljana SAD-a u broju osoba koje su te godine doktorirale iz oblasti nauke, inženjerstva i zdravlja u periodu 1960.–2010.
Izvor: Chang, W. Y., & Milan, L. M. (2012). International Mobility and Employment Characteristics among Recent Recipients of US Doctorates. *National Center for Science and Engineering Statistics.*

Srbija je tradicionalno emigrantska zemlja što potvrđuju i podaci Svetske banke iz 2005. godine po kojima je 2.298.352 migranata iz Srbije i Crne Gore[16] činilo čak 31% ukupnog stanovništva (Grečić, 2002, 2009). Od toga broja najviše ih živi u Nemačkoj (38%), zatim u Austriji i Švajcarskoj (po oko 7%) i u SAD (6%), a slede Turska, Hrvatska, Italija, Kanada i Australija (sa manje od 5%). Stanković (2014) ukazuje da se geografska raspodela nešto razlikuje za visokoobrazovane emigrante koji se najviše upućuju u SAD (16%), Nemačku (10%), Kanadu (7%), Švajcarsku (5%) i Veliku Britaniju (5%). Ovi podaci su u skladu s nalazima da desetina visokoobrazovanih odraslih iz zemalja u razvoju radi u OESR zemljama (Lowell, Findlay, & Stewart, 2004). Broj imigranata u države OESR-a u 2005. godini iz bivših republika SFRJ (2,2 miliona osoba) je na drugom mestu, odmah posle

[16] Isti autor navodi da prema podacima Cenzusa učinjenog u Crnoj Gori iz 2003. godine 54.816 (9%) crnogorskog stanovništva živi i radi u inostranstvu

imigranata iz bivšeg SSSR-a (D'Costa, 2008). OECD (2012) je 2000. godine zabeležio 1.161.000 imigranata iz Republike Srbije. Prethodne ocene obuhvataju sve vrste migranata uključujući i osobe srpskog porekla rođene u inostranstvu poreklom iz Srbije. Međutim, broj naših spoljnih migranata [17] je znatno manji i prema popisu iz 2011. godine iznosi 313.411 osoba što čini 4,2% od ukupnog broja stanovnika (Stanković, 2014).

Grečić (2002) ukazuje da se prilikom određivanja obima i strukture migracije stanovništva iz Srbije javljaju brojne metodološke teškoće. Pre svega smatra da postoje problemi u identifikovanju migranata prema mestu rođenja, nacionalnosti, stepenu obrazovanja i stručnosti, delom zbog promena sastava i imena država u okviru kojih se Srbija nalazila, zatim baziranju migracione statistike naše zemlje tokom 1990-ih godina na podacima zemlje destinacije koje su često objavljivale podatke samo za zemlje iz kojih regrutuju veći broj migranata dok su za ostale zemlje prikazani zajedno. Razlike u incidenci u zavisnosti od izvora treba prihvatiti sa rezervom jer su mnoge posledica definicije migranata na kojoj se podaci zasnivaju. Jedan od izvora problema za precizno određenje obima migracija visokoobrazovanih osoba je internacionalizacija visokog obrazovanja i činjenica da brojne osobe ostaju da žive u državama u kojima su završile školovanje. Na primer, u SAD-u je dve trećine zaposlenih stranaca prethodno doktoriralo tamo (Meyer & Brown, 1999; Oosterbeek & Webbinkl, 2009). Veliki problem za određivanje broja emigranata predstavlja i tendencija građana da ne odjavljuju svoje mesto prebivališta prilikom odlaska na duži vremenski boravak u inostranstvo (Nikitović et al., 2013). Za procenu incidence emigracije visokoobrazovanih osoba važno je znati i uspešnost u zapošljavanju.

Obrazovna struktura naših emigranata prati svetske trendove. Od 1970-ih raste udeo, a krajem 1980-ih došlo je do skoka udela visokoobrazovanih osoba, naročito naučnika i stručnjaka u ukupnom broju kvalifikovanih emigranata u prekookeanske zemlje sa 12% na 23% (Grečić, 2002; Grečić, Kutlača, Matejić i Mikić, 1996, 1996). Isti autori rezimiraju da je u periodu od 1979. do 1994. godine u inostranstvo otišlo oko 10% istraživača, uglavnom iz oblasti prirodnih nauka, zaposlenih u srpskim naučnoistraživačkim ustanovama. Ekonomska emigracija visokoobrazovanih osoba iz Jugoistočne Evrope raste od sredine 1980-ih godina usled ulaska razvijenih država u postindustrijsku fazu razvoja oslonjenu na stručnjake,

[17] Spoljni migranti pored lica na radu i članova porodice koji s njima borave u inostranstvu, uključuju studente na školovanju u inostranstvu i lica koja se iz ostalih razloga (stručno usavršavanje, pohađanje srednje škole i slično) nalaze u inostranstvu.

naučnike i istraživače, a intenzivirala se 1990-ih usled izrazitog porasta političko-ekonomske nestabilnosti u formi građanskog rata i tranzicije iz planske u tržišnu ekonomiju (Grečić, 2002). Grečić (2002, 2010) navodi da je iz Srbije emigriralo od 1990. do 2010. godine oko 35.000 stručnjaka i to uglavnom u Kanadu, Australiju, SAD, Novi Zeland i Nemačku. Prema Popisu 2011. godine među emigrantima je zabeleženo 15,7% osoba sa višom ili visokom školskom spremom dok ih je 1971. godine bilo samo 2,1% (Stanković, 2014). Prema podacima ankete Instituta za sociološka istraživanja beogradskog Filozofskog fakulteta u periodu 1990-ih trajno je emigriralo oko 5% ukupnog stanovništva, a u okviru njih većinu čine studenti i ljudi sa visokim obrazovanjem (Grupa 484, 2010). Mihajlović (2004) koristi izraze stampedo mladih i bekstvo ljudskog kapitala (eng. brain flight) da bi istakao moguću masovnost pojave nakon što je utvrdio na uzorku od 3180 ispitanika uzrasta od 16 do 35 godina da 49% nezaposlenih i 40% zaposlenih ispitanika želi da ode iz Srbije ili već preduzima potrebne mere dok samo oko 16% iz svake kategorije nije razmišljalo o odlasku. Na osnovu podataka Svetske banke i jednostavnog modela gravitacije ocenjena stopa emigracije visokoobrazovanih osoba za Srbiju i Crnu Goru na ulasku u 21. vek bila je 12,3% (Beine, Docquier, & Rapoport, 2006). OECD (2012) izveštava da je 2000. godine u ukupnom broju emigranata iz Republike Srbije bilo oko 12% visokoobrazovanih osoba što Srbiju svrstava u zemlje sa manjom emigracijom visokoobrazovanih osoba i daleko ispod zemalja kao što su Tajvan (70%), Indija (63%) i Nigerija (61%). Domaći istraživači se slažu da je u poslednjoj deceniji među emigrantima od 10% do 12% visokoobrazovanih osoba (Grečić, 2009, 2010), ali tvrde da je moguće i da je ovaj procenat viši zbog problema u njihovom praćenju (Nikitović et al., 2013). Međutim, državna zajednica Srbije i Crne Gore je opažena kao značajan region iseljavanja jer je sa 149.065 iseljenih stručnjaka pozicionirana u prvih 30 država (Docquier & Rapoport, 2007).

Poslednjih godina ukupan broj emigranata iz Republike Srbije u OESR zemlje opada, a ovaj trend prati i udeo visokoobrazovanih osoba koji je 2000. godine iznosio 12%, a 2006. godine 10% (OECD 2012). U odnosu na države Istočne Evrope kao što su Bugarska (32,8%), Rusija (27,8%), Rumunija, Belorusija i Letonija (iznad 20%) Srbija sa 8,2% i ostale zemlje iz bivše SFRJ imaju znatno manji udeo visokoobrazovanih osoba u ukupnom broju migranata u SAD (Robila, 2007). O ovom trendu opadanja izveštavaju i naši autori navodeći da je u periodu od 2002. do 2011. godine došlo do smanjenja obima emigracije stanovništva Srbije u odnosu na neposredno prethodeći, ali je povećano učešće mlađih i obrazovanijih osoba motivisanih ekonomskim razlozima (Penev i Predojević-Despić, 2012).

Rezultati ankete izvršene u SAD pokazuju da su visokoobrazovani imigranti najčešće stručni u oblastima nauke, tehnologije, inženjerstva i matematike i da uspešnost njihovog zapošljavanja u SAD-u prati stepen obrazovanja. Na primer, diplomirani se zapošljavaju u 79% slučajeva, masteri u 90%, a doktori u 96% slučajeva (Gibson & McKenzie, 2011). Poredeći udele migranata po profesijama pokazuje da najviše ima doktora zaposlenih u oblasti računara, medicine i inženjerstva. U SAD-u je od 20% do 28% zaposlenih doktora u sektoru nauke i inženjerstva rođeno u inostranstvu (Mahroum, 1999). Veliki broj lekara, negovatelja i ostalog medicinskog osoblja takođe migrira još od 1940-ih (Dodani & LaPorte, 2005). Migranti ostalih profesija se ređe pominju i u ovom momentu nema relevantnih radova koji se bave njihovom migracijom, ali su uključeni u radove koji se bave migracijom visokoobrazovanih osoba uopšte. Iako se studenti svrstavaju u privremene migrante, veliki su izgledi da će studenti tehničkih oblasti ostati u zemlji u koju su imigrirali ako je tamo potražnja za njihovom strukom mnogo veća nego u njihovoj zemlji (D'Costa, 2008). Podaci domaćih institucija koje prate dijasporu ukazuju da su se mnogi naši eksperti elektrotehničkih i prirodnih nauka afirmisali u inostranstvu kao stručnjaci (Grečić, 2010). Anketno istraživanje na neslučajnom uzorku od 430 naših emigranata u Severnoj Americi, uglavnom tehničke struke, pokazalo je da je 97% ispitanika zaposleno i da više od 80% njih obavlja poslove koji zahtevaju fakultetsko obrazovanje (Predojević-Despić i Penev, 2012). Za zapošljavanje visokoobrazovanih osoba u skladu sa njihovom profesijom i nivoom obrazovanja važna je i zemlja porekla (Barrett, Bergin, & Duffy, 2006; Borjas, 1987). Irski imigranti, osim Britanaca i Amerikanaca, ne uspevaju da se zaposle u skladu sa svojim stepenom obrazovanja nezavisno od profesije za koju su kvalifikovani (Barrett et al., 2006).

1.8.2. Uzroci emigracije visokoobrazovanih osoba

Uzroci migracije nalaze na različitim nivoima društvenog funkcionisanja, ali je veći deo migracionih studija saglasan da su najvažniji faktori na makronivou. Determinante se menjaju u zavisnosti od faze migracionog procesa (Massey et al., 1993). U početku procesa su glavni razlozi zarada, sigurnost, regrutovanje od strane razvijenih država i prodor inostranog kapitala i kapitalističkog sistema (Massey et al., 1993). S vremenom migracije menjaju uslove života pa osnovni razlozi postaju širenje mreže migranata, institucionalna podrška i niz socioekonomskih faktora koji kumulativno podstiču migraciju. Najvažniji faktor na makronivou je globalizacija (Inkson & Thorn, 2010; Massey, 1999; Predojević-

Despić, 2010) jer je olakšala migracije pojeftinjenjem transporta i internacionalizacijom tržišta rada i profesija (Beine, Docquier, & Rapoport, 2008; Carr et al., 2005; Iredale, 2001).

Osim uzroka koji su istovetni za sve osobe, deo je specifičan za određene populacije (Tartakovsky & Schwartz, 2001). Migracija visokoobrazovanih osoba je postojala i u ranijim društvima. Vekovima unazad odlazili su dobrovoljno u inostranstvo iz praktičnih razloga kao što su školovanje, istraživanje ili bolji posao, a neki su bili pokrenuti i znatiželjom ili avanturizmom (Peterson, 1958). Osim dobrovoljnih emigranata bilo i prisilnih, iz političkih razloga, kao disidenti ili pripadnici nepoželjne etničke zajednice (Iredale, 2001). Međutim, njihova migracije je shvaćena kao problem kad je postala grupna i usmerena na veću zaradu i bolje uslove (Peterson, 1958). Nagli rast migracije visokoobrazovanih osoba prati ulazak svetske privrede u „ekonomiju zasnovanu na znanju“ i informacionu revoluciju karakterisane razvojem nauke, industrijalizacijom i modernizacijom proizvodne tehnologije uz smanjenje fertiliteta i starenje stanovništva, a praćene strukturalnim promenama manifestovanim u rastu potražnje za visokoobrazovanim stručnjacima (Grečić, 2002, 2010; Sauvy, 1948; Stahl, 1982). Visokoobrazovani stručnjaci su, naročito istraživači (Stehr, 1994) i tehnički talenti (D'Costa, 2008), pored kapitala i tehnologije, postali uslov ekonomske konkurentnosti i napretka privrede zasnovane na tercijarnim delatnostima (Drucker, 1969). Iz ovih razloga migracione politike razvijenih država nastoje da privuku stručnjake olakšavajući im zaposlenje, ulažući u sektor za istraživanje i razvoj i promovisanjem modela trajnog učenja (D'Costa, 2008; Grečić, 2010; Inkson & Thorn, 2010; Mahroum, 1999; Triandafyllidou & Gropas, 2014). Osim države i zainteresovana preduzeća suočena sa nedostatkom stručnjaka tih profila na tržištu rada nastoje da privuku stručnjake njima potrebnih profila (Iredale, 2001; Mahroum, 1999). U takvim uslovima za visokoobrazovane se smanjuju geografske, kulturne i nacionalne granice što za posledicu ima njihovu internacionalnu mobilnost (Zikic et al., 2010). Visokoobrazovane osobe prilikom odabira destinacije porede pravne, ekonomske i socijalne aspekte i biraju najpovoljnije za stručnjake njihovih profila (Bagchi, 2001). Iako ih motivišu strukturalni kontekst i potrebe tržišta rada, odlučuju individualno ili u dogovoru sa članovima domaćinstva reagujući na ekonomske šanse i saznanja o uspešnosti prethodnih emigranata (D'Costa, 2008).

Migraciju visokoobrazovanih osoba danas pre svega pokreću ekonomski razlozi u vidu poboljšanja finansijskog statusa i uslova života za njih ili članove njihove porodice (D'Costa, 2008; Inkson & Thorn, 2010; Zikic et al., 2010). Ovi ciljevi su ostvarivi kad postoji mogućnost nalaženja boljeg posla u inostranstvu (Massey et al., 1993; Predojević-Despić,

2010) pa neki autori idu čak do toga da je to i glavni razlog emigracije (Fassman & Munz, 1994, prema Boneva & Frieze, 2001). U literaturi postoji saglasnost da je povećanje mogućnosti zapošljavanja i razvoj karijere važan motivator emigracije visokoobrazovanih osoba, ali taj motivator nije dovoljno istražen (Inkson & Thorn, 2010; Inkson et al., 2004; Tartakovsky & Schwartz, 2001; Zikic et al., 2010). Na mobilnost utiču strukturalno i profesionalno tržište rada, organizacijske politike i procedure zapošljavanja (Åkerman, 1972; Feldman & Ng, 2007, prema Inkson & Thorn, 2010). Emigraciju visokoobrazovanih osoba iz zemalja u razvoju osim ograničene mogućnosti zaposlenja visokoobrazovanih osoba proizašle iz tehničke i ekonomske zaostalosti podstiče i tendencija da se do boljih radnih mesta dolazi porodičnim vezama, političkim uticajem i korupcijom za razliku od bogatijih država gde se više zapošljava u skladu sa kapacitetima i po zasluzi (Giannoccolo, 2006). Loš ekonomski status zemalja u razvoju vodi smanjenju broja dobro plaćenih poslova i onemogućuje zadovoljenje motiva za postignućem što naročito teško pada osobama kojima je posao u fokusu pažnje (Frieze & Li, 2010; Zikic et al., 2010). Analize zapošljivosti na italijanskom tržištu rada ukazuju da su najveće prepreke mladim diplomcima smanjena transparentnost institucija i nepoštovanje procedure zapošljavanja (Becker et al., 2004). Ova pojava nije istraživana kod nas, ali brojni novinski članci izveštavaju o sličnim iskustvima u formi partijskog zapošljavanja i nepotizma. Etikom uzrokovanu emigraciju visokoobrazovanih podstiču korupcija i vladajuće strukture koje nastoje da ih eliminišu jer sami nemaju sposobnosti i kvalifikacije, a imaju ogromne ambicije (Grupa 484, 2010). U uslovima gde je kriterijum za napredovanje poslušnost, a ne stručnost, javlja se etički motivisana emigracija potencijalnih kritičara (Grupa 484, 2010). Kršenje etičkih principa izaziva i migraciju visokoobrazovanih imigranata. Stručnjaci u oblasti informacionih tehnologija su napuštali SAD ukoliko su bili nezadovoljni diskriminacijom ili nemogućnošću napredovanja (Alarcon, 1999, prema Frieze & Li, 2010).

Ekonomski migranti lakše postaju osobe čija je struka deficitarna u potencijalnoj destinaciji (Mahroum, 1999; Iredale, 2001). Trenutno su najtraženije profesije kompjuterski naučnici, inženjeri, dizajneri, lekari, genetičari, menadžeri i računovođe (Bagchi, 2001; D'Costa, 2008). Aktuelna pomama za novim tehnologijama i softverom je izazvala migraciju IT profesionalaca (Iredale, 2001). Njihova migracija se često javlja i u formi privremenih i cirkularnih migracija jer se sve češće koriste poslovne strategije autsorsinga IT usluga i dizajna (D'Costa, 2008). Nešto specifičniji uzroci izazivaju migraciju zdravstvenog osoblja. Utvrđeno je da njih pokreću istorijske i lingvističke veza, nastavak obrazovanja i povećanje

plata i poboljšanju uslova rada (Dodani & LaPorte, 2005). Ređi razlozi su nedovoljno finansiranje istraživanja, loša sredstva za rad, ograničen karijerni razvoj, skromna intelektualna stimulacija, pretnje nasiljem i loš obrazovni sistem u sopstvenoj zemlji (Dodani & LaPorte, 2005).

Dosadašnja istraživanja se uglavnom ne bave geografskom mobilnošću, a izuzetak čine studije mobilnosti u okviru multinacionalnih kompanija ili država, samoinicirane mobilnosti sa ciljem ličnog razvoja i „odliva mozgova" (Inkson & Thorn, 2010). Istraživanja pokazuju da se motivacija visokoobrazovanih menja u skladu sa životnom fazom pa prvo migriraju u cilju nalaženja adekvatnog obrazovanja, a kasnije u traganju za zaposlenjem (Grupa 484, 2010; Hansen & Niedomysl, 2009). Moderne karijere prerastaju granice država, organizacija, industrija i profesija, a karakteriše ih mobilnost, nepredvidljivost i dinamičnost (Inkson & Thorn, 2010). U jednom od retkih istraživanja mobilnosti potvrđena je pretpostavka da su visokoobrazovane osobe zaposlene na kreativnim poslovima kao što su istraživanje, inženjerstvo, programiranje, lečenje i sl. sklonije migriranju (Hansen & Niedomysl, 2009). Profesija utiče i na donošenje odluke o vraćanju u zemlju porekla. Zdravstveni radnici u većoj meri žele da se vrate u zemlju porekla, a direktori koji su pri tom stariji i duže vremena u emigraciji manje (Inkson et al., 2004). Novinu predstavljaju i visokoobrazovani zaposleni po ugovoru jer ne žele trajno zaposlenje, već slobodu da biraju poslove koji funkcionišu na internacionalnom principu umrežavanja bez nacionalnih granica (DeFillippi & Arthur, 2002, prema Inkson & Thorn, 2010).

Geografska mobilnost može biti izazvana spoljnim (socijalnim i organizacijskim) i unutrašnjim faktorima, ali u svakom slučaju na proces donošenja odluke i prilagođavanja ključni uticaj imaju kontinuirani unutrašnji procesi (Inkson & Thorn, 2010). Motivaciju za emigraciju visokoobrazovanih osoba određuje kombinacija širih subjektivnih faktora u vidu ličnih nadanja i planova (Zikic et al., 2010). Neki visokoobrazovani migriraju da bi sačuvali identitet, slobodu mišljenja i izabrani životni stil (Jović, 2003).

Iako se u našim novinama često pojavljuju bombastični naslovi o „odlivu mozgova", istraživanja motivacije visokoobrazovanih osoba za odlazak u inostranstvo su kod nas veoma retka. Još 1990-ih godina se pokazalo da naučnici smatraju da država nedovoljno finansijski stimuliše istraživanja i tehničko-tehnološki razvoj (Grečić, 2010; Grečić et al., 1996). Anketnim istraživanjem 501 ispitanika zaposlenih u naučnoistraživačkim institucijama SR

Jugoslavije utvrđeno je da je najveći broj njih nezadovoljan ličnim primanjima i nerešenim stambenim pitanjem, a zatim sa uslovima rada i mogućnošću usavršavanja (Grečić et al., 1996). Kao razloge za ostanak u domovini navode da vole živeti u svojoj zemlji, nadaju se u poboljšanje stanja, boje se neizvesnosti u inostranstvu ili bezobzirnosti u visokorazvijenim zemljama (Grečić et al., 1996; Grupa 484, 2010). Sledećim anketnim ispitivanjima domaćih naučnika zaključuje da se na dugotrajnu emigraciju odlučuju zbog ekonomske nestabilnosti, niskog životnog standarda, profesionalnog napretka, nesigurnosti i daljeg studiranja, loših uslova istraživanja i razvoja u Srbiji dok ih u inostranstvo privlače visoka zarada, bolji uslovi rada i života (Grečić, 2002a, 2002b). Osim što postoji više radova koji istražuju probleme s kojima se suočavaju naučni radnici u Hrvatskoj, oni se ne razliku značajno od srpskih u pogledu motivacije za emigraciju. U prethodnim studijama su u prvom redu kao razlozi za emigraciju prepoznati uslovi rada u vidu naučne opreme, odnosa na poslu, nedostatka mogućnosti usavršavanja i napredovanja, potom ekonomski razlozi u vidu plate i nerešenog stambenog pitanja, slede kontekstualni faktori u vidu marginalizacije nauke i društveno-ekonomske nestabilnost (Adamović i Mežnarić, 2003). Međutim, oni utvrđuju da talentovanije naučnike i ujedno zadovoljnije svojim poslom dodatno motiviše mogućnost provere sopstvenih sposobnosti, a da naučnike iz eksperimentalnih disciplina podstiču uslovi rada. Najveći broj njih bi migriralo zbog ličnog razvoja i usavršavanja i nezadovoljstva funkcionisanjem institucija, a zatim zbog nezadovoljstva uslovima rada (Adamović i Mežnarić, 2003).

1.8.3. Uslovi života u Republici Srbiji koji su mogli pokrenuti emigraciju visokoobrazovanih osoba

Uopšteno gledano emigracija iz Srbije i ostalih zemalja bivše Jugoslavije izazvana je udruženim uticajem istorijskih, ekonomskih, demografskih, političkih, socijalnih, antropoloških i psiholoških faktora (Grečić, 2002). Strani istraživači uzroke emigracije iz država koje su bile u sastavu SFRJ pripisuju ratovima, etničkim konfliktima i političkoj nestabilnosti (D'Costa, 2008). Visokoobrazovane građane bivše Jugoslavije je 1980-ih godina u inostranstvo privlačio privredni razvoj država Zapadne i Severne Evrope, povoljni tržišni uslovi i imigraciona politika dok su ih od daljeg života u SFRJ odbijali zasićenost tržišta rada, pogoršavanje političke i socioekonomske situacije u državi, loša naučno-tehnološka politika i pozitivan stav prema emigraciji i globalizaciji (Grečić, 2002; Grečić et al., 1996). Grečić (2002) navodi da su migrirale i zaposlene osobe vođene željom za većom platom, mogućnošću štednje, boljim uslovima života i rada, većom traženošću pojedinih

profesija u inostranstvu i različitim stepenima regionalnog razvoja. Mojić (2004) rezimira da su najvažniji razlozi emigracije iz RS: nizak životni standard, odsustvo perspektive i sigurniji život u inostranstvu, a kod nezaposlenih važan je razlog i nezaposlenost. Jović (2003) razloge emigracije iz država bivše Jugoslavije vidi u fizičkoj opasnosti ili direktnom trpljenju nasilja, svakodnevnoj napetosti, odsustvu profesionalne ili lične perspektive u okolnostima u kojima je raspad države poremetio mnoge privatne i društvene odnose i korišćenje krize kao prilike da se poboljša svoj socijalni status.

Ekonomska situacija Srbije je i dalje loša što se manifestuje kroz nizak BDP po stanovniku, visoku zvaničnu nezaposlenost, nisku konkurentnost, tehnološku zaostalost i visok procenat siromašnih osoba (Grečić, 2009). Grečić (2010) rezimira da su pozitivni ekonomski efekti tranzicije koji su bili vidljivi u prvoj deceniji 21. veka narušeni svetskom ekonomskom krizom 2008. godine. Stanković (2014) poriče pozitivne efekte tranzicije i tvrdi da je period od 2002. godine do 2011. godine karakterisan nastavkom socioekonomske krize u vidu interesne saradnje političara i tajkuna, porasta kriminala, korupcije i sive ekonomije, sumnjivih privatizacija, partijskog zapošljavanja u javnom sektoru, neodgovornim rukovođenjem javnim preduzećima i uzimanjem skupih kredita. Na sličan način nas opisuju Svetski ekonomski forum (eng. World economic forum) i Međunarodna transparentnost (eng. Transparency International). Svetski ekonomski forum nisko pozicionira Srbiju po privrednoj konkurentnosti zato što prednjači u pogledu korupcije, neefikasnosti administracije, loše infrastrukture, stope kriminala i otežanog pristupa finansijskim sredstvima (Schwab, Sala-i-Martin & Greenhill, 2010; Schwab & Sala-i-Martin, 2013). Naročit problem su loše ocenjeni makroekonomski pokazatelji i efikasnost tržišta (Schwab, Sala-i-Martin & Greenhill, 2010; Schwab & Sala-i-Martin, 2013). Prema svetskom, godišnjem izveštaju o globalnom indeksu opažanja korupcije (eng. Corruption Perceptions Index) Republika Srbija, kao i ostale zemlje Jugoistočne Evrope, pripada grupi zemalja sa izraženijim stepenom korupcije (Transparency International, 2011, 2012, 2013).

Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku Srbija (2015) se poslednjih godina suočava sa velikim oscilacijama stope nezaposlenosti, ali dosegla je vrhunac 2012. godine kada je iznosila 25% (tabela 7). Poređenje podataka za Srbiju i država članica Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj[18] (OESR) ukazuje na stalni jaz u stopi zaposlenosti, ali je zabrinjavajuće da je razlika u stopi zaposlenosti u porastu pa je tako jaz 2008. godine bio

[18] Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj se na englelskom naziva Organization for economic cooperation and development što je skraćeno OECD.

13%, a 2012. godine je dostigao oko 20%. Razlozi visoke nezaposlenosti nalaze se u niskoj proizvodnji, nezavršenoj privatizaciji društvenog sektora i sporoj reformi državnog sektora (Grečić, 2002). Mihajlović (2004) navode da i sami mladi prepoznaju nezaposlenost i loše uslove rada kao najvažniji društveni problem u Srbiji jer njima obrazlažu svoje planove da emigriraju nakon diplomiranja.

Tabela 7. Stope nezaposlenosti i zaposlenosti za Republiku Srbiju i zemlje OESR-a za populaciju starosti od 15 do 64 godina[1] (Izvor podataka: Republički zavod za statistiku i OECD.StatExtracts)

područje	**pokazatelj**	**2008**	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**	**2014**
Republika Srbija	Stopa nezaposlenosti	14.4	16.9	20.0	23.6	24.6	23.0	19.7
	Stopa zaposlenosti	53.7	50.4	47.2	45.4	45.3	47.5	49.6
OEBS	Stopa nezaposlenosti	6.1	8.3	8.5	8.2	8.2	8.1	7.6
	Stopa zaposlenosti	66.5	64.8	64.6	64.8	65.1	65.3	65.7

[1] *Od 1999. bez podataka za AP Kosovo i Metohija*

Važan uzrok emigracije visokoobrazovanih osoba iz Srbije proizlazi iz lošeg odnosa države prema talentovanim ljudima. Ovaj problem je prepoznat na globalnom nivou od strane Svetskog ekonomskog foruma koji je Srbiju niz godina postavljao na začelje pa je za 2012/2013. godine utvrđeno da je po kapacitetu da zadrži talentovanu osobu u zemlji zauzela 146. mesto od mogućih 148, a 147. mesto po kapacitetu da privuče talentovane osobe (Schwab & Sala-i-Martin, 2013). Istraživanje Centra za brigu o deci iz Beograda pokazuje da najtalentovanija deca u Srbiji u 96% slučajeva ne vide svoju perspektivu u Srbiji (Grečić, 2003). Dr Raspopović, tadašnji direktor beogradske Matematičke gimnazije smatra da mladi talenti ne emigriraju samo zbog materijalnih razloga, već i nepravde usled koje poznati sportisti znatno pre rešavaju stambeno pitanje nego mladi naučnici (Stanković, 2010). U istom članku je citiran i talentovani fizičar koji navodi da je emigrirao da bi maksimalno napredovao u svojoj oblasti interesovanja (Stanković, 2010). Pored toga neke su visokoobrazovane osobe migrirale da bi sačuvale identitet, slobodu mišljenja i izabrani životni stil (Jović, 2003). S druge strane, visokorazvijene države nastoje privući i talentovane osobe iz naše zemlje olakšicama u dobijanju viza (Grečić, 2010; Triandafyllidou & Gropas, 2014).

1.9. PROBLEM ISTRAŽIVANJA

Migracije su karakteristične za sva područja i vremenske periode pa uvek postoji potreba da se one istražuju. Pitanje međunarodnih migracija jedno je od važnijih problema

kraja 20.veka i početka 21. veka zbog njihovog rasta, sve teže kontrole i neuspeha u praćenju i suzbijanju ilegalnih migracija (Masey et al., 1993). Naše društvo je postalo svesno njenog značaja kada je najnovija migrantska kriza sa Bliskog istoka pogodila je celu Evropu i stavila na test političke i vrednosne temelje Evropske unije. Problematika migracija je veoma složena i kao takva se izučava sa aspekta sociologije, ekonomije, prava, političkih nauka, demografije, istorije, psihologije, antropologije i etnologije. Istraživači kritikuju dosadašnju neintegrisanost saznanja iz ovih oblasti i sugerišu da se uspešno istraživanje migracije koristi interdisciplinarni pristup (Massey et al., 1993). Pregled literature pokazuje da među istraživačima svih oblasti postoji konsenzus o presudnom značaju socioekonomskih faktora u donošenju odluke da se emigrira, ali se postavlja pitanje individualnih razlika u reagovanju na njih. Ograničenjem istraživanja na visokoobrazovane ekonomske migrante uticaj socioekonomskih faktora je redukovan, a otvara se prostor za analizu uticaja psiholoških faktora na individualne razlike.

Ova studija je prišla problemu psiholoških determinanti migracije odgovarajući na zahteve prethodnih istraživača da se koriste aktuelne teorije i složeniji metodološki pristup (Tartakovsky & Schwartz, 2001; Massey, 1999; Moon, 1995). Zbog fokusiranja studije na analizu dinamike donošenja odluke da se emigrira i njenu podložnost uticajima vrednosti, namere i motivacionih procesa spada u drugu istraživačku paradigmu psiholoških istraživanja migracije (Moon, 1995). Motivacija za emigraciju u ovom radu je istraživana sa aspekta modela faktora privlačenja i odbijanja (Bogue, 1969, prema Moon, 1995) i aktuelne motivacione teorije samodeterminacije (Deci & Ryan, 1985a, 2000), a dodatno je istražen uticaj vrednosti korišćenjem Švarcovog cirkumpleks modela vrednosnog sistema (Schwartz, 1992, 1994). Kao osnov za posmatranje donošenja odluke korišćena je teorija planiranog ponašanja (Ajzen, 1985, 1991).

Ovo istraživanje se bavi problemom kako tip selfa moderiše strukturu veza između motivaciono-vrednosnog sistema i donošenja odluka o emigraciji, uključujući oslonce ove odluke (stav prema emigraciji, subjektivne norme i PBK, namera i ponašanja). Dakle, analizirani su psihološki uzroci ekonomske emigracije visokoobrazovanih osoba korišćenjem obuhvatnog modela povezanosti dinamičkih snaga čoveka – motivacionog i vrednosnog sistema i odluke da se emigrira. Tražio se i odgovor na pitanje: „Da li se, u odnosu na neemigrante, visokoobrazovani ekonomski emigranti razlikuju u pogledu strukture selfa odnosno veza između dominantnog tipa self-regulacije, vrste motivacije i profila univerzalnih

ljudskih vrednosti?“. Postojanje ovakve strukturne razlike bi ukazalo na verovatan značaj specifičnih psiholoških faktora za donošenje i realizaciju odluke o emigraciji. Odgovori na ova pitanja omogućuju razumevanje sadejstva dinamičnih psiholoških faktora u donošenju odluke da se emigrira, a zatim i proveru postojanja psihološkog modela kojim se njeno donošenje može predvideti kod visokoobrazovanih emigranata. Ovakva postavka problema omogućuje da se istraži značaj tipa selfa, dominantnog tipa motivacije i vrednosne strukture na donošenje odluke da se emigrira. Pored toga proveravana je i primenljivost teorije planiranog ponašanja u predviđanju donošenja odluke da se emigrira, kao i prediktivne mogućnosti stepena izraženosti namere da se emigrira u predviđanju emigracije.

Dakle, fokus istraživanja je na analizi uticaja motivacije i vrednosnog sistema kao osnovnih psiholoških pokretača na donošenje odluke da se emigrira. U nameri da se u što većoj meri ovo istraživanje nastavi na prethodna istraživanja uključeni su i socioekonomski motivatori poznati kao faktori pritiska i odbijanja i socijalne mreže koji su u migracionim studijama prihvaćeni kao značajni pokretači donošenja odluke da se emigrira (Kelo & Wächter, 2004; Lee, 1966). Osim za razumevanje individualnih razlika u donošenju odluke o emigraciji osoba koje su živele u sličnim uslovima, ovo istraživanje proverava svrsishodnost integracije različitih psiholoških modela u objašnjenju ponašanja. Pored psiholoških varijabli uvršteni su s obzirom na rezultate prethodnih istraživanja faktori privlačenja i odbijanja - ocena kvaliteta života u Srbiji i ocena kvaliteta života u novoj ili potencijalnoj destinaciji, ekonomski i profesionalni status, važnost socijalnih veza sa porodicom i prijateljima (De Jong et al., 1983; De Jong et al., 1985). Ujednačenost po stepenu obrazovanja je određena uslovom uključenja u uzorak, a pored toga bili su ujednačeni po starosti i radnom statusu. Ovako zamišljen nacrt omogućava sagledavanje problema migracija sa mikro i mezo nivoa, a ujedno i relativno poređenje njihovog doprinosa čime se donekle približava interdisciplinarnom pristupu.

Specifičnost ovog istraživanja je fokusiranost na visokoobrazovane emigrante čiji se broj znatno uvećao 1980-tih godina zbog ulaska u novi krug tehnološke revolucije. Ekonomija znanja dovodi do ograničenja podsticanja imigracije stručnih kadrova, naučnika i istraživača što predstavlja mnogostruk gubitak za matičnu zemlju jer država ostaje bez političke, ekonomske i intelektualne elite (Grečić, 2002). Potreba da se država bavi ovom problematikom prepoznala je Vlada Republike Srbije i zbog toga je pokrenula niz sistemskih mera sa ciljem smanjenja emigracije visokoobrazovanih osoba i njenih štetnih efekata (Đelić,

2010; Grupa 484, 2010). Najvažnije mere su iznesene u Strategiji naučnog i tehnološkog razvoja Republike Srbije (2010-2015) i Strategiji očuvanja i jačanja odnosa matične države i dijaspore, kao i matične države i Srba u regiona. Strategijom naučnog i tehnološkog razvoja se planirala izgradnja naučne i tehnološke infrastrukture, povećanje izdvajanja za istraživanje i razvoj, obezbeđivanje zaposlenja i rešenje stambenog pitanja za mlade naučnike i saradnja sa stranim naučnim institucijama. Strategijom očuvanja i jačanja odnosa matične države i dijaspore, kao i matične države i Srba u regiona planira se podsticanje uspešnih emigranata da podele sopstvena iskustva i znanja sa zemljom porekla i da u nju investiraju, a drugi cilj je zadržavanje najboljih studenata u zemlji. Međutim, finansijska ulaganja u nauku su i dalje mala (na nivou 0.35% od BDP-a za 2015. godinu), a do sad realizovani projekti su tek počeli ili su kratkotrajni, nedostaje im koordinisanost i evaluacija njihovih efekata.

Cilj, zadaci i hipoteze istraživanja

Osnovni cilj ovog istraživanja bio je da se utvrde psihološke determinante odluke o emigraciji kod visokoobrazovanih osoba iz Srbije. Pri tom su potencijalne determinante tražene u tipu selfa, strukturi motivacije, strukturi vrednosnog sistema i nizu varijabli obuhvaćenih teorijom planiranog ponašanja. Iz ovog cilja sledili su zadaci:

1. Proveriti da li se teorija planiranog ponašanja može koristiti za procenu namere i donošenje konačne odluke da se emigrira, tj. proveriti povezanost donošenja konačne odluke da se emigrira sa namerom da se emigrira uzrokovane stavom prema ponašanju, subjektivnim normama i percipiranom kontrolom sopstvenog ponašanja;
2. Utvrditi strukturu povezanosti između motivacionog i vrednosnog sistema, s jedne strane i komponenti neophodnih za donošenje odluke da se emigrira, s druge strane;
3. Utvrditi da li je tip selfa moderator strukture povezanosti između motivacionog i vrednosnog sistema, s jedne strane i komponenti neophodnih za donošenje odluke da se emigrira, s druge strane;
4. Ispitati značaj faktora privlačenja i odbijanja pri analizi povezanosti tipa selfa, strukture motivacije za odlazak u inostranstvo i strukture vrednosnog sistema sa odlukom da emigrira;
5. Analizirati specifičnosti u strukturi psiholoških faktora kod potencijalnih emigranata koji su imali nameru da emigriraju, ali je do momenta istraživanja nisu realizovali;
6. Proveriti razliku emigranata i rezidenata u pogledu strukture selfa, vrste motivacije i profila univerzalnih ljudskih vrednosti.

7. Validirati model odnosa navedenih prediktora i odluke o emigriranju dobijen na grupi emigranata i na grupi onih koji nisu doneli odluku da emigriraju.

Iz navedenih zadataka su formirane hipoteze obrazložene u nastavku teksta.

H_1 Teorija planiranog ponašanja je primenljiva na oblast migracija.

U postojećoj literaturi je teorijski obrazložena (Desbarats, 1983; Fawcett, 1985; Lu, 1999) i empirijski potvrđena primenljivost TPA i TPP modela na oblast migracija (De Jong, 2000; De Jong & Fawcett, 1981; De Jong et al., 1985; McHugh, 1984). Očekivano je da će na donošenje odluke o emigraciji uticati sva tri sociopsihološka prediktora kao i u dosadašnjim istraživanjima. Uticaj subjektivnih normi na nameru može biti umanjen usled nepostojanja saglasnosti u stavu bližnjih i važnih osoba prema migracijama (De Jong, 2000; Vidal & Kley, 2010). Pored toga na migraciju visokoobrazovanih više utiču slabe veze što znači prijatelji i poznanici (Bagchi, 2001). Problem u oceni uticaja bliskih i važnih osoba proizlazi i iz njihovog prostornog razmeštaja. Socijalna mreža pokreće na migraciju osobe kojima je veći broj bliskih ljudi u inostranstvu, nego u domovini (De Jong et al., 1983). Subjektivne norme i PBK uspešno razdvajaju privremene i trajne migrante (McHugh, 1984). S obzirom da visokoobrazovane ekonomske emigrante najčešće pokreće traganje za boljim poslom očekivano je da će na ovu odluku kao i u prethodnim istraživanjima najviše uticati PBK, a zatim stav i subjektivna norma jer je u pitanju teško ostvariv cilj (Marić i Džamonja-Ignjatović, 2011). U literaturi ne postoji saglasnost oko prediktivnosti namere, a razlozi nestabilnosti ove veze se pripisuju uticaju raznih ostalih faktora (Ajzen, 1991; Lu, 1999; McHugh, 1984; Pedersen et al., 2008; Schifter & Ajzen, 1985). Očekuje se da će biti uočena jača veza namere i ponašanja kod visokoobrazovanih osoba kao i u prethodnom istraživanju povezanosti ove dve varijable (Kelo & Wächter, 2004).

H_2 Postoji povezanost između motivacionog i vrednosnog sistema, s jedne strane i komponenti neophodnih za donošenje odluke da se emigrira, s druge strane.

Opšte očekivanje proizašlo iz pregleda literature je da donošenje odluke o emigraciji zavisi od strukture motivaciono-vrednosnog sistema osobe (Ajzen, 1991; Boneva & Frieze, 2001; Chirkov et al., 2007, 2008; Deci & Ryan, 2008; Majstorović et al., 2008; Schwartz, 1992; Tartakovsky & Schwartz, 2001). Istraživanja pokazuju da je njihov uticaj na ponašanje međusobno nezavisan (Chirkov et al., 2007). TPP kao inkluzivna teorija predviđa uticaj drugih varijabli pa time i dimenzija vrednosno-motivacionog sistema u vidu prediktora (Ajzen & Fishbein, 2005; Langdridge et al., 2007).

Vrednosti su se pokazale kao značajan korelat prediktora donošenje odluke i u prethodnim istraživanjima (De Jong, 2000; Fishbein et al., 2002). Za obrazloženje pretpostavke o uticaju vrednosti na donošenje odluke o emigraciji moguće je primeniti i istraživanja povezanosti ovih konstrukata u drugim oblastima. Dosadašnja istraživanja pokazuju da vrednosti utiču na stavove i da je jačina njihovog uticaja određena njihovim položajem u hijerarhiji vrednosti (Kuzmanović i Petrović, 2008; Maio & Oslon, 1994, 1995; Schwartz, 1992). Međutim, ova veza zavisi i od usklađenosti funkcije stava i vrednosti (Maio & Olson, 1995). Uticaj društvenih vrednosti na odluku odvija se i preko subjektivnih normi jer su one podložne uticaju okoline (Kuzmanović i Petrović, 2008). Međutim, suprotstavljenost normi i vrednosti vodi smanjenju povezanosti vrednosti i ponašanja (Bardi & Schwartz, 2003; Maio et al., 2001, prema Hitlin & Piliavin, 2004; Ajzen, 1985; Bardi & Schwartz, 2003). Neke vrednosti kao što su benevolentnost, sigurnost, postignuće i konformizam ujedno znače i veću podložnost uticaju pritiska normi jer su izraz prijemčivosti na uticaj grupe ili situacije (Bardi & Schwartz, 2003; Lonnqvist et al., 2006; Schwartz, 2010) pa se očekuje da imaju uticaj na povezanost subjektivnih normi i konsekventnih varijabli. Moderna istraživanja pokazuju da su vrednosti obično umereno povezane sa ponašanjem (Barnea & Schwartz, 1998; Franc i sar., 2002; Maio & Olson, 1995, 1996; Sagiv & Schwartz, 1995; Schwartz, 1996, 2010), ali da veza oscilira usled uticaja posrednih varijabli (Bardi & Schwartz, 2003; Hrubes et al., 2001; Maio et al., 2006; Verplanken & Holland, 2002). S obzirom na istraživane varijable očekivano je da uverenja, stavovi i namere delom posreduju uticaj vrednosti na ponašanje (Hrubes et al., 2001; Verplanken & Holland, 2002). Slično pozicioniranje vrednosti i njima odgovarajućih ponašanja navelo je na zaključak da ih generiše ista motivaciona struktura (Bardi & Schwartz, 2003). Cirkumpleks teorija predviđa mogućnost integracije sa drugim psihološkim konstruktima jer su one centralno pozicionirane u selfu i odatle određuju stavove i uverenja utičući tako i na ponašanje (Pavlović, 2009; Rohan, 2000).

Postoji niz istraživanja u kojima je potvrđen uticaj motivacije korišćenjem teorije samodeterminacije na dimenzije modela teorije planiranog ponašanja (Hagger & Chatzisarantis, 2009; Hagger et al., 2002; Wilson et al., 2002). Posmatrano iz ugla SDT uticaj sopstvenog vrednosnog sistema na ponašanje se manifestuje kada je osoba u pogledu regulacije u fazi identifikacije (Deci & Ryan, 1985a). Iz ove teorije bi se moglo zaključiti i da je uticaj socijalnih normi povezan sa ekstrinzičkom i introjektovanom regulacijom.

H_3 Tip selfa je moderator strukture povezanosti između motivacionog i vrednosnog sistema, s jedne strane i komponenti neophodnih za donošenje odluke da se emigrira, s druge strane.

Dosadašnja istraživanja su pokazala da tip selfa moderiše povezanost stavova i ponašanja. S obzirom da samodeterminisanije osobe promišljenije donose odluke očekuje se će imati realnije zasnovane stavove, subjektivne norme i percipiranu bihejvioralnu kontrolu, a samim tim da će i njihove namere biti u većoj meri realizovane (Deci & Ryan, 2008). Osim toga, iz istih razloga se očekuje da će njihovi stavovi i namera ili ponašanja biti jače povezani nego kod kontrolišuće orijentisanih (Koestner et al., 1992, Neighbors et al., 2006). Za osobe koje imaju integrisan self pretpostavljena je povezanost emigracione namere i očekivanja da će im boravak u visoko razvijenoj zemlji omogućiti profesionalno usavršavanje i lično napredovanje. Otuda, se pošlo od pretpostavke da ovakve osobe karakteriše pozitivan stav prema emigraciji i povišena percipirana bihejvioralna kontrola dok skor na subjektivnim normama ne bi trebao biti povezan sa namerom. Što se tiče vrednosnog sistema, za pretpostaviti je da su osobe sa integrisanim selfom više orijentisani ka otvorenosti prema promeni. Osobe koje imaju integrisan self mogu da očekuju manje strukturalnih i psihičkih prepreka pri emigraciji (Zikic et al., 2010). S obzirom da se osobe više oslanjaju na sopstvene vrednosti pri izboru ponašanja očekivano je da će veza vrednosti i ponašanja kod njih biti jača (Snyder & de Bono, 1985). Pretpostavljeno je da će namera da se emigrira biti izraženija među osobama koje imaju ego-investirajući self, izraženiju ekstrinzičku motivaciju i vrednosnu orijentaciju ka samopromovisanju. Za osobe sa ovakvim profilom osobina očekivano je da pozitivniji stav prema emigraciji imaju osobe koju važne osobe iz okoline podstiču da emigrira i da smatraju da je emigracija merilo ličnog uspeha i statusa. Takođe je očekivano da će kod njih biti opažena manja povezanost vrednosti i ponašanja jer su više orijentisane na sebe (Maio et al., 2006). Pretpostavljeno je da će se među osobama koje imaju impersonalni self izdvojiti 2 grupe osoba; emigranti koji nisu uspeli da se afirmišu u novoj sredini i osobe koje nisu ni bile zainteresovane za odlazak u inostranstvo. Prvi su verovatno pre emigriranja imali pozitivan stav prema emigraciji, subjektivne norme zasnovane na mišljenju značajnih osoba koje su imale pozitivan stav prema migraciji kao i da je odluka da emigriraju nastala pod vrlo snažnim uticajem loših životnih okolnosti. Za očekivati je da su ove osobe imale višu PBK jer su realizovali svoju nameru da emigriraju, ali moguće je da usled neuspeha u ličnoj afirmaciji u novoj sredini nisu ostvarili postavljene ciljeve. Neuspeh se verovatno sastoji u brzom iscrpljivanju ionako ograničene energije i otud nemogućnost da za neko razumno vreme pronađu odgovarajuće zaposlenje. Drugu grupu čine osobe koje su,

usled procene o neizdrživosti promene kakva nastaje preseljavanjem u drugu zemlju, stvorile negativan stav prema migraciji kao i percepciju bihejvioralne kontrole da one ne bi bile u stanju da kontrolišu sve konsekvence takve promene i da istovremeno profesionalno uspeju.

H_4 Faktori privlačenja i odbijanja su povezani sa donošenjem odluke da se emigrira, a njihov uticaj je određen tipom selfa, strukture motivacije za emigraciju i strukture vrednosnog sistema.

U cilju kreiranja integrisanog modela koji uključuje faktore na makro i mezo nivou proveriće se uticaj faktora privlačenja i odbijanja koji se tiču fizičkih, socijalnih, radnih, društvenopolitičkih i ekoloških uslova života (Bogue, 1969, prema Moon, 1995). Među ove faktore svrstane su socijalne mreže prijatelja, rođaka i sunarodnika (Taylor, 1986, prema Bijak, 2011; Massey et al., 1993). Ovaj model obuhvata niz strukturnih faktora koji utiču na migraciju, a ujedno je i uklopljiv u druga teorijska stanovišta što omogućava potpuniji uvid u međunarodne ekonomske migracije (Bauer & Zimmermann, 1999). U neku ruku ovaj model više rasvetljava situacione determinante i ekstrinzičku motivaciju. Istraživanja potvrđuju da su situacioni faktori kao što su uslovi života, socijalna zaštita, ekološki uslovi važni za formiranje namere i pripremnog ponašanja (van Dalen & Henkens, 2007). Takođe je ustanovljeno da se osobe koje ne žele emigrirati ne informišu o uslovima života u drugim zemljama (van Dalen & Henkens, 2007).

H_5 Potencijalni emigranti[19] imaju specifičnu strukturu psiholoških faktora u odnosu na emigrante.

Moguće je da „potencijalni emigranti“ imaju pozitivniji stav prema emigraciji od emigranata jer još uvek nemaju lično iskustvo sa emigracijom pa su skloniji oblikovanje ekstremnih stavova. Očekivano je da u pogledu dimenzija TPP modela „potencijalni emigranti“ imaju niži PBK od emigranata jer je taj faktor bitan za izvršenje ponašanja. Pored toga, očekuje se da imaju izraženije vrednosti iz spektra Održanja stabilnosti u odnosu na emigrante i manje izražene iste u odnosu na osobe koje ne planiraju da emigriraju. U pogledu dimenzija regulacije očekuje se da su kod „potencijalnih emigranata“ više eksterna i introjektovana nego kod migranata, kao i da među njima ima više osoba sa tipom selfa jer još nisu realizovali svoju nameru.

[19] Osobe koje imaju nameru da emigriraju, ali je do momenta istraživanja nisu realizovale.

H_6 Postoji značajna razlika emigranata i rezidenata u pogledu strukture selfa, vrste motivacije i profila univerzalnih ljudskih vrednosti.

Uzimajući u obzir loše socioekonomsko stanje u Republici Srbiji i povoljne uslove za mobilnost visokoobrazovanih osoba pretpostavlja se da je migracija vid traženja boljih uslova rada i života, a samim tim i adaptivno ponašanje. Posmatrajući je sa tog stanovišta za očekivati je da će za visokoobrazovane emigrante biti utvrđen veći stepen integrisanosti selfa i autonomne motivacije jer su imali dovoljno energije da emigriraju i da opstanu u inostranstvu što je veliki izazov. U pogledu profila univerzalnih ljudskih vrednosti očekuje se da je strukture vrednosti emigranata sličnija onoj koja se dobija za razvijene zemlje.

H_7 Integrativan model je invarijantan na grupama emigranata i rezidenata.

Razdvajanje ispitanika na grupe emigranata i rezidenata isključuje mogućnost korišćenja ponašanja u TPP modelu pa se ovom hipotezom proverava u kojoj meri psihološke determinante i faktori privlačenja i odbijanja određuju nameru da se emigrira. Pre svega je očekivano da će teorijom pretpostavljene veze između komponenti TPP modela biti potvrđeni odnosno da će namera biti povezana sa stavom prema emigraciji, subjektivnim normama i PBK (De Jong, 2000; De Jong & Fawcett, 1981; De Jong et al., 1985; McHugh, 1984). Pretpostavljeno je da će na sve komponente modela uticati stepen autonomne motivacije da se emigrira jer je ona nosilac energije za tako izazovna ponašanja, a i u prethodnim istraživanjima se ispostavilo da one utiče na sve komponente (Hagger & Chatzisarantis, 2009). Pretpostavljeno je da će tema emigracije aktivirati iste vrednosne orijentacije kod obe grupe. Iako je ova hipoteza pozitivno formulisana postojala je velika mogućnost da neće biti invarijantan jer je metodološki neopravdano pretpostaviti da će se dobiti isti model jer je varijabilnost namere kod rezidenata znatno veća.

II EMPIRIJSKI DEO

2. METOD

2.1. Postupak istraživanja

U ovom istraživanju je kao opšti istraživački metod korišćeno neeksperimentalno, korelaciono istraživanje sprovedeno primenom upitnika. U početnoj fazi sprovedena je pilot studija sa ciljem da se ispitaju psihometrijske karakteristike upitnika za operacionalizaciju pojedinih koncepata motivacije za emigraciju i teorije o planiranom ponašanju. Potreba za pilot studijom je bila uslovljena nepostojanjem sličnih upitnika na našem području. Za operacionalizaciju dimenzija motivacije za emigraciju adaptiran je postojeći Upitnik za procenu samoregulacije-studiranje u inostranstvu (Self-Regulation Questionnaire-Study Abroad, SRQ-SA, Chirkov et al., 2007). Za operacionalizaciju pojedinih dimenzija modela odlučivanja po teoriji o planiranom ponašanju konstruisan je upitnik na osnovu postojećih uputstava o kreiranju upitnika (Ajzen, 2002; Francis et al., 2004). U drugoj fazi pristupilo se glavnom istraživanju, odnosno, primeni baterije upitnika radi prikupljanja podataka potrebnih za operacionalizaciju tipa selfa, strukture motivacije, vrednosnog sistema i faktora odlučivanja, kao i ostalih varijabli kao što su sociodemografske i ekonomske karakteristike koje su se pokazale relevantnim u razumevanju fenomena migracija u prethodnim istraživanjima ove oblasti. U trećoj fazi su baterije instrumenata skorovane, formirana je baza podataka i izvršena statistička analiza. U četvrtoj fazi su dobijeni rezultati protumačeni i diskutovani, a potom i napisan istraživački izveštaj.

Anketiranje za pilot studiju obavljeno je korišćenjem komercijalnog servisa (www.surveymonkey.com) specijalizovanog za postavljanje anketa na internet. Do ispitanika se došlo preko poznanika i obaveštavanjem osoba koji prate blog „Emigracija i imigracija“[20] na sajtu B92 da je ovo istraživanje u toku. Prikupljanje uzorka za pilot istraživanje je sprovedeno u periodu od 2. juna 2011. godine do 29. septembra 2011. godine. Za popunjavanje ankete je bilo potrebno oko 15 minuta. Anketiranje u glavnom istraživanju je obavljeno korišćenjem Guglove aplikacije za postavljanje anketa na internet. Prikupljanje uzorka za glavno istraživanje je sprovedeno u periodu od 15. avgusta 2013. godine do 1. juna 2015. godine. Pozivi za popunjavanjem su bili upućeni direktno ispitanicima koji su nađeni u bazi naših naučnika u inostranstvu na staroj internet stranici Ministarstva nauke, preko udruženja emigranata, preko onlajn grupa naših emigranata i preko prijatelja. Rezidentima su upućeni pozivi preko udruženja profesionalaca, prijatelja i alumni udruženja sa javnim

[20] http://forum.b92.net/topic/68573-istrazivanje-emigracije

podacima članova. Za popunjavanje ankete bilo je potrebno oko 20 minuta. Ispitanici su pokazivali visok stepen zainteresovanosti za učešće u obe faze istraživanja. Većina ispitanika je odgovorila na sve tvrdnje iz upitnika. Pojedini ispitanici žalili su se na neadekvatnost nekih tvrdnji.

Od ispitanika iz emigrantske grupe je traženo da reaguju na stavke iz upitnika za operacionalizaciju dimenzija TPP vraćajući se u vreme pre nego što su emigrirali čime je ovo istraživanje dobio karakteristiku vremenski odložene retrospekcije (eng. time lag retrospection). Skale retrospektivnih procena se koriste za procenu događaja ili ponašanja iz prošlosti kada je cilj da se sazna nešto o istoriji ispitanika ili pojavama koje više nisu pristupačne neposrednom posmatranju i drugim sličnim tehnikama (Havelka, Kuzmanović i Popadić, 1998). Kod retrospektivnih istraživanja se javljaju problemi sećanja jer procesi pamćenja, sećanja i reprodukcije selektivno utiču na naknadnu procenu ranije opaženih i doživljenih pojava (Havelka et al., 1998).

2.2. Uzorak ispitanika

U pilot studiji[21] je učestvovalo 290 visokoobrazovanih osoba, a u okviru tog broja bilo je 160 emigranata i 130 rezidenata. Nakon isključivanja ispitanika koji su nepotpuno odgovorili na pitanja u uzorku je ostalo 154 emigranta i 129 rezidenata. Na anketu u glavnom istraživanju je ukupno odgovorilo 670 osoba, ali su u prvom koraku isključeni ispitanici koji nisu imali visoko obrazovanje. Za definisanje ciljne grupe visokoobrazovanih osoba poslužila je Međunarodna standardna klasifikacija obrazovanja (eng. The International Standard Classification of Education, ISCED) koja izjednačava pojam visokoobrazovanih osoba s tercijarnim obrazovanjem usmerenim ka sticanju kompleksnih i specijalizovanih znanja u posebnom obrazovnom polju i osim akademske edukacije uključuje i ostručavanje i učenje kroz rad (UNESCO, 2012). Dakle, uslov za uključenje u uzorak je bilo da su osobe završile kratku tercijarnu edukaciju (visoku strukovnu školu ili višu školu), osnovne, master, specijalističke ili doktorske studije. Osim njih uključeni su i studenti.

Uzorci emigranata i rezidenata se razlikuju u rodnoj strukturi ($\chi^2(1)=7.70$, $p<.01$). U uzorku emigranata je bilo 52% ispitanica, a u uzorku rezidenata je bilo 64% ispitanica. Prosečna starost emigranata bila je 36,02 godine (SD=10.16 godina), a kretala se od 20 do 78 godina. Prosečna starost rezidenata bila je 35,51 godina (SD=9,01 godina), a kretala se od 21 do 62 godine. Poduzorci emigranata i rezidenata se razlikuju u bračnom statusu ($\chi^2(4) =19.21$,

[21] Za detaljan prikaz pilot upitnika i rezultata pilot studije potrebno se obratiti autoru rada.

p<.01) i nivou obrazovanja ($\chi^2(7)=35.73$, p<.01). Nema razlike u radnom statusu ($\chi^2(1)=1.12$, p=.29) i starosti (t(df=502)=1.74, p=0.08). U uzorku emigranata je bilo više osoba u formalnom braku i više doktora nauka. Struktura uzorka je detaljno prikazana u tabeli 8.

Tabela 8. Struktura konačnog uzorka

		migrantski status			
		emigranti		rezidenti	
		f	P%	f	P%
rod	muški	137	48.24%	79	35.91%
	ženski	147	51.76%	141	64.09%
bračno stanje	razveden/a	12	4.26%	1	.45%
	samica/samac	42	14.89%	44	20.00%
	u emotivnoj vezi	45	15.96%	59	26.82%
	udata/oženjen	159	56.38%	98	44.55%
	vanbračna zajednica	24	8.51%	18	8.18%
nivo obrazovanja	studenti	4	1.41%	4	1.81%
	viša škola	8	2.82%	4	1.81%
	visoka strukovna škola	7	2.46%	7	3.17%
	bachelor	28	9.86%	12	5.43%
	visoka škola	25	8.80%	52	23.53%
	master (MA)	24	8.45%	20	9.05%
	master (MSc)	92	32.39%	84	38.01%
	doktorat	96	33.80%	38	17.19%
klasifikacija profesija u oblasti po sistemu klasifikacije ISCED	inženjerstvo, proizvodnja i izgradnja	87	31.07%	48	22.22%
	nauka	73	26.07%	46	21.30%
	zdravlje i blagostanje	14	5.00%	10	4.63%
	poljoprivreda	0	.00%	2	.93%
	društvene nauke, poslovanje i pravo	56	20.00%	73	33.80%
	humanističke nauke i umetnost	23	8.21%	8	3.70%
	pedagoške nauke i edukacija	10	3.57%	24	11.11%
	usluge	2	.71%	2	.93%
	student	15	5.36%	3	1.39%
radni status	nezaposlen/a	37	13.07%	36	16.44%
	zaposlen/a	246	86.93%	183	83.56%
zaposlenost u skladu s obrazovanjem	zaposlenost na nižem stepenu	24	9.23%	13	6.81%
	zaposlenost u struci	195	75.00%	159	83.25%
	zaposlenost u drugoj profesiji	3	1.15%	1	.52%
	samozapošljavanje	4	1.54%	3	1.57%
	rad uz studiranje	19	7.31%	7	3.66%
	studiranje	15	5.77%	8	4.19%

Analiza nedostajućih podataka je otpočeta na uzorku od 636 ispitanika (362 emigranta i 274 rezidenta), a nakon isključivanja ispitanika sa preko 10% nedostajućih podataka i autlajera ukupno je ostalo 506 ispitanika. Od tog broja je bilo 285 emigranata (56%) i 221 rezident (44%). Prvu grupu čine visokoobrazovani ekonomski emigranti iz Republike Srbije, a drugu grupu čine visokoobrazovane osobe koje su ostale da žive u Srbiji.

Najveći broj ispitivanih emigranata živi u Evropi (68%), zatim u Severnoj ili Južnoj Americi (24%), potom u Aziji (5%), Australiji (1%) i na kraju Africi (0,4%). Prosečna dužina boravka u inostranstvu je 9,61 godina (SD=8.54). Najveći broj emigranata je ocenio da potpuno vlada jezikom destinacije (54%), zatim da ga poznaje na samostalnom nivou (14%), 10% je ocenilo da je napredni govornik, 9% da je na prednaprednom nivou, 7% da je na osnovnom nivou i 7% da je na početničkom nivou.

2.2.1. Uzorak snežne grudve

U ovom istraživanju je kao metod uzorkovanja sa ciljem zaključivanja o populaciji visokoobrazovanih emigranata iz Republike Srbije korišćen uzorak snežne grudve. Uzorak snežne grudve spada u metode neverovatnosnog uzorkovanja potpomognute ispitanicima zasnovane na pretpostavci da između članova skrivenih populacija[22] postoje socijalne, prostorne i organizacijske veze, kao i da se oni međusobno lako prepoznaju, usled čega mogu lakše od istraživača da lociraju i privole na učešće druge ispitanike (Daniel, 2012). Ono je podvrsta metodologija zasnovanih na principu praćenja veza korišćenjem društvenih mreža identifikovanih ispitanika u cilju proširenja skupa potencijalnih kontakata (Atkinson & Flint, 2001). Uzorak snežne grudve primenjuje se za uzorkovanje u eksploratornim, deskriptivnim i kvalitativnim istraživanjima, naročito u oblasti društvenih nauka, a pogodan je za istraživanje skrivenih, zatvorenih, teško dostupnih ili retkih populacija, kao i socijalnih mreža.

Kod uzorka snežne grudve nisu poznati broj i sastav članova osnovnog skupa, ni uzorački okvir, ali su poznati uslovi članstva u populaciji. Ovakvo uzorkovanje je pristrasno jer izbor nije slučajan, već zavisi od izbora ispitanika iz početnog kruga, a osobe sa većim brojem socijalnih veza imaju veću šansu uključivanja u uzorak. Princip uzorkovanja nerealno povećava kohezivnost socijalne mreže jer ispitanici preporučuju po njima adekvatne

[22] Pripadnici skrivenih populacija (eng. hidden population) među koje spadaju i migranti su nepristupačni ili se teško nalaze jer se kriju jer je njihovo ponašanje ilegalno ili osetljiva tema (Daniel, 2012; Beauchemin & González-Ferrer, 2011).

ispitanike, popularnije, poznatije i osobe sa više staža u mreži. Pristrasnost proizlazi i iz homofilije manifestovane u navođenju sebi sličnih prijatelja, a vodi smanjenju varijabilnosti uzorka (Heckathorn, 2002). Dobrovoljno uključivanje ispitanika nekad proizlazi iz njihove lične submisivnosti i otvorenosti što takođe može uticati na rezultate. Neodgovaranje je naročito prisutno u ovakvom tipu uzorkovanja, bilo zbog toga što ispitanici strepe za svoju sigurnost ili zato što je teško doći do njihovih tačnih kontakata. Etički problem se javlja ukoliko predložene osobe nisu želele da neko sazna da su deo ispitivane populacije ili nisu želele da učestvuju u istraživačkom projektu.

Smanjenje pristrasnosti se donekle rešava povećanjem uzorka, ponavljanjem istraživanja i sakupljanjem informacija iz više izvora. Ovaj metod ne omogućava preciznu procenu greške pa je pogodan za istraživanja eksplorativnog tipa i robusne obrade (Atkinson & Flint, 2001). Pri obradi se proveravaju efekti kontrolnih varijabli i uklanja pristrasnost proizašla iz uzorkovanja.

2.3. Etička pitanja

Svi ispitanici su dobrovoljno pristali da sudeluju u studiji što je dokumentovano i datom saglasnošću o učešću u istraživanju (vidi prilog III). U uvodnom delu upitnika potencijalnim ispitanicima je ukratko pojašnjena tema istraživanja, navedeni su nosioci istraživanja i njihovi kontakti da bi se ispitanici mogli javiti ukoliko imaju dodatna pitanja. Ispitanici su obavešteni da će njihovi odgovori biti anonimni i da će biti korišćeni samo u istraživačke svrhe.

2.4. Varijable i instrumenti

Varijable i instrumenti su predstavljeni prema konstruktima koje mere, a u okviru modela kojima pripadaju. U donjoj tabeli se nalazi pregled svih varijabli i instrumenata istraživanja prema modelima u kojim su konceptualizovani, a nakon toga sledi njihov detaljniji opis. Instrumenti su predstavljeni u Prilogu 2.

Tabela 9. Pregled varijabli i instrumenata istraživanja prema modelima

Model	Instrument	Varijable		
Teorija samodeterminacije	Skala motivacije za emigraciju (Batić i Majstorović, 2012).	**Ekstrinzička motivacija**	Spoljna regulacija	.81
			Introjektovana regulacija	.81
			Regulacija identifikacijom	.86
		Intrinzička motivacija		.87
		Relativni indeks samodeterminacije		.96
	Upitnik ego funkcionisanja (EFQ, Majstorović, Legault, & Green-Demers, 2004)	**Tip selfa**	Integrisani self	.68
			Egoinvolvirani self	.79
			Impersonalni self	.87
Cirkumpleks teorija vrednosti	Švarcov inventar vrednosti (Schwartz Value Inventory, SVI, 1992)	**Hedonizam**		.74
		Samounapređenje	Postignuće	.72
			Moć	.68
		Održanje stabilnosti	Sigurnost	.47
			Tradicija	.68
			Konformizam	.68
		Samoprevazilaženje	Dobronamernost	.77
			Univerzalizam	.80
		Otvorenost za promene	Samousmerenost	.70
			Stimulacija	.81
Teorija planiranog ponašanja	Upitnik za predviđanje donošenje odluke o migraciji (TPP-E upitnik, Batić i Majstorović, 2012)	**Stav prema emigraciji**	Bihejvioralna uverenja	.84
			Evaluacija posledica	
		Subjektivne norme	Normativna uverenja	.61
			Motivacija usklađivanja	
		Percipirana Bihejvioralna kontrola	Kontrolna uverenja	.81
			Uticaj uverenja o kontroli	
		Namera		.92
Faktori privlačenja i odbijanja	Upitnik za ocenu faktora privlačenja i odbijanja (FPIO upitnik, Batić i Majstorović, 2012)	**Ocena kvaliteta života u Srbiji**		.87
		Ocena kvaliteta života u inostranstvu		.89
		Ekonomski status		.76
		Važnost socijalnih veza		.64
Ostalo	Opšti upitnik za određivanje sociodemografskih i profesionalnih svojstava	**Stepen poznavanja jezika nove sredine**		
		Profesija		
		Profesionalni status		
		Sociodemografske varijable		

Upitnik ego funkcionisanja (The Ego Functioning Questionnaire - EFQ, Majstorović, Legault, & Green-Demers, 2008) služi za određivanje tipa selfa (Hodgins & Knee, 2002). Upitnik sadrži supskale Integrisani (11 stavki), Ego-investirajući (9 stavki) i Impersonalni self (10 stavki) što čini ukupno 30 stavki na koje se odgovara pomoću sedmostepene Likertove skale. Prethodna, kraća modifikacija ovog upitnika (18 stavki)

posedovala je zadovoljavajuće psihometrijske karakteristike. Pouzdanost merena Krombahovom alfom je za supskalu Integrisani self bila 0,67, za Ego-investirajući self 0,76 i za Impersonalni self 0,89 (Majstorović, 2007). U ovom istraživanju su određene slične visine pouzdanosti pa je za supskalu Integrisani self bila 0,68, za Ego-investirajući self 0,79 i za Impersonalni self 0,87. U suprotnosti sa prethodnim istraživanjima (Hodgins et al., 1996; Knee et al., 2001) utvrđena je povezanost između skorova na Integrisanoj i Ego-investirajućoj skali ($r=.28$, $df=511$, $p<0.01$). Tip selfa je operacionalizovan kao skor na supskalama i dominantni stil regulacije ponašanja (tj. integrisani, ego-investirajući ili impersonalni self) određen na osnovu najvećeg standardizovanog skora (z-skora) dobijenog za pojedine supskale sadržane u Upitniku ego funkcionisanja (EFQ, Majstorović et al., 2008). Tip selfa je korišćen kao moderator varijabla za relacije glavnih promenljivih u modelu.

Skala motivacije za emigraciju (SRQ-E; Batić i Majstorović, 2012) služi za ocenu izraženosti pojedinih vrsta samoregulacije, a odgovara stepenovanoj konceptualizaciji motivacije. U cilju kreiranja upitnika za ocenu samoregulacije adaptiran je Upitnik za procenu samoregulacije-Studiranje u inostranstvu (Self-Regulation Questionnaire - Study Abroad, SRQ-SA; Chirkov, Vansteenkiste, Tao & Lynch, 2007). U pilot studiji je testirana duža verzija sačinjena od 41 stavke koju su činile 21 stavka iz SRQ-SA preformulisana tako da bude usklađena sa novim predmetom istraživanja i dodato je još 20 stavki. Nakon psihometrijske analize upitnika i supskala zadržano je 20 stavki sa najboljim mernim karakteristikama. Upitnik SRQ-E je sastavljen od 4 supskale sa po 5 stavki koje određuju stepen izraženosti eksterne regulacije, introjektovane regulacije, regulacije identifikacijom i intrinzičke motivacije za emigraciju u inostranstvo. Supskala **Spoljna regulacija** meri stepen motivisanosti izazvan spoljnim pritiskom roditelja ili rođaka. Supskala **Introjektovana regulacija** indikuje u kojoj meri su osobe podstaknute da idu u inostranstvo unutrašnjim pritiskom proizašlim iz obaveze ili želje da se ispune očekivanja dugih. Ovom supskalom se mere dva aspekta – želja da se izbegne krivica i sramota koju bi osećali ako se ne odsele i druga koja odražava želju da se emigracijom dobije društveno odobravanje i priznanje. Supskala **Regulacija identifikacijom** operacionalizuje intenzitet motivacije bazirane na ličnoj posvećenosti emigraciji i proceni važnosti emigracije. Supskala **Intrinzička motivacija** meri percepciju emigracije kao potencijalno interesantnog, uzbudljivog i zadovoljavajućeg iskustva i životnog izazova. Ispitanici su stepen slaganja sa tvrdnjom izražavali pomoću petostepene Likertove skale. Pouzdanost supskala je visoka i kreće se od 0,81 do 0,87. Stepen izraženosti pojedinih vrsta motivacije za emigracijom (regulacija) je

operacionalizovan kao skor na pojedinim dimenzijama. Skale su kreirane tako da su skorovi za tipove regulacije koji su bliže na kontinuumu self-determinacije više korelisani, tj, formiraju kvazi simpleks strukturu usled čega je moguće izračunati ukupan indeks relativne autonomije (RAI) u odnosu na emigraciju (stepen autonomije u odnosu na kontrolisanu motivaciju) predstavljen formulom (7). Relativni indeks autonomije ili samodeterminacije (eng. Relative autonomy index, RAI) predstavlja kompozitnu meru dobijenu pozitivnim ponderisanjem autonomne motivacije, a negativnim kontrolisane i omogućava pozicioniranje osobe na motivacionom kontinuumu (Ryan & Connel, 1989; Sheldon et al. 2004).

RAI= 2 Intrinzička + Identifikovana - Introjektovana - 2 Spoljna (7)

Problem pri operacionalizaciji ovih motivacionih konstrukata može biti posledica teškoća da se rečima odrede nijanse u razlici među njima (Mallett et al., 2007). U ovom istraživanju nisu konstruisane skale za operacionalizaciju amotivacije i ekstrinzičke motivacije sa integrisanom regulacijom kao ni u skali SRQ-SA (Chirkov et al., 2007). Nije retkost da se u istraživanjima izostave ove supskale jer su se pokazale kao problematične (Levesqueet et al., 2007). Stepen amotivacije nije korišćen jer nije relevantan za motivisana ponašanja kao što su migracije (Koestner et al., 1992). Integrisana motivacija se ne uključuje uvek u formi supskale u upitnike namenjene merenju motivacije prema SDT modelu jer se često ne identifikuje kao jedinstvena komponenta ekstrinzičke motivacije (Vallerand et al., 1992) što je delom uzrokovano i razvojno kasnijim javljanjem ove komponente (Levesqueet et al., 2007).

Švarcov inventar vrednosti (Schwartz Value Inventory - SVI; Schwartz, 1992) služi za određivanje strukture vrednosnog sistema, a zasnovan je na cirkumpleks univerzalnom modelu vrednosti. Sadrži supskale Dobronamernost, Univerzalizam, Stimulacija, Hedonizam, Samousmerenost, Postignuće, Moć, Sigurnost, Konformizam i Tradiciju, a opciono i Duhovnost kojim se operacionalizuju istoimeni tipovi vrednosti. Za skorovanje upitnika korišćena tabela koju je Švarc predložio (Schwartz, 1994). Stepen prihvatanja pojedine vrednosti operacionalizovan je kao prosečan skor na pojedinim supskalama iz Švarcovog inventara vrednosti (Schwartz Value Inventory, SVI, 1992). Na osnovu ovog upitnika operacionalizovani su sledeći tipovi vrednosti:

- **Dobronamernost** određuje stepen važnosti koji osoba pripisuje smislu života, zreloj ljubavi, istinskom prijateljstvu, časnosti, lojalnosti, odgovornosti i praštanju;

- **Univerzalizam** određuje stepen važnosti koji osoba pripisuje jednakosti, lepoti, miru u svetu, zaštiti životne sredine, mudrosti, pravednosti u društvu, jedinstvu sa prirodom i širokogrudosti;
- **Stimulacija** određuje stepen važnosti koji osoba pripisuje uzbudljivom životu, radoznalosti, smelosti i raznovrsnosti života;
- **Hedonizam** određuje stepen važnosti koji osoba pripisuje zadovoljstvu i uživanju u životu;
- **Samousmerenost** određuje stepen važnosti koji osoba pripisuje slobodi, kreativnosti, nezavisnosti i samostalnosti u izboru ličnih ciljeva;
- **Postignuće** određuje stepen važnosti koji osoba pripisuje uticajnosti, sposobnosti, uspešnosti, inteligenciji i samopoštovanju;
- **Moć** određuje stepen važnosti koji osoba pripisuje bogatstvu, društvenom priznanju i vlasti;
- **Sigurnost** određuje stepen važnosti koji osoba pripisuje društvenom poretku, recipročnosti u uslugama, nacionalnoj bezbednosti, zdravlju, sigurnosti porodice, čistoći i osećanju pripadnosti;
- **Konformizam** određuje stepen važnosti koji osoba pripisuje samodisciplini, učtivosti, poštovanju roditelja i starijih i poslušnosti;
- **Tradicija** određuje stepen važnosti koji osoba pripisuje poštovanju tradicije, neuključenosti, pomirenosti, skromnosti, religioznosti i umerenosti.

Pored stepena prihvatanja pojedinih vrednosti korišćen je i stepen izraženosti vrednosnih orijentacija operacionalizovanih kao prosečni skorovi na odgovarajućim supskalama. Na osnovu ovog upitnika operacionalizovane su sledeće vrednosne orijentacije:

- **Otvorenost za promene** određena za Stimulaciju i Samousmerenost;
- **Održanje stabilnosti** određena za Sigurnost, Konformizam i Tradiciju;
- **Samoprevazilaženje** određena za Dobronamernost i Univerzalizam;
- **Samounapređenje** određeno za Postignuće i Moć.

U dosadašnjim istraživanjima vrednosnih orijentacija Hedonizam je različito tretiran. Švarc preporučuje da se isključi jer ga smatra sastavnim delom Otvorenosti za promene i Samounapređenja (Schwartz, 1996), ali pojavljuje se i kao samostalna varijabla sa gore navedene 4 orijentacije (Majstorović, 2007). U ovom radu je uključen kao samostalna varijabla.

Upitnik SVI je kreiran uzorkovanjem iz osnovnog skupa vrednosti da bi se obezbedila reprezentativnost, a broj stavki po tipu je zavisio od obima i vrste obuhvaćenih vrednosti (Schwartz, 1992). Prednost su imale vrednosti sa jasnim ciljevima, ali su uključene i vrednosti koje izražavaju više ciljeva. Upitnik sadrži 56 stavki od kojih svaka predstavlja po jednu specifičnu vrednost. Na stavke se odgovara pomoću devetostepene Likertove skale. Odgovori se kreću od -1 što označava „suprotno mojim vrednostima“, 0 što označava da je vrednost „nevažna“, 2 „važna“, 4 „veoma važna“ do 7 što označava da je indikator od presudne važnosti. Ovakvo ocenjivanje predstavlja formu kvazi-unipolarne skale koju je predložio Goruš 1970. godine (Maio, 2010). Asimetrija skale ocene odražava način na koji ljudi obično ocenjuju vrednosti (Schwartz & Bardi, 2001). S obzirom na pozitivnu valencu vrednosti nije očekivano često negativno ocenjivanje, ali je ovo važna opcija uključena za registrovanje kroskulturalnih specifičnosti (Hitlin & Piliavin, 2004). U literaturi postoji nesuglasice oko postojanja tendencije ispitanika da precenjuju važnost vrednosti jer su neke studije pokazale da je socijalna poželjnost odgovora manji problem nego što se pretpostavljalo (Nikolić, 2014; Schwartz et al., 1997, prema Maio, 2010). Dokazano je da model vrednosti poseduje kroskulturalnu invarijantnost, kao i da supskale poseduju zadovoljavajuće metrijske karakteristike (Oishi et al., 1998; Schwartz, 1994; Schwartz & Bardi, 2001; Schwartz & Sagiv, 1995). Niže pouzdanosti na pojedinim skalama sa malim brojem stavki su prihvatljive (Ferić, 2007). Na inostranim istraživanjima Krombahovi alfa koeficijenti pouzdanosti se kreću od 0,62 za hedonizam do 0,86 za univerzalizam, a poređenjem sa rezultatima drugih upitnika vrednosti utvrđena je konvergentna i diskriminantna validnost čime je dodatno potvrđena teorija o cirkumpleks strukturi (Oishi, et al., 1998). Na hrvatskoj verziji ovog upitnika koji se metodološki razlikuje od upitnika primenjenog u ovom istraživanju utvrđene Krombahove alfe za pojedine tipove vrednosti se kreću od 0,57 za hedonizam do 0,78 za univerzalizam (Ferić, 2007). U ovom radu se kreću od 0,48 za sigurnost do 0,81 za stimulaciju (tabela 9). Metodološki problemi Švarcovih upitnika proizlaze iz nerazumljivosti apstraktno formulisanih vrednosti i korišćenja akademskog diskursa, nedostatka konteksta i prvobitne zasnovanosti na američkom sistemu vrednosti (Hitlin & Piliavin, 2004). Još uvek se sumnja u kroskulturalnu istoznačnost vrednosti iz upitnika (Maio, 2010) jer se ispostavilo da kontekst utiče na značenje i u okviru iste kulture (Kuzmanović & Petrović, 2008; Seligman & Katz, 1996, prema Maio, 2010). Osobe koje imaju nedovoljno izgrađen self koncept teže izveštavaju o sopstvenim vrednostima, ali ih postaju svesni kad ih obrazlažu ili preispituju mada ih tada po potrebi i menjaju (Rohan, 2000).

Upitnik za predviđanje donošenje odluke o migraciji (TPP-E; Batić i Majstorović, 2012) je namenjen operacionalizaciji koncepata iz TPP prilagođen emigraciji, a kreiran je za potrebe ovog istraživanja prema preporukama za konstrukciju upitnika samog autora modela (Ajzen, 1991). Upitnik je sastavljen od supskala namenjenih merenju: stava prema emigraciji (bihejvioralnih uverenja o posledicama ponašanja i evaluacije posledica), stepena izraženosti subjektivnih normi (normativnih uverenja i motivacije da se postupi u skladu sa mišljenjem važnog drugog), stepena izraženosti percipirane bihejvioralne kontrole (uverenja o mogućnosti javljanja prepreke i ocena sopstvene sposobnosti da se može savladati prepreka) i namere da se emigrira. Na sve supskale se odgovara pomoću petostepenih Likertovih skala.

Za indirektno merenje stava su predviđene supkala sačinjena od bihejvioralnih uverenja o posledicama migracija i supskala za evaluaciju poželjnosti tih posledica. Obe su sastavljene od 10 međusobno komplementarnih stavki. Od ispitanika je u skladu sa TPP metodologijom traženo da iznesu svoju ocenu uverenja u pogledu ponašanja i očekivanjima o posledicama u formi „Čineći X je verovatno je da će doći do posledice Y", a da njima komplementarne evaluacije budu u formi „Želim da dođe do posledice Y" (Francis et al., 2004). Na kraju je formirana kompozitna suma proizvoda uverenja na kojima su zasnovani i njima pripisanih evaluacija (Ajzen & Fishbein, 2008). Za formiranje supskale uverenja korišćena su najfrekventnija uverenja prikupljena pilot studijom sadržaja komentara čitalaca na članak o „odlivu mozgova" objavljenom u Blicu. Pretpostavlja se da ljudi mogu imati različita uverenja o posledicama ponašanja, ali se smatra da samo mali broj njih i to visoko zasićenih utiču na stav (Ajzen & Fishbein, 2008). Problematičan aspekt konstrukcije ove mere je da postizanje sadržinske valjanosti zavisi od kompleksnosti ponašanja, dužine upitnika, kvaliteta prikupljenih informacija što dalje uslovljava variranja u rezultatima studija. Skala za merenje izraženosti subjektivnih normi je sačinjena od supskale normativnih uverenja i supskale za ocenu motivacije da se postupi u skladu sa mišljenjem važnog drugog i svaka od njih je sačinjena od 7 stavki. Međutim, prilikom konstrukcije potkrala se greška jer 2 stavke nisu bile međusobno komplementarne pa su supskale svedene na po pet stavki. Skala za merenje stepena izraženosti PBK sačinjena je od supskale za merenje uverenja o mogućnosti javljanja prepreke i komplementarne supskale za ocenu sopstvene sposobnosti da se može savladati prepreka. Svaka od njih je imala po 14 stavki. Operacionalizacija PBK se bazirala na indirektnim pitanjima kojima je traženo da se ispitanici izjasne o tome da li očekuju određenu prepreku i da li se mogu nositi sa njima. Ajzen (2002) preporučuje da se

odaberu stavke koje obuhvataju samoefikasnost i kontrolabilnost tako da bude omogućeno određivanje jedne mere percipirane bihejvioralne kontrole i posebnih mera za svaki od faktora. U ovoj studiji je sopstvena efikasnost koja treba da bude u formi „*Siguran sam da mogu izvršiti ponašanje*“ ocenjivana odgovaranjem da li mogu prevazići prepreku, a kontrolabilnost nad ponašanjem koja treba da bude u formi „*Ponašanje zahteva da se bude sposoban*“ pitanjima da li očekuju izvesnu prepreku. U istraživanjima se pokazalo da faktori samoefikasnost i kontrolabilnost mogu poslužiti za formiranje PBK kao koncepta drugog reda i da se za njih utvrđuje diskriminativna i ponekad konvergentna validnost. Konvergentna validnost je dokazivana kroz preklapanje faktora, zauzimanje kosouglih solucija i podatkom da su skale kombinovane od stavki za merenje samoefikasnosti i kontrolabilnosti pouzdane (Ajzen, 2002). U prethodnim istraživanjima se pokazalo da je ova skala jako osetljiva na nepažljiv izbor stavki (Ajzen, 2002). Skala za merenje namere da se emigrira je sačinjena od 5 stavki. Za operacionalizaciju namere i ponašanja potrebno je da se jasno definišu po principu da odgovara na pitanja „šta?“, „kome?“, „gde?“ i „kada?“ koja određuju koje ponašanje (eng. Action), koja je ciljna grupa (eng. Target), u kom kontekstu (eng. Context) i kada se ponašanje planira (eng. Time) za šta se na engleskom koristi akronim TACT (Francis et al., 2004).

Upitnik je imao 2 verzije za emigrante i neemigrante čime je omogućena operacionalizacija ponašanja. Emigranti su se izjašnjavali za period pre emigracije, a rezidenti za budući period. Iako se za indirektne mere ne očekuje visoka pouzdanost jer ljudi imaju uverenja različite valencu u vezi ponašanja koja deluju suptraktivno i nekonzistentne stavke mogu doprineti značajnom informacijom (Ajzen, 2002), pouzdanost supskala je bila zadovoljavajuća. Sve supskale su imale pouzdanosti iznad 0,8 osim supskale za merenje subjektivnih normi (tabela 9). Pouzdanost je računata za odgovarajuće proizvode jer se njihovom sumom određuje skor na pojedinoj varijabli. Kritička analiza statističkih problema koje izaziva ponderisanje prilikom operacionalizacije latentnih varijabli stava, socijalne norme i percipirane bihejvioralne kontrole zaključena je preporukom da u zavisnosti od konceptualnog razumevanja pojmova jedan bude unipolaran, a drugi bipolaran čime se obezbeđuje da ukupan skor ovih proizvoda predstavlja intenzitet i smer ili valencu (Francis et al., 2004). Za stav je određeno da uverenja budu unipolarna, a poželjnost ishoda bipolarna, za socijalne norme da normativna uverenja budu bipolarna, a motivacija da se postupi u skladu sa pritiskom važnih osoba bipolarna i za percipiranu bihejvioralnu kontrolu da snagu

kontrolnih uverenja da budu unipolarna, a moć kontrolnih uverenja bipolarna (Francis et al., 2004). U skladu s ovim preporukama izvršena je korekcija odgovora ispitanika.

Sociopsihološki prediktori namere i ponašanja iz teorije planiranog ponašanja (Ajzen, 1991) su operacionalizovane korišćenjem Upitnika za predviđanje donošenje odluke o migraciji (TPP-E upitnik, Batić i Majstorović, 2011). U ovom istraživanju su među prediktore uključene sledeće dimenzije:

- **Stav prema emigraciji** predstavlja sveukupan odnos pojedinca prema vršenju ponašanja koji bi odveli u emigraciju. Operacionalizovan je kao suma uverenja o posledicama migracije ponderisanih sa evaluacijama tih posledica.
- **Subjektivne norme** se definišu kao percepcija pojedinca o tome da li važne osobe misle da treba emigrirati u interakciji sa motivacijom da se uradi nešto što je u skladu sa željama drugih osoba. Operacionalizovan je kao suma uverenja o mišljenjima važnih drugih ponderisanih sa prihvatanjem uticaja te osobe.
- **Percipirana bihejvioralna kontrola** ponašanja predstavlja stepen do kog osoba ima osećanje kontrole nad situacionim i internalnim faktorima, uključujući i uverenost u svoju sposobnost da emigrira. Određen je kao suma očekivanih prepreka ponderisana sa ocenom koliko bi njima to moglo smetati.

Iz TPP modela su kao kriterijumske varijable u istraživanju korišćenje namera da se emigrira i emigrantski status (da li je osoba emigrant ili nije) kao operacionalizacija ponašanja. Statusu emigrant odgovara izvršeno ponašanje. **Namera da se emigrira** je predstavljena kao kognitivna reprezentacija spremnosti osobe da se ponaša na određeni način i smatra se za neposrednog prethodnika ponašanju. Operacionalizovan je korišćenjem TPP-E upitnika (Batić i Majstorović, 2012).

Upitnik za ocenu faktora privlačenja i odbijanja (FPIO upitnik, Batić i Majstorović, 2012) je namenjen operacionalizaciji determinanti migracije koje pripadaju mezonivou, a kreiran je za potrebe ovog istraživanja. Upitnik je sastavljen od supskala namenjenih merenju ekonomskog statusa, važnosti socijalnih veza i oceni kvaliteta životnih uslova u Srbiji i inostranstvu. Na sve supskale se odgovara pomoću petostepenih Likertovih skala. **Ekonomski status** je operacionalizovan preko tri indikatora: samoprocene sopstvenog ekonomskog položaja, samoprocene sopstvene ekonomske perspektive i ocene sopstvenog profesionalnog uspeha. **Važnost socijalnih veza u domovini** je takođe operacionalizovan

preko 3 indikatora kojima se tražila samoprocena važnosti održavanja veza sa rođacima i prijateljima u domovini.

Opšti upitnik za određivanje sociodemografskih i profesionalnih svojstava je sadržao niz pitanja potrebnih za opis strukture uzorka. U ovom istraživanju su korišćene sledeće sociodemografske i profesionalne karakteristike: rod, bračno stanje i nivo obrazovanja, profesija, radni status i zaposlenost u skladu s obrazovanjem. Za opis emigranata su korišćeni i podaci o dužini boravka u inostranstvu, kontinent destincije i stepen poznavanja jezika destinacije.

Profesija ili zanimanje je definisano preko posla kao skup zadataka i obaveza koje treba da obavi zaposleni pri čemu veštine za obavljanje posla mogu biti stečene kroz edukaciju ili trening na poslu (Manual, 1995). Za klasifikaciju zanimanja korišćena je Međunarodna standardna klasifikacija obrazovanja (ISCED) koja prepoznaje sledeće oblasti tercijarnog obrazovanja: pedagoške nauke i edukacija vaspitačkog i nastavnog osoblja, humanističke nauke i umetnost, socijalne nauke, poslovanje (biznis) i pravo, nauka, inženjering, proizvodnja i izgradnja, poljoprivreda, zdravlje i blagostanje i usluge (UNESCO, 2012). Ova klasifikacija detaljno je predstavljena u Prilogu 1. Ona se učinila podesnijom i detaljnijom od klasifikacija ISCO-08 i Priručnika iz Kanbere (tabela 8).

Tabela 10. Pregled podela stručnih oblasti po međunarodnim klasifikacijama obrazovanja

ISCED	**ISCO-08**	**Canberra Manual**
nauka	informaciona i komunikaciona tehnologija	prirodne nauke
inženjering, proizvodnja i izgradnja	konstrukcija	inženjerstvo i tehnologija
poljoprivreda	poljoprivreda	poljoprivredne nauke
zdravlje i blagostanje	zdravlje	medicinske nauke
usluge	turizam	druge oblasti
humanističke nauke i umetnost socijalne nauke, poslovanje i pravo		humanističke nauke društvene nauke
pedagoške nauke i edukacija vaspitačkog i nastavnog osoblja	edukacija	

Za emigrante su korišćeni podaci o kontinentu gde se destinacija nalazi, dužina boravka u inostranstvu izražena u godinama i stepen poznavanja jezika nove sredine. Stepen poznavanja jezika nove sredine je operacionalizovan kao šestostepena skala samoprocene vlastitog znanja, sistem ocenjivanja je usvojen u Evropskoj uniji na predlog Evropskog saveta u okviru publikacije Zajedničkog evropskog okvira za žive jezike (engl. Common European

Framework of Reference for Languages: learning, teaching, assessment). Prema smernicama iz ovog dokumenta postoje sledeći stepeni: bazični govornik sa podfazama početnički (A1) i osnovni nivo (A2), zatim napredni stepen sa podfazama prednapredni nivo (B1) i napredni nivo (B2), i samostalni stepen sa podfazama samostalni nivo (C1) i nivo vladanja jezikom (C2).

2.5. Statistička obrada podataka

Za statističku obradu podataka korišćeni su statistički programski paketi SPSS 20.0, Statistica 7 i R. U pilot fazi istraživanja je primenjena faktorska analiza sa ciljem konstruisanje skala i provere njihove faktorske validnosti. U glavnom istraživanju je sa istim ciljem korišćena konfirmatorna faktorska analiza. Za procenu pouzdanosti primenjenih instrumenata je korišćena Krombahova alfa. Za opis uzorka i prikaz podataka korišćena je deskriptivna statistika (aritmetička sredina, standardna devijacija, minimum, maksimum, zakrivljenost i spljoštenost). U obradi podataka korišćena je inferencijalna statistika (Pirsonova korelacija, Pirsonov hi kvadrat, t-test za nezavisne uzorke) kao i multivarijatne procedure - kanonička korelaciona analiza, kanonička diskriminativna analiza i modelovanje pomoću strukturnih jednačina (eng. Structural equation modelling-SEM) u cilju analize validnosti instrumenata, povezanosti između istraživanih konstrukata i mogućnosti modeliranja značaja merenih prediktora za donošenje odluke o emigraciji i njeno sprovođenje. U okviru analize podataka korišćene su pored eksplorativnih i konfirmatorne strategije i metode zaključivanja u cilju pribavljanja dokaza o invarijantnosti strukturnih odnosa između faktora važnih za donošenje odluka o migraciji kod različitih tipova selfa i različitog migrantskog statusa. Za validaciju koncepata motivacije i vrednosti provereno je u kojoj meri korelacije među varijablama prate predviđeni složaj veza. Za regulaciju je predviđeno formiranje simpleks veza, a za vrednosti cirkumpleks.

Prilikom analize veza među varijablama korišćena je dvofazna strategija (Byrne, 2010; Kline, 2005). U prvoj fazi je korišćena konfirmatorna faktorska analiza za proveru mernog modela, a u drugoj su primenjene SR metode u cilju provere kauzalnih veza. U skladu s uputstvima navedenih autora za supskale koje su imale veći broj stavki su formirane indikatorske varijable uprosečavanjem nekoliko stavki. Konfirmatorne faktorske analize su izvršene korišćenjem robusnog metoda maksimalne verodostojnosti uz Satora-Bentlerovu korekciju pomoću programa „lavaan“ (Rosseel, 2012). Cilj konfirmatorne faktorske analize bilo je da se testira hipotetski model i proveri robusna faktorska tj. konstruktna validnost

instrumenata (Mallett et al., 2007; Kline, 2005). Značajna faktorska opterećenja su bila indikator konvergentne valjanosti, a diskriminativna valjanost je utvrđena kroz pregled međufaktorskih korelacija (Kline, 2005). Nisu pretpostavljena krosopterećenja, a svi faktori su mogli slobodno da korelišu. Prilikom ocene fita polazilo se od ocene opštih indeksa podesnosti, a zatim su u cilju procene podesnosti pojedinih segmenata pregledani standardizovana faktorska opterećenja, standardizovani reziduali i modifikacijski indeksi. U obe faze korišćeni su sledeći indeksi fita: hi kvadrat, Satora-Bentlerov skalirani hi kvadrat, CFI, AIC, RMSEA i SRMR ili WRMR (drugi u analizama zasnovanim na DWLS metodi), a u njihovom izboru su kombinovane preporuke više autora (Hu & Bentler, 1999; Jackson, Gillaspy, & Purc-Stephenson, 2009). Brojni istraživači prikazuju više indeksa prateći preporuke prethodnih autora, a najrasprostanjenija je Bentlerova dvoindeksna strategija prezentovanja. Ispostavilo se da se najmanje grešaka tipa I i II u evaluaciji fita modela javlja kada je vrednost CFI veća od 0,96, a SRMR manja od 0,09. Takođe se kao uspešna u izbegavanju grešaka oba tipa ispostavila kombinacija pravila RMSEA manja od 0,06 i SRMR manja od 0,09. U konfirmatornim analizama je korišćen Satora-Bentlerov skalirani hi kvadrat koji je pogodan za podatke koji odstupaju od normalne raspodele i manje uzorke. Ovaj pokazatelj reskalira vrednost hi kvadrata određenog metodom maksimalne verodostojnosti u zavisnosti od stepena spljoštenosti (Rosseel, 2012). Između hi kvadrata i Satora-Bentlerovog skaliranog hi kvadrata prednost je data potonjem zbog nezadovoljenosti uslova primene metoda maksimalne verodostojnosti, pre svega uslova o višedimenzionalnoj raspodeli manifestnih varijabli, a pored toga i zbog veličine uzorka (Curran, West, & Finch, 1996). S obzirom da je u pitanju mali uzorak, naročito kad se sagledava po grupama, kritična vrednost za CFI je bila 0.90 (Kline, 2005; Mallett et al., 2007; Curran et al., 1995). Za AIC nema kritičnih vrednosti, ali se model sa najmanjim AIC smatra za najpoželjniji jer favorizuje štedljivije modele u smislu broja parametara, a ne i ispitanika (Byrne, 2010). CFI (komparativni indeks fita) predstavlja meru sličnu kvadriranom koeficijentu višestruke korelacije tj. predstavlja meru objašnjene varijanse (Kline, 2005). CFI treba biti preko 0,95 za dobar fit, i u opsegu od 0,90 do 0,95 za prihvatljiv fit (Hu & Bentler, 1999). RMSEA (koren iz prosečne kvadrirane greške aproksimacije) treba biti ispod 0,06 za dobar fit, u opsegu od 0,07 do 0,08 za prihvatljiv fit, u opsegu od 0,08 do 0,10 za marginalni fit, a preko 0,10 se smatra pokazateljem lošeg fita. SRMR (standardizovani koren iz prosečnih kvadriranih reziduala) se tumači na isti način kao i RMSEA. Visina regresionih koeficijenata je interpretirana prema Koenovim preporukama (Kline, 2005) pa su koeficijenti od 0.10 do 0.30 ocenjeni kao mali efekat, od 0.30 do 0.50 kao umeren efekat, veći od .50 kao veliki efekat.

Standardizovani reziduali su smatrani za značajne ako su po apsolutnoj vrednosti bili veći od 2,57, nestandardizovani ako su veći od 0,10, a modifikacijski indeksi veći od 10 su smatrani za odstupanja od modela (Byrne, 2010). Modifikacijski indeksi ocenjuju pad χ^2 ako se jedno ograničenje ukine i ponovno oceni model (Li & Harmer, 1996).

S obzirom da su u istraživanju učestvovale 2 grupe na novokonstruisanim instrumentima primenjena je višegrupna konfirmatorna faktorska analiza za proveru invarijantnosti mernih modela u obe grupe pre primene SEM. Testiranjem invarijantnosti mernih modela korišćenjem višegrupne konfirmatorne faktorske analize proverava se da li ispitanici sa istim stepenom izraženosti latentnog konstrukta imaju i isti očekivani sirovi skor na meri (Hirschfeld & von Brachel, 2014). Ovo svojstvo omogućava da se razlike u skoru pripišu razlikama u izraženosti latentnog konstrukta. Višegrupna analiza strukturalnih jednačina je korišćena i za proveru jednakosti faktorske ili kauzalne strukture veza među konceptima (Byrne, 2010). Za koncipiranje postupka testiranja višegrupne invarijantnosti korišćena su uputstva iz prethodnih radova (Byrne, 2010; Hirschfeld & von Brachel, 2014). U prvom koraku provereno je važenje **osnovnog modela** za svaku grupu ponaosob. U slučaju problema model je podešavan tako da bude optimalno prilagođen podacima. Zatim je testiran konfiguralni model kojim je provereno u kom stepenu je broj faktora i obrazac njihove strukture sličan po grupama. **Konfiguralna invarijantnost** označava jednakost grupa po broju faktora i sličnih složaja u visini faktorskih opterećenja, tj. da faktori utiču na određene stavke. Utvrđuje se ako osnovni model ima odgovarajući fit i značajna ista opterećenja po grupama (Hirschfeld & von Brachel, 2014). Potom je proverena **merna invarijantnost** tj. jednakost faktorskih opterećenja po grupama. Ovu vrstu invarijantnosti zovu i slaba invarijantnost, a omogućuje poređenje između latentnih varijabli po grupama (Hirschfeld & von Brachel, 2014). Utvrđuje se ako mere fita nisu značajno lošije od osnovnog tj. konfiguralnog modela. Naposletku je proverena **strukturalna invarijantnost** tj. u kojoj meri su strukturalne komponente (kovarijanse i varijanse latentnih faktora) izjednačene po grupama.[23] Za poređenje modela je korišćena razlika u CFI koja je danas najprošireniji i najbolje podržan kriterijum za određivanje invarijantnosti modela (Byrne, 2010; Hirschfeld & von Brachel, 2014). Smatra se da nije značajno opadanje fita modela ako je manji od 0.01. Za poređenje regresionih koeficijenata i faktorskih opterećenja po grupama korišćeni su

[23] U okviru modelovanja strukturalnih jednačina merna invarijantnost se različito definiše počevši od konfiguralne, slabe, jake i striktne (Hirschfeld & von Brachel, 2014).Snažna invarijantnost- izjednačeni i opterećenja i intercepti nema sistematske pristrasnosti u odgovorima, potreban za poređenje aritmetičkih sredina. Utvrđuje se ako je fit prihvatljiv, a nije značajno lošiji od od modela slabe invarijantnosti. Striktna izjednačene i rezidualne varijanse još jači dokaz za mogućnost poređenja arimetičkih sredina

nestandardizovani koeficijenti jer su standardizovani koeficijenti određeni i varijansom koja može da varira po grupama (Kline, 2005).

U SR tipu strukturalnog modelovanja korišćenom za proveru kauzalnih veza među varijablama korišćen je metod dijagonalno ponderisanih najmanjih kvadrata tj. DWLS (eng. diagonally weighted least squares). DWLS predstavlja modifikaciju WLS pristupa (poznatog i kao ADF) prilagođenog za kategorijalne varijable koje za posledicu imaju narušavanje uslova da varijable budu normalno distribuirane. U DWLS metodi se na osnovu WLS ocena polihoričkih korelacija formiraju asimptotske kovarijansne matrice (Muthén, 1993). DWLS postiže bolje statističke ocene naročito na manjim uzorcima nego WLS (Rhemtulla, Brosseau-Laird, & Savalei, 2012). S obzirom da je zavisna varijabla „ponašanje“ kategorijalna varijabla, nije bilo moguće koristiti metod maksimalne verodostojnosti. Rezultati prethodnih istraživanja, mahom simulacionih studija, pokazuju da ocene parametara dobijene standardnom ML metodom potcenjuju stvarne vrednosti kada varijable imaju manji broj kategorija ili nemaju normalnu raspodelu dok su WLS i DWLS ocene parametara manje pristrasne (Finney & DiStefano, 2006). Na modele sa kategorijalnim zavisnim varijablama „lavaan“ automatski koristi WLSMV ocenjivač tj. DWLS za ocenu parametara i praćen je robusno određenim standardnim greškama. U analizi se koristi višefazno ocenjivanje parametara korišćenjem polihoričkih korelacija kao inputa u asimptotsku kovarijansnu matricu koja se koristi za ponderisanje u WLS oceni. Metod se zasniva na ideji da kategorijalne varijable u pozadini imaju kontinuiranu raspodelu koja se ocenjuje polihoričkim korelacijama korigovanim za gubitak informacije u Pirsonovoj korelaciji zbog kategorizacije kontinuiranih varijabli.

2.5.1. Specifične veze među varijablama

U ovom radu korišćeni su koncepti koje karakteriše specifičan složaj veza među dimenzijama. Vrednosti formiraju cirkumpleks strukturu veza, a vrste motivacijske regulacije simpleks složaj veza. Gutman (Guttman, 1954) je prepoznao da pored opštih faktora (eng. common factors) postoje i faktori među kojima se može formirati redosled (eng. order factors) i za njihovu analizu uvodi pojam „radeks“ (slika 13). Radeks je skraćenica za radijalno širenje složenosti, a predstavlja organizacijski složaj varijabli po stepenu složenosti (simpleks) i vrsti sadržaja (cirkumpleks).

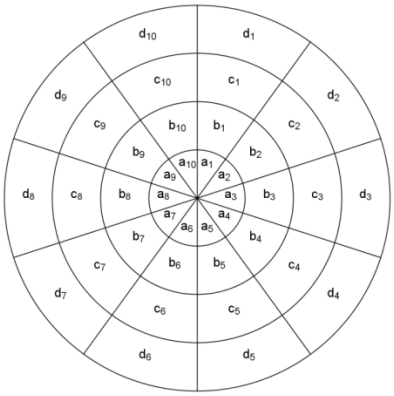

Slika 13. Shematski dijagram sa prikazom radeks strukture

Pojam „simpleks“ predstavlja osobinu sistema varijabli da nivo opštosti zavisi od udaljenosti od centra ili početka (najopštijeg konstrukta). Pojam „cirkumpleks“ određuje osobinu sistema da se koncepti istog nivoa opštosti, a različitog sadržaja mogu geometrijski modelovati u obliku kruga i pozicionirati u skladu s njihovom međusobnom sličnošću operacionalizovanom preko korelacije (Guttman, 1954).

2.5.2. Simpleks analiza za vrste motivacijske regulacije

Simpleks koncept je izveden iz Gutmanove radeks teorije, a podesan je za teorijske modele u kojima se među korelisanim konstruktima javljaju uređene veze po složenosti ili sličnosti među korelisanim konstruktima (Cureton & D'Agostino, 1983; Ryan & Connel, 1989). Kada postoji simpleks složaj veza među varijablama, korelacije među varijablama su pozitivne i jače veze među susednim varijablama po nivou složenosti, a opadaju udaljavajući se od glavne dijagonale (Cureton & D'Agostino, 1983). Zbir po kolonama korelacione matrice se povećava ka sredini, a smanjuje prema krajevima kada su varijable koje formiraju simpleks pravilno poređane (Guttman, 1954). Za primenu simpleks analize potrebno je da koncept sadrži bar pet varijabli, a ukoliko ovaj zahtev nije zadovoljen koristi se kvazi-simpleks analiza i jednostavniji matematički model (Guttman, 1954). Simpleks analizom se proverava u kojoj meri korelaciona matrica varijabli poređanih prema složenosti odgovara tj. „fituje“ simpleks modelu (Cureton & D'Agostino, 1983). Pokazalo se da se simpleks struktura uspešno statistički testira modeliranjem strukturalnih jednačina (Li & Harmer, 1996). Prednost ovog pristupa je mogućnost specifikacije simpleks strukture na a priori nivou i primene analize staza kao i isključivanja greške merenja Dok su analize zasnovane na korelacionoj matrici podložne grešci merenja, SEM prevodi simpleks strukturu u testiranje formalnog modela u kojem se teorijska struktura nameće na opažene podatke dozvoljavajući i

valjane zaključke o SDT. Simpleks analiza je podesnija od faktorske analize jer se njom zadržava integritet pojedinih varijabli, iskazuje njihova međusobna korelacija, omogućuje uvid u položaj na dimenziji autonomije koja ih razdvaja, a ne rezultuje suprotstavljanjem krajnjih varijabli i ignorisanjem varijabli iz srednjeg dela kontinuuma (Ryan & Connel, 1989). Simpleks analiza služi za utvrđivanje strukture veza između uzastopnih pokušaja u studiji učenja ili merenja u studiji razvoja, a koristi se i za analizu relacija između pojedinih vrsta regulacije definisanih u SDT teoriji.

2.5.3. Cirkumpleks analiza za validaciju Švarcovog modela vrednosti

Cirkumpleks modeli služe mapiranju varijabli dimenzionalnog karaktera koje u osnovi čine rasplinuti skupovi prototipova karakteristika u kojima je članstvo kontinuiranog, a ne diskretnog karaktera. Pojam „cirkumpleks“ je u psihologiju uveo Gutman (Guttman, 1954) sa ciljem da definiše strukturu intelektualnih sposobnosti. Cirkumpleks struktura se javlja kada koeficijenti dijagonalno raspoređeni ispod (ili iznad) glavne dijagonale u matrici korelacija teže da budu jednaki, smanjujući se pa povećavajući sa udaljavanjem od glavne dijagonale. Ovakva struktura pretpostavlja da su varijable na jednakoj udaljenosti od centra kruga (ekvidistantne) i ravnomerno raspoređene po kružnici. Ravnomerni raspored proizlazi iz podjednakog zbira korelacija po kolonama korelacione matrice i uglova pripisanih prototipovima. Nejednaka varijansa ili neravnomerni raspored po kružnici zahteva primenu manje strogog kvazi-cirkumpleks modela prema kom se najveće korelacije nalaze na dijagonali i u gornjem desnom i donjem levom uglu matrice interkorelacija varijabli. Kvazi-cirkumpleks model više odgovara stvarnosti, jer idealizovanom cirkumpleks modelu dodaje grešku čija prisutnost je gotovo izvesna zbog grešaka merenja. Kvazi-cirkumpleks model sa nejednakim razmacima među varijablama je koncipirao Gutman (Guttman. 1954). Kod kvazi-cirkumpleks modela nema ograničenja jednakosti ugla kružnog isečka i jednakosti varijansi varijabli što ga čini sličnijim Braunovom kvazi-cirkumpleks modelu (Browne, 1992). Ovaj model je najmanje restriktivan, a koristi se kada se određuje u kojoj meri kružni model odgovara bilo kom skupu varijabli. Pogodan je za varijable sa nejednakom varijansom ili kada je redosled varijabli u modelu nepoznat (Browne, 1992). Primenljiv je na složene konstrukte i longitudinalne podatke, a koristi se u mapiranju strukture vrednosti, intelektualnih sposobnosti, interpersonalnog ponašanja, osobina ličnosti, emocija, profesionalnih interesovanja, percepcija boja i psihopatologije.

Evaluacija cirkumpleks strukture se može vršiti sledećim pristupima: multidimenzionalno skaliranje, faktorska analiza, konfirmatorni pristup oceni cirkumpleks modela, vizuelni pregled i statistički testovi. Konfirmatorni pristup oceni cirkumpleks modela se sve češće koristi jer daje pokazatelje podesnosti modela (indekse fita) za podatke i omogućava generalizaciju podataka. Analize se uglavnom vrše na korelacionim matricama, ali moguće je ispitivati i nesimetrične matrice. Ukoliko se kao osnov analiza koriste nesimetrične matrice frekvencija za evaluaciju modela se koriste randomizacijski pristup, analiza korespodencije i konfirmatorni pristup korišćenjem loglinearne analize. U dosadašnjim istraživanjima su za testiranje cirkumpleks strukture vrednosti najviše korišćeni multidimenzionalno skaliranje i faktorska analiza koje nisu u mogućnosti da daju brojčanu i statističku ocenu prikladnosti modela pa se konačan zaključak stvarao na osnovu subjektivne vizuelne inspekcije grafika. Međutim, ispostavilo se da je za kvantitativnu proveru cirkularnog sklopa moguće koristiti i konfirmatornu faktorsku analizu (Schwartz & Boehnke, 2004; Saris, Knoppen, & Schwartz, 2013) iako ona ponekad teško razdvaja vrednosne tipove (Davidov, Schmidt, & Schwartz, 2008). Uklapanje pretpostavljenog cirkularnog modela i korelacione matrice u većoj meri kontrolišu grešku. Pored toga, ovaj pristup omogućuje uopštavanje specifikovanog modela i varijanse na populaciju. Deo specifikacije je i izbor vrste cirkularnog modela tj. stepena restrikcija i to treba učiniti u skladu s teorijom i prethodnim istraživanjima jer od toga u velikoj meri zavise rezultati. Modelovanje strukturalnih jednačina (SEM) se primenjuje na korelacione matrice radi ispitivanja postojanja cirkumpleks modela.

U ovom radu je za proveru postojanja cirkularnog modela korišćen program CIRCUM (Browne, 1992). Ovaj program omogućava proveru različitih cirkumpleks modela, od najmanje restriktivnog kvazi-cirkumpleks pristupa do strogog cirkularnog modela. Procedura analize se zasniva na međusobnom poređenju odnosa među varijablama, osim ako nije pretpostavljeno da su jednake. Pretpostavlja se da su korelacije među susednim varijablama više nego korelacije od sledećih u krugu i tako redom. Prednost ovog pristupa je jednostavnost i primenljivost, mala zahtevnost u pogledu ispunjenosti pretpostavki i mogućnost korišćenja na bilo kojoj matrici sličnosti. Pored ovog metoda korišćeni su metode vizuelnog pregleda korelacione matrice prostim okom („eyeball“ kriterijum) i grafički predstavljenih faktorskih skorova. Vizuelnim pregledom korelacione matrice prostim okom se proverava postojanje tendencije rasta pa opadanja kad se ide od dijagonale ka uglovima (gornji-desno i donji-levo). Ovaj metod omogućava intuitivno zaključivanje, ali nije dovoljan

jer je neprecizan i podložan subjektivnom zaključivanju pa je upotpunjen spacijalnim analizama rasporeda faktorskih skorova. Pregled grafički predstavljenih faktorskih skorova određenih faktorskom analizom u užem smislu, metodom glavnih komponenti ili multidimenzionalnim skaliranjem je prefinjenija vrsta vizuelne inspekcije podataka. Pošto se cirkularni modeli javljaju u 2D formatu restrikcijom analize na ekstrahovanje dva faktora dobija se kružna struktura dimenzija ukoliko postoji cirkumpleks struktura. Problematično je učestalo javljanje opšteg faktora na kojem su zasićenja svih početnih varijabli pozitivna i visoka. U tom slučaju se cirkularna struktura javlja na površini definisanoj drugim i trećim faktorom. Ova analiza može biti korisna za uočavanje izmenjenih odnosa među varijablama. Opšti faktor je predmet diskusije jer nije jasno koliko je relevantan za interpretaciju podataka, ali u svakom slučaju zahteva pažnju prilikom analize. Ova vrsta analize se vrši na nerotiranim faktorima jer rotacija raspoređuje opšti faktor po ostalim faktorima.

2.5.4. Priprema podataka

Ukupno je sakupljeno 670 odgovora ispitanika na upitnik, ali nisu svi ispitanici imali visoko obrazovanje. Analiza nedostajućih podataka je otpočeta na uzorku od 636 ispitanika (362 emigranta i 274 rezidenta). Prilikom analize nedostajućih varijabli posmatran je svaki upitnik za sebe. Isključeni su ispitanici koji su imali više od 10% nedostajućih podataka po upitniku. Osim njih u skladu sa zahtevom Švarca (Schwartz, 1992) isključeni su i ispitanici koji su jednolično odgovarali na SVI stavke tj. imali više od 35 istih odgovora, ali nisu isključeni oni koji su više od 21 puta odgovorili 7 jer bi bio isključen veliki broj ispitanika, a ovo istraživanje nije toliko fokusirano na vrednosti. Ovo je dovelo da se broj ispitanika svede na 512 ispitanika, od čega je bilo 290 emigranata (56,6%). U tabeli je dat pregled procenata nedostajućih podataka po upitnicima. Upitnik SRQ-E je u potpunosti popunilo 90,4% ispitanika, EFQ je popunilo 88,5%, SVI je popunilo 78,3% i TPP 62.7%. Ocenu stanja i Srbiji je u potpunosti dalo 89,5% ispitanika.

U analizi nedostajućih podataka korišćena je opcija Metoda analize nedostajućih podataka (eng. Missing value analysis) iz SPSS. Nedostajući podaci su zamenjeni metodom maksimizacije očekivanja (EM method) koja se koristi kad je distribucija nedostajućih podataka potpuno slučajna (MCAR). Slučajna raspodela nedostajućih podataka je argumentovana rezultatima Litlovog testa prikazanim u tabeli 11. Osim stavki iz upitnika u svakoj analizi je korišćena i varijabla emigracijski status. Za nedostajuće odgovore na upitniku SVI kao dodatne kategorijalne varijable su korišćeni i bračni status i obrazovni nivo,

a na upitniku EFQ rod i nivo obrazovanja. Ove kategorijalne varijable su uvršćene da bi podaci nedostajali potpuno slučajno. Upitnici SRQ-E i EFQ su razloženi na supskale jer se ispostavilo da se podaci u celoj skali neslučajno raspoređuju.

Tabela 11. Pregled vrednosti Litlovog testa

		$\chi 2$	df	p
SRQ-E	Ekstrinzička m.	8.25	12	.77
	Introjekcija	37.18	25	.06
	Identifikacija	20.98	20	.40
	Intrinzička	10.81	23	.99
TPP		10834.67	10762	.31
SVI		4536.22	4382	.05
EFQ	Integrisani self	102.68	89	.15
	Egoinvolvirani self	64.67	56	.20
	Impersonalni self	115.01	106	.26
FPIO		851.62	849	.47

Nakon analize nedostajućih podataka prišlo se isključivanju univarijatnih autlajera. Prema kriterijumu isključivanja da apsolutna vrednost nakon standardizacije bude veća od 3,29 je trebalo isključiti 29 ispitanika (Tabachnick & Fidell, 2012). Međutim, u skladu s preporukom referenciranih autora autlajeri su detaljnije analizirani. Utvrđeno je da je samo 1 ispitanik imao autlajer rezultate na pet varijabli, 10 ispitanika je bilo autlajer na 2 varijable i ostali samo na jednoj. Nakon pregleda skater dijagrama i histograma utvrđeno je da je najbolje isključiti samo jednog ispitanika, a rezultati ispitanika koji su bili autlajeri na jednoj ili dve varijable su zamenjeni sa maksimalnim skorovima.

U cilju postizanja multivarijatne normalne raspodele isključeni su ispitanici koji su bili izraziti autlajeri na skupu varijabli iz upitnika SRQ-E i TPP-E po Mahalanobisovim distancama. Na ovaj način odstranjeno je ukupno 5 ispitanika, a u analizi su zadržani i ispitanici koji su identifikovani kao autlajeri, ali su njihove Mahalanobisove distance bile približno jednake ostalim. U preliminarnoj analizi isprobano je isključivanje svih značajnih autlajera po strožijem kriterijumu značajnosti (Kline, 2005), ali se ispostavilo da ni isključivanjem svih ispitanika kojima su Mahalanobisove distance značajne ($p<0.001$) nije postignuta multivarijatna normalna distribucija. Ovo odstupanje distribucija varijabli od normalne distribucije prepoznato je kao čest problem u psihološkim istraživanjima (Finney & DiStefano, 2006).

Tabela 12. Pregled procenata nedostajućih podataka po upitnicima

upitnik		proporcija nedostajućih podataka	frekvencija	procenat %
SRQ-E		.00	463	90.4%
		.05	38	7.4%
		.10	11	2.1%
EFQ		.00	453	88.5%
		.03	47	9.2%
		.07	11	2.1%
		.10	1	.2%
SVI		.00	401	78.3%
		.02	66	12.9%
		.04	27	5.3%
		.05	10	2.0%
		.07	6	1.2%
		.09	2	.4%
TPP		.00	321	62.7%
		.01	99	19.3%
		.03	51	10.0%
		.04	16	3.1%
		.05	12	2.3%
		.06	6	1.2%
		.08	7	1.4%
FPIO	OKŽS	.00	465	90.8%
		.08	9	1.8%
		.25	2	.4%
		1.00	36	7.0%
	OKŽI	.00	471	89.5%
		.08	11	2.1%
		.25	3	.6%
		.33	1	.2%
		1.00	40	7.6%

4. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

U ovom poglavlju će biti predstavljeni rezultati istraživanja prateći redosled postavljenih hipoteza, s izuzetkom prvog odeljka u kom će biti predstavljena validacija instrumenata. Prvi odeljak sadrži informacije o obavljenim validacijama novokonstruisanih instrumenata SRQ-E (Batić i Majstorović, 2012), TPP-E (Batić i Majstorović, 2012) i FPIO (Batić i Majstorović, 2012). Za svaki od njih je pored konfirmatorne faktorske analize proverena i merna invarijantnost za grupe emigranata i rezidenata. Pored toga je provereno da li se za SRQ-E (Batić i Majstorović, 2012) formira kvazi-simpleks složaj veza između faktora, a za Švarcov inventar vrednosti (Schwartz Value Inventory, SVI, 1992) kvazi-cirkumpleks složaj veza među tipovima vrednosti kao vid dodatne konstruktne validacije. U drugom odeljku je provereno važenje modela TPP prvo korišćenjem stavki, a onda i paketa stavki za supskale koje su imale više od 3 indikatora. U trećem odeljku je prezentovana provera strukture povezanosti motivaciono-vrednosnog sistema i dimenzija objedinjenih u model TPP. Ona je učinjena korišćenjem modelovanja strukturnih jednačina i kanoničkom korelacionom analizom. Dodatno je provereno da li stav, subjektivne norme i PBK imaju medijatorsku ulogu u prenošenju efekta vrednosti na nameru i ponašanje. U četvrtom odeljku je predstavljena provera moderatorskog efekta tipa selfa na veze između motivaciono-vrednosnog sistema i dimenzija TPP korišćenjem višegrupne analize strukturalnih jednačina. U sledećem odeljku je modelovanjem strukturalnih jednačina ispitan doprinos faktora privlačenja i odbijanja objašnjenju dimenzija objedinjenih u prošireni model TPP koji je uključivao i dimenzije motivaciono-vrednosnog sistema. Analizirano je ponovo i da li self moderiše veze u ovako proširenom modelu. U šestom poglavlju je ispitana specifičnost strukture psiholoških varijabli potencijalnih emigranata korišćenjem kanoničke diskriminativne analize. U poslednjem poglavlju je upoređen model određen strukturalnim jednačinama utvrđen na emigrantima sa modelom utvrđenim na rezidentima.

4.1 Validacija mernih instrumenata

Nizom konfirmatornih faktorskih analiza proverena je valjanost novokonstruisanih upitnika TPP-E i SRQ-E, a zatim i cirkumpleks strukture tipova vrednosti. Za SRQ-E upitnik je modelovanjem strukturalnih jednačina kao vid provere konstruktne validnosti proverena i kvazi-simpleks struktura veza među regulacijama selfa. Osim validnosti proverena je i invarijantnost novokonstruisanih upitnika na grupama emigranata i rezidenata. Zbog nezadovoljenja uslova o višedimenzionalnoj normalnoj raspodeli korišćene su metode

otporne na odstupanje od normalne raspodele. Analiza je izvršena korišćenjem metoda maksimalne verodostojnosti, ali su za ocenu fita korišćeni skalirani parametri zasnovani na Satora-Bentlerovom hi kvadratu, a za ocenu standardnih grešaka parametara robusne metode.

4.1.1. Validacija skale SRQ-E

Validnost skale SRQ-E (Batić i Majstorović, 2012) je proverena konfirmatornom faktorskom analizom. Skala SRQ-E je gramatički posmatrano imala 2 forme. Prvu koja se odnosila na prošlost (period pre emigracije) namenjenu emigrantima i drugu koja je pitala za ovaj sadašnji moment, a bila je namenjena rezidentima. Međutim, u istraživanju je pretpostavljeno da se one mogu smatrati za jednake jer se obe odnose na isti period u odnosu na ponašanje migracije tj. na predmigrantski period pa je u prvom koraku proverena faktorska validnost na celokupnom uzorku primenom konfirmatorne faktorske analize, a potom je analizom invarijantnosti proverena istovetnost mernog modela u oba uzorka (emigranti i rezidenti). Provereno je i postojanje simpleks složaja veza među faktorima SRQ-E u cilju potvrde konstruktne valjanosti skale i opravdanosti korišćenja indeksa relativne autonomije (RAI). Očekivano je da će dimenzije self regulacije formirati simpleks strukturu veza tako što će teorijski bliže regulacije na kontinuumu samodeterminacije biti i jače povezane.

Za proveru faktorske validnosti upitnika SRQ-E model je specifikovan na osnovu rezultata pilot studije i u okviru nje obavljene eksploratorne faktorske analize. Specifikacija modela je uključila ocenu ciljnih opterećenja, faktorskih varijansi i kovarijansi, jedinstvenih varijansi stavki (grešaka) i intercepata. Upitnik je tretiran kao nehijerarhijski model, sačinjen od 4 faktora (latentne varijable) nazvana prema supskalama - Intrinzička regulacija, Regulacija identifikovanjem, Introjektovana regulacija i Spoljna regulacija (prilog 3, slika 29). Svaki od faktora je objašnjavao po 5 stavki. Očekivano je da su faktori korelisani među sobom. U cilju određivanja skale za greške je fiksirano opterećenje na pripadajuću stavku i svaka od supskala je imala po jednu indikatorsku varijablu [24] na prvoj stavci iz supskale. Analizirane su kovarijansne matrice.

Univarijatne distribucije pojedinih varijabli su po apsolutnim pokazateljima asimetričnosti i spljoštenosti bile normalno distribuirane, ali su po relativnim pokazateljima

[24] Za indikator varijablu je faktorsko opterećenje fiksirano na 1.

odstupale. Pokazatelj višedimenzionalnog kurtozisa standardizovani Mardijin koeficijent je iznosio 33.44 što ukazuje na značajno odstupanje od normalne raspodele.

Tabela 13. Deskiptivni pokazatelji distribucija odgovora ispitanika na stavkama upitnika SRQ-E

Varijabla	**min**	**max**	**M**	**SD**	**s**	**κ**
sdtq1	1	5	2.69	1.37	0.23	-1.18
sdtq2	1	5	1.93	1.17	1.14	0.27
sdtq3	1	5	2.48	1.40	0.45	-1.12
sdtq4	1	5	1.75	1.12	1.39	0.89
sdtq5	1	5	3.56	1.41	-0.58	-0.97
sdtq6	1	5	1.53	0.92	1.7	2.01
sdtq7	1	5	3.03	1.36	-0.1	-1.2
sdtq8	0.93	5	2.94	1.46	0.02	-1.33
sdtq9	0.99	5	1.54	0.97	1.76	2.17
sdtq10	1	5	3.43	1.31	-0.56	-0.79
sdtq11	1	5	3.34	1.36	-0.39	-1.06
sdtq12	1	5	1.69	1.03	1.43	1.14
sdtq13	1	5	1.70	1.04	1.47	1.3
sdtq14	1	5	1.59	1.00	1.7	1.94
sdtq15	1	5	3.06	1.46	-0.13	-1.34
sdtq16	0.95	5	1.54	0.97	1.83	2.61
sdtq17	0.79	5	2.68	1.36	0.1	-1.3
sdtq18	1	5	3.68	1.37	-0.75	-0.67
sdtq19	1	5	1.55	0.97	1.81	2.49
sdtq20	1	5	1.68	1.01	1.32	0.71
Mardijin multivarijatni kurtozis					87.77	33.44

Legenda: s označava asimetričnost, a κ spljoštenost;minimalne vrednosti odgovora na upitniku u obliku decimalnog broja nasto je usled zamene nedostajućih vrednosti.

Pregled indeksa podesnosti proizašao iz robusne analize ukazuje na održivost četvorofaktorskog mernog modela (S-B χ^2(df=164)=456.89, p<0.01, [S-B χ^2/df]=2.79, CFI=.93, SRMR=.05, RMSEA=.06, 90% IP=.05–.07). Sve stavke su značajno povezane sa pripadajućim faktorima (Prilog 3, tabela 42). Nešto slabije veze su opažene za povezanost stavke 4 i Introjektovane regulacije (β=0.48), zatim između stavke 20 i Ekstrinzičke regulacije (β=0.55) i između stavke 18 i Regulacije identifikovanjem (β=0.56). Sve varijanse grešaka su značajne (prilog). Konvergentnu valjanost potvrđuju visina standardizovanih faktorskih opterećenja koja se kreću od umerenih do jakih (raspon .48–.87). Potvrđena je i diskriminativna validnost jer nisu opažene izrazito velike korelacije među faktorima. Diskriminativna validnost delom je narušena između intrinzičke regulacije i regulacije identifikacijom jer je između latentnih faktora određenih supskalama za njihovu operacionalizaciju opaženo najviše preklapanje (r=.68).

Tabela 14. Pregled pokazatelja fita za modele proveravane konfirmatornom faktorskom analizom

		df	S-B χ^2	p	S-B χ^2/df	AIC	CFI	SRMR	RMSEA	90% IP	
										dg	gg
	svi	164	456.89	0.00	2.79	27813.31	0.93	0.05	0.06	0.05	0.07
osnovni	Emigranti	164	306.60	0.00	1.87	16038.29	0.93	0.07	0.06	0.05	0.06
	Rezidenti	164	299.31	0.00	1.83	11579.12	0.93	0.06	0.06	0.05	0.07
konfiguralni		328	605.76	0.00	1.85	27617.41	0.93	0.06	0.06	0.05	0.07
merni		344	650.96	0.00	1.89	27631.43	0.92	0.07	0.06	0.05	0.07
strukturni		354	667.96	0.00	1.89	27631.78	0.92	0.08	0.06	0.05	0.07

Sve kovarijanse latentnih faktora i njihove varijanse su značajne (tabela 15). Povezanost među latentnim faktorima donekle indikuje postojanje kvazi-simpleks veza među faktorima dokazujući da SRQ-E meri različite, ali povezane vrste motivacije. Smanjenje jačine veza sa drugim varijablama po simpleks shemi korelacija je opaženo za intrinzičku regulaciju. Mada treba napomenuti da je korelacija Intrinzičke regulacije i Regulacije identifikacijom previse jaka i da gotovo da indikuje kolinearnost. Problem je Spoljna regulacija jer se ispostavilo da je ona više povezana sa Regulacijom pomoću identifikacije i Intrinzičkom regulacijom nego sa Introjektovanom regulacijom.

Tabela 15. Pregled ocena parametara (kovarijanse), nivoa značajnosti i objašnjene varijanse za faktore

varijabla x	varijabla y	c_{xy}	r	z	p	varijanse	s^2	z	p
Intrinzička regulacija	Regulacija identifikacijom	0.74	0.68	11.71	0	Intrinzička regulacija	1	10.88	0
	Introjektovana regulacija	0.22	0.40	6.74	0	Regulacija identifikacijom	1.18	12.80	0
	Spoljna regulacija	0.26	0.36	6.28	0	Introjektovana regulacija	0.29	4.82	0
Regulacija identifikacijom	Introjektovana regulacija	0.17	0.29	5.49	0	Spoljna regulacija	0.52	6.32	0
	Spoljna regulacija	0.18	0.23	4.46	0				
Introjektovana regulacija	Spoljna regulacija	0.31	0.80	6.34	0				

U cilju provere mogućnosti poboljšanja modela bez narušavanja teorijskih pretpostavki SRQ-E pregledani su modifikacioni indeksi i standardizovani reziduali (Prilog 3, tabele 43-44). Od mogućih 190 bilo je 24 značajna standardizovana reziduala ($|z_{rez}|>2.57$; Jöreskog & Sörbom, 1993, prema Byrne, 2010). Koristeći oba kriterijuma ustanovljeno je da su problematične stavke 2, 5, 7, 8 i 18. Suštinski problem je u tome što one imaju i značajne krosstrukturne povezanosti što ukazuje na problem diskriminativne validnosti. Više značajnih standardizovanih reziduala i jasni složaji su opaženi za stavke 2 i 18. Stavka 2 "*Emigrirao/la*

sam jer su svi govorili da ovo nije sredina za mene." koja pripada supskali za merenje spoljne regulacije, a po modifikacijskom indeksu i standardizovanim rezidualima ima visoke kroskorelacije sa stavkama i faktorom za merenje intrinzičke regulacije. Stavka 18 "*Emigrirao/la sam jer sam očekivao/la da ću biti uspešniji/a negde drugde.*" koja pripada supskali za merenje regulacije identifikacijom po modifikacijskom indeksu i standardizovanim rezidualima pripada i supskali za merenje ekstrinzičke regulacije. Analiza indeksa modifikacije ukazala je da stavka 10 "*Emigrirao/la sam jer mi se činilo da će to biti ispunjavajuće iskustvo.*" koja pripada i supskali za merenje intrinzičke regulacije po indeksima modifikacije treba da pripada i supskali regulacije identifikacijom, a druga stavka 18 je bila uključena u supskalu za merenje identifikovane regulacije, a modifikacijskim indeksima treba da bude u sklopu supskale za merenje ekstrinzičke regulacije. Međutim, ovakve promene nisu učinjene jer nisu u skladu sa teorijskom osnovom ove skale, a ne bi ni dovele do značajnog poboljšanja fita. Stavka 18 imala je značajne reziduale sa svim stavkama iz supskale za operacionalizaciju ekstrinzičke regulacije i dve sa stavkama za operacionalizaciju regulacije introjekcijom.

U cilju provere invarijatnosti upitnika primenjena je konfirmatorna faktorska analiza za više grupa. Osnovni model je fitovao podacima (χ^2(df=328)=703.93, p<0.01, Satora-Bentler χ^2(df=328)=605.76, p<0.01, [S-B χ^2/df]=1.85, CFI=.93, SRMR=.06, RMSEA=.06, 90% IP=.05–.07). Utvrđena je i invarijatnost osnovnog, mernog i strukturnog modela na grupama emigranata i rezidenata. Razlika CFI za poređenja osnovnog i mernog (ΔCFI=0.007), kao i mernog i strukturnog (ΔCFI=0.002) bila je manja od 0.01 posmatrano na 3 decimale. Na osnovu korišćenih analiza zaključeno je da je skala SRQ-E (Batić i Majstorović, 2012) validna kao i da je značenje stavki bilo jednako u obe grupe.

4.1.2. Validacija simpleks strukture veza među dimenzijama self regulacije

Prateći proceduru predloženu i korišćenu u prethodnim istraživanjima (Li & Harmer, 1996; Wilson et al., 2002) testirano je da li se među vrstama self-regulacije javlja kvazi-simpleks sklop veza. Za proveru podesnosti simpleks strukture (slika 14) su po uzoru na prethodna istraživanja predviđene direktne veze među susednim motivacionim konstruktima određenih latentnim faktorima (Li & Harmer, 1996). Specifikacija modela je uključila ocenu ciljnih opterećenja, faktorskih varijansi i kovarijansi, jedinstvenih varijansi stavki (grešaka) i intercepata. U cilju određivanja skale za greške je fiksirano opterećenje na pripadajuću stavku

i svaka od supskala je imala po jednu indikatorsku varijablu na prvoj stavci iz supskale. U ovoj analizi je simpleks model sadržao 4 latentna faktora određena pripadajućim stavkama i povezanih direktnim vezama između susednih motivacionih konstrukata. S obzirom na postojanje dve grupe proverena je i invarijantnost simpleks veza višegrupnom analizom.

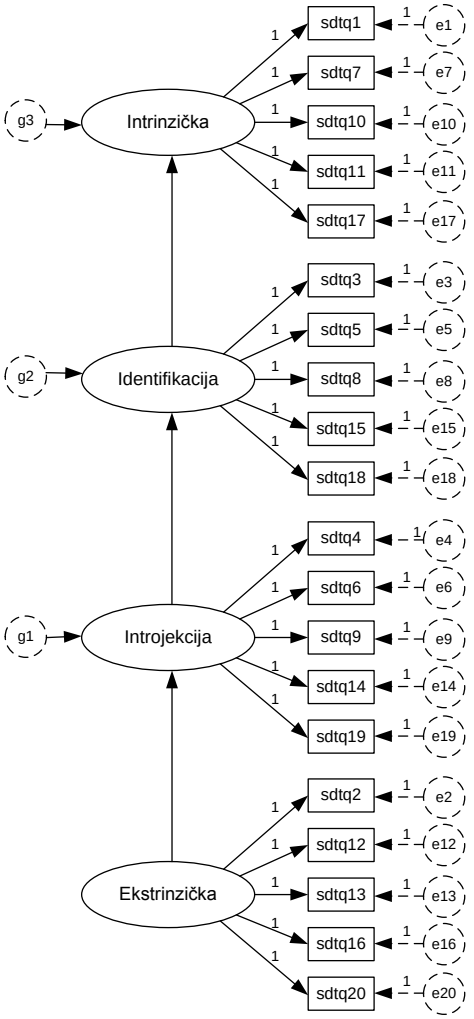

Slika 14. Dijagram sa prikazom hipotetske simpleks strukture veza za upitnik SRQ-E

Pregled indeksa podesnosti proizašao iz robusne analize ukazuje na održivost kvazi-simpleks modela mada je nešto lošija od mernog modela (S-B χ^2(df=167)=485.23, p<0.01, [S-B χ^2/df]=2.91, CFI=.92, SRMR=.07, RMSEA=.06, 90% IP=.06–.07). Faktorska opterećenja su bila gotovo identična onima utvrđenim za model proveravan konfirmatornom faktorskom analizom (Prilog 3, tabela 45). Invarijantnost za grupe emigranata i rezidenata je potvrđena jer nije utvrđena značajna razlika između konfiguralnog i mernog modela kao ni između mernog i strukturnog modela (CFI=-0.001).

Tabela 16. Pregled pokazatelja fita za simpleks modele proveravane konfirmatornom faktorskom analizom

		df	S-B χ^2	p	S-B χ^2/df	AIC	CFI	SRMR	RMSEA	90% IP	
										dg	gg
osnovni	svi	167	485.23	0.00	2.91	27838.58	0.92	0.07	0.06	0.06	0.07
	E	167	325.26	0.00	1.95	16052.42	0.92	0.08	0.06	0.05	0.07
	R	167	309.01	0.00	1.85	11584.13	0.93	0.07	0.06	0.05	0.07
konfiguralni		334	633.92	0.00	1.90	27636.54	0.93	0.08	0.06	0.05	0.07
merni		350	678.12	0.00	1.94	27649.27	0.92	0.08	0.06	0.05	0.07
strukturni		354	677.65	0.00	1.91	27642.87	0.92	0.09	0.06	0.05	0.07

Sve predviđene direktne i indirektne kauzalne veze između latentnih faktora i njihove varijanse su značajne (Prilog 3, tabela 46). Povezanost među latentnim faktorima donekle indikuje postojanje kvazi-simpleks veza među faktorima što pokazuje da SRQ-E meri različite, ali povezane vrste motivacije. Smanjenje jačine veza sa drugim varijablama po simpleks shemi korelacija je opaženo za intrinzičku regulaciju. Problem je Spoljna regulacija jer se ispostavilo da je ona više povezana sa Regulacijom pomoću identifikacije i Intrinzičkom regulacijom nego sa Introjektovanom regulacijom.

Tabela 17. Pregled ocena kovarijanse i grešaka, njima pripadajućih nivoa značajnosti za faktore

varijabla x	varijabla y	b	β	z	p		s^2	z	p	1-R^2
direktni efekti										
Intrinzička regulacija	Regulacija identifikacijom	0.64	0.69	13.53	0.00	Intrinzička regulacija	0.52	8.27	0.00	0.52
Regulacija identifikacijom	Introjektovana regulacija	0.66	0.32	5.66	0.00	Regulacija identifikacijom	1.06	12.58	0.00	0.90
Introjektovana regulacija	Spoljna regulacija	0.59	0.80	7.29	0.00	Introjektovana regulacija	0.10	4.48	0.00	0.36
indirektni efekti						Spoljna regulacija	0.52	6.28	0.00	-
Intrinzička regulacija	Introjektovana regulacija	0.42	0.22	5.26	0.00					
Intrinzička regulacija	Spoljna regulacija	0.38	0.55	6.48	0.00					
Regulacija identifikacijom	Spoljna regulacija	0.39	0.26	6.12	0.00					

Prema modifikacionim indeksima do poboljšanja modela bi došlo ako se povežu sve latentne dimenzije među sobom. Pre svega, ispostavilo se da bi model bio bolji kada bi se pretpostavilo da ekstrinzička regulacija i regulacija introjekcijom imaju direktan efekat na intrinzičku regulaciju. Što se tiče faktorskih opterećenja stavki dobili su se slični rezultati kao i u konfirmatornoj faktorskoj analizi mernog modela, ali se povećao broj značajnih standardizovanih reziduala. Pored tamo navedenih stavki po ovom modelu stavka 17 osim

intrinzičkoj pripada regulaciji identifikacijom i nešto manje ekstrinzičkoj regulaciji. Izmene nisu učinjene jer nisu u skladu sa hipotetskim modelom i svakako ne bi dovele da Satora-Bentlerov hi kvadrat postane prikladan modelu.

4.1.3. Analiza faktorske validnosti upitnika TPP-E

Upitnik TPP-E (Batić i Majstorović, 2011) je kao i SRQE gramatički posmatrano imao 2 forme. Prvu koja se odnosila na prošlost (period pre emigracije) namenjenu emigrantima i drugu koja je pitala za ovaj sadašnji moment, a bila je namenjena rezidentima. Međutim, u istraživanju je pretpostavljeno da se one mogu smatrati za jednake jer se obe odnose na isti period u odnosu na ponašanje migracije tj. na predmigrantski period pa je u prvom koraku proverena faktorska validnost na celokupnom uzorku primenom konfirmatorne faktorske analize. Ispostavilo se da je potrebno izvršiti određene korekcije u upitniku da bi model fitovao podacima. Za ovako poboljšan model proverena je invarijantnost mernog modela za emigrante i rezidente pomoću konfirmatorne faktorske analize za više grupa. Na kraju je faktorski validiran i model u kom su formirani indikatori (paketi stavki) za supskale za merenje stavova i PBK, a stavke iz supskala za operacionalizaciju subjektivnih normi i namere su ostale nepromenjene.

4.1.3.1. Faktorska validacija originalnog modela i rad na njenom poboljšanju

Hipotetski model je bio sačinjen od 4 faktora (latentne varijable) nazvana prema supskalama - Stav, Subjektivne norme, PBK i Namera (Prilog 3, slika 30). U originalnom modelu stav je objašnjavao 10 stavki, subjektivne norme 5 stavki, PBK 14 stavki i namera 4 stavke. Očekivano je da su faktori korelisani među sobom. Hipotetski model je bio rekurzivan, a specifikacija modela je uključila ocenu faktorskih opterećenja, faktorskih varijansi i kovarijansi, jedinstvenu varijansu stavke i intercepta. Za greške je fiksirano opterećenje na pripadajuću stavku u cilju određenja skale i svaka od supskala je imala po jednu indikator varijablu na prvoj stavci iz supskale. Analizirane su kovarijansne matrice.

Univarijatne distribucije pojedinih varijabli su po apsolutnim pokazateljima asimetričnosti i spljoštenosti bile normalno distribuirane, ali je standardizovan Mardijin koeficijent bio značajan.

Tabela 18. Deskiptivni pokazatelji distribucija odgovora ispitanika na stavkama upitnika TPP-E

	varijabla	min	max	AS	SD	sk	κ
Stav	s1	-8.00	10.00	4.87	3.78	-0.38	-0.28
	s2	-10.00	10.00	1.11	3.62	0.08	0.49
	s3	-8.00	10.00	3.24	3.44	0.12	-0.26
	s4	-10.00	10.00	2.61	4.02	0.04	0.19
	s5	-10.00	10.00	-1.00	3.44	-0.13	1.62
	s6	-5.00	12.60	5.72	3.60	-0.44	-0.60
	s7	-10.00	10.00	3.76	3.25	-0.30	0.76
	s8	-8.00	10.00	5.65	4.45	-0.80	-0.39
	s9	-8.00	13.56	6.06	3.77	-0.98	0.59
	s10	-6.00	10.00	4.74	3.96	-0.40	-0.76
Subjektivne norme	sn1	-10.00	10.00	-1.33	4.15	0.62	0.91
	sn2	-10.00	10.00	-1.17	3.43	0.57	1.58
	sn3	-10.00	10.00	-0.84	3.53	0.74	1.13
	sn4	-10.00	10.00	-0.51	2.78	0.53	2.50
	sn5	-10.00	10.00	-2.01	3.08	-0.10	1.69
PBK	p1	-10.00	10.00	-2.12	5.05	-0.09	-0.75
	p2	-11.80	10.00	-1.50	5.02	-0.26	-0.60
	p3	-10.00	10.00	-0.60	4.60	-0.60	-0.18
	p4	-10.82	8.00	1.00	3.17	-1.65	3.29
	p5	-10.00	12.64	0.62	3.16	-1.10	2.85
	p6	-10.77	12.59	1.29	3.66	-0.59	1.53
	p7	-10.00	10.00	0.92	3.21	-1.11	2.61
	p8	-10.00	10.00	0.63	3.30	-1.45	2.79
	p9	-10.00	10.00	1.14	2.95	-1.08	3.39
	p10	-10.00	10.00	0.88	3.33	-1.30	2.49
	p11	-10.00	10.00	1.05	2.80	-1.37	3.96
	p12	-10.00	10.00	-0.01	3.90	-1.09	1.15
	p13	-10.00	8.00	0.84	2.68	-1.72	4.22
	p14	-10.00	10.00	-0.72	4.37	-0.83	0.02
Namera	n1	1.00	5.00	-0.72	4.37	0.09	-1.40
	n2	1.00	5.00	2.90	1.50	0.18	-1.41
	n3	1.00	5.00	2.80	1.51	-0.06	-1.39
	n4	1.00	5.00	3.08	1.49	0.03	-1.61
Multivarijatni kurtozis (Mardijin koeficijent)	puna verzija						47.27
	skraćena verzija						38.81

Legenda s označava asimetričnost, a κ spljoštenost

Konfirmatorna faktorska analiza upitnika zasnovanog na TPP modelu se pokazala kao problematična. Problem je bilo u postizanju zadovoljavajućih indeksa fita iako su sva faktorska opterećenja bila značajna (Prilog 3, tabela 46). Ovo je bilo donekle i očekivano jer modele zasnovane na principu očekivanje-vrednost karakteriše niža pouzdanost koncepata i

niža korelacija među stavkama. Ovo je posledica tog većeg vrednovanja stavki manje korelisanih sa ostalima jer daju uvid u drugačije aspekte merene dimenzije. Polazeći od teorije i prethodnih istraživanja cilj ove konfirmatorne faktorske analize je bio postići što bolji model, ali tako da se ne ugroze njegove postavke. U prvom koraku proverena je podesnost modela koji je sadržao stavke iz supskala za merenje stava, subjektivnih normi i percipirane bihejvioralne kontrole i stavke iz supskale za merenje namere. Stavke su bile povezane sa njima odgovarajućim latentnim varijablama, a između svih latentnih varijabli su pretpostavljene kovarijanse. Prve stavke iz svake od supskale su tretirane kao marker varijable.

Pregled skaliranih indeksa podesnosti određenih konfirmatornom faktorskom analizom na supskalama upitnika za operacionalizaciju dimenzija teorije ponašanja ukazao je da model jedva fituje podacima (S-B χ^2(df=489)=1451.37, p<0.01, [S-B χ2/df]=2.97, CFI=.82, SRMR=.07, RMSEA=.06, 90%IP=.06–.07). Ispostavilo se da indeksi podesnosti S-B χ^2 i CFI ukazuju da model ne fituje podacima, a da su SRMR i RMSEA na granici značajnosti. Ovo je zahtevalo respecifikaciju modela i naknadna (lat. post hoc) prilagođavanja. U prvom koraku izvršena su povezivanja grešaka prateći indekse modifikacije. U obe grupe su bile povezane greške između stavki 8 i 10, a zatim i između stavki 1 i 3 iz supskale za operacionalizaciju stava. Povezivanja ovih grešaka značajno su poboljšala model. Nakon ovog prilagođavanja S-B χ^2/df je prestao biti značajan, a u prilog ovim odlukama govori i porast CFI i opadanje RMSEA (tabela 19).

Tabela 19. Indeksi podesnosti za proveru modela zasnovanih na teoriji planiranog ponašanja

		S-B χ^2	**df**	**p**	**S-B χ^2/df**	**AIC**	**CFI**	**SRMR**	**RMSEA**	**90% IP**	
										dg	gg
osnovni nivo	svi	1451.37	489	0.00	2.97	81678.74	0.817	0.07	0.06	0.06	0.07
	E	904.70	489	0.00	1.85	45584.89	0.841	0.07	0.05	0.05	0.06
	R	1054.83	489	0.00	2.16	35303.99	0.779	0.08	0.07	0.07	0.08
respecifikacija	st8.1~st10.1	1316.99	488	0.00	2.70	81526.38	0.842	0.07	0.06	0.05	0.06
	st1.1 ~ st3.1	1266.57	487	0.00	2.60	81468.97	0.852	0.07	0.06	0.05	0.06
osnovni nivo	svi	553.52	222	0.00	2.49	53774.15	0.923	0.06	0.05	0.05	0.06
poboljšanog	E	352.93	222	0.00	1.59	30056.98	0.939	0.06	0.05	0.04	0.05
modela	R	415.60	222	0.00	1.87	23090.45	0.905	0.07	0.06	0.05	0.07
provera	konfiguralni	768.30	444	0.00	1.73	53147.43	0.922	0.06	0.05	0.05	0.06
invarijantnosti	merni	807.01	463	0.00	1.74	53160.75	0.918	0.07	0.05	0.05	0.06
	strukturni	875.32	473	0.00	1.85	53220.34	0.904	0.10	0.06	0.05	0.06

Napomena Indeksi podesnosti osim AIC i GFI su određeni pomoću S-B χ^2

U sledećoj fazi isključene su stavke koje su imale niska faktorska opterećenja u početnom modelu (Prilog 3, tabela 46). One su isključivane redom. Na osnovu analize visine faktorskih zasićenja zaključeno je da je s5 „*Ostanak u Srbiji je izbor predvidljivog puta*“ za merenje stavova bila problematična jer je nisko korelisala sa pripadajućim latentnim

faktorom. Veliki problem je uočen u fitovanju supskale za operacionalizaciju PBK na grupi emigranata. Niža faktorska opterećenja su imale stavke p1 „*Potrebna materijalna sredstva*“, p2 „*Obaveze prema porodici*“, p3 „*Privrženost prijateljima*“, p5 „*Bolest*“, p11 „*Odlaganje traženja zaposlenja*“, p12 „*Nepoznavanje jezika destinacije*“ i p14 „*Trajanje administrativne procedure odlaska*“ iz supskale za operacionalizaciju percipirane bihejvioralne kontrole i one su redom isključivane.

Poboljšani model (Prilog 3, slika 31) je zadržao po 7 stavki iz supskala za merenje stava i PBK, sve stavke iz supskala za operacionalizaciju subjektivnih normi (5 stavki) i namere (4 stavke). Konačan korigovani model je fitovao podacima (S-B χ^2(df=222)=553.52, p<0.01, [S-B χ2/df]=2.49, CFI=.93, SRMR=0.06, RMSEA=0.05, 90% IP=.05–.06). Za ovaj model je utvrđeno da su sva faktorska opterećenja, varijanse i intercepti značajni. Faktorska opterećenja su se kretala od 0,23 do 0,96. Gledano po supskalama faktorska opterećenja za supskalu za merenje stavova su se kretala od 0,51 do 0,79, za supskalu subjektivne norme od 0,23 do 0,64, za PBK od 0,49 do 0,77 i nameru od 0,73 do 0,96. Manja faktorska opterećenja za stavke iz supskale subjektivnih normi su prihvatljiva jer nije očekivano da će različite važne osobe iz okruženja imati slične stavove prema emigraciji. Može se zaključiti da je potvrđena konvergentna validnost za TPP upitnik. S obzirom da su se apsolutne vrednosti korelacije među latentnim faktorima kretale od 0 do 0,47 zaključeno je da je i diskriminativna validnost potvrđena. Provera invarijantnosti poboljšanog modela za emigrante i rezidente analizom varijanse pokazala je da ne postoji značajna razlika između konfiguralnog i mernog modela (ΔCFI=0.004). Ova analiza pokazuje da je značenje stavki bilo jednako po grupama.

Tabela 20. Pregled ocena parametara (kovarijanse), objašnjene varijanse za faktore i nivoa značajnosti za poboljšani model na celokupnom uzorku

varijabla x	**varijabla y**	**c_{xy}**	**r**	**z**	**p**	**varijanse**	**s^2**	**z**	**p**
s8	s10	4.54	0.51	7.20	0.00	stav	4.66	6.71	0.00
s1	s3	3.95	0.43	7.25	0.00	sub.norme	6.76	5.39	0.00
stav	sub.norme	1.61	0.29	4.84	0.00	PBK	2.45	3.84	0.00
stav	PBK	0.03	0.01	0.14	0.89	namera	2.05	24.22	0.00
stav	namera	1.18	0.38	6.52	0.00				
sub.norme	PBK	0.31	0.08	1.17	0.24				
sub.norme	namera	1.76	0.47	7.28	0.00				
PBK	namera	0.44	0.20	3.90	0.00				

4.1.3.2. Analiza faktorske validnosti modela formiranog pomoću indikatora

Konfirmatornom faktorskom analizom provereno je fitovanje modela u kom su stavke iz supskale za merenje stava i stavki iz supskale za merenje PBK formirale indikatore tj. pakete stavki. Paketi su formirani za skraćene supskale. Indikatori za stav su dobijeni sabiranjem stavki 1 i 10, stavke 3, 7 i 9, kao i stavke 6 i 8. Indikatori za PBK su dobijeni sabiranjem stavki 4 i 13, zatim stavki 6, 8 i 10 i naposletku stavki 7 i 9. Ovim postupkom je dobijen model u kom je stav objašnjavalo 3 indikatora, subjektivne norme 5 stavki, PBK 3 indikatora i namera 4 stavke. Hipotetski model je bio rekurzivan, a specifikacija modela je uključila ocenu faktorskih opterećenja, faktorskih varijansi i kovarijansi, jedinstvenu varijansu stavke i intercepta. Za greške je fiksirano opterećenje na pripadajuću stavku u cilju određenja skale i svaka od supskala je imala po jednu indikatorsku varijablu na prvoj stavci iz supskale. Analizirane su kovarijansne matrice.

Tabela 21. Deskiptivni pokazatelji distribucija odgovora ispitanika na indikatorima i stavkama upitnika TPP-E

Varijabla	**min**	**max**	**AS**	**SD**	**s**	**κ**
st1	-5	10	4.81	3.14	-0.28	-0.49
st2	-4.67	10	4.36	2.74	-0.45	0.32
st3	-6	11.30	5.69	3.45	-0.66	-0.23
nor1	-10	10	-1.33	4.15	0.62	0.91
nor2	-10	10	-1.17	3.43	0.57	1.58
nor3	-10	10	-0.84	3.53	0.74	1.13
nor4	-10	10	-0.51	2.78	0.53	2.50
nor5	-10	10	-2.01	3.08	-0.10	1.69
pb1	-10	8	.92	2.38	-1.46	3.14
pb2	-10	8	.93	2.85	-1.44	2.72
pb3	-10	8	1.03	2.50	-1.14	2.84
n1	1	5	-0.72	4.37	0.09	-1.40
n2	1	5	2.90	1.50	0.18	-1.41
n3	1	5	2.80	1.51	-0.06	-1.39
n4	1	5	3.08	1.49	0.03	-1.61
Multivarijatni kurtozis						26.60

Legenda s označava asimetričnost, a κ spljoštenost

Ispostavilo se da model operacionalizovan preko indikatora značajno više fituje podacima (S-B χ^2(df=84)=223.25, p<0.01, [S-B χ^2/df]=2.66. CFI=.95, SRMR=.05, RMSEA=.06, 90% IP=.05–.07) nego poboljšani model operacionalizovan pomoću stavki (tabela 22).

Tabela 22. Pregled pokazatelja fita za osnovni model određen za sve ispitanike i konfiguralni i merni model određen višegrupnom analizom

		S-B χ^2	df	p	S-B χ^2/df	AIC	CFI	SRMR	RMSEA	90% IP	
										dg	gg
osnovni nivo	svi	223.25	84	0.00	2.66	37786.28	0.954	0.05	0.06	0.05	0.07
	E	136.91	84	0.00	1.63	21162.23	0.964	0.05	0.05	0.03	0.06
	R	167.17	84	0.00	1.99	16173.27	0.942	0.06	0.07	0.05	0.08
provera	konfiguralni	304.47	168	0.00	1.81	37335.50	0.953	0.06	0.06	0.05	0.07
invarijantnosti	merni	334.73	179	0.00	1.87	37351.05	0.946	0.06	0.06	0.05	0.07
	strukturni	390.76	189	0.00	2.07	37395.63	0.930	0.10	0.06	0.06	0.07

Za ovaj model je utvrđeno da su sva faktorska opterećenja, varijanse i intercepti značajni. Standardizovana faktorska opterećenja paketa stavki za supskale za operacionalizaciju stava, PBK i namere su visoka i kreću se od 0,61 do 0,96 (Prilog 3, tabela 47). Nešto niža faktorska opterećenja su kao što je i očekivano opažena za stavke koje operacionalizuju faktor subjektivne norme. Dakle, ispostavilo se da model formiran pomoću paketa stavki ima odgovarajuću konvergentnu faktorsku validnost. S obzirom da su se apsolutne vrednosti korelacije među latentnim faktorima kretale od 0 do 0.47 zaključeno je da je i diskriminativna validnost potvrđena (tabela 23).

Tabela 23. Pregled ocena parametara (kovarijanse), objašnjene varijanse za faktore i nivoa značajnosti za poboljšani model na celokupnom uzorku

varijabla x	varijabla y	c_{xy}	r	z	p	varijanse	s^2	z	p
stav	sub.norme	3.49	0.34	5.53	0.00	stav	15.48	6.73	0.00
stav	PBK	-0.06	0.00	-0.04	0.97	sub.norme	6.74	5.40	0.00
stav	namera	2.40	0.43	7.36	0.00	PBK	37.14	6.83	0.00
sub.norme	PBK	-1.31	-0.08	-1.31	0.19	namera	2.05	24.24	0.00
sub.norme	namera	1.76	0.47	7.28	0.00				
PBK	namera	-1.73	-0.20	-4.03	0.00				

Višegrupnom analizom je utvrđena je invarijantnost mernog modela za emigrante i rezidente (tabela 22), s tim što izjednačenje faktorskih opterećenja između grupa nije dovelo do značajne promene komparativnog indeksa fita (ΔCFI=0.007).

4.1.4. Faktorska validnost upitnika za određivanje jačine faktora privlačenja i odbijanja

Faktorska validnost upitnika za određivanje stepena izraženosti faktora privlačenja i odbijanja FPIO (Batić i Majstorović, 2012) proverena je konfirmatornom faktorskom analizom. Model je specifikovan na osnovu zaključaka pilot studije izvedenih na osnovu rezultata eksploratorne faktorske analize. Upitnik je tretiran kao nehijerarhijski model,

sačinjen od 4 faktora nazvanih prema supskalama ocena kvaliteta života u Srbiji, ocena kvaliteta života u inostranstvu, zadovoljstvo ekonomskim statusom i važnost održavanja veza sa bliskim osobama u domovini. Prva dva faktora su objašnjavala po 12 stavki, treći 5 stavki, a četvrti 3 stavke (Prilog 3, slika 32). Očekivano je da su faktori korelisani među sobom pa su između svih latentnih varijabli pretpostavljene kovarijanse. U cilju određivanja skale za greške je fiksirano opterećenje na pripadajuću stavku i svaka od supskala je imala po jednu indikatorsku varijablu na prvoj stavci iz supskale. Konfirmatorna faktorska analiza bila je ograničena na metode otporne na odstupanje od normalne distribucije jer je Mardijin standardizovani koeficijent indikovao odsustvo normalne distribucije (43.72). S obzirom na postojanje dve grupe proverena je i invarijantnost mernog modela za njih.

Tabela 24. Pregled karakteristika distribucija odgovora ispitanika na varijablama upitnika PIP

Varijabla		**min**	**max**	**M**	**AS**	**s**	**κ**
kžS1	efikasnost administracije	1	5	3.65	0.92	0.84	0.03
kžS2	poštovanje zakona	1	5	4.01	0.84	0.81	0.50
kžS3	poštovanje ljudskih prava	1	5	4.03	0.84	0.42	-0.35
kžS4	organizovanost prevoza	1	5	4.04	0.93	-0.02	-0.49
kžS5	kulturni život	1	5	3.93	0.90	0.10	-0.18
kžS6	ekonomska sigurnost	1	5	3.98	0.83	1.22	2.29
kžS7	ekonomska perspektiva	1	5	4.09	0.83	1.15	1.35
kžS8	razvijenost demokratije	1	5	3.98	0.87	0.48	-0.02
kžS9	školstvo	1	5	3.81	0.88	0.34	0.01
kžS10	odnosi u društvu	1	5	3.65	0.85	0.54	0.17
kžS11	zdravstvena zaštita	1	5	3.93	0.90	0.40	-0.55
kžS12	socijalna zaštita	0.97	5	3.83	1.07	0.72	0.06
kžI1	efikasnost administracije	1	5	1.63	0.73	-0.54	0.32
kžI2	poštovanje zakona	1	5	1.63	0.68	-0.66	0.35
kžI3	poštovanje ljudskih prava	1	5	2.07	0.88	-0.78	0.77
kžI4	organizovanost prevoza	1	5	2.31	0.85	-0.81	0.21
kžI5	kulturni život	1	5	2.92	0.97	-0.69	0.22
kžI6	ekonomska sigurnost	1	5	1.56	0.68	-0.65	0.39
kžI7	ekonomska perspektiva	1	5	1.64	0.77	-0.85	0.81
kžI8	razvijenost demokratije	1	5	2.15	0.90	-0.86	1.01
kžI9	školstvo	1	5	2.44	0.94	-0.48	0.01
kžI10	odnosi u društvu	1	5	2.12	0.91	-0.47	0.34
kžI11	zdravstvena zaštita	1	5	2.10	0.92	-0.66	0.17
kžI12	socijalna zaštita	1	5.35	1.90	0.87	-0.90	0.35
ek1	profesionalni uspeh	1	5	3.79	0.87	-0.51	0.30
ek2	ekonomski status	1	5	3.36	0.83	-0.25	0.38
ek3	ekonomska perspektiva	1	5	3.54	0.94	-0.54	0.39
vv1	važnost održavanja veza sa prijateljima	1	5	3.87	1.03	-0.54	-0.53
vv2	važnost održavanja veza sa članovima uže porodice	1	5.34	4.55	0.79	-1.94	3.52
vv3	važnost održavanja veza sa rođacima	1	5	3.04	1.11	0.20	-0.82
Multivarijatni kurtozis						170.33	43.72

U prvom koraku proverena je podesnost modela na nivou celokupnog uzorka i po grupama i ispostavilo se da je model na granici da fituje, a najveći problem je bio prilično nizak CFI (tabela 28). Ipak je i za ovako sumnjiv model proverena i invarijantnost za grupe emigranata i rezidenata, ali se ispostavilo da je merna invarijantnost ostvarena jer razlika CFI konfiguralnog i mernog modela nije prešla 0.01. Invarijantnost je utvrđena i između mernog i strukturnog modela što znači da su veze među faktorima u grupama jednake. Na osnovnom modelu je određeno da su sva faktorska opterećenja, varijanse i intercepti značajni (Prilog 3, tabela 48). Standardizovana faktorska opterećenja se kreću od 0,39 i 0,91. Međutim, niža opterećenja su nađena samo u oceni uslova života u inostranstvu. S obzirom da je po visini sledeće faktorsko opterećenje bilo 0,49 može se zaključiti da upitnik ima konvergentnu validnost. Apsolutne vrednosti koeficijenata korelacije između latentnih faktora su se kretale od 0,02 do 0,17 što ukazuje na slabu povezanost među konstruktima (tabela 26). Ocena uslova života u Srbiji je bila značajno povezana sa ocenom uslova života u inostranstvu i ekonomskim stanjem, a sa važnošću veza u domovini je bila marginalno povezana. Veza između ocene uslova života u Srbiji i inostranstvu je bila negativno usmerena. Ocena uslova života u inostranstvu je bila povezana sa važnošću veza u domovini. Veze među latentnim faktorima su slabe što dokazuje diskriminativnu validnost.

Tabela 25. Pregled ocena parametara (kovarijanse), objašnjene varijanse za faktore i nivoa značajnosti za poboljšani model na celokupnom uzorku

varijabla x	**varijabla y**	**c_{xy}**	**r**	**z**	**p**	**varijanse**	**s^2**	**z**	**p**
kvalitet života u Srbiji	kvalitet života u inostranstvu	-0.04	-0.17	-2.88	0.00	kvalitet života u Srbiji	0.16	5.25	0.00
kvalitet života u Srbiji	ekonomsko stanje	0.03	0.16	2.86	0.00	kvalitet života u inostranstvu	0.30	6.75	0.00
kvaliteta života u Srbiji	važnost veza u domovini	0.03	0.11	1.87	0.06	ekonomsko stanje	0.18	4.58	0.00
kvalitet života u inostranstvu	ekonomsko stanje	0.01	0.05	1.01	0.32	važnost veza u domovini	0.49	5.50	0.00
kvalitet života u inostranstvu	važnost veza u domovini	0.05	0.12	1.93	0.05				
ekonomsko stanje	važnost veza u domovini	0.01	0.02	0.35	0.72				

S obzirom da je ovaj model potreban u analizi kompleksnijih veza među konceptima provereno je i njegovo fitovanje ukoliko se stavke grupišu u pakete. To je bilo moguće samo za supskale kojima se meri ocena važnih aspekata života jer su imale po 12 stavki. Grupisane

su po 3 stavke redom tako što je za njih određen prosek sirovih mera na stavkama. Ovako definisane varijable su takođe odstupale od multivarijatne normalne raspodele (standardizovan Mardijin koeficijent je iznosio 18,29) pa je i u ovom slučaju konfirmatorna faktorska analiza bila je ograničena na metode otporne na odstupanje od normalne distribucije.

Tabela 26. Pregled karakteristika distribucija odgovora ispitanika na varijablama upitnika za određivanje uticaja faktora mezo nivoa

Varijabla	min	max	skew	c.r.	kurtosis	c.r.
pkžS1	1	5	3.90	0.72	0.71	0.83
pkžS2	1	4.67	3.99	0.65	0.25	-0.02
pkžS3	1	5	3.96	0.68	0.60	0.70
pkžS4	0.99	5	3.80	0.79	0.55	0.07
pkžI1	1	5	1.78	0.61	-0.63	0.60
pkžI2	1.67	5	2.27	0.63	-0.58	0.36
pkžI3	1	5	2.08	0.66	-0.61	0.48
pkžI4	1	5.12	2.04	0.76	-0.62	0.31
ek1	1	5	3.79	0.87	-0.51	0.30
ek2	1	5	3.36	0.83	-0.25	0.38
ek3	1	5	3.54	0.94	-0.54	0.39
vv1	1	5	3.87	1.03	-0.54	-0.53
vv2	1	5.34	4.55	0.79	-1.94	3.52
vv3	1	5	3.04	1.11	0.20	-0.82
Multivarijatni kurtozis					34.41	18.29

Ovako testiran osnovni model pokazao je zadovoljavajuće mere fita (χ^2(df=71)= 184.30, p<0.01, S-B χ^2(df=71)= 165.21, p<0.01, [S-B χ^2/df]=2.33, CFI=.95, SRMR=.04, RMSEA=.05, 90% IP=.04–.06). Utvrđena je invarijantnosti konfiguralnog i mernog modela (ΔCFI=0.001) jer razlika u CFI nije prešla 0.01, a potom i mernog i strukturnog modela (ΔCFI=0.006).

Tabela 27. Indeksi podesnosti za proveru modela faktora privlačenja i odbijanja

		df	S-B χ^2	p	S-B χ^2/df	AIC	CFI	SRMR	RMSEA	90% IP	
										dg	gg
osnovni nivo	svi	399	1656.12	0.00	4.15	34519.29	0.74	0.06	0.08	0.08	0.08
	E	399	1156.10	0.00	2.90	20402.00	0.72	0.07	0.08	0.08	0.09
	R	399	967.30	0.00	2.42	13431.04	0.75	0.07	0.08	0.07	0.09
osnovni nivo (paketi stavki)	svi	71	165.21	0.00	2.33	14224.87	0.954	0.04	0.05	0.04	0.06
	E	71	153.40	0.00	2.16	8290.62	0.926	0.05	0.06	0.05	0.08
	R	71	113.96	0.00	1.61	5700.68	0.953	0.05	0.05	0.04	0.07
grupne analize (paketi stavki)	konfiguralni	142	266.19	0.00	1.87	13991.30	0.939	0.05	0.06	0.05	0.07
	merni	152	278.67	0.00	1.83	13987.56	0.938	0.05	0.06	0.05	0.07
	strukturni	162	299.66	0.00	1.85	13991.73	0.932	0.07	0.06	0.05	0.07

Napomena Indeksi podesnosti osim AIC i GFI su određeni pomoću S-B χ^2

Na osnovnom modelu formiranom pomoću paketa stavki je određeno da su sva faktorska opterećenja, varijanse i intercepti značajni (Prilog 3, tabela 49). Standardizovana faktorska opterećenja se kreću od 0,50 i 0,87 pa se može se zaključiti da upitnik ima zadovoljavajuću konvergentnu validnost. Apsolutne vrednosti koeficijenata korelacije između latentnih faktora su se kretale od 0,04 do 0,18 što ukazuje na slabu povezanost među konstruktima. Ocena uslova života u Srbiji je bila značajno povezana sa ocenom uslova života u inostranstvu i ekonomskim stanjem, a sa važnošću veza u domovini je bila marginalno povezana. Veza između ocene uslova života u Srbiji i inostranstvu je bila negativno usmerena. Ocena uslova života u inostranstvu je bila povezana sa važnošću veza u domovini. Veze među latentnim faktorima su slabe što dokazuje diskriminativnu validnost.

Tabela 28. Pregled ocena parametara (kovarijanse), objašnjene varijanse za faktore i nivoa značajnosti za poboljšani model na celokupnom uzorku

varijabla x	**varijabla y**	**c_{xy}**	**r**	**z**	**p**	**varijanse**	**s^2**	**z**	**p**
kvalitet života u Srbiji	kvalitet života u inostranstvu	-0.04	-0.17	-2.99	0.00	kvalitet života u Srbiji	0.17	6.48	0.00
kvalitet života u Srbiji	ekonomsko stanje	0.03	0.18	3.26	0.00	kvalitet života u inostranstvu	0.29	7.68	0.00
kvalitet života u Srbiji	važnost veza u domovini	0.03	0.11	1.84	0.07	ekonomsko stanje	0.18	4.58	0.00
kvalitet života u inostranstvu	ekonomsko stanje	0.01	0.04	0.70	0.48	važnost veza u domovini	0.50	5.52	0.00
kvalitet života u inostranstvu	važnost veza u domovini	0.05	0.13	2.10	0.04				
ekonomsko stanje	važnost veza u domovini	0.01	0.02	0.37	0.72				

4.1.5 Validacija cirkumpleks strukture veza među vrednosnim tipovima

Validacija cirkumpleks složaja veza među vrednosnim tipovima obavljena je korišćenjem preporučenih vizuelnih metoda i konfirmatorne faktorske analize. Analize su obavljene posebno za emigrante i rezidente. U prvom pododeljku predstavljena su ispitivanje cirkumpleks strukture vizuelnim pregledom. Prvo su predstavljeni rezultati analize pregleda korelacione matrice vrednosnih tipova, a potom i pregled grafički predstavljenih projekcija vrednosnih tipova kao manifestnih varijabli na površinu druge i treće glavne komponente određene metodom glavnih komponenti. U drugom pododeljku predstavljeni su rezultati konfirmatorne faktorske analize. Grafikoni nacrtani pomoću uglova i komunaliteta određenih

preko programa Circum prezentovani su u odeljku 4.7. gde su poslužili za analizu razlika u strukturnom profile između emigranata i rezidenata.

4.1.5.1. Ispitivanje cirkumpleks strukture vizuelnim pregledom

Pregled korelacione matrice. Vizuelna inspekcija korelacione matrice prikazane u tabeli 29 pokazuje da matrice korelacija vrednosnih tipova nemaju idealnu cirkumpleks strukturu ravnomerno raspoređenih varijabli po kružnici, ali moguće je da je u pitanju kvazi-cirkumpleks model jer su najveće korelacije na dijagonali i u uglovima matrice za obe grupe.

Tabela 29. Pregled Pirsonovih korelacija između vrednosnih tipova (u donjem trouglu su vrednosti određene za emigrante, a u gornjem rezidente)

	UN	**SA**	**ST**	**HE**	**PO**	**MO**	**SI**	**TRA**	**KO**	**DO**
Univerzalizam	1	0.56**	0.10	0.21**	0.38**	0.06	0.51**	0.20**	0.30**	0.62**
Samousmerenost	0.54**	1	0.38**	0.27**	0.55**	0.12	0.34**	0.08	0.18**	0.46**
Stimulacija	0.36**	0.53**	1	0.33**	0.38**	0.34**	0.17*	0.05	0.03	0.16*
Hedonizam	0.25**	0.29**	0.38**	1	0.33**	0.35**	0.30*	-0.03	0.03	0.23**
Postignuće	0.26**	0.51**	0.46**	0.34**	1	0.53**	0.43**	0.18**	0.39**	0.40**
Moć	-0.03	0.03	0.25**	0.30**	0.58**	1	0.45**	0.35**	0.34**	0.24**
Sigurnost	0.33**	0.25**	0.24**	0.36**	0.40**	0.38**	1	0.38**	0.49**	0.54**
Tradicija	0.21**	-0.03	0.11	0.13*	0.16**	0.29**	0.42**	1	0.60**	0.46**
Konformizam	0.32**	0.16**	0.19**	0.24**	0.37**	0.33**	0.55**	0.54**	1	0.47**
Dobronamernost	0.70**	0.49**	0.44**	0.35**	0.37**	0.12*	0.43**	0.37**	0.45**	1

Legenda
***. Korelacija je značajna na nivou p<0.01(2-smerno).*
**. Korelacija je značajna na nivou p<0.05(2-smerno).*

Pregled grafički predstavljenih projekcija vrednosnih tipova kao manifestnih varijabli na površinu druge i treće glavne komponente određene metodom glavnih komponenti. U grupi emigranata komponente redom ekstrahuju sledeće količine varijanse 47%, 18% i 11%, a u grupi rezidenata 43%, zatim 16% i 12%. Ovakav redosled obuhvata varijansi po komponentama ukazuje da je prva komponenta opšteg karaktera pa je bolji uvid u cirkumpleks strukturu postignut pregledom projekcija manifestnih varijabli na prostor koji određuju druga i treća glavna komponenta. Na slici 15 se vidi da raspodela varijabli za obe grupe ne odgovora krugu, ali primetna je određena tendencija raspodele u obliku kruga. Takođe je primetno da redosled varijabli prati niz koji karakteriše Švarcov model. Na grafikonu sa prikazom položaja vrednosnih tipova za emigrante nema značajnog odstupanja od univerzalnog redosleda, ali su se Sigurnost, Konformizam i Tradicija skupile u jedan

klaster. Kod rezidenata Sigurnost je došla ispred Konformizma, a Postignuće, Hedonizam i Stimulacija su stvorili klaster.

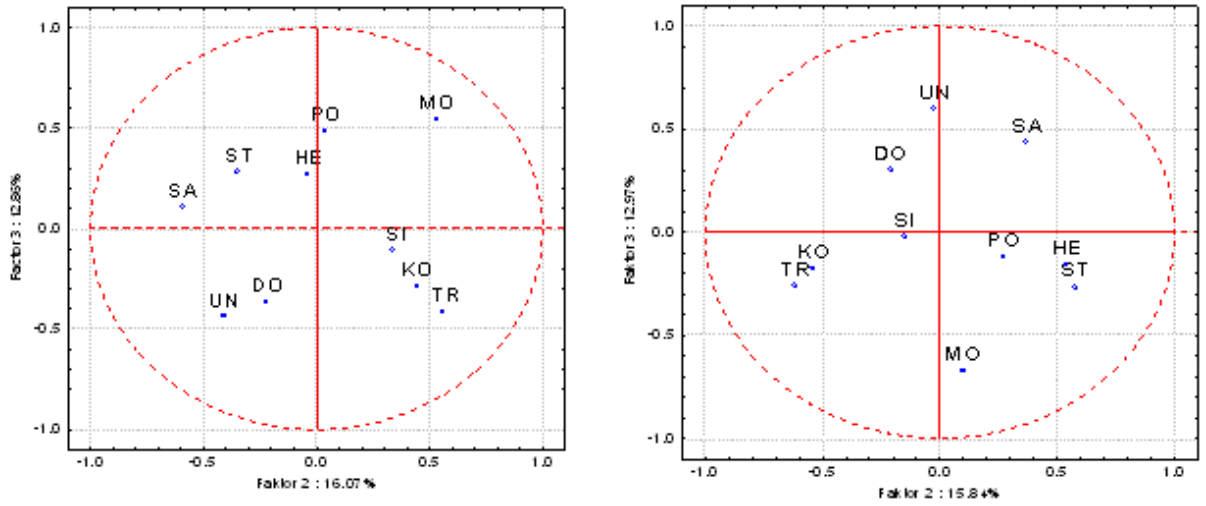

Slika 15. Grafikoni prikazuju položaje manifestnih varijabli na površini određenoj faktorskim osama druge i treće glavne komponente (na levom je prikaz za emigrante, a na desnom za rezidente)

Na osnovu vizuelne inspekcije korelacione matrice i projekcija vrednosnih tipova na prostor određen drugom i trećom komponentom deluje da korelaciona matrica varijabli odgovara kvazi-cirkumpleks modelu. Emigranti manje diskriminišu između vrednost iz spektra Održanja stabilnosti, a rezidenti ne razlikuju Konformizam od Tradicije i Hedonizam od Stimulacije.

4.1.5.2. Ocena cirkumpleks modela modelovanjem strukturalnih jednačina

U cilju naučne validacije cirkumpleks strukture korelaciona matrica 10 vrednosnih tipova je podvrgnuta statističkoj analizi korišćenjem modelovanja strukturnih jednačina pomoću programa CIRCUM[25]. CIRCUM program je specijalizovan za proveru postojanja cirkularnih modela korišćenjem Braunovog metoda. Ovaj metod omogućava određivanje promene u indeksima fita koje nastaju uključivanjem ograničenja; jednake dužine luka i komunaliteta za svaku varijablu. Omogućeno je i zasebno analiziranje zadovoljenosti pretpostavki o jednakom kružnom luku varijabli i radijusu (kružna naspram elipsoidnoj strukturi). Analize indeksa modela podesnosti je pokazala da nijedan model ne odgovara cirkumpleks strukturi čak ni modelu bez restrikcija. Ipak, kvazi-cirkumpleks model je

[25] Program CIRCUM je sastavljen od 2 potprograma AUFIT (Automated Fitting of Non-Standard Nucleus Program, 1992) autora Stephen H. C. Du Toit & Michael W. Browne i njegovog satelitskog programa za rešavanje cirkumpleks modela koji je kreirao Browne 1996.godine. Program CIRCUM se može preuzeti sa sajta Michael Brownea http://faculty.psy.ohio-state.edu/browne/software.php

postigao najbolje pokazatelje fita pa su samo rezultati ove analize predstavljeni u nastavku teksta. Pokazatelji fita (RMSEA, CVI) ukazuju da dobijena rešenja za obe grupe značajno odstupaju od predviđenog modela, a odstupanje je veće za rezidente nego emigrante. U skladu sa preporukama autora analiza podesnosti je zasnovana na analizi rezidualne matrice i sume reziduala po varijablama (Prilog 3, tabela 50-51).

Tabela 30. Pokazatelji fita za kvazi-cirkumpleks modele vrednosti sa 32 parametra, 23 stepena slobode za emigrante (N=285) i rezidente (N=221)

	Štajger-Lindova RMSEA			**Očekivani indeks krosvalidacije**			
	ocena	90%IP		ocena	90%IP		CVI
Rezidenti	0.15	0.12	0.17	0.89	0.75	1.08	0.50
Emigranti	0.11	0.09	0.13	0.59	0.49	0.71	0.39

Kod obe grupe su se kao problematični pokazali tipovi vrednosti iz spektra Održanje stabilnosti, a najviše sigurnost. Empirijski utvrđeni poreci vrednosti na obe grupe delimično odstupaju od teorijski predviđenog. Kod rezidenata postignuće se nalazi između samousmerenosti i stimulacije, a tradicija i konformizam su zamenili mesta. Kod emigranata je došlo samo do zamene položaja sigurnosti i tradicije. Kao dodatni pokazatelj fita se koriste i proporcija reprodukovane varijanse koje su u ovom slučaju bile zadovoljavajuće jer su bile blizu 1 za sve varijable u obe grupe. Interpretacija dobijenih razlika i grafikoni su predstavljeni u odeljku 4.7.

4.2. Provera primenljivosti teorije planiranog ponašanja na donošenje odluke da se emigrira

U okviru ovog odeljka predstavljene su provere modela teorije planiranog ponašanja prilagođenog za emigraciju. Prvo je provereno važenje standardnog modela operacionalizovanog preko stavki, a zatim su analizirani medijatorski efekti namere na vezu stava, subjektivnih normi i PBK s jedne strane i ponašanja s druge strane. U nastavku su obe analize ponovljene za model u kom su stav i PBK bili operacionalizovani preko paketa stavki. Ovo je učinjeno jer se preporučuje da se analize između više modela vrše pomoću paketa stavki.

4.2.1. Provera važenja TPP modela operacionalizovanog pomoću stavki

Hipotetski model prema teoriji planiranog ponašanja model čine stav, subjektivne namere i percipirana bihejvioralna kontrola u svojstvu prediktora, namera u dvojnoj ulozi kriterijuma i prediktora ponašanja i ponašanje kao kriterijum (slika 9). U skladu sa teorijom i prethodnim radovima predviđeno je da PBK utiče na ponašanje direktno i indirektno preko namere što znači da namera delimično posreduje efekat PBK-a, a potpuno efekat stavova i subjektivnih normi na ponašanje. U ovom istraživanju se pošlo od pretpostavke da se teorija planiranog ponašanja može koristiti za procenu namere i donošenje konačne odluke da se emigrira, tj. proveriti povezanost donošenja konačne odluke da se emigrira sa namerom da se emigrira uzrokovane stavom prema ponašanju, subjektivnim normama i percipirane kontrole vlastitog ponašanja.

Prilikom testiranja modela teorije planiranog ponašanja modelovanjem strukturalnih jednačina izbor analize je bio ograničen na DWLS metod jer je zavisna varijabla „ponašanje“ kategorijalnog tipa. Pregled indeksa podesnosti ukazuje na primenljivost TPP modela na oblast migracije (χ^2(df=243)= 652.34, p<0.01, [χ^2/df]=2.68, CFI=.94, RMSEA=.06, 90% IP=.05–.06, WRMR=1.42). Sva su faktorska opterećenja i varijanse grešaka su značajne (Prilog 3, tabela 52). Standardizovana faktorska opterećenja se kreću od 0,24 do 0,94 (slika 16). Niža faktorska opterećenja su opažena za stavke iz supskale Subjektivna namera, a stavke iz ostalih supskala su imale visoka opterećenja. Direktni efekti prediktora na kriterijumske varijabli se kreću od slabih do umerenih. Na nameru najviše utiču subjektivne norme (β=0.42), zatim stav (β=0.24) i naposletku PBK (β=0.16). Na ponašanje značajno utiču namera (β=0.27) i PBK (β=0.20). Indirektni uticaj stavova (β=0.08), subjektivnih normi (β=0.12) i PBK (β=0.05) na ponašanje je slab, ali značajan, a poredak po jačini je sličan kao za njihov uticaj na nameru. Značajnost staze od PBK do namere i namere do ponašanja uz značajnost direktnog i indirektnog efekta ukazuje da je namera parcijalni medijator veza između PBK i ponašanja (Iacobucci, 2008). U korišćenom modelu je značajno više varijanse namere (33%) objašnjeno izabranim prediktorima nego varijanse ponašanja (14%).

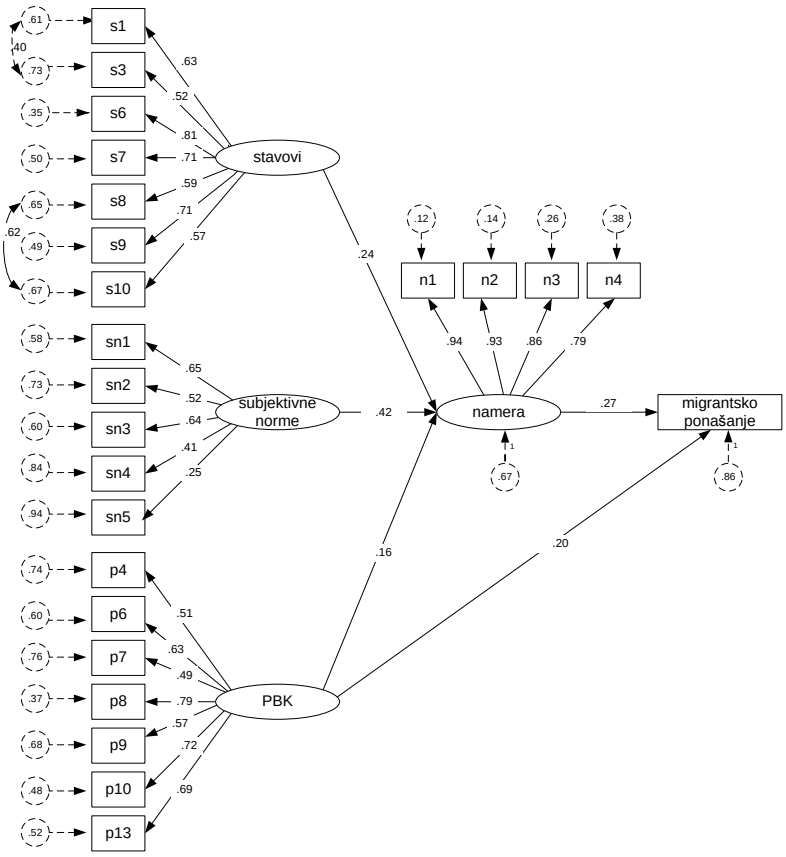

Legenda Sa s su određene stavke iz supskale za određivanje stava, sa sn stavke za operacionalizaciju subjektivnih normi, sa p stavke za operacionalizaciju PBK i sa n stavke za operacionalizaciju namere

Slika 16. Pregled faktorskih opterećenja i regresionih koeficijenata za model postavljen prema teoriji planiranog ponašanja

4.2.2. Ocena medijatorske uloge namere u modelu operacionalizovanom pomoću stavki

U literaturi o TPP se određuje da je namera potpuni medijator stava i subjektivnih normi pa je s tim ciljem proveren TPP model u kojem je osim prethodno navedenih veza pretpostavljeno da su, osim PBK, i stav i subjektivne norme direktno povezane sa ponašanjem. Ovako formiran model je dobro fitovao podacima (χ^2(df=241)=560.48, p<0.01, [χ^2/df]=2.33, CFI=.954, RMSEA=.05, 90% IP=.05–.06, WRMR=1.32). Pogodnost ovog modela je i u tome što omogućava proveru značajnosti medijatorskog efekta namere na ponašanje. Ispostavilo se da je namera osim za PBK parcijalni medijator za stavove i subjektivne norme jer su oba imala značajan direktan efekat na ponašanje. Najjači posredan efekat je utvrđen za subjektivne norme (β=0.12), potom za stav (β=0.07) i naposletku za PBK (β=0.04). U odnosu na prošireni TPP model standardni se može smatrati za ugnežden model. Ispostavilo se da on statistički značajno bolje fituje podacima od prethodnog (ΔCFI=0.013).

Tabela 31. Pregled ocena parametara (nestandardizovani b i standardizovani β), standardnih grešaka, testova i nivoa značajnosti za direktne i indirektne efekte i kovarijanse

		standardan TPP model					**proširen TPP model**				
		b	se(b)	z	p	β	b	se(b)	z	p	β
direktni efekti											
ponašanje	namera	0.20	0.05	4.20	0.00	0.27	0.21	0.05	4.35	0.00	0.29
ponašanje	PBK	0.12	0.04	3.50	0.00	0.20	0.09	0.04	2.67	0.01	0.15
ponašanje	stav						-0.16	0.03	-5.47	0.00	-0.37
ponašanje	sub.norme						0.13	0.03	4.98	0.00	0.35
namera	stav	0.14	0.03	4.85	0.00	0.24	0.16	0.03	5.30	0.00	0.26
namera	sub.norme	0.22	0.03	6.53	0.00	0.42	0.20	0.03	6.24	0.00	0.40
namera	PBK	-0.14	0.04	3.14	0.00	0.16	0.14	0.04	3.21	0.00	0.16
indirektni efekti											
ponašanje	stav						0.03	0.01	3.39	0.00	0.07
ponašanje	sub.norme						0.04	0.01	3.73	0.00	0.12
ponašanje	PBK	0.03	0.01	2.59	0.01	0.04	0.03	0.01	2.59	0.01	0.04
kovarijanse											
st8.1	st10.1	7.27	0.72	10.16	0.00	0.62	7.02	0.69	10.21	0.00	0.62
st1.1	st3.1	3.45	0.45	7.61	0.00	0.40	3.48	0.45	7.72	0.00	0.40
stav	sub.norme	1.98	0.42	4.74	0.00	0.31	1.98	0.42	4.71	0.00	0.31
stav	PBK	0.00	0.22	-0.01	0.99	0.00	0.04	0.22	0.17	0.87	0.01
sub.norme	PBK	0.41	0.22	1.85	0.07	0.09	0.37	0.22	1.65	0.10	0.08
prag:											
pon.k|t1		-0.16	0.06	-2.84	0.00	-0.16					

4.2.3. Provera važenja TPP modela delimično operacionalizovanog pomoću indikatora

Modelovanjem strukturalnih jednačina korišćenjem DWLS ocenjivača utvrđeno je da model teorije ponašanja fituje podacima dobijenim pomoću TPP upitnika pri čemu su stavke iz supskala za operacionalizaciju stava i PBK predstavljene kao indikatori (χ^2(df=97)=265.56, p<0.01, [χ^2/df]=2.74, CFI=.945, RMSEA=.06, 90% IP=.05–.07, WRMR=1.33). Faktorska opterećenja ovako postavljenog modela se kreću od 0,24 do 0,92. I dalje je ostao problem sa proizvodima stavki iz supskale za operacionalizaciju subjektivnih normi. Jačine regresionih koeficijenata su veoma slične onima koje se dobijaju za model gde su kao indikatori korišćene same stavke i kreću se od slabih do umerenih. Na nameru najviše utiču subjektivne norme (β=0.44), zatim stav (β=0.23) i naposletku PBK (β=0.16). Na ponašanje značajno utiču i namera (β=0.30) i PBK (β=0.22). Ovaj model dozvoljava da se zaključi da je namera parcijalni medijator veza između PBK i ponašanja. U korišćenom modelu je značajno više varijanse namere (34%) je objašnjeno izabranim prediktorima nego varijanse ponašanja (16%).

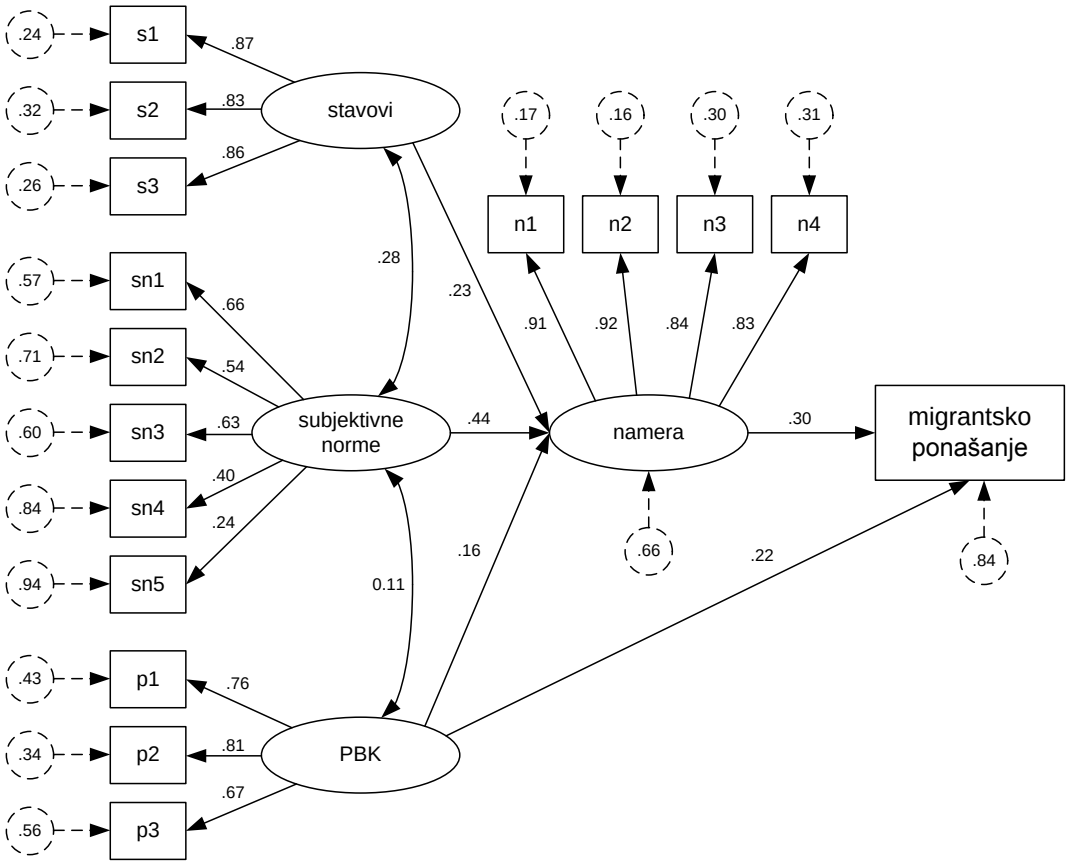

Slika 17. Pregled faktorskih opterećenja i regresionih koeficijenata za model postavljen prema teoriji planiranog ponašanja korišćenjem indikatora

4.2.4. Ocena medijatorske uloge namere u modelu delimično operacionalizovanom pomoću indikatora

Za model određen indikatorima je takođe utvrđeno da povezivanje stava i subjektivnih normi sa ponašanjem poboljšava model (χ^2(df=95)=186.39, p<0.01, [χ^2/df]=1.96, CFI=.970, RMSEA=.04, 90% IP=.03–.05, WRMR=1.11). Pored toga, potvrđen je i medijatorski uticaj namere na vezu između stava, subjektivnih normi i PBK s jedne strane i ponašanja s druge. Najjači posredan efekat je utvrđen za subjektivne norme (β=0.12), potom za stav (β=0.08) i naposletku za PBK (β=0.05). Dakle, gotovo jednake kao što se dobijaju za model operacionalizovan pomoću stavki.

Tabela 32. Pregled ocena parametara (nestandardizovani b i standardizovani β), standardnih grešaka, testova i nivoa značajnosti za direktne i indirektne efekte i kovarijanse

	standardni TPP model					**proširen TPP model**				
	b	SE(b)	z	p	β	b	SE(b)	z	p	β
direktni efekti										
ponašanje ~										
PBK	0.12	0.03	4.58	0.00	0.22	0.08	0.03	3.04	0.00	0.15
namera	0.22	0.03	7.68	0.00	0.30	0.22	0.05	4.09	0.00	0.30
stav						-0.14	0.02	-6.46	0.00	-0.38
sub.norme						0.12	0.03	4.66	0.00	0.34
namera ~										
stav	0.11	0.02	6.79	0.00	0.23	0.12	0.02	7.44	0.00	0.25
sub.norme	0.22	0.02	9.58	0.00	0.44	0.20	0.02	9.37	0.00	0.41
PBK	0.12	0.02	5.73	0.00	0.16	0.13	0.02	5.96	0.00	0.17
indirektni efekti										
stav - namera						0.03	0.01	3.37	0.00	0.08
sub.norme - namera						0.05	0.01	4.17	0.00	0.12
pbk - namera	0.03	0.01	2.65	0.01	0.05	0.03	0.01	3.52	0.00	0.05
kovarijanse										
stav ~~sub.norme	2.11	0.24	8.62	0.00	0.28	2.16	0.25	8.70	0.00	0.28
stav ~~PBK	-0.13	0.11	-1.17	0.24	-0.03	-0.03	0.12	-0.23	0.82	-0.01
sub.norme~~ PBK	0.52	0.13	3.88	0.00	0.11	0.44	0.13	3.27	0.00	0.09
prag										
pon.k|t1	-0.16	0.06	-2.84	0.00	-0.16	-0.16	0.06	-2.84	0.00	-0.16

Konačan zaključak je da se može prihvatiti H_1 tj. da se model TPP može primeniti na predviđanje emigracije. Dodatne analize su pokazale da je u ovom istraživanju bio značajan direktan efekat stavova i subjektivnih normi na ponašanje kao i da je namera parcijalni medijator sva tri psihosocijalna prediktora. Međutim, s obzirom na visoku empirijsku potvrđenost standardnog TPP modela nisu učinjene izmene. Pored toga, pokazano je da se za model u kom su supskale za operacionalizaciju Stava prema emigraciji i PBK kreirane pomoću paketa stavki dobijaju gotovo identični rezultati kao za model operacionalizovan samo pomoću stavki.

4.3. Povezanost motivaciono-vrednosnog sistema i komponenti neophodnih za donošenje odluke da se emigrira

4.3.1. Provera modela veza između motivaciono-vrednosnog sistema i komponenti neophodnih za donošenje odluke da se emigrira

Za proveru efekta vrednosno-motivacionog sistema na komponente teorije planiranog ponašanja korišćen je metod modelovanja strukturalnih jednačina. Vrednosni sistem je vrednosnim orijentacijama (Otvorenost za promene, Samoprevazilaženje, Održanje stabilnosti, Samounapređenje) i vrednosnim tipom Hedonizmom, a motivacioni sa Relativnim indeksom autonomije. Predviđeno je da svaka od navedenih dimenzija ima direktan efekat na sve psihosocijalne prediktore iz TPP modela (slika 18). S obzirom da je u ovaj model uključeno migrantsko ponašanje korišćen je DWLS metod estimacije.

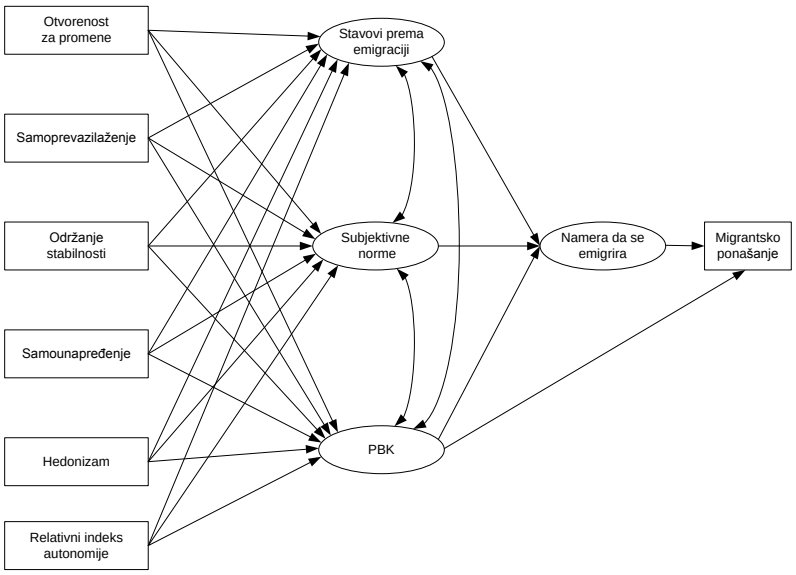

Slika 18. Hipotetski model uticaja vrednosno-motivacionog sistema na donošenje odluke da se emigrira

Modelovanjem strukturnih jednačina je utvrđeno da vrednosno-motivacioni sistem utiče na komponente neophodne za donošenje odluke o emigraciji (χ^2(df=175)= 462.48, p<0.01, [χ^2/df]=2.64, CFI=.92, RMSEA=.06, 90% IP=.05–.06, WRMR=1.37). U ovako definisanom modelu potvrđene su veze između osnovnih konstrukata modela TPP (slika 19; Prilog 3, tabela 53). Kao i osnovnom modelu na nameru najviše utiču subjektivne norme pa stav i na kraju PBK, a na ponašanje malo jači direktan uticaj ima namera nego PBK. Svi

efekti su slabe jačine osim efekta Subjektivnih normi na Nameru da se emigrira. Značajan pozitivan efekat na Stav prema emigraciji imali su Indeks relativne autonomije, Samoprevazilaženje i Samounapređenje, a negativan Održanje stabilnosti. Na subjektivne norme je značajan efekat opažen samo za Indeks relativne autonomije. Na PBK značajan pozitivan efekat je imala Otvorenost prema promenama i Indeks relativne autonomije, a negativan Samoprevazilaženje. Ispostavilo se da Hedonizam nije imao značajan efekat ni na jedan psihosocijalni prediktor. U korišćenom modelu je kao i u osnovnom TPP modelu značajno više varijanse namere (44%) objašnjeno izabranim prediktorima nego varijanse ponašanja (14%). Novi prediktori su doprineli povećanju objašnjene varijanse namere za 10% dok objašnjena varijansa ponašanja nije porasla. Na kraju je provereno fitovanje modela u kom bi bile zadržane samo značajne veze. Međutim, ispostavilo se da bi ono za nijansu bilo slabije (χ^2(df=171)= 473.20, p<0.01, [χ^2/df]=2.77, CFI=.91, RMSEA=.06, 90% IP=.05–.07, WRMR=1.43).

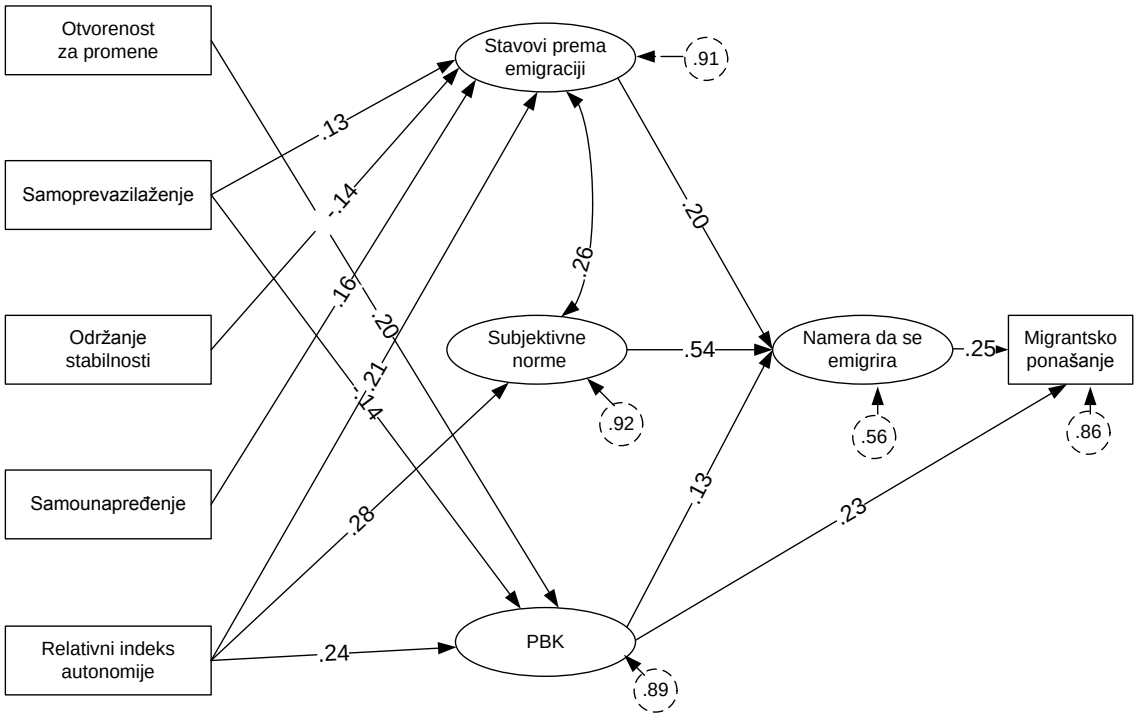

Napomena: Na grafikonu su prikazane samo poveznice između konstrukata koji su značajno povezani sa vrednostima standardizovanih regresionih koeficijenata

Slika 19. Strukturni model uticaja vrednosno-motivacionog sistema na komponente donošenja odluke

4.3.1.1. Provera medijatorskog statusa psihosocijalnih prediktora TPP modela u vezi vrednosno-motivacionog sistema i dimenzija teorije planiranog ponašanja

U nastavku je testirano da li stavovi, subjektivne norme i PBK imaju posredničku ulogu između motivaciono-vrednosnog sistema i prvo namere, a zatim i ponašanja prateći preporučenu proceduru za testiranje medijacionih efekata u strukturalnom modelima (Iacobucci, 2008). U prvom koraku testiranja efekta medijacije su u analizirani model dodati direktni efekti stava i subjektivnih normi na ponašanje. Ovaj prošireni model je fitovao podacima (χ^2(df=164)= 367.46, p<0.01, [χ^2/df]=2.24, CFI=.94, RMSEA=.05, 90% IP=.04–.06, WRMR=1.22). Uvođenje direktnih efekata dimenzija vrednosno-motivacionog sistema na nameru i ponašanje nije imalo značajan efekat na poboljšanje modela (ΔCFI=0.004). Zatim je provereno da li su značajne veze između dimenzija vrednosno-motivacionog sistema i stava, subjektivnih normi ili PBK, a potom je proverena značajnost njihovog efekta na nameru i ponašanje.

Sva tri psihosocijalna prediktora iz TPP su imala značajne efekte na nameru i ponašanje pa je uslov da se razmatra njihova medijatorska uloga bilo da dimenzije imaju značajnu vezu s njim (tabela 33). Ovaj korak je pokazao da subjektivne norme koje nemaju značajnu vezu ni sa jednom dimenzijom iz vrednosno-motivacionog sistema ne mogu biti medijator. Ispostavilo se da su sa stavom značajno povezani Samoprevazilaženje, Održanje stabilnosti, Samounapređenje i Relativni indeks autonomije. U nastavku su za njih poređeni indirektni i direktni efekti, prvo na Nameru da se emigrira pa na Migratorno ponašanje. Samoprevazilaženje i Relativni indeks autonomije su imali značajne direktne i indirektne efekte na Nameru da se emigrira pa je zaključeno da je za njih Stav parcijalni medijator. Za Održanje stabilnosti i Samounapređenje nije utvrđen značajan direktan efekat na nameru, ali jeste indirektan pa se i za njih može konstatovati da Stav prema emigraciji potpuno posreduje njihov uticaj na Nameru da se emigrira. Stav je delimično posredovao efekat Relativnog indeksa autonomije na ponašanje za koga su utvrđeni značajni direktni i indirektni efekti na ponašanje, ali je direktan efekat mnogo jači. Za Samoprevazilaženje i Samounapređenje je opažen značajan samo indirektan efekat na ponašanje, a za Održanje stabilnosti nijedan što znači da je i za njih opažen značajan parcijalni medijatorski efekat Stava. PBK je delimično posredovao efekat Otvorenosti za promene, Samoprevazilaženja i Relativnog indeksa autonomije na ponašanje. RAI je imao direktan efekat na nameru i ponašanje, a njegov indirektan efekat je bio značajan samo na ponašanje. Samoprevazilaženje je imalo direktan

efekat na nameru. Za Otvorenost za promene i Samoprevazilaženje nisu opaženi značajni indirektni efekti. Svi opaženi indirektni efekti su slabe jačine. Dakle, ispostavilo se da Stav prema emigracijama i PBK imaju medijatorsku ulogu u posredovanju efekta motivaciono-vrednosnog sistema na nameru i ponašanje..

Tabela 33. Pregled nestandardizovanih i standardizovanih beta pondera za direktne i indirektne efekte sa nivoima značajnosti u modelu za proveru jačine medijacijskog efekta

Direktni efekti	**b**	**β**	**p**
namera ~			
stav	0.15	0.31	0.00
sub.norme	0.25	0.47	0.00
PBK	0.08	0.11	0.03
Otvorenost	-0.02	-0.01	0.85
Samoprevazilaženje	-0.16	-0.10	0.05
Održanje	-0.06	-0.04	0.40
Samounapređenje	-0.02	-0.01	0.84
Hedonizam	0.05	0.05	0.34
RAI	0.15	0.32	0.00
ponašanje ~			
PBK	0.09	0.15	0.01
namera	0.20	0.25	0.00
stav	-0.12	-0.32	0.00
sub.norme	0.09	0.23	0.00
Otvorenost	0.00	0.00	0.98
Samoprevazilaženje	0.02	0.02	0.78
Održanje	0.04	0.03	0.61
Samounapređenje	0.10	0.09	0.17
Hedonizam	-0.06	-0.07	0.24
RAI	0.08	0.22	0.00
stav ~			
Otvorenost	-0.17	-0.06	0.29
Samoprevazilaženje	0.51	0.15	0.01
Održanje	-0.37	-0.13	0.04
Samounapređenje	0.50	0.16	0.01
Hedonizam	0.11	0.05	0.27
RAI	0.15	0.16	0.00
sub.norme ~			
Otvorenost	0.11	0.04	0.55
Samoprevazilaženje	0.02	0.01	0.93
Održanje	0.09	0.03	0.65
Samounapređenje	-0.02	-0.01	0.92
Hedonizam	-0.05	-0.03	0.70
RAI	0.06	0.07	0.21
PBK ~			
Otvorenost	0.40	0.21	0.00
Samoprevazilaženje	-0.29	-0.13	0.05
Održanje	-0.03	-0.01	0.82
Samounapređenje	-0.10	-0.05	0.37
Hedonizam	-0.04	-0.03	0.58
RAI	0.11	0.18	0.00

Indirektni efekti		**b**	**β**	**p**
namera ~				
Otvorenost	Stav	-0.03	-0.02	0.30
Samoprevazilaženje		0.08	0.05	0.02
Održanje		-0.06	-0.04	0.05
Samounapređenje		0.07	0.05	0.01
Hedonizam		0.02	0.02	0.28
RAI		0.02	0.05	0.00
Otvorenost	PBK	0.03	0.02	0.07
Samoprevazilaženje		-0.02	-0.01	0.15
Održanje		0.00	0.00	0.82
Samounapređenje		-0.01	-0.01	0.41
Hedonizam		0.00	0.00	0.59
RAI		0.01	0.02	0.06
ponašanje ~				
Otvorenost	Stav	0.02	0.02	0.30
Samoprevazilaženje		-0.06	-0.05	0.02
Održanje		0.05	0.04	0.06
Samounapređenje		-0.06	-0.05	0.01
Hedonizam		-0.01	-0.02	0.28
RAI		-0.02	-0.05	0.00
Otvorenost	PBK	-0.02	-0.01	0.32
Samoprevazilaženje		0.04	0.02	0.07
Održanje		-0.03	-0.02	0.12
Samounapređenje		0.04	0.02	0.06
Hedonizam		0.01	0.01	0.33
RAI		0.01	0.02	0.05

4.3.2. Ispitivanje strukture veza između dimenzija vrednosno-motivacionog sistema i dimenzija objedinjenih teorijom planiranog ponašanja

Povezanost i struktura veza između dimenzija vrednosno-motivacionog sistema i dimenzija objedinjenih teorijom planiranog ponašanja proverena je kanoničkom korelacionom analizom. U levi skup su uključeni prosečni skorovi na supskalama SQR-E koje operacionalizuju vrste self regulacije, a pored njih i 10 vrednosnih tipova određenih pomoću Švarcov inventar vrednosti (Schwartz Value Inventory, SVI, 1992). U desni skup su uključene dimenzije TPP modela stav, subjektivne norme, PBK i namera. Nije bilo naznaka multikolinearnosti. Korelacije između varijabli unutar levog skupa bile su niske do umerene, a izuzetak su bile jake korelacije između stepena introjektovane i spoljne regulacije (r=.68) i između dobronamernosti i univerzalizma (r=.67).

Za četiri para kanoničkih faktora je utvrđena značajna povezanost. U prvom paru kanoničkih faktora u levom skupu su bili značajni Identifikovana regulacija, Intrinzička regulacija, Intrinzička regulacija i Spoljna regulacija, a u desnom skupu Namera da se emigrira, Migrantsko ponašanje, Stav i Subjektivne norme.

Prvi levi kanonički faktor bi se prema sadržaju mogao nazvati *Motivisanost na emigraciju*, a desni *Spremnost na donošenje odluke da se emigrira*. Objašnjena varijansa i redundansa je nešto veća u desnom skupu. U drugom paru kanoničkih faktora u levom skupu su bili značajni Spoljna i Introjektovana regulacija iz domena motivacije i Univerzalizam i Tradicija iz domena vrednosti, a u desnom skupu Subjektivne norme, i negativno usmerene PBK i Ponašanje. Drugi levi kanonički faktor bi se mogao nazvati *Heteronomna motivacija*, a desni *Normativni pritisak da se emigrira bez doživljaja kontrole i realizacije*. Treći par kanoničkih faktora je u levom skupu obuhvatio vrednosne tipove Postignuće, Sigurnost, Univerzalizam i Samousmerenost, a Stav i marginalno značajnu i suprotno usmerenu Nameru s druge strane u desnom. Treći levi kanonički faktor bi se mogao nazvati *Orijentacija ka uspehu i činjenju dobrog*, a desni Pozitivan stav prema emigraciji. Četvrti par kanoničkih faktora je u levom skupu obuhvatio Stimulaciju i suprotno usmerene Moć i Sigurnost, a desni PBK i Subjektivne norme. Levi kanonički faktor bi se mogao nazvati *Težnja uzbuđenjima*, a desni *Samouverenost da se može emigrirati uz podršku sredine*.

Tabela 34. Jačina i značajnost koeficijenta korelacije, obuhvata varijanse, redundanse i strukturni koeficijenti

kanonički par	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
Rc	0.79	0.46	0.32	0.25	0.16
R_c^2	0.62	0.21	0.11	0.06	0.02
χ^2	691.17	216.69	98.60	43.61	12.32
df	70	52	36	22	10
p	0.00	0.00	0.00	0.00	0.26
levi skup					
Intrinzička	0.53*	0.11	0.15	0.09	
Identifikovana	0.98*	-0.06	0.05	0.11	
Introjektovana	0.31*	0.57*	0.23	0.28	
Spoljna	0.31*	0.85*	0.06	-0.11	
Univerzalizam	0.07	0.20	-0.47*	0.15	
Samousmerenost	0.13	-0.26	-0.45*	-0.14	
Stimulacija	0.19	-0.12	-0.10	-0.34*	
Hedonizam	0.12	0.00	-0.20	0.15	
Postignuće	0.15	-0.02	-0.66*	-0.13	
Moć	0.04	0.07	-0.16	0.34*	
Sigurnost	-0.03	0.12	-0.59*	0.32*	
Tradicija	-0.16	0.32*	0.19	0.03	
Konformizam	-0.03	0.11	-0.22	-0.12	
Dobronamernost	-0.02	0.10	-0.26	-0.02	
Obuhvat varijanse	0.11	0.09	0.11	0.04	
Redundansa	0.07	0.02	0.01	0.00	
desni skup					
Stav	0.57*	0.24	-0.73*	0.13	
Sub.norme	0.55*	0.63*	0.15	-0.45*	
PBK	0.20	-0.58*	-0.14	-0.78*	
Namera	0.93*	-0.13	0.29	0.06	
Ponašanje	0.41*	-0.36*	0.08	0.06	
Obuhvat varijanse	0.34	0.19	0.13	0.17	
Redundansa	0.21	0.04	0.01	0.01	

Legenda
** označava značajne strukturne koeficijente*

Konačan zaključak je da se može prihvatiti H_2 tj. da vrednosno-motivacioni sistem utiče na donošenje odluke. Analize su pokazale da na odluku da se emigrira u prvom redu utiče stepen autonomne motivisanosti, a nešto manje i vrednosni sistem. Obe analize su pokazale da u modelu ne treba dalje koristiti Hedonizam jer nije imao značajan efekat ni na jedan psihosocijalni konstrukt iz TPP. Stav prema emigracijama je potpuno posredovao uticaj Održanja stabilnosti i Samounapređenja na nameru, a delimično i efekat Samoprevazilaženja i Relativnog indeksa autonomije. Stav je delimično posredovao efekat Relativnog indeksa autonomije na ponašanje, a delimično i efekat Samoprevazilaženja, Samounapređenja i

Održanja stabilnosti. PBK je delimično posredovao efekat Otvorenosti za promene, Samoprevazilaženja i Relativnog indeksa autonomije na ponašanje. Treba dodati i da je opažen umereno značajan efekat Relativnog indeksa autonomije na nameru i ponašanje. Vrednosni tipovi Univerzalizam i Tradicija su zajedno sa stepenom korišćenja manje autonomnih vrsta regulacije rezultirale doživljajem da okolina želi da osoba emigrira, a da ona to ne realizuje i nema doživljaj kontrole da to može da učini. U načelu vrednosni sistem u prvom redu utiče na stav i PBK. Osobe koje više vrednuju Postignuće, Sigurnost, Univerzalizam i Samousmerenost imale su pozitivniji Stav prema emigraciji. Samouverenost u svoju sposobnost da se emigrira praćen subjektivnim pritiskom javlja kod osoba koje visoko vrednuju uzbuđenja.

4.4. Provera moderatorskog uticaja tipa selfa na strukturu povezanosti između motivaciono-vrednosnog sistema i komponenti neophodnih za donošenje odluke da se emigrira

Moderatorski uticaj tipa selfa na veze između vrednosno-motivacionog sistema i komponenti neophodnih za donošenje odluke da se emigrira je proveren strukturalnih jednačinama metodom višegrupne analize. Kao predstavnici reprezenti vrednosnog sistema su korišćene vrednosne orijentacije Otvorenost za promene, Samoprevazilaženje, Održanje stabilnosti i Samounapređenje, a kao predstavnik motivacionog sistema Relativni indeks autonomije. Pretpostavljeno je da dimenzije motivaciono-vrednosnog sistema utiču na sva tri psihosocijalna prediktora. Hipotetski model je prikazan na slici 20. Hedonizam nije bio uključen iz razloga što nije bio značajno povezan ni sa jednim psihosocijalnim prediktorom u testiranju prethodne povezanosti vrednosno-motivacionog sistema i dimenzija objedinjenih teorijom planiranog ponašanja. Pored toga, on je u probnim testiranjima modela izazivao problem u vidu pozitivno definitne matrice. Takođe na osnovu prethodnih nalaza isključene su kovarijansne veze između Stavova prema emigraciji i PBK, kao i između Subjektivnih normi i PBK. Za ovu analizu nije korišćen kriterijum izvršenje ponašanja jer se ispostavilo da njegovo uključivanje izaziva negativnu kovarijansu među pojedinim konceptima. Isključenjem ponašanja stvorili su se uslovi za primenu metode maksimalne verodostojnosti uz korišćenje korekcija i računanje Satora-Bentlerovog hi kvadrata. S obzirom na veličinu grupa obrada se vršila na ukupnom uzorku.

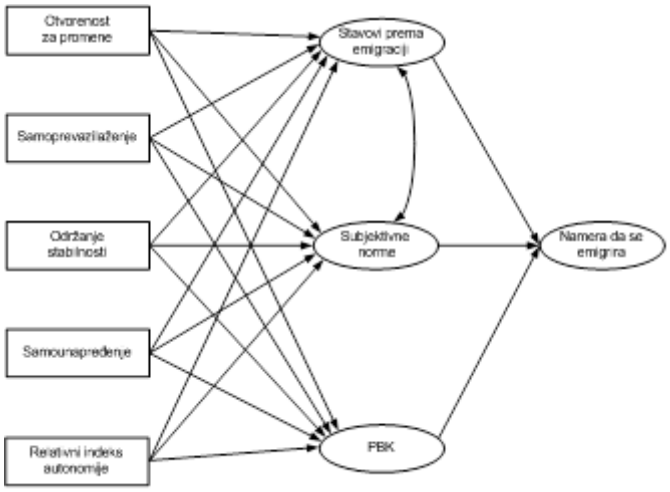

Slika 20. Hipotetski osnovni strukturni model uticaja vrednosno-motivacionog sistema na komponente donošenja odluke

Na osnovu indeksa fita je utvrđeno da je konfiguralni model prihvatljiv (S-B χ^2(df=438)= 701.36, p<0.01, [S-B χ^2/df]=1.60, CFI=.93, RMSEA=.06, 90% IP=.05–.07, SRMR=.07). Pregled ocena regresionih koeficijenata, kovarijansi i varijansi greški zajedno sa testiranjem njihove značajnosti date su u Prilogu 3, u tabelama 53 i 54. Analiza razlika u moderacije korišćenjem CFI indeksa je pokazala da ne postoji značajna razlika među tipovima selfa između konfiguralnog i mernog (ΔCFI=0.003), kao ni i između mernog i strukturalnog modela (ΔCFI=0.003). Međutim, poređenje Satora-Bentlerovih hi kvadrata (Crawford & Henry, 2003; Satorra & Bentler, 2001) je pokazalo da je razlika između mernog i strukturnog modela značajna (ΔS-B χ^2(df=10)=21.49, p<0.05) dok razlika između konfiguralnog i mernog nije bila značajna (ΔS-B χ^2(df=50)=59.62, p>0.05). S obzirom na ovu kontradikciju zaključeno je da ima smisla analizirati efekat moderacije tipa selfa. Dodatni argument je to što je utvrđeno da se niz nestandardizovanih regresionih koeficijenata razlikuje po grupama.

Tabela 35. Pregled pokazatelja fita za modele kojima je proveravana moderatorska uloga tipa selfa

	S-B χ^2	**df**	**p**	**S-B χ^2/df**	**AIC**	**CFI**	**SRMR**	**RMSEA**	**90% IP**	
									dg	gg
konfiguralni	701.36	438.00	0.00	1.60	39370.33	0.927	0.07	0.06	0.05	0.07
merni	760.77	488.00	0.00	1.56	39336.12	0.924	0.08	0.06	0.05	0.07
strukturni	782.19	498.00	0.00	1.57	39339.29	0.921	0.09	0.06	0.05	0.07

Posmatrajući procente objašnjene varijanse za zavisne latentne varijable ispostavilo se da je najviše varijanse namere objašnjeno u grupi integrisanih (52%), zatim u grupi egoinvolviranih (39%) i najmanje kod impersonalnih (33%). Takođe je kod integrisanih opaženo više objašnjene varijanse varijable subjektivne norme (10%) dok je kod egoinvolviranih (5%) i impersonalnih (6%). Ostale varijable su bile podjednako objašnjene (Prilog).

Za integrisane osobe je utvrđeno važenje TPP modela, tj. da stavovi, subjektivne norme i PBK utiču na nameru da se emigrira (slika 21). Na stavove prema emigraciji osoba sa integrisanim tipom selfa za razliku od druga dva tipa značajno utiče Otvorenost za promene. Pored toga, na sva tri psihosocijalna prediktora namere iz TPP utiče stepen autonomije, a najviše na subjektivne norme.

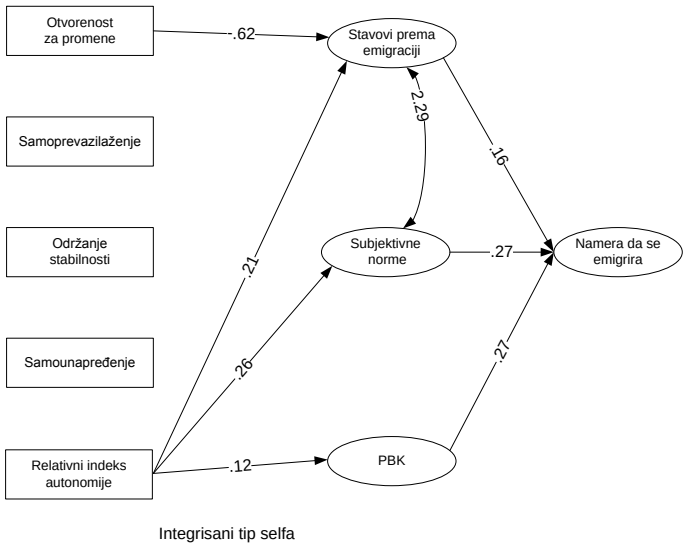

Napomena Na grafikonu su prikazane samo značajne veze

Slika 21. Strukturni model uticaja vrednosno-motivacionog sistema na komponente donošenja odluke za osobe sa integrisanim tipom selfa sa prikazanim nestandardizovanim regresionim koeficijentima

Za egoinvolvirane osobe je takođe utvrđeno važenje TPP modela, tj. da stavovi, subjektivne norme i PBK utiču na nameru da se emigrira (slika 22). Kod egoinvolviranih se ispostavilo da Otvorenost za promene značajno utiče na PBK i da Samounapređenje utiče na Subjektivne norme. Pored toga, ispostavilo se da Relativni indeks autonomije utiče na Stavove prema emigraciji i PBK, ali ne i na subjektivne norme.

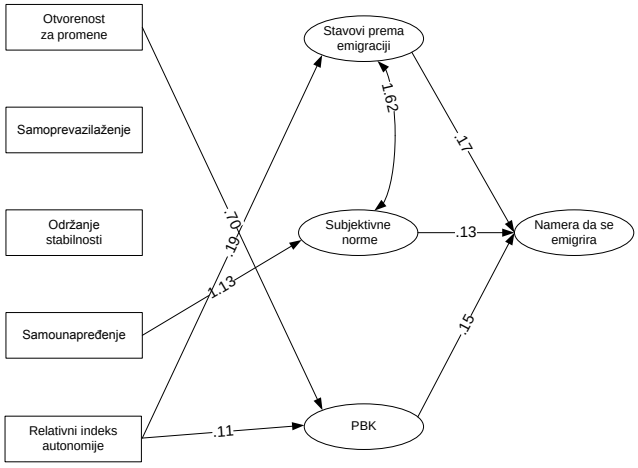

Slika 22. Strukturni model uticaja vrednosno-motivacionog sistema na komponente donošenja odluke za osobe sa egoinvolviranim tipom selfa sa prikazanim nestandardizovanim regresionim koeficijentima

Za osobe sa impersonalnim tipom selfa utvrđeno važenje TPP modela, tj. da stavovi, subjektivne norme i PBK utiču na nameru da se emigrira (slika 23). Međutim, uticaj PBK na nameru je bio marginalno značajan. Takođe je bila i marginalno značajna veza između stavova prema emigraciji i subjektivnih normi. Kod njih se ispostavilo da na Stavove prema emigraciji utiču Samoprevazilažene i Samounapređenje. Pored toga je ustanovljeno da RAI utiče samo na PBK.

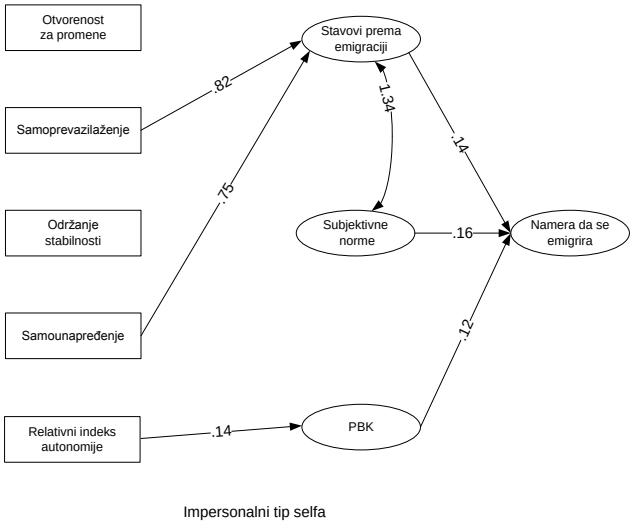

Slika 23. Strukturni model uticaja vrednosno-motivacionog sistema na komponente donošenja odluke za osobe sa impersonalnim tipom selfa sa prikazanim nestandardizovanim regresionim koeficijentima

Poređenje standardizovanih koeficijenata za prediktorske varijable iz TPP modela pokazalo je da su tipovi ujednačeni po uticaju stavova na nameru za emigracijom (Prilog 3, tabela 52). Uočeno je i da je uticaj subjektivnih normi nešto viši kod integrisanih nego kod ostala dva tipa. Ispostavilo se da na komponente donošenja odluke osobe sa različitim tipom selfa deluju različite vrednosne orijentacije. Kod integrisanih Otvorenost prema promenama utiče na stavove, a kod egoinvolviranih na PBK. Kod egoinvolviranih Samounapređenje utiče na Subjektivne norme, a kod impersonalnih na Stavove prema emigraciji. Održanje stabilnosti nije imalo značajne efekte u okviru nijednog tipa selfa. Za uticaj indeksa relativne autonomije je opaženo da je značajno uticao na sve tri komponente kod integrisanih, kod egoinvolviranih na Stavove i PBK, a samo na PBK kod impersonalnih.

Na osnovu navedenih nalaza može se prihvatiti H_3, tj. zaključiti da tip selfa utiče na strukturu veza između vrednosno-motivacionog sistema i komponenti neophodnih za donošenje odluke da se emigrira.

4.5. Ispitivanje doprinosa faktora privlačenja i odbijanja na model donošenja odluke da se emigrira

Analiza uticaja vrednosno-motivacionog sistema i faktora privlačenja i odbijanja kao prediktora na psihosocijalne dimenzije iz TPP kao kriterijume i posrednike njihovog uticaja na nameru i ponašanje proverena je modelovanjem strukturalnih jednačina. Hipotezirano je da osim dimenzija vrednosno-motivacionog sistema i faktori privlačenja i odbijanja utiču na psihosocijalne prediktore namere. S obzirom da je u ovaj model uključeno migrantsko ponašanje korišćen je DWLS metod estimacije.

Proveravani model je sadržao dimenzije vrednosno-motivacionog sistema (sve četiri vrednosne orijentacije i Indeksom relativne autonomije) i faktore privlačenja i odbijanja predstavljene Ocenom kvaliteta života u Srbiji, Ocenom kvaliteta života u destinaciji, Ekonomskim stanjem i Važnošću održavanja veza u domovini. Zauzeta je strategija trimovanja pa je predviđeno da koncepti iz vrednosno-motivacionog sistema i faktori privlačenja i odbijanja utiču na sve psihosocijalne prediktore. Ispostavilo se da ovakav model fituje podacima (χ^2(df=515)=1221.69, $p<0.01$, [χ^2/df]=2.37, CFI=.90, RMSEA=.05, 90% IP=.05–.06, WRMR=1.38). Uvođenje faktora privlačenja i odbijanja je narušilo veze u TPP modelu. Uticaj namere da se emigrira na migrantsko ponašanje je prestao biti značajan, a

izuzetno je porastao efekat PBK. Uvođenje faktora privlačenja i odbijanja nije imalo efekat na veze između vrednosno-motivacionog sistema i psihosocijalnih prediktora namere (slika 24; Prilog 3, tabela 55). Ispostavilo se da osobe koje su niže ocenile kvalitet života u Srbiji, a više kvalitet života u destinaciji imaju pozitivniji stav prema emigraciji. Pored toga, pozitivniji stav prema emigraciji su imale osobe kojima su manje važne veze u domovini. Osobe koje su ocenile da je kvalitet života u destinaciji bolji imale su manji skor na PBK, a osobe koje su pozitivnije ocenile svoje ekonomsko stanje imale su veći PBK.

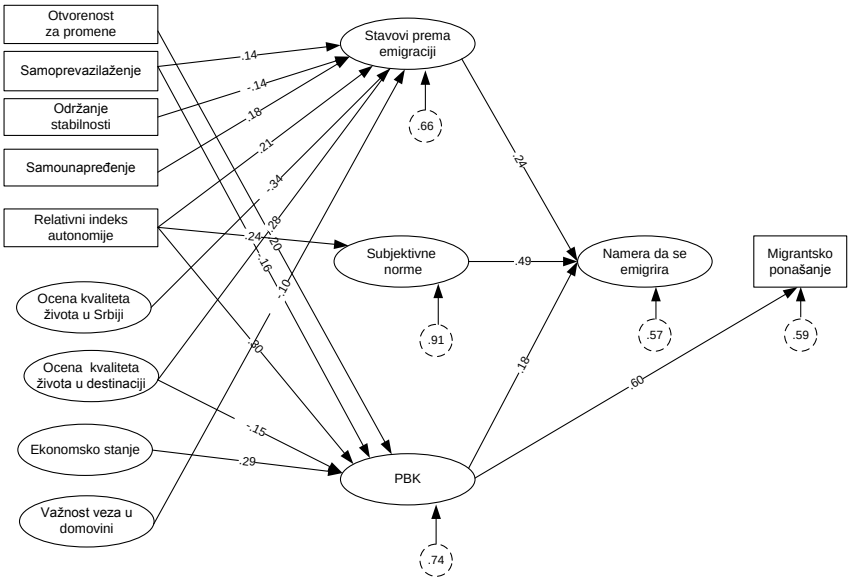

Slika 24. Strukturni model uticaja vrednosno-motivacionog sistema i faktora privlačenja i odbijanja na komponente donošenja odluke

Moderatorski efekat tipa selfa proveren je za model kao što je bio prethodni bez Migratornog ponašanja kao krajnje zavisne varijable jer se za prethodno proveravani model javljao problem u definisanosti matrica. Ovako postavljen osnovni model je fitovao podacima (S-B χ^2(df=483)= 1038.66, p<0.01, [S-B χ^2/df]=2.15, CFI=.91, RMSEA=.05, 90% IP=.04–.05, SRMR=.05), ali im je konfiguralni model jedva fitovao (S-B χ^2(df=1449)= 2194.86, p<0.01, [S-B χ^2/df]=1.51, CFI=.88, RMSEA=.06, 90% IP=.05–.06, SRMR=.08). Razlika između mernog i strukturnog modela nije bila značajna (ΔCFI=.03, ΔS-B χ^2(df=78)=32.09, p>0.05) kao ni razlika između konfiguralnog i mernog modela (ΔS-B χ^2(df=70)=95.66, p>0.05). U ovom slučaju su rezultati poređenja CFI i Satora-Bentlerovih hi kvadrata (Crawford & Henry, 2003; Satorra & Bentler, 2001) bili saglasni u ukazivanju da moderatorski efekat tipa selfa na veze između vrednosno-motivacionog sistema i faktora

privlačenja i odbijanja i dimenzija TPP nije značajan. S obzirom na ovaj rezultat, zaključeno je da efekat moderacije tipa selfa nije značajan.

Tabela 36. Pregled pokazatelja fita za modele kojima je proveravana moderacija tipa selfa

model	**S-B χ^2**	**df**	**p**	**S-B χ^2/df**	**AIC**	**CFI**	**SRMR**	**RMSEA**	**90% IP**	
									dg	gg
osnovni	1038.66	483	0.00	2.15	53657.93	0.910	0.06	0.05	0.04	0.05
konfiguralni	2194.86	1449	0.00	1.51	53539.64	0.883	0.08	0.06	0.05	0.06
merni	2290.18	1527	0.00	1.50	53487.56	0.880	0.08	0.05	0.05	0.06
strukturni	2320.30	1561	0.00	1.49	53457.54	0.881	0.09	0.05	0.05	0.06

Na osnovu prezentovane analize može se delimično prihvatiti H_4 i zaključiti da su faktori privlačenja i odbijanja zajedno sa dimenzijama vrednosno-motivacionog sistema povezani sa donošenjem odluke da se emigrira, ali da u ovom istraživanju nije utvrđeno da njihove veze moderiše tip selfa.

4.6. Specifičnost strukture psiholoških faktora potencijalnih emigranata

U cilju utvrđivanja istinitosti pete hipoteze da potencijalni emigranti imaju specifičnu strukturu u odnosu na emigrante formirana je varijabla koja je grupisala ispitanike na „emigrante“ i rezidente podeljene na kategorije „odsustvo namere da se emigrira“, „neopredeljeni u pogledu emigracije“ i „potencijalni emigranti“. „Odsustvo namere da se emigrira“ je pripisano osobama kojima je skor na supskali za utvrđivanje stepena izraženosti namere da se emigrira bio ispod tridesettrećeg centila, u grupu „potencijalnih emigranata“ su kategorisane osobe čiji je centil iznad 67, a oni koji su bili između ova dva centila su svrstani među „neopredeljene u pogledu emigracije“.

Tabela 37. Pregled distribucije tipova selfa unutar kategorija ispitanika po emigracionoj nameri

		tip selfa		
		integrisani	egoinvolvirani	impersonalni
migranti	**frekvencija**	**108**	**83**	**90**
	% unutar migranata	**38.4%**	**29.5%**	**32.0%**
odsustvo	frekvencija	34	24	17
namere	% unutar rezidenata	45.3%	32.0%	22.7%
neopredeljeni	frekvencija	27	24	23
	% unutar neopredeljenih	36.5%	32.4%	31.1%
potencijalni	**frekvencija**	**21**	**19**	**36**
migranti	**% unutar potencijalnih migranata**	**27.6%**	**25.0%**	**47.4%**
ukupno	frekvencija	190	150	166
	% tipova	37.5%	29.6%	32.8%

U prvom koraku je Pirsonovim hi kvadratom proverena značajnost razlika grupa ispitanika podeljenih prema nameri da se emigrira u tipu selfa i ispostavilo se da nije značajna (χ^2(df=6)= 11.55, p=.07). Međutim, razlika između migranata i potencijalnih migranata je bila značajna (χ^2(df=2)= 6.35, p<.05). U nastavku analize su poređeni migranti i potencijalni migranti u učestalosti po dva tipa selfa. Hi kvadratom sa Jejtsovom korekcijom (χ^2(df=1)= 4.86, p<0.05) je utvrđeno da među migrantima ima značajno više osoba sa integrisanim tipom dok među potencijalnim migrantima ima više osoba sa impersonalnim tipom selfa (tabela x). Nije bilo razlike u proporciji integrisanih i egoinvolviranih (χ^2(df=1)=0.09, p=0.64), ni egoinvolviranih i impersonalnih (χ^2(df=1)= 2.53, p=0.08).

Kanoničkom diskriminativnom analizom proverena je razlika između kategorija „odsustvo namere da se emigrira“, „neopredeljeni u pogledu emigracije“, „potencijalni emigranti“ i „emigranti“ u pogledu emigracije u odnosu na korišćene psihološke varijable. Ispostavilo se da su sve tri diskriminativne funkcije značajne.

Tabela 38. Pregled koeficijenata diskriminativne funkcije i položaja centroida

	standardizovani koeficijenti			**strukturni koeficijenti**		
nezavisne varijable	1	2	3	1	2	3
Stav	-0.40	0.84	0.20	0.09	0.74*	0.11
Subjektivne norme	0.25	-0.27	0.19	0.38*	0.08	0.05
PBK	0.18	0.00	-0.06	0.22	-0.13	-0.05
namera	0.73	0.35	0.49	0.83*	0.40*	0.10
Univerzalizam	0.17	0.04	-0.60	0.02	0.04	-0.01
Samousmerenost	0.09	-0.17	0.11	0.08	-0.10	0.11
Stimulacija	-0.03	-0.02	-0.38	0.10	0.01	-0.26
Hedonizam	-0.18	-0.05	0.09	-0.02	0.05	0.09
Postignuće	0.12	-0.14	0.39	0.10	-0.05	0.22
Moć	0.01	0.03	-0.24	0.04	0.03	0.04
Sigurnost	0.08	-0.06	0.50	-0.02	-0.03	0.42*
Tradicija	0.05	-0.03	0.27	-0.03	-0.06	0.29
Konformizam	0.03	0.01	-0.35	0.02	-0.09	0.18
Dobronamernost	-0.20	0.12	0.50	-0.02	-0.03	0.29
Intrinzička regulacija	-0.08	0.23	-0.33	0.28	0.29	-0.49*
Regulacija identifikacijom	0.41	-0.54	-0.50	0.66*	0.18	-0.28
Regulacija introjektovanjem	0.22	0.14	0.11	0.19	0.40*	-0.14
Spoljna regulacija	-0.21	0.41	-0.27	0.09	0.54*	-0.22
centroidi						
migranti	0.57	-0.24	-0.05			
odsustvo namere	-2.03	-0.19	0.30			
neopredeljeni	-0.97	0.44	-0.45			
potencijalni migranti	0.84	0.64	0.33			

Legenda
* Značajan doprinos diskriminaciji

Prva diskriminativna funkcija razlikuje osobe koje nemaju nameru da emigriraju od potencijalnih migranata i migranata (Λ_W=.41, χ^2(df=54)=441.75, p<0.01). Potencijalni migranti i migranti su imali veći skor na nameri da emigriraju i veći skor na regulaciji identifikacijom od osoba koje nemaju nameru da emigriraju. U manjem stepenu, ali i dalje značajno su potencijalni migranti i migranti imali veći skor na subjektivnim normama. Druga diskriminativna funkcija razlikuje potencijalne migrante od migranata (Λ_W=.84, χ^2(df=34)=89.12, p<0.01). Potencijalni migranti imaju veći skor na stavu i nameri, a pored toga imaju i veći stepen regulacije introjekcijom i spoljnje regulacije od migranata. Treća diskriminativna funkcija razlikuje neopredeljene od onih koji nemaju da emigriraju (Λ_W=.94, χ^2(df=16)=29.30 p <0.05). Oni koji nemaju nameru da emigriraju imaju viši skor na Sigurnosti, a manji na Intrinzičkoj regulaciji. Ove tri diskriminativne funkcije su uspešno klasifikovale 68% ispitanika. Najuspešnije su razlikovale emigrante od osoba koje ne žele da emigriraju, zatim neopredeljene, a potencijalne emigrante su često svrstavale u emigrante.

Na osnovu prezentovane analize može se prihvatiti H_5 i zaključiti da potencijalni migranti imaju specifičnu strukturu u odnosu na migrante. Potencijalni migranti u odnosu na migrante imaju pozitivniji stav prema emigraciji i izraženiju nameru da emigriraju, ali manji stepen autonomne motivacije. Uz to se među njima više javljaju osobe sa impersonalnim tipom selfa dok je među migrantima više osoba sa integrisanim tipom selfa. Međutim, u poređenju sa osobama koje nemaju nameru da emigriraju potencijalni migranti i migranti su slični po tome što su imali veći skor na regulaciji identifikacijom.

4.7. Poređenje emigranata i rezidenata u strukturi selfa i motivaciono-vrednosnog sistema

U ovom odeljku su redom izvršena poređenja emigranata i rezidenata u strukturi selfa, vrstama motivacije, dimenzijama TPP modela i strukturi univerzalnih vrednosti. Diskriminativnom analizom utvrđena je značajna razlika između emigranata i rezidenata u strukturi selfa (Λ_W=.98, χ^2(df=3)=12.30, p<0.01). Emigranti su imali veći skor na supskali za procenu izraženosti integrisanog selfa, a rezidenti impersonalnog selfa. Ova funkcija je uspešno klasifikovala 57% ispitanika, ali je znatno bolje klasifikovala emigrante.

Tabela 39. Pregled standardizovanih i strukturnih koeficijenata diskriminativne funkcije i položaja centroida

nezavisne varijable	**β**	**r**
Integrisani self	-.80	-.65
Egoinvolvirani self	.57	.46
Impersonalni self	.38	.58
centroidi		
emigranti	-.14	
rezidenti	.18	

Legenda
* Značajan doprinos diskriminaciji

Diskriminativnom analizom utvrđena je značajna razlika između emigranata i rezidenata u strukturi motivacije dimenzija TPP modela (Λ_W=.87, χ^2(df=4)=72.03, p<0.01). Ova funkcija je uspešno klasifikovala 66% ispitanika, a pri tom je nešto uspešnije klasifikovala obe grupe. Emigranti su imali više skorove na regulaciji identifikacijom i intrinzičkoj regulaciji.

Tabela 40. Pregled standardizovanih i strukturnih koeficijenata diskriminativne funkcije i položaja centroida

nezavisne varijable	**β**	**r**
Intrinzička regulacija	-.18	.34
Regulacija identifikacijom	1.08	.90
Introjektovana regulacija	.14	.09
Spoljna regulacija	-.48	-.16
centroidi		
emigranti	.35	
rezidenti	-.45	

Legenda
* Značajan doprinos diskriminaciji

Diskriminativnom analizom utvrđena je značajna razlika između emigranata i rezidenata u izraženosti dimenzija TPP modela (Λ_W=.80, χ^2(df=4)=109.48, p<0.01). Emigranti su pre svega imali izraženiju nameru, a potom i subjektivne norme i PBK, a rezidenti stav. Ova funkcija je uspešno klasifikovala 70% ispitanika, a pri tom je ujednačeno uspešno klasifikovala obe grupe.

Tabela 41. Pregled standardizovanih i strukturnih koeficijenata diskriminativne funkcije i položaja centroida

nezavisne varijable	**β**	**r**
stav	-.68	-.26
subjektivne norme	.35	.47
PBK	.25	.36
namera	.82	.70
centroidi		
emigranti	.43	
rezidenti	-.56	

Legenda
** Značajan doprinos diskriminaciji*

Diskriminativnom analizom nije utvrđena je značajna razlika između emigranata i rezidenata u izraženosti tipova vrednosti (Λ_W=.80, χ^2(df=10)=9.64, p>0.05). Na grafikonu na slici 25 su prikazani vrednosni profili emigranata i rezidenata. U obe grupe je najviše ocenjena Samousmerenost, zatim slede Postignuće, Dobronamernost i Sigurnost.

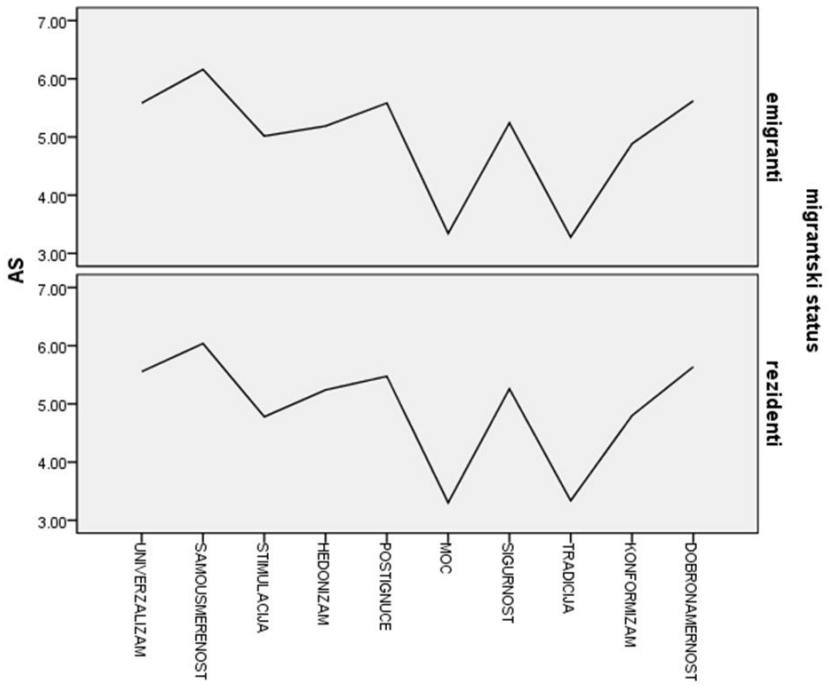

Slika 25. Uporedni prikaz vrednosnih profila emigranata i rezidenata

Za dodatnu analizu razlika emigranata i rezidenata po tipu selfa poslužili su nalazi analize cirkumpleks modela određeni pomoću Braunovog programa Circum prikazani na slici 26. Na osnovu vizuelne inspekcije grafičkih prikaza utvrđenih kvazi-cirkumpleks struktura su potvrđeni nalazi da emigranti manje diskriminišu između vrednost iz spektra Održanja stabilnosti, ali i iz spektra Otvorenosti za promene. U obe grupe je utvrđena bliskost

hedonizma i stimulacije. Kod rezidenata je se iz spektra Održanje stabilnosti izdvojila sigurnost i približila dobronamernosti. Kod emigranata je došlo i do većeg grupisanja vrednosti iz spektra Otvorenosti i Samoprevazilaženja i one su suprotstavljene vrednostima iz spektra Održanja stabilnosti. Takođe se ispostavilo da kod emigranata hedonizam pripada Otvorenosti za promene, a kod rezidenata bi hedonizam zajedno sa stimulacijom pripadao Samounapređenju.

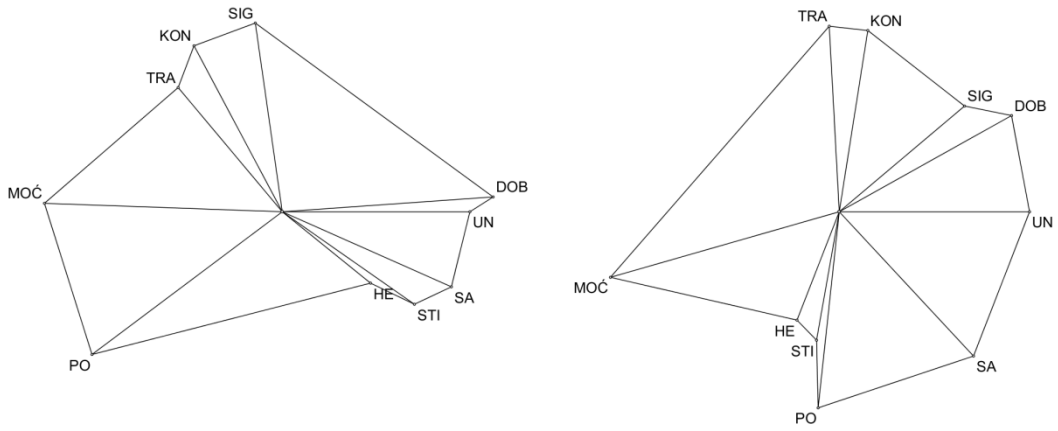

Slika 26. Grafički prikazi empirijski utvrđenih kvazi-cirkumpleks struktura (levo-emigranti, desno- rezidenti)

Zaključak izvršenih analiza je da se može prihvatiti H_6 jer je utvrđeno da između emigranata i rezidenata postoji značajna razlika u strukturi selfa, vrsti motivacije i profila univerzalnih ljudskih vrednosti. Ispostavilo se da emigrante karakteriše integrisaniji self, veći stepen autonomne motivacije, jače izražene dimenzije TPP modela i struktura vrednosnog sistema sličnija univerzalno utvrđenom.

4.8. Poređenje emigranata i rezidenata u strukturi integrativnog modela donošenja odluke o emigriranju

S obzirom da u ovaj model nije uključeno migrantsko ponašanje za ocenjivanje parametara je korišćen robusni metod maksimalne verodostojnosti korigovan tako da se eliminiše efekat odstupanja podataka od normalne raspodele. U prvom koraku je proveren efekat svih dimenzija vrednosno-motivacionog sistema i faktora privlačenja i odbijanja na psihosocijalne prediktore donošenja odluke da se emigrira na emigrantima. Ispostavilo se da

je model fitovao podacima (S-B χ^2(df=483)= 777.13, p<0.01, [S-B χ^2/df]=1.61, CFI=.91, RMSEA=.05, 90% IP=.04–.05, SRMR=.07).

Pre svega, potvrđene su veze između koncepata iz korišćenog segmenta teorije ponašanja (slika 27; Prilog 3, tabele 56-57). Jači efekat na nameru su imali stavovi dok je efekat subjektivnih normi i PBK bio izjednačen. Utvrđeno je da je efekat motivaciono-vrednosnog sistema nadvladan uticajem faktora privlačenja i odbijanja. Stavove emigranata prema emigraciji u najvećoj meri određuje ocena kvaliteta života u Srbiji (β=-.42) pa ocena kvaliteta života u destinaciji (β=.28). Negativnija ocena kvaliteta života u Srbiji je bila praćena pozitivnijim stavom prema emigraciji. Dakle, negativna ocena kvaliteta života u Srbiji je imala efekat odbijanja. Pozitivnija ocena kvaliteta života u Srbiji je bila praćena pozitivnijim stavom prema emigraciji što znači da je imala efekat privlačenja u inostranstvo. Motivaciona komponenta (RAI) je imala podjednake pozitivne efekte na Stavove prema emigraciji i PBK. Osobe kojima je motivacija za emigraciju više autonomne prirode imale su pozitivnije stavove i viši PBK. Osobe koje više vrednuju Samounapređenje su imale i pozitivnije Stavove prema emigraciji. Model koji je zadržao samo značajne regresione staze je takođe fitovao podacima (S-B χ^2(df=483)= 5662.92, p<0.01, [S-B χ^2/df]=1.60, CFI=.92, RMSEA=.04, 90% IP=.04–.05, SRMR=.06).

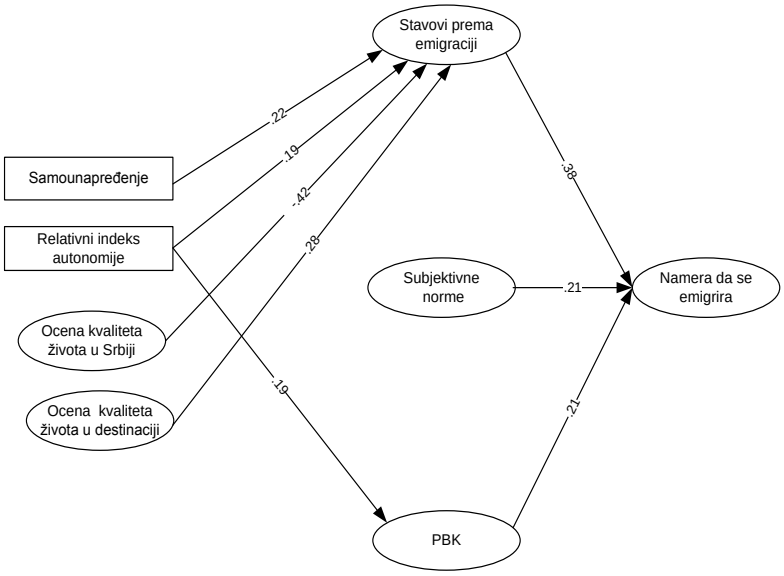

Napomena Nisu prikazane kovarijansne veze i neznačajne regresione veze

Slika 27. Strukturni model uticaja vrednosno-motivacionog sistema i faktora privlačenja i odbijanja na komponente donošenja odluke za emigrante

U sledećem koraku je proveren isti početni model na rezidentima. Ispostavilo se da je model fitovao podacima (S-B χ^2(df=483)= 781.82, p<0.01, [S-B χ^2/df]=1.62, CFI=.90, RMSEA=.05, 90% IP=.05–.05, SRMR=.06). Međutim, za rezidente su utvrđene značajne različite staze (slika 28; Prilog 3, tabele 56-57). Pre svega nađeno je da za njih ne važi model TPP jer nije bio značajan efekat PBK na nameru. Dalje se ispostavilo da je kod rezidenata od faktora privlačenja i odbijanja najznačajniji bio ekonomski faktor. On je uticao i na stavove, subjektivne norme i PBK. Subjektivne norme su jače uticale na nameru nego stavovi. Osobe sa lošijim ekonomskim statusom su imale pozitivniji stav prema emigraciji, a tako su i percipirali uverenja bližnjih jer su im i subjektivne norme bile značajne. Bolje stojeće osobe su imale i veći PBK što znači da su imale doživljaj da za njih ne bi bilo problem emigrirati. Na grupi rezidenata vrednosti su bile uticajnije. Pozitivniji stav prema emigraciji su imale osobe koje su više težile samounapređenju, a manje održanju stabilnosti. Veće vrednovanje Samounapređenja kao i Otvorenosti za promene je rezultirao i većim stepenom PBK. Model koji bi zadržao samo značajne veze bi gotovo jednako fitovao podacima (S-B χ^2(df=473)= 758.19, p<0.01, [S-B χ^2/df]=1.60, CFI=.90, RMSEA=.05, 90% IP=.05–.06, SRMR=.07).

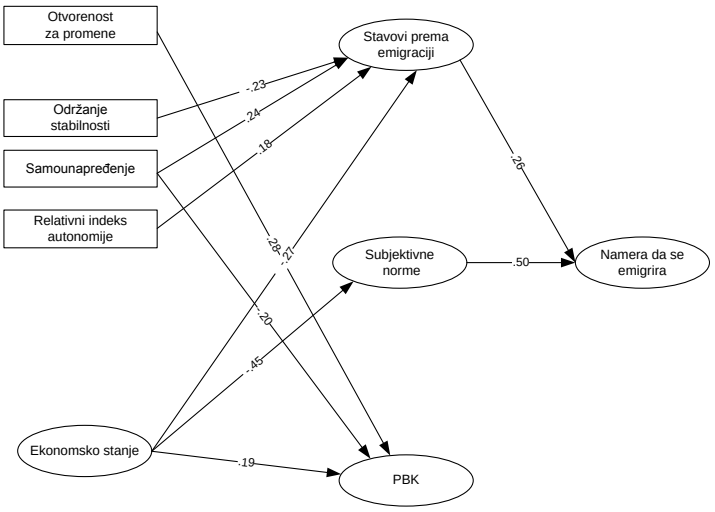

Slika 28. Strukturni model uticaja vrednosno-motivacionog sistema i faktora privlačenja i odbijanja na komponente donošenja odluke za rezidente

Provera moderatorskog efekta pomoću višegrupne analize strukturalnim jednačinama nije izvršena jer nisu bile dovoljno velike podgrupe u okviru grupa emigranata i rezidenata. Međutim, podatak da na celom uzorku tip selfa nije moderisao proveravane veze predstavljen u poglavlju 4.5, kao i da nije utvrđena razlika tipova selfa između emigranata i rezidenata (χ^2=.15, df=2, p=.93) indikuje da tip selfa nema značajnu ulogu.

Na osnovu prezentovane analize zaključeno je da integrativan model nije invarijantan na grupama emigranata i rezidenata. Ovo se može protumačiti i kao moderatorski efekat emigrantskog statusa na veze između vrednosno-motivacionog sistema i faktora privlačenja i odbijanja s druge strane i dimenzija objedinjenih teorijom planiranog ponašanja.

5. DISKUSIJA

Osnovni cilj ovog istraživanja bio je da se utvrde psihološke determinante odluke o emigraciji kod visokoobrazovanih osoba iz Republike Srbije. Potencijalne determinante su tražene u okviru selfa, dimenzija motivacijskog i vrednosnog sistema, zatim stava, subjektivnih normi i percipirane bihejvioralne kontrole i namere. Izabrani proveravani konstrukti, sudeći po prethodnoj literaturi predstavljenoj u teorijskim razmatranjima, prilično iscrpno zahvataju moguće psihološke uzroke emigracije. Istraživanje je pokušalo da odgovori na dva pitanja. Prvo je bilo kako tip selfa moderiše strukturu veza između motivaciono-vrednosnog sistema i donošenja odluke o emigraciji, uključujući oslonce ove odluke (stav prema emigraciji, subjektivne norme i PBK, namera i ponašanja), a drugo da li se visokoobrazovani ekonomski emigranti, u odnosu na neemigrante, razlikuju u pogledu strukture selfa, vrste motivacije i profila univerzalnih ljudskih vrednosti. Za konceptualizaciju jezgra ovog rada poslužila je teorija planiranog ponašanja koja predviđa da na donošenje odluke da se izvrši ponašanje utiču pre svega namera, a preko nje i stav, subjektivne norme i percipirana bihejvioralna kontrola. TPP je inkluzivna teorija pa je lako bilo u nju integrisati indirektan uticaj dimenzija vrednosno-motivacionog sistema i faktora privlačenja i odbijanja na nameru i ponašanje u vidu prediktora uverenja, odnosno psihosocijalnih komponenti modela (Ajzen & Fishbein, 2005; Langdridge et al., 2007). Sam autor teorije sugeriše da se na taj način proverava uticaj dodatnih faktora (Ajzen & Fishbein, 2005). Iako je naslov ograničen na psihološke determinante emigracije, u skladu sa dosadašnjim nalazima u migrantskim studijama bilo je neophodno uključiti faktore sa mezo nivoa u vidu faktora privlačenja i odbijanja, važnosti veza u domovini i ekonomskog faktora (Faist, 2010; Massey et al., 1993; Predojević-Despić, 2010). Već i sama teorija planiranog ponašanja predviđa uticaj mezo nivoa uključenjem subjektivnih normi, a donekle i makro nivoa jer on utiče na formiranje stavova (Rot, 2010). Pored toga na ovaj način je postignut i multidisciplinarni pristup jer se analiziraju psihološki i socioekonomski faktori koji utiču na emigraciju. Ekonomske i sociološke teorije migracija su takođe istraživale uzroke migracije

analiziranjem uticaja motivacije i procesa donošenja odluke koristeći pri tom često zastarele modele (Moon, 1985).

Istraživanje je izvršeno korišćenjem korelacionog nacrta na neslučajnom uzorku odraslih visokoobrazovanih osoba državljana Republike Srbije. Ispitanici su sakupljeni neslučajnim uzorkovanjem metodom snežne grudve, ali ne samo na osnovu ličnih poznanstava nego i pomoću raznih udruženja i internet grupa. Uzorak su činile grupe emigranata i rezidenata. Za emigrante je ovo bilo retrospektivna studija jer je traženo da se izjasne u pogledu svojih stavova pre emigracije. Oni su u istraživanju modela tretirani kao osobe koje su izvršile ponašanje. Za rezidente je bila prospektivna studija jer su oni pitani za potencijalnu migraciju u budućnosti. Za potrebe istraživanja su konstruisana tri instrumenta sastavljena od više supskala pa je proverena i potvrđena njihova faktorska validnost, a unutar instrumenata potvrđena je konstruktna i diskriminativna validnost po skalama.

Nastavak diskusije prati redosled hipoteza i strukturu prethodno predstavljenih rezultata, a potom sledi opšta diskusiji koja sadrži i kritički osvrt na izvršenu studiju.

5.1. Primenljivost teorije planiranog ponašanja na donošenje odluke da se emigrira

U ovom odeljku su diskutovani rezultati testiranje prve hipoteze da je teorija planiranog ponašanja primenljiva na oblast migracija. Osnov ovog istraživanja je bila teorija planiranog ponašanja. Istraživanja su već proverila primenljivost teorije planiranog ponašanja za predviđanje migrantskog ponašanja (De Jong, 2000; De Jong & Fawcett, 1981; De Jong et al., 1985; McHugh, 1984). Ispostavilo se da na nameru da se migrira najviše utiču subjektivne norme, zatim stav i naposletku percipirana bihejvioralna kontrola (PBK). Rezultati pokazuju da PBK ima značajan direktan uticaj na ponašanje, ali ipak nešto slabiji od uticaja namere. Indirektni uticaj stava, subjektivnih normi i PBK je slab, ali je značajan i poredak po jačini odgovara njihovim efektima na nameru. Značajnost indirektnog efekta ukazuje da je namera parcijalni medijator veza između stava, subjektivnih normi i PBK i ponašanja. Ovo istraživanje je potvrdilo da bihejvioralna namera posreduje između psihosocijalnih prediktora i izvođenja ponašanja kao i da ona delimično posreduje efekat PBK na ponašanje (Baron & Kenny, 1986; Steinmetz et al., 2011). Međutim, ispostavilo se da namera nije potpuni nego parcijalni medijator efekta stava i subjektivnih normi na ponašanje. Najjači posredan efekat je utvrđen za subjektivne norme, potom za stav i naposletku za PBK. Model predviđa kovarijansne veze među psihosocijalnim prediktorima,

ali na modelu operacionalizovanom pomoću stavki utvrđena je samo značajna veza između stavova i subjektivnih normi dok je modelu sa indikatorima utvrđena i značajna veza između subjektivnih normi i PBK koja je na stavkama bila marginalno značajna. Kao i u prethodnim istraživanjima, utvrđeno je da je u modelu više objašnjene varijanse namere nego ponašanja (Armitage & Conner, 2001).

Subjektivna norma i odluka o emigraciji. Prevladavajući uticaj subjektivnih normi je u skladu sa teorijama migracija koje ukazuju da je mezo nivo veoma značajan za ovakvu odluku. Dominantan značaj subjektivnih normi za donošenje odluke o emigraciji reflektuje opažanje ispitanika da njihova društvena sredina podržava emigraciju (Desbarats, 1983; Kuzmanović i Petrović, 2008). Ovaj nalaz indikuje da naše anomično društvo podstiče visokoobrazovane osobe na emigraciju jer u njoj vidi najbolje rešenje za problem pojedinca. Ovo je u skladu sa određenom apatijom koja se može primetiti u našem društvu, a manifestovanu u niskoj izlaznosti na izbore i nereagovanju na visoku korupciju (Transparency International, 2011, 2012, 2013). Deluje da većina osoba smatra da su društveni problemi u našoj državi nepopravljivi i da se rešenje može naći samo u inostranstvu (Mihajlović, 2004). U prethodnim istraživanjima donošenja odluke da se emigrira korišćenjem TPP i sličnih modela je već opažen prevladavajući uticaj subjektivnih normi na donošenje odluke da se emigrira (De Jong, 2000; McHugh, 1984; Haug, 2008). Ovaj nalaz je specifičan za migrantsko ponašanje jer metastudije inače pokazuju da je njihov efekat na nameru obično niži od efekta stava i PBK (Armitage & Conner, 2001). Uticaj važnih osoba ne prestaje socijalizacijom za migraciju, već se dalje manifestuje u obezbeđivanju resursa i podrške u realizaciji migracione namere (Jong et al., 1983). Istraživanja pokazuju da porodične norme utiču više od informisanosti (De Jong, 2000). Nalaz o prevladavajućem značaju subjektivnih normi je u skladu i sa zaključcima teorije nove ekonomije migracija (Massey et al., 1993) da na odluku visokoobrazovanih osoba utiču članovi porodice. Međutim, istraživanja izvedena u okviru ove teorije su pokazala da se izbegava slanje visokostručnih osoba u inostranstvo jer može dovesti do gubitka (Stark & Taylor, 1991). Uticaj porodice se delom može objasniti visokom nezaposlenošću (Bauer & Zimmermman, 1999) koja karakteriše naše društvo (RZS, 2015). S druge strane, subjektivne norme određuje i uticaj kolega za koje je ustanovljen veći uticaj na emigraciju visokoobrazovanih osoba (Bagchi, 2001). Značajan direktan uticaj subjektivnih normi na ponašanje osporava rezultate istraživanja koja su pokazala da subjektivne norme kao mera predanosti vezama utiču samo na formiranje namere, a da nemaju direktan efekat na ponašanje (Vidal & Kley, 2010).

Prilikom analize validnosti opaženo je da je supskala za operacionalizaciju subjektivnih normi imala niže faktorsko opterećenje na indikatoru za merenje mišljenje i uticajnost oca na odluku da se emigrira dok su faktorska opterećenja za indikatore kojima su mereni uticaj majke i siblinga bila značajno viša. Ovo može biti posledica razmimoilaženja mišljenja oca i majke ili manjeg upliva očeva na donošenje odluke da se emigrira. Indikativno je i da je faktorsko opterećenje za pretpostavljene bilo nisko dok je za kolege bilo u visini faktorskog opterećenja određenog za majku i siblinga. Metastudije su već ukazale da prediktivnost subjektivnih normi značajno zavisi od načina njihove operacionalizacije (Armitage & Conner, 2001) i da je važno da obuhvate u različite uticaje važnih osoba ili grupa (Burnkrant & Page, 1988). U sledećem istraživanju bi trebalo koncipirati skalu za merenje subjektivnih normi tako da bude dvodimenzionalna i da se stvore uslovi za poređenje efekta jakih veza (članova porodice i srodnika) i slabih veza (prijatelja i kolega), jer se pokazalo da one različito utiču na visokoobrazovane osobe (Bagchi, 2001).

Stav prema emigraciji i donošenje odluke o odlasku. U istraživanju je utvrđen niži uticaj stava prema emigraciji na nameru što nije u skladu s rezultatima prethodnih istraživanja migracija (Jong, 2000), ali ni ostalih vrsta ponašanja (Armitage & Conner, 2001). Ovo se može donekle objasniti efektom uticaja iskustva emigranata na smanjenje varijabilnosti stava (Maio et al., 2006). Niži uticaj PBK na ponašanje može se objasniti činjenicom da je emigracija ponašanje koje je u velikoj meri stvar ličnog izbora jer je ovaj faktor značajniji kod manje kontrolisanih ponašanja (Madden et al., 1992; Armitage & Conner, 2001). PBK donekle odražava sopstveni kognitivni kapacitet da se prevaziđu poteškoće i dođe do cilja (Ajzen, 2002; Schifter & Ajzen, 1985). Može se pretpostaviti da je uzorak visokoobrazovanih prilično izjednačen po kognitivnim kapacitetima i moguće je da je odatle zabeležen manji efekat ove komponente. Međutim, manji efekat stava prema emigraciji i PBK na nameru može se pripisati problemu u operacionalizaciji. Prvi uzrok može biti nekorišćenje direktnih skala zasnovanih na semantičkom potencijalu koje se često koriste za operacionalizaciju ovih konstrukata (Ajzen & Fishbein, 2008), a daju uvid u kognitivne aspekte (Bagozzi, 1981). Uzrok bi se mogao naći i u samoj konstrukciji. Za prikupljanje tipičnih stavova su korišćeni komentari čitalaca na članak o emigraciji koji su možda bili pristrasni u smislu da su tipični za osobe koje daju komentare na vesti, a pored toga u konstrukciji pilot fazi se težilo jednodimenzionalnosti, a tek je u toku pisanja teze saznano da je za instrumente bazirane na modelima očekivanje-vrednost prihvatljivija

višedimenzionalnost skala. Za PBK su u nedostatku prethodnih istraživanja indikatori izabrani po nahođenju autora što je moglo suziti varijansu mere. U duhu teorije bi bilo da se indikatori za određivanje potrebnih sposobnosti prethodno sakupe kvalitativnom studijom kako bi odražavali mišljenje ciljne grupe. Zatim i načinu kako su sročeni indikatori. Od ispitanika je traženo da kažu da li očekuju određene prepreke i da li bi ih oni mogli premostiti. Bilo bi bolje da se stavke usklade sa preporukama da ocene samoefikasnosti budu u formi „*Siguran sam da sam sposoban da ...*“ ocenjivane odgovaranjem da li mogu prevazići prepreku, a kontrolabilnost nad ponašanjem treba da bude u formi „*Ponašanje zahteva da se bude sposoban da ...*“ umesto pitanja da li očekuju izvesnu prepreku (Ajzen, 2002). Takođe se ispostavilo da izbor stavki nije bio najbolji jer su mnoge stavke eliminisane kroz konfirmatornu faktorsku analizu.

Namera i donošenje odluke o emigraciji. Namera je imala nešto manji efekat na ponašanje nego što se to u proseku utvrđuje u predviđanju drugih ponašanja, ali to ne predstavlja problem jer je varijabilnost utvrđivanih korelacija u prethodnim istraživanjima velika (Ajzen & Fishbein, 2005; Armitage & Conner, 2001). U prethodnim istraživanjima se uzrok manjih korelacija između namere i ponašanja pripisivao uticaju osobina ličnosti, niskoj varijabilnosti ili stabilnosti namere, nekompatibilnosti mera, nekonzistentnosti reči i dela i stepenu nekontrolisanosti ponašanja (Ajzen & Fishbein, 2005; Ajzen, Timko, & White, 1982; Armitage & Conner, 2001; Snyder, 1974). Prethodna istraživanja takođe ukazuju na manju diskrepancu namere i ponašanja kod visokoobrazovanih osoba (Kelo & Wächter, 2004; Lu, 1999; Pedersen et al., 2008), a uzroci se pripisuju različitim sociodemografskim faktorima (starost, ekonomski status, obrazovanje i sl.) i faktorima privlačenja i odbijanja (Schifter & Ajzen, 1985; Ajzen, 1991; Lu, 1999).

U ovom istraživanju namera nije posredovala celokupne efekte stava i subjektivnih normi na ponašanje, već je opaženo da stav i subjektivne norme imaju značajne direktne efekte na ponašanje. Direktan efekat stava na ponašanje je bio negativan što ukazuje da je pozitivniji stav prema emigraciji opažen kod osoba koje žive u Srbiji. Ovo može biti posledica tendencije da se u slučaju nedostatka direktnog iskustva sa objektom stava formiraju ekstremnija očekivanja (Maio et al., 2006). Jak direktan efekat subjektivnih normi na ponašanje dodatno ukazuje na njihov značaj za emigraciju. Ispostavilo se da je za realizaciju namere da se emigrira važnija podrška sredine nego ocena da osoba poseduje kapacitete potrebne da to izvrši. S obzirom da ovi opaženi direktni efekti nisu značajno

poboljšavali model kao ni da u prethodnim istraživanjima to nije učinjeno zaključeno je da nema potrebe za modifikacijom osnovnog modela.

5.2. Provera modela veza između motivaciono-vrednosnog sistema i komponenti neophodnih za donošenje odluke da se emigrira

U ovom odeljku su diskutovani rezultati testiranje druge hipoteze da postoji povezanost između motivacionog i vrednosnog sistema, s jedne strane i komponenti neophodnih za donošenje odluke da se emigrira, s druge strane. Prateći preporuke prethodnih istraživača, dimenzije vrednosno-motivacionog sistema su u model uključene u vidu prediktora uverenja, odnosno psihosocijalnih komponenti modela (Ajzen & Fishbein, 2005; Langdridge et al., 2007). U skladu s prethodnim nalazima pretpostavljen je međusobno nezavisan uticaj motivacije i vrednosti na migraciono ponašanje (Chirkov et al., 2007). Već postoje dokazani modeli motivacione sekvence u kojoj opažena podrška autonomiji prethodi autonomnoj motivaciji koja dalje utiče na sve koncepte iz TPP modela (Hagger & Chatzisarantis, 2009), ali je u ovom istraživanju njihov i efekat vrednosnih orijentacija ograničen na psihosocijalne prediktore namere. Uvođenje novih varijabli nije značajno menjalo veze među varijablama unutar TPP modela.

Autonomna motivacija i TPP model. Istraživanjem je potvrđeno, kao i u nizu dosadašnjih istraživanja, da struktura motivaciono-vrednosnog sistema osobe utiče na migraciju (Ajzen, 1991; Boneva & Frieze, 2001; Chirkov et al., 2007, 2008; Deci & Ryan, 2008; De Jong, 2000; Fishbein et al., 2002; Tartakovsky & Schwartz, 2001). Potvrđeni su i nalazi da je autonomna motivacija pozitivno povezana sa svim konceptima objedinjenim u modelu TPP (Hagger & Chatzisarantis, 2009; Hagger et al., 2002; Wilson et al., 2002). Ovo ukazuje da jačanje ekstrinzičke motivacije i spoljnog pritiska da se emigrira može rezultovati smanjenjem namere da se emigrira i konačno njene realizacije. Nalazi da autonomna motivacija utiče na stav su skladu sa Facijevim objašnjenjem da motivacija aktivira stav, a indikuje da je stav prema emigraciji snažan i lako dostupan (Ajzen & Fishbein, 2005). U dosadašnjim istraživanjima uočeni su kontradiktorni nalazi u pogledu smera uticaja autonomne motivacije na subjektivne norme koji su pripisani razlikama u operacionalizaciji subjektivnih normi (Hagger & Chatzisarantis, 2009). U ovom istraživanju je utvrđen pozitivan efekat autonomne motivacije na subjektivne norme što se objašnjava operacionalizacijom subjektivnih uverenja važnih drugih čije sugestije se ne doživljavaju kao

kontrolišuće već informativne ili su internalizovane pa su tako postale podrška autonomnoj motivaciji (Hagger & Chatzisarantis, 2009). PBK je i u prethodnim istraživanjima bio pod uticajem autonomne motivacije, a služio je i kao medijator tog uticaja na nameru i ponašanje za razliku od kontrolišuće motivacije (Wilson et al., 2002). Uticaj autonomne motivacije na PBK se ogleda u doživljaju veće kontrole nad ponašanjem i posedovanju veće energije da se osoba izbori s preprekama (Wilson et al., 2002). U ovoj studiji nije ponovljen nalaz da stavovi i PBK potpuno posreduju između autonomne motivacije i namere ili ponašanja (Hagger et al., 2002), već samo delimično. Dok je u prethodnim istraživanjima dobijeno da je direktan efekat autonomne motivacije na nameru slab, a na ponašanje neznačajan (Hagger & Chatzisarantis, 2009), u ovom se ispostavilo da je ona imala značajan efekat na obe komponente. Pored toga, opažen je i njen značajan indirektan efekat na ponašanje. Intrinzički motivi značajno utiču na nameru, ali posredno situacijom određenim stavovima i PBK što je ukazalo da za predviđanje ponašanja nije dovoljno znati motiv, nego je potrebno u analizu uključiti i njih.

Univerzalne vrednosti i TPP model. Na stav prema emigraciji su iz domena vrednosti pozitivan efekat imali Samoprevazilaženje i Samounapređenje, a negativan Održanje stabilnosti. Ovo ukazuje da se pozitivan stav prema emigraciji javlja kod osoba koje vrednuju materijalni ili društveni razvoj kao i kod osoba kojima nije važno da se održe postojeći odnosi koji obezbeđuju osećanje zaštićenosti i predvidljivosti. Osobe koje visoko pozicioniraju vrednosti iz spektra Samounapređenja mogu da imaju pozitivan stav prema migraciji jer vide u njoj mogućnost daljeg ličnog razvoja i jačanja svoje dominacije. Osobe koje visoko pozicioniraju vrednosti iz spektra Samoprevazilaženja u migraciji mogu da imaju pozitivan stav prema emigraciji jer ona omogućuje upoznavanje drugih kultura i kosmopolitski stil života. Međutim, osobe koje teže Održanju stabilnosti razvijaju negativan stav prema migraciji u strahu da će ona narušiti njihov predvidljivi i bezbedan svet. Utvrđene povezanosti vrednosti i stavova odražavaju potrebu za konzistentnošću i integracijom sopstvenog iskustva (Bardi & Schwartz, 2003). Njihova slaba jačina ukazuje i na moguć efekat drugih varijabli, nekontrolisanja vrednosno-ekspresivne funkcije i činjenice da stav prema migraciji ne izražava vrednosti (Maio et al., 1995).

Rezultat da su pozitivan stav prema emigraciji imale osobe koje visoko vrednuju međusobno suprotstavljene Samoprevazilaženje i Samounapređenje indikuje da u ukupnom uzorku postoje različite grupe osoba koje imaju pozitivan stav prema emigraciji. Ovo zahteva

istraživanje daljom stratifikacijom uzorka. Istraživanjem je potvrđena veza između vrednosti i stavova, ali ne i da je jačina njihovog uticaja određena njihovim položajem u hijerarhiji vrednosti (Kuzmanović i Petrović, 2008; Maio & Oslon, 1994, 1995; Schwartz, 1992). Najmanje uticajna vrednosna orijentacija Samounapređenje je bila najviše povezana sa Stavovima prema emigraciji. Utvrđeni efekti vrednosti na stavove su slabije jačine nego što se to dobija u novijim istraživanjima (Barnea & Schwartz, 1998; Franc i sar., 2002; Maio & Olson, 1995, 1996; Sagiv & Schwartz, 1995; Schwartz, 1996, 2010). Moguće je da su vezu prigušile neke posredne varijable (Bardi & Schwartz, 2003; Hrubes et al., 2001; Maio et al., 2006; Verplanken & Holland, 2002). Slabe veze mogu biti posledica i različitog nivoa opštosti apstraktnih vrednosti i konkretnog stava prema emigracijama. Ispostavilo se da Stav prema emigraciji posreduje efekat sve tri vrednosne orijentacije na nameru i ponašanje.

Dosadašnja istraživanja se nisu mnogo bavila efektom vrednosti na PBK. Na PBK je značajan pozitivan efekat imala Otvorenost prema promenama, a negativan Samoprevazilaženje. Veća sigurnost u svoje kapacitete da se emigrira opažena je kod osoba koje spremnije slede sopstvene porive bez obzira na rizik koji to nosi, a manja kod altruistički orijentisanih osoba. PBK je delimično posredovao efekat Otvorenosti za promene i Samoprevazilaženja na ponašanje. Na subjektivne norme vrednosne orijentacije nisu imale značajan efekat. Odsustvo efekta ličnih vrednosti na subjektivne norme je verovatno posledica njihove neusklađenosti na celokupnom uzorku, a možda i konflikta unutar njih (Ajzen, 1985; Bardi & Schwartz, 2003).

Kao i u prethodnim istraživanjima, utvrđeno je da je uticaj vrednosti na nameru i ponašanje delom posredovan njihovim uticajem na stav i PBK, a time i uverenjima koja su u njihovoj osnovi (Ajzen & Fishbein, 2005; Fishbein et al., 2002; Hrubes et al., 2001; Maio & Olson, 1995, Verplanken & Holland, 2002), ali ne i njihovim uticajem na subjektivne norme. Ovo je i očekivano jer subjektivne norme predstavljaju norme osoba iz okruženja. Ovo istraživanje donekle osporava zaključke da autonomna motivacija utiče na ponašanje samo preko namere (De Jong, *et al.*, 1986; Fawcett, 1985) jer se ustanovilo da autonomna motivacija utiče i direktno na ponašanje kao i u istraživanjima u oblasti zdravstva (Hagger & Chatzisarantis, 2009). U ovom istraživanju je utvrđena ograničena mogućnost uticanja vrednosti preko namere jer su sa njom direktno bile (negativno) povezane samo vrednosti iz spektra Samoprevazilaženja (De Jong, et al., 1986; Fawcett, 1985). Ovaj direktan efekat

vrednosti iz spektra Samoprevazilaženja ukazuje da Stavovi prema emigraciji u neku ruku izražavaju upravo vrednosti samoprevazilaženja (Maio, 2010; Maio & Olson, 1994, 1995).

Struktura veza između motivaciono-vrednosnog sistema i koncepata TPP modela. Kanoničkom korelacionom analizom se došlo do zaključka da je za donošenje i realizaciju odluke da se emigrira mnogo važniji stepen autonomne motivacije nego stepen prihvatanja pojedinih tipova vrednosti. Ova analiza je dalje utvrdila da kontrolišuća motivacija zajedno sa Univerzalizmom i Tradicijom iz domena vrednosti rezultuje doživljajem normativnog pritiska da se emigrira bez doživljaja kontrole i snage realizacije. Pored toga, utvrđeno je da vrednosti Postignuće, Sigurnost, Univerzalizam i Samousmerenost koje indikuju Ambicioznost uspešno predviđaju Stav prema emigraciji. Naposletku je utvrđeno da su osobe koje teže uzbuđenjima sigurnije u svoju sposobnost da emigriraju uz podršku sredine. Slični nalazi, ali u domenu ličnosti, opaženi su za povezanost sklonosti težnje ka uzbuđenjima i samoefikasnosti (van Dalen & Henkens, 2007). Ova analiza je potvrdila nalaze da su vrednosti sigurnost i postignuće kao izraz prijemčivosti uticaju grupe ili situacije bile povezane sa značajnim efektom subjektivnih normi (Bardi & Schwartz, 2003; Lonnqvist et al., 2006; Schwartz, 2010).

5.3. Moderatorski efekat tipa selfa na strukturu povezanosti između motivaciono-vrednosnog sistema i komponenti neophodnih za donošenje odluke da se emigrira

U ovom odeljku su diskutovani rezultati testiranje treće hipoteze da je tip selfa je moderator strukture povezanosti između motivacionog i vrednosnog sistema, s jedne strane i komponenti neophodnih za donošenje odluke da se emigrira, s druge strane. Jedno od glavnih pitanja ovog istraživanja je bilo da li i kako tip selfa moderiše strukturu veza između motivaciono-vrednosnog sistema i koncepata uključenih u donošenje odluka o emigraciji. Osnov za postavljanje ovog pitanja predstavljao je niz istraživanja koja su pokazivala da self moderiše veze među različitim psihološkim konstruktima (Deci et al., 1991; Knee & Zuckerman, 1996, 1998; Koestner et al., 1992; Luyckx et al., 2007; Trouilloud et al., 2006).

Istraživanje je potvrdilo da self moderiše veze pre svega između dimenzija sadržanih u TPP modelu, zatim i između motivaciono-vrednosnog sistema i dimenzija TPP modela. Ispostavilo se da su veze između dimenzija TPP modela bile najjače kod integrisanih, a najslabije kod impersonalnih. Ovo je u skladu sa nalazima da veći stepen autonomije jača veze između stava i ponašanja (Koestner et al., 1992), kao i da su veze među ova dva

konstrukta podložne uticaju individualnih razlika (Ajzen & Fishbein, 2005; Langdridge et al., 2007). Međutim, rezultati ovog istraživanja dozvoljavaju da se zaključi da veći stepen autonomije jača veze između subjektivnih normi i ponašanja, kao i PBK i ponašanja. Najveća značajnost efekta subjektivnih normi kod integrisanih na namere ukazuje da samodeterminisane osobe nastoje da usaglase svoje ponašanje sa željama bliskih jer ih ne smatraju ugrožavajućim za svoju autonomiju, već smatraju da obezbeđuju osećanje sigurnosti, pripadanja i intimnosti (Baumeister & Leary, 1995; Hagger & Chatzisarantis, 2006; Ryan & Grolnick, 1986; Deci et al., 1991). Ako se ovi nalazi dopune sa nalazima da se kod više integrisanih osoba opaža značajno veća povezanost stavova i ponašanja (Koestner et al., 1992), kao i da se kod osoba sa jačom autonomnom motivacijom opažaju jače veze između namere i ponašanja (Hagger et al., 2002), može se pretpostaviti da integrisane osobe sa pozitivnijim stavom prema migraciji u većoj meri emigriraju. Za osobe sa integrisanim tipom selfa je opažen jači efekat PBK na nameru nego za osobe sa impersonalnim i egoinvolviranim selfom kod kojih je ovaj efekat bio otprilike jednak. Ovo ukazuje da su integrisane osobe koje nameravaju da emigriraju spremnije i da prevaziđu prepreke. S obzirom da egoinvolvirane karakteriše više samomotrenje nego integrisane, može se očekivati da bi se i kod njih našla slabija povezanost namere i ponašanja, a veća povezanost stavova i namere dok bi veze bile obrnute kod integrisanih (Ajzen et al., 1982; Snyder, 1974).

Istraživanje je pokazalo da tip selfa moderiše strukturu vrednosti koje utiču na psihosocijalne prediktore namere iz TPP modela. Kod osoba sa impersonalnim tipom selfa su sa stavovima bile povezane vrednosne orijentacije Samounapređenje i Samoprevazilaženje koje su međusobno suprotne što može biti indikator konfliktnih težnji i odsustva integracije, a dalje i prediktor male verovatnoće da se ponašanje izvrši (Verplanken & Holland, 2002). Ove veze otkrivaju da osobe sa impersonalnim selfom u migraciji vide način da se afirmišu ili način da se bude bliži svom okruženju. Na stavove prema emigraciji osoba sa egoinvolviranim selfom nisu uticale lične vrednosti što može ukazivati da je njihov stav nezavisan od vrednosti ili da je prigušen uticajem spoljnih autoriteta. Međutim, kod njih je na subjektivne norme uticala vrednosna orijentacija Samounapređenje, a na PBK Otvorenost. Efekat Samounapređenja na Subjektivne norme ukazuje da njihovo okruženje preporučuje migraciju kao način da se bude uspešan i bolji od drugih. Efekat Otvorenosti na PBK ukazuje da veći stepen kontrole nad migracijom doživljavaju osobe koje su zainteresovane za novinu i ovladavanje nečim. Kod osoba sa integrisanim tipom selfa je opažen samo negativan uticaj Otvorenosti na stavove prema emigraciji. Ovo ukazuje da pozitivniji stav prema migraciji

nije proizašao iz težnje ka praćenju ponekad i rizičnih sopstvenih emocionalnih i intelektualnih pobuda, već je rezultat promišljanja što je i inače karakteristično za odlučivanje osoba sa integrisanim tipom selfa (Deci & Ryan, 1985a, 1985b; Hodgins & Knee, 2002). Ovaj nalaz je korespondentan nalazu da na ponašanje integrisanih osoba više utiče Savesnost nego na ponašanje kontrolisanih (Koestner et al., 1992). Pored toga, u skladu je sa istraživanjima koja su pokazala da self utiče na veze između vrednosti i stavova (Verplanken & Holland, 2002; Maio et al., 2006). Složaj veza između vrednosti i stavova po tipovima selfa donekle potvrđuje stanovište da povezanost vrednosti i stavova odražava potrebu za konzistentnošću i integracijom sopstvenog iskustva (Bardi & Schwartz, 2003). Prihvatanje ovog objašnjenja vodi ka zaključku da najveću potrebu za integracijom imaju osobe sa impersonalnim tipom selfa. Ovo istraživanje nije omogućilo da se proveri da li će biti jača veza analiziranih varijabli i ponašanja, ali dosadašnja istraživanja pokazuju da više integrisane osobe u većoj meri realizuju svoje namere (Hodgins & Knee, 2002). Pored toga, njihovo ponašanje u većoj meri odražava i njihov vrednosni sistem (Deci & Ryan, 1985a).

Efekat moderacije selfa uočen je i za veze relativnog indeksa autonomije sa psihosocijalnim prediktorima namere. Nalazi da autonomna motivacija utiče na sva tri psihosocijalna prediktora, izneti u prethodnom poglavlju i mnogim drugim istraživanjima, izgleda da vrede samo za osobe sa integrisanim tipom selfa (Hagger & Chatzisarantis, 2009). Na poduzorku osoba sa egoinvolviranim selfom se gubi efekat autonomne motivacije na subjektivne norme, a kod impersonalnih i na stavove prema migraciji. Izostanak efekta autonomne motivacije na subjektivne norme kod egoinvolviranih i impersonalnih može značiti da su njihove subjektivne norme ipak više kontrolišućeg karaktera što dodatno potvrđuje i značajnost efekta vrednosne orijentacije Samounapređenja na njih. Odsustvo efekta autonomne motivacije na stav prema migracijama kod impersonalnih ukazuje da taj stav ne odgovara njihovim ubeđenjima i da nema energiju da ih pokrene na emigraciju.

5.4. Doprinos faktora privlačenja i odbijanja modelu donošenja odluke da se emigrira

U ovom odeljku su diskutovani rezultati testiranje četvrte hipoteze da su faktori privlačenja i odbijanja povezani sa donošenjem odluke da se emigrira kao i da je njihov uticaj je određen tipom selfa, strukture motivacije za emigraciju i strukture vrednosnog sistema. Premda je ovo psihološko istraživanje, pod pritiskom dosadašnjih saznanja u oblasti migracija (De Jong, 2000; Faist, 2010; Lu, 1999) uključene su i determinante sa mezo nivoa. Njihovo uvođenje je donelo dosta nove objašnjene varijanse ponašanja, ali ne i namere što

znači da one utiču više u fazi realizacije namere (Vidal & Kley, 2010). Faktori sa mezo nivoa nisu promenili obrazac i značajnost veza između dimenzija vrednosno-motivacionog sistema i psihosocijalnih prediktora namere utvrđen pre njihovog uvođenja što ukazuje da je njihov efekat nezavisan od efekta motivaciono-vrednosnog sistema. Iz ovog sledi da nalazi utvrđeni za model bez mezo nivoa važe i dalje pa neće biti ponovno pojašnjavani. Dobijeni model je u skladu sa zaključcima o procesnom donošenju odluka prema kom vrednosne orijentacije, preferencije i socijalne norme utiču na formiranje namere da se donese određena odluka o ponašanju dok na samu realizaciju oformljene namere utiču spoljni faktori, mogućnosti i resursi (Vidal & Kley, 2010).

Efekti faktora privlačenja i odbijanja su prevazišli efekat vrednosno-motivacionog sistema na stav. Viša ocena kvaliteta života u inostranstvu ili niža ocena kvaliteta u života u Srbiji bila je praćena pozitivnijim stavom prema emigraciji. Ovo ukazuje da je ocena kvaliteta života funkcioniše po principu faktora privlačenja i odbijanja (van Dalen & Henkens, 2007). Nalaz da su osobe koje su ocenile da je kvalitet života u destinaciji bolji imale manji skor na PBK možda indikuje da se više prepreka očekuje za razvijenije zemlje. Ovaj nalaz može indikovati da idealizacija potencijalne destinacije vodi ka samozastrašivanju koje rezultira opadanjem PBK. Ekonomsko stanje je samo značajno i to pozitivno uticalo na PBK. Ovo potvrđuje stanovišta da se emigranti regrutuju iz grupe ekonomski situiranih građana jer je za emigraciju potrebna znatna investicija (Boneva & Freize, 2000; Frieze & Li, 2010; de Haas, 2005). Istraživanje potvrđuje nalaze da je veća centralnost prijateljskih i porodičnih veza praćena negativnijim stavom prema emigraciji, a posredno i manjom namerom da se emigrira (Boneva et al., 1998; Boneva & Frieze, 2001; De Jong & Gardner, 1981, prema Haug, 2008; van Dalen & Henkens, 2007; Inkson et al., 2004; Jokela, 2008). Teoretičari donošenja odluka su prepoznali da vrednosne orijentacije, preferencije i socijalne norme utiču na formiranje namere da se donese određena odluka o ponašanju, ali ne i na već formiranu nameru i ponašanje određenih uticajem spoljnih faktora, mogućnosti i resursa (Vidal & Kley, 2010).

5.5. Specifičnost strukture psiholoških faktora kod potencijalnih emigranata

U ovom odeljku su diskutovani rezultati testiranje pete hipoteze da potencijalni emigranti imaju specifičnu strukturu psiholoških faktora u odnosu na emigrante. Među rezidentima postoje osobe sa različitim stepenom ispoljenosti namere da se emigrira.

Potencijalni emigranti se u najvećoj meri regrutuju između onih koji imaju visoko izraženu nameru. Za razumevanje zašto oni nisu još emigrirali upoređeni su sa emigrantima. Ispostavilo se da se glavni uzrok neemigriranja potencijalnih migranata nalazi u stepenu izraženosti kontrolišuće motivacije. Ovo potvrđuje nalaze da kontrolišuća motivacija sabotira proces donošenja odluke o emigraciji (Chirkov et al., 2007, 2008). Nalazi da potencijalni migranti u odnosu na migrante imaju pozitivniji stav prema emigraciji i izraženiju nameru da emigriraju ukazuju na nedovoljnost psihosocijalnih prediktora za predviđanje ponašanja. Dodatni faktor kočenja procesa emigracije kod potencijalnih emigranata je i nalaz da se među njima više javljaju osobe sa impersonalnim dok je među migrantima više osoba sa integrisanim tipom selfa. Ovo je nalaz sličan po smislu sa nalazom da potencijalni emigranti imaju nedovoljno izraženu autonomnu motivaciju, ali govori i nešto više. On ukazuje da je među potencijalnim migrantima više osoba koje su u stanju apatije i koje se osećaju neadekvatnim i neuklopljenim u sredinu. Ovo može biti i reaktivno u odnosu na našu sredinu koja ne pruža uslove za razvoj autonomne motivacije pa se u povoljnijoj sredini pređe u drugi tip. Sklop karakteristika potencijalnih emigranata može voditi ka smanjenju PBK usled čega imaju problem da realizuju svoju nameru jer ovim osobama nedostaje samodeterminacija i intencionalnost (Hodgins & Knee, 2002). Nalaz da su u poređenju sa osobama koje nemaju nameru da emigriraju potencijalni migranti i migranti slični po tome što su imali veći skor na regulaciji identifikacijom ukazuje da su pobude potencijalnih emigranata autonomne prirode. Ovaj nalaz dodatno ukazuje da je moguće da su neke osobe poprimile karakteristike impersonalnog selfa reagujući na situaciju u okruženju. Pored toga, ovo indikuje da su njihovi kapaciteti za samodeterminaciju i autonomno odlučivanje jači nego kod osoba koje ne žele da emigriraju. Nalaz je u skladu sa zaključcima da veći stepen autonomne motivacije povećava uspešnost u realizaciji nameravanog ponašanja jer obezbeđuje upornost, korišćenje konstruktivnih strategija prevladavanja stresa i većem posvećivanju aktivnostima (Deci & Ryan, 1985; Mallett et al., 2007; Ryan & Deci, 2000; Wilson et al., 2002).

Nalaz da potencijalni migranti imaju pozitivniji stav prema emigraciji i nameru nego emigranti može biti posledica nedostatka ličnog iskustva s migracijom jer su stavovi bazirani na indirektnom iskustvu ekstremniji (Maio et al., 2006), a očekivanja veća. Moguće je da je efekat prolaska vremena uticao da emigrantima deluje da su njihove namere ili očekivanja od emigracije bili manje izraženi. Sličnost potencijalnih migranata i migranata u odnosu na osobe koje nemaju nameru da emigriraju je u izraženosti namere i jačini pritiska subjektivnih normi. Nalaz da među emigrantima dominiraju integrisani protivreči nalazu da su ekonomski

emigranti uglavnom egoinvolvirani, ali je u skladu sa nalazom da se među visokoobrazovanim osobama koje se zaposle na željenom i visokokvalifikovanom poslu javljaju osobe koje kao životni stil biraju eudaimoniju koja veoma podseća na integrisani tip selfa (Boske, 2013).

5.6. Poređenje emigranata i rezidenata u korišćenim konstruktima i strukturi integrativnog modela donošenja odluke o emigriranju

U ovom odeljku su diskutovani rezultati testiranje šeste i sedme hipoteze. Prvo je komentarisano testiranje razlika između emigranata i rezidenata u strukturi selfa, vrste motivacije i profila univerzalnih ljudskih vrednosti, a u potom je diskutovana razlika u strukturi integrativnog modela donošenja odluke o emigriranju.

Razlike između emigranata i rezidenata u strukturi selfa, vrste motivacije i profila univerzalnih ljudskih vrednosti. Prema šestoj hipotezi postoji značajna razlika između emigranata i rezidenata u strukturi selfa, vrste motivacije i profila univerzalnih ljudskih vrednosti. Ona odgovara osnovnom istraživačkom pitanju o razlikama emigranata i rezidenata čijem razrešenju je usmereno ovo istraživanje. Utvrđeno je da se razlika između emigranata i rezidenata javlja u strukturi vrednosno-motivacionog sistema, tipa selfa i konstruktima objedinjenim teorijom planiranog ponašanja. Nalaz da su emigranti imali izraženiju nameru, a potom i subjektivne norme i PBK, a rezidenti stav je objašnjen u prethodnom odeljku. Može se dodati i da takav nalaz ukazuje da su PBK, subjektivne norme i namera bolji prediktori emigracije nego stav prema emigraciji. U pogledu strukture selfa ispostavilo se da emigrante u odnosu na rezidente karakteriše povišenje na integrisanom selfu, a sniženje na egoinvolviranom i impersonalnom. Moguće je da jačanju integrisanog selfa pogoduje emigracija jer pruža šansu razvojnog procesa kroz dalju individuaciju i separaciju (Mirsky & Peretz, 2006). Ovaj nalaz je u skladu sa nalazima da su migranti srećniji od drugih ljudi iz svoje zemlje, ali ne odgovara na još uvek otvoreno pitanje da li su oni bili srećniji i pre nego što su emigrirali (Bartram, 2011, 2013). U pogledu motivacionog sistema značajna razlika je opažena u izraženijoj autonomnoj motivaciji kod emigranata što još jednom potvrđuje važnost autonomnih formi motivacije za realizaciju namere da se emigrira (Chirkov et al., 2007, 2008). Ispitivanje razlika u vrednosnom profilu je obavljeno diskriminativnom analizom koja po svojim principima ne odgovara cirkumpleks složaju varijabli i poređenjem dobijenih cirkumpleks struktura. Ispostavilo se da je drugi način

mnogo informativniji jer je diskriminativnom analizom utvrđeno odsustvo razlike između emigranata i rezidenata. Na osnovu utvrđenog cirkumpleks modela ispostavilo se da kod emigranata hedonizam pripada Otvorenosti za promene, a kod rezidenata bi hedonizam zajedno sa stimulacijom pripadao Samounapređenju. Ovaj nalaz ukazuje na specifičnost naše kulture da je osobama koje teže da dođu do moći i postignuća važno i da dožive užitke i isprate svoje emocionalne pobude ne vodeći računa o posledicama. Ovakvo grupisanje vrednosti odražava i društveno stanje u kom vlada korupcija i zakon jačeg. Kod emigranata je utvrđena univerzalna struktura, ali pitanje je da li ih je upravo ova struktura podstakla da krenu u inostranstvo ili je odnose među njima redefinisao uvid u funkcionisanje druge kulture.

Razlika u strukturi integrativnog modela donošenja odluke o emigriranju dobijenog za emigrante i rezidente. U nastavku je diskutovana sedma hipoteza prema kojoj je integrativan model invarijantan na grupama emigranata i rezidenata Poređenje integrativnih modela je ukazalo na brojne razlike između emigranata i rezidenata. Razlike su se javile već u samoj strukturi veza između konstrukata objedinjenih TPP modelom. Najveća razlika je opažena u odsustvu značajne veze između PBK i namere kod rezidenata. Ovo je možda posledica kognitivne zasnovanosti PBK i nespremnosti na emigraciju. Kad se još sagleda da su PBK pozitivno povezane sa Otvorenosti za promene, a negativno sa Samounapređenjem, deluje da ocene njihovih kapaciteta odražava više impulsivnost nego promišljenu ocenu sopstvenih mogućnosti, uz odsustvo ambicioznosti da se dođe do cilja. Ovo indikuje da je doživljaj kontrole nad emigracijom kod rezidenata nedovoljno razrađen.

Nalaz da je jači efekat stava prema emigraciji na nameru opažen u grupi emigranata nego u grupi rezidenata može da se shvati i kao potvrda zaključaka da stavovi zasnovani na direktnom iskustvu, koji su samim tim i realističniji, bolje predviđaju ponašanje (Maio et al., 2006). U grupi rezidenata je efekat PBK bio nezavisan od stepena autonomne motivacije što ukazuje na mogućnost da ih oblikuje kontrolišuća motivacija. Ovo dodatno potvrđuje nalaz da je kod rezidenata opažen i mnogo jači efekat subjektivnih normi na nameru. S obzirom da na njihove subjektivne norme značajno deluje ekonomsko stanje čini se da ovaj nalaz potvrđuje novu ekonomiju migracija koja migraciju vidi kao efikasnu alokaciju članova porodice suočene sa ekonomskim problemima (Predojević-Despić, 2010). Nalaz da su rezidenti koji su više vrednovali Održanje stabilnosti imali i negativnija očekivanja od emigracije je u skladu s nalazima da kod osoba koje motiviše održanje emigracija izaziva strah, a dalje i ambivalenciju (Tartakovsky & Schwartz, 2001). Ovo istraživanje potvrđuje

važnost motiva postignuća i moći za javljanje i realizaciju migrantskih namera (Boneva et al., 1998; Boneva & Frieze, 2001; Frieze et al., 2006; Frieze & Li, 2010). Autonomna motivacija je kod emigranata uticala na stavove i PBK, dok je kod rezidenata uticala samo na stavove pa se može zaključiti da je za realizaciju odluke važno da se autonomne motivacija odražava i na PBK.

Veliki pokretački značaj ekonomskog faktora za rezidente je u skladu sa ekonomskim teorijama (Massey et al., 1993; Predojević-Despić, 2010) i nalazima koje ovaj faktor stavljaju u prvi plan (D'Costa, 2008; Inkson & Thorn, 2010; Zikic et al., 2010, Grečić, 2010, Grečić et al., 1996). Lošija materijalna situacija praćena je većim očekivanjima od migracije (pozitivnijim stavom), jačim normativnim pritiskom i manjim doživljajem kontrole nad procesom migracije. Ovo odgovara opisu motivacije održanja i njenog efekta na doživljaj smanjenja kontrole nad svojim ponašanjem (Tartakovsky & Schwartz, 2001). Na stav emigranata značajno utiču ocene kvaliteta života u Srbiji i inostranstvu u obliku faktora odbijanja i privlačenja. Moguće je da je to posledica kognitivne zasnovanosti njihovog donošenja odluke da se emigrira.

5.7. Generalna diskusija

Osnovni cilj ovog istraživanja da se utvrde psihološke determinante odluke o emigraciji kod visokoobrazovanih osoba iz Republike Srbije je ispunjen. Potencijalne determinante mogu biti svi korišćeni konstrukti, ali je jači prediktorski potencijal opažen za subjektivne norme i autonomnu motivaciju. Međutim, ostaje mogućnost da osim uključenih varijabli utiču i neke druge koje nisu bile obuhvaćene ovim istraživanjem. Efekat subjektivnih normi na migraciono opažanje je opažan i u prethodnim istraživanjima migracija (De Jong, 2000; McHugh, 1984; Lu, 1999), a objašnjen je kao odraz činjenice da je migracija kooperativno ponašanje. Mada se može uvažiti i objašnjenje da je taj nalaz posledica želje da se zadovolji potreba za pripadanjem (Hagger & Chatzisarantis, 2009). S druge strane, ovaj nalaz potvrđuje stanovište teorije nove migracije iako su dosadašnji nalazi da ona ne vredi uvek za visokoobrazovane emigrante (Stark & Taylor, 1991). Njeno važenje u slučaju državljana Srbije možda reflektuje visoku nezaposlenost koja se pokazala kao dodatni faktor podsticaja za emigraciju (Bauer & Zimmermman, 1999). Uočeno je da autonomna motivacija više određuje formiranje i sam ishod namere da se emigrira od vrednosnog sistema. Važnost

autonomne motivacije je prepoznata u prethodnim istraživanjima migracija (Chirkov et al., 2007, 2008) i ostalih ponašanja realizaciju bilo koje namere (Hagger & Chatzisarantis, 2009).

Odabrana metodologija se pokazala prihvatljivom za izvođenje zaključaka, a nacrt je obezbedio varijabilnost istraživanih varijabli i interpretabilne rezultate. Uopštivost rezultata povećava činjenica da je istraživanje obavljeno na odraslim osobama i realnim migrantima. Korišćeni metod sakupljanja ispitanika je u skladu sa prvenstveno eksploratornom funkcijom ove studije. Međutim, metod snežne grudve nosi mogućnost da uzorak nije reprezentativan usled pristrasnosti izazvane isključenjem ispitanika koji nisu obuhvaćeni istraživaču dostupnim mrežama. Mada se korišćenjem raznih izvora podataka o emigrantima nastojalo izbeći da ispitanici budu članovi istih mreža, ostaje mogućnost da su se pozivu odazvale prijatnije osobe više vezane za zemlju porekla (Beauchemin & González-Ferrer, 2011). Drugi problem u uzorkovanju proizlazi iz korišćenja internet testiranja kojim se iz uzorka isključuju osobe koje ne koriste internet kao sredstvo komunikacije ili koje su podozrive prema njemu. Bilo bi bolje da se u sledećim istraživanjima koristi uzorkovanje vođeno ispitanicima koje predstavlja formalniji način prikupljanja uzorka po principu snežne grudve. Rezultati mogu biti donekle iskrivljeni zbog toga što je za emigrante ovo bila retrospektivna studija pa postoji mogućnost da je protok vremena izbledeo njihova sećanja na predmigrantski period. U ovom istraživanju je donekle potvrđena kvazi-simpleks struktura faktora za meru različitih vrsta motivacije. Međutim, bilo bi potrebno nastaviti rad na poboljšanju ove skale, a pre svega na diskriminativnoj validnosti supskala za operacionalizaciju Intrinzičke i Identifikovane regulacije. Ima smisla da se uvede i integrisana regulacija jer ciljnu grupu predstavljaju odrasle osobe kod kojih se ova vrsta regulacije pojavljuje u većoj meri. Neki zaključci se temelje samo na nameri da se emigrira što je prihvatljivo jer visoke korelacije među njima dobijene u prethodnim istraživanjima dozvoljavaju da se namera koristi kao indikator ponašanja (Ajzen, 2005).

Model teorije planiranog ponašanja je još jednom potvrdio svoju primenljivost na oblast migracije. Ispostavilo se da su subjektivne norme najznačajniji prediktor namere da se emigrira, ali da je obavezan uslov viši stepen realno zasnovane PBK. Efekat sećanja se možda najviše odrazio na stavove koji su bolje predviđali nameru nego samo ponašanje. Ovaj efekat vremena bi se mogao kontrolisati kad bi ispitanici bili ispitivani kratko pre ili odmah po emigraciji. Teorija planiranog ponašanja se može posmatrati i procesno jer se ispostavilo da na formiranje namere prvenstveno utiču individualni ciljevi ili vrednosti i ocena

mogućnost da se one ostvare u potencijalnoj destinaciji (De Jong & Fawcett, 1981; De Jong et al, 1986) dok u fazi realizacije namere veći značaj dobijaju i šanse i ograničenja (De Jong et al, 1986; Vidal & Kley, 2010). Za bolji uvid u uticaj korišćenih konstrukata na sam proces donošenja odluke i kauzalnu interpretaciju simpleks veza među vrstama motivacije varijablama bi trebalo organizovati longitudinalnu studiju. Longitudinalni nacrt bi omogućio proveru, po TPP modelu predviđenog, povratnog uticaja ponašanja na uverenja koja su u osnovi stavova, subjektivnih normi i PBK (Ajzen & Fishbein, 2005). Ponovljena studija bi omogućila sagledavanje kako se uverenja migranata menjaju tokom vremena.

Metodološki doprinos ovog rada je u operacionalizaciji konstrukata modela TPP u skladu sa teorijom i preporukama autora (Ajzen, 2002; Francis et al., 2004). U mnogim istraživanjima, a među njima i u našim retkim istraživanjima pomoću ovog koncepta nije izvršena operacionalizacija određivanjem kompozitne sume proizvoda uverenja i njima pripisanih evaluacija, već su se autori zadržavali na samim uverenjima. U ovom istraživanju se pokazala svrsishodnost korišćenja instrumenata za indirektnu operacionalizaciju stava, subjektivnih normi i PBK. Ovo je ograničilo istraživanje na afektivne i evaluativne komponente pa bi u sledećim istraživanjima bilo potrebno proveriti rezultate kad se uključe i direktne mere koje predstavljaju kognitivnu komponentu psihosocijalnih prediktora namere. Dodatno približavanje preporučenoj metodologiji učinjeno je reskaliranjem skorova tako da jedan bude unipolaran, a drugi bipolaran čime se obezbeđuje da ukupan skor ovih proizvoda predstavlja intenzitet i smer ili valencu (Francis et al., 2004). U sledećim istraživanjima bi bilo dobro uvesti praćenje ambivalencije stava kreiranjem skala koje će biti dvodimenzionalne (Maio et al., 2006), a pored toga za subjektivne norme bi bilo dobro obezbediti dovoljan broj stavki da se formiraju dva faktora koja bi pokrila jake i slabe veze. Međutim, način provere TPP je i dalje daleko od preporuka autora (Sheppard et al., 1988). Pre svega, samo ponašanje je bilo preširoko određeno (Francis et al., 2004) pa bi u sledećim istraživanjima trebalo precizirati vreme (npr. u sledeće 2 godine) i kontekst (npr. radi nalaženja boljeg posla) migracije ispitanika. Nije ispitivan moderatorski uticaj PBK na vezu između namere i ponašanja jer se ispostavilo da je za taj zadatak potrebno koristiti moderaciju pomoću latentnih varijabli (Steinmetz, et al. 2011) koja je bila problematična za softver jer je zavisna varijabla kategorijalnog tipa. Odustajanje od testiranja efekta moderacije i nije tako veliki problem jer se on retko proverava (Armitage & Conner, 2001).

Ovo istraživanje je pokazalo da je za poređenje razlika u vrednosnom profilu bolje koristiti analizu cirkumpleks struktura nego diskriminativnu analizu. Analizom cirkumpleks strukture utvrđena je specifičnost naše kulture da je osobama koje teže da dođu do moći i postignuća važno i da dožive užitke i isprate svoje emocionalne pobude ne vodeći računa o posledicama. Ovaj nalaz je objašnjen društvenim stanjem anomije koje karakteriše korupcija i odsustvo vladavine prava. Ostalo je otvoreno pitanje da li je to što je kod emigranata je utvrđena univerzalna struktura još jedan uzrok emigracije ili se ova promena desila pod uticajem nove kulture. Nalaz da tip selfa moderiše strukturu veza između motivaciono-vrednosnog sistema i koncepata uključenih u donošenje odluka o emigraciji ukazuje na mogućnost da nedovoljna kontrola uticaja stranih varijabli onemogući uvid u prave razloge migracije. Osnov za postavljanje ovog pitanja predstavljao je niz istraživanja koja su pokazivala da self moderiše veze među različitim psihološkim konstruktima (Deci et al., 1991; Knee & Zuckerman, 1996, 1998; Koestner et al., 1992; Luyckx et al., 2007; Trouilloud et al., 2006). Pitanje razlika emigranata i rezidenata predstavlja drugi problem čijem razrešenju je usmereno ovo istraživanje. Utvrđeno je da se razlika između emigranata i rezidenata javlja u strukturi vrednosno-motivacionog sistema, tipa selfa i konstruktima objedinjenim teorijom planiranog ponašanja. Pored toga, za emigrante i rezidente se utvrđuje različit integrativni model donošenja odluka. Provera moderatorskog efekta pomoću višegrupne analize strukturalnim jednačinama za ceo model nije izvršena jer nisu bile dovoljno velike podgrupe u okviru grupa emigranata i rezidenata, ali nalazi o njegovom efektu na veze psiholoških varijabli indikuju da bi se mogle dobiti i neke nove informacije testiranjem celog modela.

Premda sam TPP model uzima u obzir efekat okruženja na donošenje odluke da se emigrira, dodatne varijable kojima je predstavljen uticaj društvenog okruženja zajedno sa vrednosno-motivacionim sistemom i osobinama ličnosti na sva tri psihosocijalna prediktora namere iz TPP modela značajno poboljšava prediktivnost modela. Efekti faktora privlačenja i odbijanja su prevazišli efekat vrednosno-motivacionog sistema na stav, a doprineli su znatnim dodatnim objašnjenjem varijanse ponašanja. Ispostavilo se da ocena kvaliteta života u inostranstvu i Srbiji funkcioniše po principu faktora privlačenja i odbijanja (van Dalen & Henkens, 2007). Ovo je nova nada za veoma kritikovan i osporavan model privlačenja i odbijanja čija je neosporiva prednost u lakom integrisanju u istraživanja (Predojević-Despić, 2010). Objašnjenje efekta spoljnih i psiholoških faktora se može objasniti njihovim uticajem na formiranje uverenja koja su u njihovoj osnovi (Eagly & Chaiken, 2007). Potvrđeno je

stanovište da se emigranti regrutuju iz grupe ekonomski situiranih građana jer je za emigraciju potrebna znatna investicija (Boneva & Freize, 2000; Frieze & Li, 2010; de Haas, 2005). Istraživanje potvrđuje nalaze da je veća centralnost prijateljskih i porodičnih veza praćena negativnijim stavom prema emigraciji, a posredno i manjom namerom da se emigrira (Boneva et al., 1998; Boneva & Frieze, 2001; De Jong & Gardner, 1981, prema Haug, 2008; van Dalen & Henkens, 2007; Inkson et al., 2004; Jokela, 2008). Teoretičari donošenja odluka su prepoznali da vrednosne orijentacije, preferencije i socijalne norme utiču na formiranje namere da se donese određena odluka o ponašanju, ali ne i na već formiranu nameru i ponašanje određenih uticajem spoljnih faktora, mogućnosti i resursa (Vidal & Kley, 2010).

Ovo istraživanje ponovno potvrđuje svrsishodnost integracije TPP i SDT pristupa (Deci & Ryan, 1985a; Hagger & Chatzisarantis, 2009), a dodatno i teorije cirkumpleks vrednosti za koju se prethodno pokazalo da je integrabilna sa teorijom planiranog ponašanja (Maio & Olson, 1994, 1995), a očekivalo da je integrabilna i sa drugim teorijama (Pavlović, 2009; Rohan, 2000). Istraživanje potvrđuje i prednost korišćenja višedimenzionalnog emigracionog motivacionog modela koji osim materijalističkih razloga uključuje i lični razvoj (Boske, 2013, Tartakovsky & Schwartz, 2001; Winter-Ebmer, 1994).

6. ZAKLJUČAK

Premda je problem emigracije visokoobrazovanih osoba veoma aktuelan stvarni uzroci i posledice ovog fenomena se jasno ne iskazuju. Dominantno razumevanje ovog pojma otkriva izraz „odliv mozgova". Pretpostavlja se da visokorazvijene zemlje bezobzirno privlače visokoobrazovane stručnjake i tako smanjuju mogućnost napredovanja zemalja u razvoju. Ovo stanovište implicira da je emigracija visokoobrazovanih gubitak uloženog kapitala, ali i da su emigranti na neki način izneverili poverenje koje je država imala kada je ulagala u njihovo obrazovanje. Ovakav pristup problematici emigracije ne prepoznaje da je visokoobrazovana osoba odlučila da emigrira i da ona ima pravo na sopstveni izbor. Što je još gore ne prepoznaje stvarnu vrednost osoba koje su emigrirale jer su tako htele, a nisu samo bile odvedene. Osim toga, njihova emigracija osim gubitka uloženog kapitala i povećanja jaza između siromašnih i bogatih zemalja ima i razne evidentne koristi u vidu finansijskih doznaka koje šalju svojim članovima porodice i rešavanja problema nezaposlenosti. Šokantan je podatak da je ukupan iznos finansijskih doznaka je u Srbiji, kao i u nizu emigracionih država, iznad direktnih stranih ulaganja čineći tako značajan potencijalni izvor daljeg

ekonomskog razvoja. Ovaj podatak implicira da država ima znatne „skrivene“ ekonomske koristi od emigracije svojih državljana. Pored evidentnih koristi, pozitivan efekat može biti i veći ako se kreira politika kojom će država biti u kontaktu sa emigrantima i kad se oni odsele. Ili, bolje reći, ako nastavi da ulaže u njih i kada migriraju jer je mobilnost jedna od karakteristika postmodernog društva. Potrebu za ulaganjem u ovaj kontakt ilustruje iskustvo autora rada da su emigranti koji su učestvovali u ovom istraživanju izražavali veliko zadovoljstvo što neko u domovini misli na njih i zainteresovanost za temu rada. Cirkularna migracija visokoobrazovanih osoba direktno utiče na povećanje ekonomskog rasta i produktivnosti zemalja prijema ako se ljudski kapital efikasno alocira, a indirektno utiče na obe zemlje kroz transfer znanja, tehnologija i kulture, porast trgovinskih veza i internacionalnog biznisa, povećanje inovativnog potencijala (Grečić, 2009; Kahanec & Zimmermann, 2008). Međutim, najmanje se diskutuje gubitak za sve strane koji se javlja usled neadekvatne alokacije visokoobrazovane osobe do koje može doći zbog ličnih karakteristika emigranata, prezasićenosti određene struke na tržištu rada ili slabog kapaciteta useljeničkih zemalja za integraciju imigranata manifestovanog kroz kulturnu diskriminaciju tzv. „protraćenog mozga“ (eng. brain waste).

Nalazi ovog istraživanja su saglasni sa presudnim uticajem mezo nivoa na donošenje odluke da se emigrira, ali pokazuju da takođe značajan efekat, a ujedno nezavisan od njihovog, imaju psihološki faktori. Psihološki objašnjavaju uzroke emigracije osoba koji žive u istim uslovima, odnosno određuju i u nekoj meri koliko će im ti faktori biti važni. Oba istraživačka pitanja su se pokazala kao svrsishodna. Ispostavilo se da tip selfa moderiše strukturu veza između motivaciono-vrednosnog sistema i donošenja odluka o emigraciji, uključujući oslonce ove odluke (stav prema emigraciji, subjektivne norme i PBK, namera i ponašanja). Istraživanje je pokazalo da su veze između dimenzija TPP modela bile najjače kod integrisanih, a najslabije kod impersonalnih što znači i da model najbolje predviđa nameru, a kasnije i ponašanje integrisanih. Dodatno se potvrđuje da je tip selfa neka vrsta mere integrisanosti dispozicija osobe. Najveća značajnost efekta subjektivnih normi kod integrisanih na namere potvrđuje da samodeterminisane osobe emigriraju ako to njihovi bližnji žele ili prihvataju kao rešenje. Ispostavilo se i da nalazi da autonomna motivacija utiče na sva tri psihosocijalna prediktora važe samo za osobe sa integrisanim tipom selfa, a da se na poduzorku osoba sa egoinvolviranim selfom gubi efekat autonomne motivacije na subjektivne norme, a kod impersonalnih i na stavove prema migraciji. Pored toga, self je moderisao strukturu vrednosti koje utiču na psihosocijalne prediktore namere iz TPP modela.

Kod osoba sa integrisanim tipom selfa je opažen samo negativan uticaj Otvorenosti na stavove prema emigraciji što je objašnjeno kao izraz promišljanja karakterističnog za odlučivanje osoba sa integrisanim tipom selfa. Na stavove prema emigraciji osoba sa egoinvolviranim selfom nisu uticale lične vrednosti, ali je kod njih opažen uticaj vrednosne orijentacije Samounapređenje na subjektivne norme i Otvorenost prema promenama na PBK. Kod osoba sa impersonalnim tipom selfa su sa stavovima bile povezane međusobno suprotstavljene vrednosne orijentacije Samounapređenje i Samoprevazilaženje.

Ispostavilo se da se emigranti i neemigranti razlikuju u strukturi ispitivanih varijabli i integrativnog modela donošenja odluke o emigriranju čime je dat pozitivan odgovor i na drugo istraživačko pitanje. Utvrđeno je da se razlika između emigranata i rezidenata javlja u strukturi vrednosno-motivacionog sistema, tipa selfa i konstruktima objedinjenim teorijom planiranog ponašanja. U odnosu na donošenje odluke emigranti su imali izraženiju nameru da emigriraju, a potom i subjektivne norme i PBK, a rezidenti stav. Posmatrano iz ugla teorije samodeterminacije emigranti su integrisaniji i više autonomno motivisani. Poređenje u vrednosnom sistemu je pokazalo da kod emigranata hedonizam pripada Otvorenosti za promene, a kod rezidenata zajedno sa stimulacijom pripada Samounapređenju. Ovaj nalaz je pokazao da je osobama koje teže da dođu do moći i postignuća važno i da dožive užitke i isprate svoje emocionalne pobude ne vodeći računa o posledicama što indikuje slabost na samovolju i koruptivno ponašanje. Izgleda da se visokoobrazovane osobe koje usvoje ovakav specifičan cirkumpleks odlučuju da ne emigriraju. Razlike su opažene i u strukturi integrativnog modela donošenja odluke o emigriranju. Najupadljivija razlika se javila u samoj strukturi veza između konstrukata objedinjenih TPP modelom u vidu odsustva značajne veze između PBK i namere kod rezidenata koja je indikovala nespremnost na emigraciju. Ovaj nalaz je postao jasniji kad je analizirana pozitivna veza PBK sa Otvorenošću za promene i negativna sa Samounapređenjem, kao i nalaz da kod rezidenata autonomna motivacija nema značajan efekat na PBK. Zaključeno je da rezidenti nisu preispitivali sopstvene kapacitete da emigriraju, ali i da nemaju dovoljno ambicioznosti i energije da dođu do cilja. Stav prema emigraciji je bolji prediktor namere kod emigranata. Osim objašnjenja da veća očekivanja emigranata jačaju i njihovu nameru, moguće je i da je njihova prediktivnost povećana direktnim iskustvom koja im je obezbedila realističnost. Nalazi da je autonomna motivacija kod emigranata imala značajan efekat na stavove prema emigraciji i PBK, a kod rezidenata ukazuju na značaj za realizaciju da se autonomne motivacija odrazi i na PBK. Uporedna analiza je pokazala da namera previše zasnovana na subjektivnim normama nije dobar

prediktor. Subjektivne norme kod rezidenata su delom i odraz ekonomskog statusa. Negativna očekivanja od migracije, neuspeh u emigraciji ili nezainteresovanost za nju se javlja kod rezidenata koji su više vrednovali Održanje stabilnosti. Lošije ekonomsko stanje je više podsticalo rezidente na sanjarenje o emigraciji nego na stvarnu realizaciju jer je bilo praćeno većim očekivanjima od migracije i jačim normativnim pritiskom, a manjim doživljajem kontrole nad procesom migracije. Na stav emigranata, a posredno i nameru značajno utiču ocene kvaliteta života u Srbiji i inostranstvu u obliku faktora odbijanja i privlačenja. Moguće je da je to posledica kognitivne zasnovanosti njihovog donošenja odluke da se emigrira.

Praktične implikacije nalaza. Dobijeni nalazi mogu biti korišćeni za procenu kapaciteta osobe da emigrira. Ovo može da se obavlja u službama za zapošljavanje ili centrima za razvoj karijere. Rezultati procene se mogu koristiti i kao osnova za formiranje pripremnih psiholoških intervencija usmerenih ka jačanju integrativnih snaga osobe i autonomne motivacije osoba koje žele da emigriraju. Pored toga, rezultati procene i nalazi mogu poslužiti kao osnov savetodavnog rada kod osoba koje žele da emigriraju, a ne uspevaju. Nalazi pokazuju da bi kod osoba koje ne uspevaju da realizuju svoju nameru trebalo raditi na jačanju PBK traženjem da se klijent više informiše o preprekama koje treba prevazići i kapacitetima koje treba jačati da bi ostvario svoju nameru. Pored toga trebalo bi jačati i autonomnu motivaciju jer je potrebno dosta energije da se realizuje namera da se emigrira.

Rezultati ovog istraživanja ukazuju da strategije upravljene smanjenju emigracije visokoobrazovanih treba da sadrže mere kojima će stvarno poboljšati kvalitet života visokoobrazovanim osobama. Osim toga, neophodno je podsticati prosocijalno ponašanje i građanski aktivizam kako bi se smanjila apatija u društvu. Istraživanje indikuje da je emigracija postala osnovni način da se izbori sa nezadovoljstvom prema društvu pa bi u svrhu njene prevencije trebalo podsticati građane da se aktivnije uključe u donošenje odluka. Potrebno je da država formira jasniju strategiju brige o državljanima u inostranstvu jer rezultati studije ukazuju da znatan broj emigranata želi da zadrži veze sa domovinom i da oformi transnacionalni prostor u kom će zadržati oba identiteta.

7. REFERENCE

Adamović, M. i Mežnarić, S. (2003). Potencijalni i stvarni" odljev" znanstvenog podmlatka iz Hrvatske: empirijsko istraživanje. *Revija za sociologiju*, *34*(3-4), 143-160.

Ajzen, I. (1985). From intentions to actions: A theory of planned behavior. In J. Kuhl & J. Beckman (Eds.), *Action-control: From cognition to behavior* (pp. 11-39). Heidelberg, Germany: Springer.

Ajzen, I. (1991). The intentions to actions: a theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, *50*(2), 179-211.

Ajzen, I. (2002a). Constructing a TPP Questionnaire: Conceptual and Methodological Considerations.*Unpublished manuscript.* Preuzeto 1.5.2011.godine sa internet adrese https://people.umass.edu/aizen/pdf/tpb.measurement.pdf

Ajzen, I. (2002b). Perceived Behavioral Control, Self-Efficacy, Locus of Control, and the Theory of Planned Behavior. *Journal of Applied Social Psychology*, 32, 665–683.

Ajzen, I. (2005). *Attitudes, personality, and behavior*. Milton-Keynes, England: Open University Press / McGraw– Hill.

Ajzen, I., & Fishbein, M. (1969). The prediction of behavioral intentions in a choice situation. *Journal of Experimental Social Psychology*, *5*(4), 400-416.

Ajzen, I., & Fishbein, M. (1970). The prediction of behavior from attitudinal and normative variables. *Journal of experimental social psychology*, *6*(4), 466-487.

Ajzen, I., & Fishbein, M. (2005). The influence of attitudes on behavior. In D. Albarracin, B. T. Johnson, & M. P. Zanna (Eds.), *The handbook of attitudes* (pp. 173–221). Mahwah, NJ: Erlbaum.

Ajzen, I., & Fishbein, M. (2008). Scaling and testing multiplicative combinations in the expectancy–value model of attitudes. *Journal of Applied Social Psychology*, *38*(9), 2222-2247.

Ajzen, I., Timko, C., & White, J. B. (1982). Self-monitoring and the attitude–behavior relation. *Journal of Personality and Social Psychology*, *42*(3), 426.

Åkerman, S. (1972). The psychology of migration. American Studies in Scandinavia. *American Studies in Scandinavia, 8,* 46-52.

Allport, G. W. (1955/1997). *Nastajanje.* (Lj. Miočinović, Trans.). Beograd: Mond.

Amelina, A. (2010). Searching for an Appropriate Research Strategy on Transnational Migration: The Logic of Multi-Sited Research and the Advantage of the Cultural

Interferences Approach. *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research*, 11(1), 17.

Armitage, C. J., & Conner, M. (2001). Efficacy of the theory of planned behaviour: A meta-analytic review. *British journal of social psychology*, *40*(4), 471-499.

Atkinson, R., & Flint, J. (2001). Accessing hidden and hard-to-reach populations: Snowball research strategies. *Social research update*, *33*(1), 1-4.

Bagchi, A. D. (2001). Migrant networks and the immigrant professional: An analysis of the role of weak ties. *Population Research and Policy Review*, *20*(1-2), 9-31.

Bagozzi, R. P. (1981). Attitudes, intentions, and behavior: A test of some key hypotheses. *Journal of personality and social psychology*, *41*(4), 607.

Bandura, A. (1977). Self-efficacy: toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological review*, *84*(2), 191-215.

Bardi, A., Lee, J. A., Hofmann-Towfigh, N., & Soutar, G. (2009). The structure of intraindividual value change. *Journal of personality and social psychology*,*97*(5), 913.

Bardi, A., & Schwartz, S. H. (1996). Relations among sociopolitical values in Eastern Europe: effects of the communist experience?. *Political Psychology*, 525-549.

Bardi, A., & Schwartz, S. H. (2003). Values and behavior: Strength and structure of relations. *Personality and social psychology bulletin*, *29*(10), 1207-1220.

Bardi, A., & Goodwin, R. (2011). The dual route to value change: Individual processes and cultural moderators. *Journal of cross-cultural psychology*, *42*(2), 271-287.

Barnea, M. F., & Schwartz, S. H. (1998). Values and voting. *Political psychology*, *19*(1), 17-40.

Baron, R. M. & Kenny, D.A. (1986). The moderator–mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology, 51*(6), 1173–1182.

Barrett, A., Bergin, A., & Duffy, D. (2006). The labour market characteristics and labour market impacts of immigrants in Ireland. *Economic and Social Review*, *37*(1), 1-25.

Bartram, D. (2011). Economic migration and happiness: Comparing immigrants' and natives' happiness gains from income. *Social Indicators Research*, *103*(1), 57-76.

Bartram, D. (2013). Happiness and 'economic migration': A comparison of Eastern European migrants and stayers. *Migration Studies*, *1*(2), 156-175.

Batić S. i Šćepović M. (2009). *Sličnosti razlike u stavu mladih iz Podgorice i Novog Sada prema emigraciji*. Usmeno saopštenje na stručno-naučnom skupu „Savremeni trendovi u psihologiji", Novi Sad.

Batić S. i Šovljanski S. (2007). *Povezanost samoprocene i namere da se emigrira*. Usmeno saopštenje na stručno-naučnom skupu „Sabor psihologa Srbije“, Lepenski vir, 23-26 maj, 2007.

Bauer, T. K., & Zimmermann, K. F. (1999). *Assessment of possible migration pressure and its labour market impact following EU enlargement to Central and Eastern Europe* (Vol. 3). Bonn: Institute for the Study of Labor (IZA).

Baumeister, R. F., & Leary, M. R. (1995). The need to belong: desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation. *Psychological bulletin*, *117*(3), 497.

Beauchemin, C., & González-Ferrer, A. . (2011). Sampling international migrants with origin-based snowballing method: New evidence on biases and limitations. *Demographic Research*, *25*(3), 103-134.

Becker, S. O., Ichino, A., & Peri, G. (2004). How Large is the“ brain Drain“ from Italy?. *Giornale degli Economisti e Annali di Economia*, 1-32.

Beine, M., Docquier, F., & Rapoport, H. (2006). Measuring international skilled migration: New estimates controlling for age of entry. *World Bank Research Report*.

Beine, M., Docquier, F., & Rapoport, H. (2008). Brain drain and human capital formation In Developing Countries: Winners And Losers. *The Economic Journal*,*118*(528), 631-652.

Bernard, M. M., Maio, G. R., & Olson, J. M. (2003). Effects of introspection about reasons for values: Extending research on values-as-truisms. *Social Cognition*, *21*(1), 1-25.

Bilsky, W., Janik, M., & Schwartz, S. H. (2011). The structural organization of human values-evidence from three rounds of the European Social Survey (ESS). *Journal of Cross-Cultural Psychology*, *42*(5), 759-776.

Bilsky, W., & Schwartz, S. H. (1994). Values and personality. *European journal of personality*, *8*(3), 163-181.

Beutel, A. M., & Marini, M. M. (1995). Gender and values. *American sociological review*, *60*(3), 436-448.

Bijak, J. (2011). *Forecasting International Migration in Europe: A Bayesian View: A Bayesian View* (Vol. 24). Springer Science & Business Media.

Bobić, M., & Babović, M. (2013). International migration in Serbia: Facts and policies. *Sociologija*, 55(2), 209-228.

Bommes, M., & Morawska, E.T. (2005). International migration research: constructions, omissions and the promises of interdisciplinarity. Aldeshot: Ashgate Publishing.

Boneva, B. S., & Frieze, I. H. (2001). Immigrant Perspectives and Adaptations toward a Concept of a Migrant Personality. *Journal of Social Issues*, *57*(3), 477-491.

Boneva, B., Frieze, I. H., Ferligoj, A., Jarosova, E., Pauknerová, D., & Orgocka, A. (1998). Achievement, Power, and Affiliation Motives as Clues to (E)migration Desires. *European Psychologist*, *3*(4), 247-254.

Borjas, G. (1987). Self-Selection and the Earnings of Immigrants. *The American Economic Review*, *77*(4), 531-553.

Boski, P. (2013). A Psychology of Economic Migration. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, *20*(10), 1-27.

Brain drain. (n.d.). U Merriam-Webster online dictionary preuzeto 8.11.2014. godine sa veb adrese http://www.merriam-webster.com/dictionary/

Braithwaite, V. A., & Law, H. G. (1985). Structure of human values: Testing the adequacy of the Rokeach Value Survey. *Journal of personality and social psychology*, *49*(1), 250.

Braithwaite, V., Makkai, T., & Pittelkow, Y. (1996). Inglehart's Materialism-Postmaterialism Concept: Clarifying the Dimensionality Debate Through Rokeach's Model of Social Values1. *Journal of Applied Social Psychology*,*26*(17), 1536-1555.

Browne, M. W. (1992). Circumplex models for correlation matrices, *Psychometrika*, *57*(4), 469–497.

Burnkrant, R. E., & Page, T. J. (1988). The structure and antecedents of the normative and attitudinal components of Fishbein's theory of reasoned action.*Journal of Experimental Social Psychology*, *24*(1), 66-87.

Butler, K. D. (2001). Defining diaspora, refining a discourse. *Diaspora: a journal of transnational studies*, *10*(2), 189-219.

Byrne, B. M. (1984). The general/academic self-concept nomological network: A review of construct validation research. *Review of educational research*, *54*(3), 427-456.

Byrne, B. M. (2010). *Structural equation modeling with Amos: Basic concepts, applications, and programming* (2nd ed.). New York, NY: Taylor and Francis Group.

Byrne, B. M., & Shavelson, R. J. (1986). On the structure of adolescent self-concept. *Journal of Educational Psychology*, *78*(6), 474.

Carr, S. C., Inkson, K., & Thorn, K. (2005). From global careers to talent flow: Reinterpreting 'brain drain'. *Journal of World Business*, *40*(4), 386-398.

Chang, J. Y., Choi, J. N., & Kim, M. U. (2008). Turnover of highly educated R&D professionals: The role of pre-entry cognitive style, work values and career orientation. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*,*81*(2), 299-317.

Chang, W. Y., & Milan, L. M. (2012). International Mobility and Employment Characteristics among Recent Recipients of US Doctorates. *National Center for Science and Engineering Statistics*.

Chirkov, V., Ryan, R. M., Kim, Y., & Kaplan, U. (2003). Differentiating autonomy from individualism and independence: a self-determination theory perspective on internalization of cultural orientations and well-being. *Journal of personality and social psychology, 84*(1), 97.

Chirkov, V., Safdar, S., de Guzman, J. & Playford, K. (2008). Further Examining the Role Motivation to Study Abroad Plays in the Adaptation of International Students in Canada. *International Journal for Intercultural Relations*, *32*(5), 427-440.

Chirkov, V., Vansteenkiste, M., Tao, R. & Lynch, M. (2007). The role of self-determined motivation and goals for study abroad in the adaptation of international students. *International Journal of Intercultural Relations, 31*(2), 199–222.

Cieciuch, J., Schwartz, S.H., & Davidov., E. (2015). Values, Social Psychology of. In: *International enciclopedia of the Social and Behavioral Science*. 2nd edition, Vol 25. Oxford: Elsevier, p. 41-46.

Collins, W. (2003). *English Dictionary Complete and Unabridged*. New York : Harper Collins publisher.

Commander, S., Chanda, R., Kangasniemi, M., & Winters, L. A. (2004). *Must Skilled Migration be a Brain Drain?: Evidence from the Indian Software Industry* (No. 1422). IZA Discussion paper series.

D'Costa, A.P. (2008) The International Mobility of Technical Talent: Trends and Development Implications. In A. Solimano (ed.) *The International Mobility of Talent: Types, Causes, and Development Impact,* Oxford: Oxford University Press, pp. 44–83.

Council of Europe. (2001). *The Common European framework of reference for languages: Learning, teaching, assessment*. Cambridge: Cambridge University Press.

Council of Europe. (1996). *Temporary migration for employment and training purposes : report and guidelines.* Strasbourg.

Crawford, J. R. & Henry, J. D. (2003). The Depression Anxiety Stress Scales: Normative data and latent structure in a large non-clinical sample. *British Journal of Clinical Psychology*, *42*(2), 111-131.

Cureton. E. E. & D'Agostino, R. B. (1983). *Factor Analysis: an Applied Approach.*. NJ: Erlbaum.

Curran, P. J., West, S. G, & Finch, J. F. (1996). The robustness of test statistics to nonnormality and specification error in confirmatory factor analysis. *Psychological Methods, 1*(1), 16-29.

Daniel, J.(2012). *Sampling Essentials: Practical Guidelines for Making Sampling Choices*. LA:Sage Publications.

Davenport, S. (2004). Panic and panacea: brain drain and science and technology human capital policy. *Research Policy*, *33*(4), 617-630.

Davidov, E., Schmidt, P., & Schwartz, S. H. (2008). Bringing values back in the adequacy of the European Social Survey to measure values in 20 countries. *Public opinion quarterly*, *72*(3), 420-445.

Deci, E. L. (1971). Effects of externally mediated rewards on intrinsic motivation. *Journal of personality and Social Psychology*, *18*(1), 105.

Deci, E. L. (1992). Commentary: On the nature and functions of motivation theories. *Psychological Science, 3*(3), 167-171.

Deci, E. L., & Ryan, R. M. (1980). The empirical exploration of intrinsic motivational processes. *Advances in experimental social psychology*, *13*(2), 39-80.

Deci, E. L., & Ryan, R.,M. (1985a). *Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior.* New York: Plenum Press.

Deci, E. L., & Ryan, R. M. (1985b). The general causality orientations scale: Self-determination in personality. *Journal of research in personality*, *19*(2), 109-134.

Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The "what" and "why" of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*, *11*(4), 227-268.

Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2008). Facilitating optimal motivation and psychological well-being across life's domains. *Canadian Psychology, 49*(1), 14-23.

Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2009). Self-determination theory: a consideration of human motivational universals. In Corr, P. J., & Matthews, G. (Eds.). *The Cambridge handbook of personality psychology (pp. 441-456).* Cambridge: Cambridge University Press.

Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2014). Autonomy and need satisfaction in close relationships: Relationships Motivation Theory. In Weinstein, N. (Eds.) (2014). *Human motivation and interpersonal relationships* (pp. 53-73). Netherlands: Springer.

Deci, E. L., Vallerand, R. J., Pelletier, L. G., & Ryan, R. M. (1991). Motivation and education: The self-determination perspective. *Educational psychologist*, *26*(3-4), 325-346.

De Fay, J. B. (1998). The Sociology of International Migration. PhD Dissertation: Submitted to the University of California. San Diego.

De Haas, H. (2005). International migration, remittances and development: myths and facts. *Third World Quarterly*, *26*(8), 1269-1284.

De Jong, G. F. (2000). Expectations, Gender, and Norms in Migration Decision-Making. *Population Studies*, *54* (3), 307-319.

De Jong, G. F., Abad, R. G., Arnold, F., Carino, B. V., Fawcett, J. T., & Gardner, R. W. (1983). International and internal migration decision making: a value-expectancy based analytical framework of intentions to move from a rural Philippine province. *International Migration Review*,*17*(3), 470-484.

De Jong, G. F., & Fawcett, J. T. (1981). Motivations for migration: An assessment and a value expectancy research model. In G.F. De Jong, and R. W. Gardner, (Eds.) *Migration decision-making* (pp. 13-58). New York: Pergamon.

De Jong, G. F., Root, B. D., Gardner, R. W., Fawcett, J. T., & Abad, R. G. (1985). Migration intentions and behavior: Decision making in a rural Philippine province. *Population and Environment*, *8*(1-2), 41-62.

Deponte, A. (2004). Linking motivation to personality: causality orientations, motives and self-descriptions. *European Journal of personality*, *18*(1), 31-44.

Desbarats, J. (1983). Spatial choice and constraints on behavior. *Annals of the Association of American Geographers*, *73*(3), 340-357.

Docquier, F., & Rapoport, H. (2012). Globalization, brain drain, and development. *Journal of Economic Literature*,*50*(3), 681-730.

Dodani, S., & LaPorte, R. E. (2005). Brain drain from developing countries: how can brain drain be converted into wisdom gain?. *Journal of the Royal Society of Medicine*, *98*(11), 487-491.

Dorigo, G., & Tobler, W. (1983). Push-Pull Migration Laws. *Annals of the Association of American Geographers*, *73*(1), 1-17.

Drakula, D. (2003). *Primjena teorije razložite akcije u predikciji zalaganja za esperanto* (Neobjavljeni diplomski rad). Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za psihologiju, Zagreb. Preuzeto sa internet adrese http://darhiv.ffzg.unizg.hr/31/

Drucker, P. F. (1968). *The Age of Discontinuity.* New York:Harper and Row.

Dutta-Bergman, M. J. (2005). Theory and practice in health communication campaigns: A critical interrogation. *Health communication*, *18*(2), 103-122.

Eagly, A. H., & Chaiken, S. (2007). The advantages of an inclusive definition of attitude. *Social Cognition*, *25*(5), 582-602.

Faist, T. (1998). Transnational social spaces out of international migration: evolution, significance and future prospects. *European Journal of Sociology*, *39*(2), 213-247.

Faist, T. (2004). *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces*. Oxford University Press, Clarendon Press.

Faist, T. (2010). The crucial meso-level. In M. Martiniello & J. Rath (Eds.), *Selected studies in international migration and immigrant incorporation* (pp. 59–90). Amsterdam: Amsterdam University press.

Fawcett, J.T. (1985). Migration Psychology: New Behavioral Models. *Population and Environment*, 8, ½, 5-14.

Fazio, R. H., & Zanna, M. P. (1978). Attitudinal qualities relating to the strength of the attitude-behavior relationship. *Journal of Experimental Social Psychology*, *14*(4), 398-408.

Feather, N. T. (1992). Expectancy-value theory and unemployment effects.*Journal of Occupational and Organizational Psychology*, *65*(4), 315-330.

Ferić, I. (2002). Provjera postavki Schwartzove teorije univerzalnih sadržaja i strukture vrijednosti. *Magistarski rad. Filozofski fakultet, Zagreb*.

Ferić, I. (2007). Univerzalnost sadržaja i strukture vrijednosti: podaci iz Hrvatske. *Društvena istraživanja-Časopis za opća društvena pitanja*, (1-2), 3-26.

Ferić, I. (2008). Sustav vrijednosti kao odrednica dominantnih političkih preferencija. *Društvena istraživanja-Časopis za opća društvena pitanja*, (4-5), 615-629.

Ferić, I. i Kamenov, Ž. (2007). Vrijednosti kao prediktori stavova i ponašanja: postoji li utjecaj redoslijeda mjerenja?. *Društvena istraživanja-Časopis za opća društvena pitanja*, (1-2), 51-71.

Finney, S. J., & DiStefano, C. (2006). Non-normal and categorical data in structural equation modeling. In Hancock, G. R., & Mueller, R. O. (Eds.). *Structural equation modeling: A second course (pp.* 269-314).Charlotte: IAP.

Fishbein, M., & Ajzen, I. (1974). Attitudes towards objects as predictors of single and multiple behavioral criteria. *Psychological Review, 81(1),* 59-74.

Fishbein, M., & Ajzen, I. (1975). *Belief, Attitude, Intention, and Behavior: An Introduction to Theory and Research.* MA: Addison-Wesley.

Fishbein, M., Cappella, J., Hornik, R., Sayeed, S., Yzer, M., & Ahern, R. K. (2002). The role of theory in developing effective anti-drug public service announcements. In Crano, W.

D., Burgoon, M., & Oskamp, S. (Eds.). (2001). *Mass media and drug prevention: Classic and contemporary theories and research*. (pp.89-117). Mahwah: Lawrance Erlabaum Associates.

Fontaine, J. R., Poortinga, Y. H., Delbeke, L., & Schwartz, S. H. (2008). Structural equivalence of the values domain across cultures distinguishing sampling fluctuations from meaningful variation. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 39*(4), 345-365.

Franc, R., Šakić, V., & Ivičić, I. (2002). Vrednote i vrijednosne orijentacije adolescenata: Hijerarhija i povezanost sa stavovima i ponašanjima. *Društvena istraživanja, 11*(2-3 (58-59)), 215-238.

Francis, J. J., Eccles, M. P., Johnston, M., Walker, A., Grimshaw, J., Foy, R., Kaner, E. F. S., Smith, L. & Bonetti, D. (2004). Constructing questionnaires based on the theory of planned behaviour. *A manual for health services researchers*, *2010*, 2-12.

Frieze, I. H., Hansen, S. B., & Boneva, B. (2006). The migrant personality and college students' plans for geographic mobility. *Journal of Environmental Psychology*, *26*(2), 170-177.

Frieze, I. H., & Li, M. Y. (2010). Mobility and personality. In S.C.Carr (Ed.). *The psychology of global mobility* (pp. 87-103). New York: Springer.

Frankl, V. (1967/2009). *Psihoterapija i egzistencijalizam - smisao i duševno zdravlje*. Beograd: Žarko Abulj.

Gergen, K. J. (2011). The self as social construction. *Psychological Studies*,*56*(1), 108-116.

Giannoccolo, P. (2006). Brain Drain Competition" Policies in Europe: a Survey" .Working Papers. Università degli Studi di Milano-Bicocca, Dipartimento di Statistica.

Gibson, J., & McKenzie, D. (2011). Eight questions about brain drain. *The Journal of Economic Perspectives, 25*(3), 107-128.

Goldin, T. (2007). *Povezanost akademske samoregulacije, učeničke percepcije roditelja i školskog uspjeha* (Neobjavljeni diplomski rad). Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb

Granovetter, M. S. (1973). The strength of weak ties. *American journal of sociology*,*78*(6), 1360-1380.

Granovetter, M. S. (1983). The strength of weak ties: A network theory revisited. *Sociological theory*, *1*(1), 201-233.

Grečić, V. (2002a). Migracije sa prostora SR Jugoslavije od početka 90-tih godina XX veka. *Ekonomski anali*, *44*(153-154), 57-85.

Grečić, V. (2002b). The role of migrant professionals in the process of transition in Yugoslavia. *Međunarodni problemi*, *54*(3), 253-271.

Grečić, V. (2003). *Promena vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung & Institut drustvenih nauka.

Grečić, V. (2009). Iseljavanje mladih kao jedan od faktora starenja stanovništva Srbije. *Gerontologija, 36*(1), 123-142.

Grečić, V. (2010). *Srpska naučna dijaspora*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.

Grečić, V., Kutlača, Đ., Matejić, V. i Mikić, O. (1996). *Migracije visokostručnih kadrova i naučnika iz SR Jugoslavije.* Beograd, Srbija: Savezno ministarstvo za razvoj, nauku i životnu sredinu.

Greenwood, M.J. & Hunt, G.L. (2003). The early history of migration research. International Regional Science Review, *26*(1), 3–37.

Grupa 484. (2010). *Odliv mozgova iz Srbije - problemi i moguća rešenja*. Beograd: Grupa 484.

Guay, F., Mageau, G. A., & Vallerand, R. J. (2003). On the hierarchical structure of self-determined motivation: A test of top-down, bottom-up, reciprocal, and horizontal effects. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *29*(8), 992-1004.

Guttman, L. (1954). A new approach to factor analysis: The radex. In P. F. Lazerfeld (Ed.), *Mathematical thinking in the social sciences* (pp. 258-348). Glencoe, IL: Free Press.

Hagger, M. S., Chatzisarantis, N. L., & Biddle, S. J. (2002). The influence of autonomous and controlling motives on physical activity intentions within the Theory of Planned Behaviour. *British journal of health psychology*, *7*(3), 283-298.

Hagger, M. S., & Chatzisarantis, N. L. (2009). Integrating the theory of planned behaviour and self-determination theory in health behaviour: A meta-analysis.*British journal of health psychology*, *14*(2), 275-302.

Hansen, H. K., & Niedomysl, T. (2009). Migration of the creative class: evidence from Sweden. *Journal of Economic Geography*, *9*(2), 191-206.

Haug, S. (2008). Migration networks and migration decision-making. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, *34*(4), 585-605.

Havelka, N. N. (2008). *Socijalna percepcija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. 3. izdanje

Havelka, N. N. (1998). Vrednosne orijentacije adolescenata: Vrednosti i kontekst. *Psihologija, 31*(4), 343-364.

Havelka, N.N., Kuzmanović, B.R. i Popadić, D.B. (1998). *Metode i tehnike socijalnopsiholoških istraživanja - priručnik za vežbe iz Socijalne psihologije I i Socijalne psihologije II*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju Društva psihologa Srbije.

Heckathorn, D.,D. (2002). *Respondent-Driven Sampling II: Deriving Valid Population Estimates from Chain-Referral Samples of Hidden Populations*. Social Problems.

Heider, F. (1964). *The psychology of interpersonal relations*. Psychology Press.

Higgins, E. T. (1989). Self-discrepancy theory: What patterns of self-beliefs cause people to suffer. *Advances in experimental social psychology*, *22*, 93-136.

Higgins, E. T. (2007). Value. In A. W. Kruglanski & E. T. Higgins (Eds.), *Social psychology: Handbook of basic principles* (2nd ed.). New York: Guilford Press.

Hills, M. D. (2002). Kluckhohn and Strodtbeck's values orientation theory. *Online readings in psychology and culture*, *4*(4), 3.

Hirschfeld, G. & von Brachel, R. (2014). Multiple Group confirmatory factor analysis in R-A tutorial in measurement invariance with continuous and ordinal indicators. *Practical Assessement, Research and Evaluation, 19* (7),12.

Hitlin, S., & Piliavin, J. A. (2004). Values: Reviving a dormant concept. *Annual review of sociology*, *30*, 359-393.

Hodgins, H. S., Brown, A. B., & Carver, B. (2007). Autonomy and control motivation and self-esteem. *Self and Identity*, *6*(2-3), 189-208.

Hodgins, H. S., & Knee, C. R. (2002). The integrating self and conscious experience. In E. L. Deci & R. M. Ryan (Eds.), *Handbook of self-determination research* (pp. 87-100). Rochester, NY: University Of Rochester Press.

Hodgins, H. S., Koestner, R., & Duncan, N. (1996). On the compatibility of autonomy and relatedness. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *22*(3), 227-237.

Hodgins, H. S., Yacko, H. A., & Gottlieb, E. (2006). Autonomy and nondefensiveness. *Motivation and Emotion*, *30*(4), 283-293.

Howard, J. A. (2000). Social psychology of identities. *Annual review of sociology*, *26*(1), 367-393.

Hrnjak, M. (2008). Usporedba hijerarhija vrijednosti i 276tructure vrijednosnog sustava srednjoškolaca iz Zagreba i Skopja. *Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb*.

Hrnjica, S. (1992). *Zrelost ličnosti*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Hrubes, D., Ajzen, I., & Daigle, J. (2001). Predicting hunting intentions and behavior: An application of the theory of planned behavior. *Leisure Sciences*, *23*(3), 165-178.

Iacobucci, D. (2008). *Mediation analysis*. Thousand Oaks, CA: Sage

Inglehart, R. F. (2008). Changing values among western publics from 1970 to 2006. *West European Politics*, *31*(1-2), 130-146.

Inkson, K., Carr, S., Edwards, M., Hooks, J., Jackson, D., Thorn, K., & Allfree, N. (2004). From brain drain to talent flow: Views of Kiwi expatriates. *University of Auckland Business Review*, *6*(2), 29-39.

Inkson, K., & Thorn, K. (2010). Mobility and careers. In S.C.Carr (Ed.). *The psychology of global mobility* (pp. 87-103). New York: Springer.

International Labour Organization. (2012*). International Standard Classification of Occupations: ISCO-08.* Volume 1 Structure, group definitions and correspondence tables. International Labour Office: Geneva.

Iredale, R. (2001). The migration of professionals: theories and typologies. *International migration*, *39*(5), 7-26.

Jackson, D. L., Gillaspy Jr, J. A., & Purc-Stephenson, R. (2009). Reporting practices in confirmatory factor analysis: an overview and some recommendations. *Psychological methods*, *14*(1), 6.

Jaeger, D. A., Dohmen, T., Falk, A., Huffman, D., Sunde, U., & Bonin, H. (2010). Direct evidence on risk attitudes and migration. *The Review of Economics and Statistics*, *92*(3), 684-689.

James, W. (1890). *The consciousness of self. The principles of psychology*. New York: Henry Holt and company.

Johnson, H. G. (1965). The economics of the "brain drain": The Canadian case. *Minerva*, *3*(3), 299-311.

Jokela, M. (2008). Personality predicts migration within and between U.S. states. *Journal of Research in Personality, 43*(1) , 79–83.

Jonas, K., Diehl, M., & Brömer, P. (1997). Effects of attitudinal ambivalence on information processing and attitude-intention consistency. *Journal of Experimental Social Psychology*, *33*(2), 190-210.

Jović, D. (2003). Nova generacija: postjugoslavenska akademska dijaspora. *Reč*, (70.16), 25-33.

Jöreskog, K. G. (1978). Structural analysis of covariance and correlation matrices. *Psychometrika*, *43*(4), 443-477.

Kahanec, M. & Zimmermann, K. (2008). Migration in an enlarged EU: A challenging solution? Paper prepared for the Workshop: "Five years of an enlarged EU – a positive-sum game" Brussels, 13-14 November 2008.

Kapor-Stanulović, N. (1988). *Na putu ka odraslosti: psihički razvoj i psihosocijalni aspekti zdravlja mladih*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Kasser, T., Koestner, R., & Lekes, N. (2002). Early family experiences and adult values: A 26-year, prospective longitudinal study. *Personality and social psychology bulletin*, *28*(6), 826-835.

Kasser, T., & Ryan, R. M. (1993). A dark side of the American dream: correlates of financial success as a central life aspiration. *Journal of personality and social psychology*, *65*(2), 410.

Kasser, T., & Ryan, R. M. (1996). Further examining the American dream: Differential correlates of intrinsic and extrinsic goals. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *22*(3), 280-287.

Kelo, M. & Wächter, B. (2004). *Brain Drain and Brain Gain Migration in the European Union after enlargement*. Bruxelles: Academic corporation association.

King, R. (2012). Theories and Typologies of Migration: An Overview and a Primer. *Willy Brandt series of working papers in international migration and ethnic relations*, *3*, 12.

Kline, R. B. (2005). *Principles and practice of structural equation modeling* (2nd ed.). NY: Guilford publications.

Knafo, A., & Schwartz, S. H. (2004). Identity formation and parent-child value congruence in adolescence. *British Journal of Developmental Psychology*, *22*(3), 439-458.

Knee, C. R., & Zuckerman, M. (1996). Causality orientations and the disappearance of the self-serving bias. *Journal of Research in Personality*,*30*(1), 76-87.

Knee, C. R., & Zuckerman, M. (1998). A nondefensive personality: Autonomy and control as moderators of defensive coping and self-handicapping. *Journal of Research in Personality*, *32*(2), 115-130.

Knee, C. R., Neighbors, C., & Vfetor, N. A. (2001). Self-Determination Theory as a Framework for Understanding Road Rage1. *Journal of Applied Social Psychology*, *31*(5), 889-904.

Knežević, J. (2013). Prediktivnost osobina ekstraverzije, savesnosti i neuroticizma za različite tipove motivacije za rad. *Primenjena psihologija*, *6*(1), 81-93.

Koestner, R., Bernieri, F., & Zuckerman, M. (1992). Self-regulation and consistency between attitudes, traits, and behaviors. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *18*(1), 52-59.

Krstić, D. (1988). *Psihološki rečnik*. Beograd: Vuk Karadžić.

Kuzmanović, B. R., Popadić, D. B., & Havelka, N. N. (1995). Social changes and changes of values. *Psihologija*, 28(pos.br.), 7-26.

Kuzmanović, B., & Petrović, N. (2009). Preferencije ličnih i društvenih ciljeva srednjoškolaca Srbije. *Sociološki pregled, 18*(4), 503-523.

Kuzmanović, B., & Petrović, N. (2007). Struktura preferencija ličnih i društvenih ciljeva srednjoškolaca. *Psihologija, 40*(4), 567-585.

Kuzmanović, B. , & Petrović, N. (2008). Vrednosni ciljevi kao činioci političkih stavova i mnenja mladih. *Sociologija, 50*(2), 153-174.

Kuzmanović, B., & Petrović, N. (2010). Ciljevi i očekivanja kao činioci stavova prema političkim strankama. *Sociološki pregled, 44*(3), 453-470.

Kuzmanović, B., & Petrović, N. (2013). Lični i društveni ciljevi studenata u kontekstu njihovog profesionalnog usmerenja. *Andragoške studije, 49*(1),49-53.

Labarda, M. P. (2011). Career shift phenomenon among doctors in tacloban city, philippines: lessons for retention of health workers in developing countries. *V Asia Pacific Family Medicine, 10*(3).

Langdridge, D., Sheeran, P., & Connolly, K. J. (2007). Analyzing additional variables in the theory of reasoned action. *Journal of applied social psychology*, *37*(8), 1884-1913.

Larson, L. M., Rottinghaus, P. J., & Borgen, F. H. (2002). Meta-analyses of Big Six interests and Big Five personality factors. *Journal of Vocational Behavior*,*61*(2), 217-239.

Lewer, J. J., & Van den Berg, H. (2008). A gravity model of immigration. *Economics letters, 99*(1), 164-167.

Lee, E. (1966). A Theory of Migration. *Demography*, *3*(1), 47-57.

Levesque, C.L, Williams, G.C., Elliot, D., Pickering, M.A., Bodenhamer,B., & Finley, P.J. . (2007). Validating the theoretical structure of the Treatment Self-Regulation Questionnaire (TSRQ) across three different health behaviors. *Health Education Research, 22*(5), 691-702.

Li, F., & Harmer, P. (1996). Testing the simplex assumption underlying the sport motivation scale: A structural equation modeling analysis. *Research Quarterly for Exercise and Sport, 67*(4), 396-405.

Lönnqvist, J. E., Leikas, S., Paunonen, S., Nissinen, V., & Verkasalo, M. (2006). Conformism moderates the relations between values, anticipated regret, and behavior. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *32*(11), 1469-1481.

Lowell, B. L., Findlay, A., & Stewart, E. (2004). Brain strain: Optimising highly skilled migration from developing countries. *Institute for Public Policy Research Working Paper, 3*.

Lu, M. (1999). Do people move when they say they will? Inconsistencies in individual migration behavior. *Population and Environment, 20*(5), 467-488.

Luyckx, K., Soenens, B., Berzonsky, M. D., Smits, I., Goossens, L., & Vansteenkiste, M. (2007). Information-oriented identity processing, identity consolidation, and well-being: The moderating role of autonomy, self-reflection, and self-rumination. *Personality and Individual Differences, 43*(5), 1099-1111.

Madden, T. J., Ellen, P. S., & Ajzen, I. (1992). A comparison of the theory of planned behavior and the theory of reasoned action. *Personality and social psychology Bulletin, 18*(1), 3-9.

Mahroum, S. (1999, May). Highly skilled globetrotters: the international migration of human capital. In *Proceedings of the OECD Workshop on Science and Technology Labour Markets, DSTI/STP/TIP (99)* (Vol. 2, pp. 168-185).

Maio, G. R. (2010). Mental representations of social values. *Advances in experimental social psychology, 42*, 1-43.

Maio, G. R., & Olson, J. M. (1994). Value-attitude-behavior relations: The moderating role of attitude function. *British Journal of Social Psychology, 33*, 301-312.

Maio, G. R., & Olson, J. M. (1995). Relations between values, attitudes, and behavioral intentions: The moderating role of attitude function. *Journal of Experimental Social Psychology, 31*(3), 266-285.

Maio, G. R., & Olson, J. M. (1998). Values as truisms: evidence and implications. *Journal of Personality and Social Psychology, 74*(2), 294.

Maio, G. R., & Olson, J. M. (2000). What is a "value-expressive" attitude? In G. R. Maio & J. M. Olson (Eds.), Why we evaluate: Functions of attitudes (pp. 417–442). Mahwah, NJ: Erlbaum.

Maio, G. R., Olson, J. M., Allen, L., & Bernard, M. M. (2001). Addressing discrepancies between values and behavior: The motivating effect of reasons. *Journal of Experimental Social Psychology, 37*(2), 104-117.

Maio, G. R., Olson, J. M., Bernard, M. M., & Luke, M. A. (2006). Ideologies, values, attitudes, and behavior. In Delameter, J.(Ed.). *Handbook of social psychology* (pp. 283-308). USA: Springer.

Maio, G. R., Pakizeh, A., Cheung, W. Y., & Rees, K. J. (2009). Changing, priming, and acting on values: effects via motivational relations in a circular model. *Journal of personality and social psychology*, *97*(4), 699.

Majstorović, N. (1996). *Nivo potreba i interpersonalne vrednosti* (Neobjavljeni magistarski rad). Beograd: Filozofski fakultet

Majstorović, N. (1998). Interpersonalne vrednosti i socijalni status. *Psihologija*, *31*(1-2), 67-78.

Majstorović N., Legault L. & Green-Demers, I. (2008). Measuring Selfhood According to Self-Determination Theory: Construction of the EFQ. *Psihologija*, *41*(2), 213-235.

Majstorović, N. (2007). *The Mediating Role of Self Orientations on the Relationship Between Psychological Need Satisfaction and Values* (Neobjavljena doktorska teza). University of Ottawa..

Mallett, C., Kawabata, M., Newcombe, P., Otero-Forero, A., & Jackson, S. (2007). Sport motivation scale-6 (SMS-6): A revised six-factor sport motivation scale. *Psychology of Sport and Exercise*, *8*(5), 600-614.

Manual, C. (1995). The measurement of scientific and technological activities. Manual on the measurement of human resources devoted to S&T "Canberra Manual". *OCDE/GD (95)*, *77*.

Martin, P., & Widgren, J. (2002). Facing the Challenge. *Population bulletin*, *57*, 1.

Marić, Z. (2005). Predikcija intenziteta i namere traženja posla na uzorku nezaposlenih. *Psihologija*, *38*(2), 181-195.

Marić, Z., & Džamonja-Ignjatović, T. (2011). Evaluacija efekata programa namenjenog unapređenju veština i motivacije za traženje posla. *Psihologija*, *44*(2), 131-148.

Markus, H. R., & Kitayama, S. (2010). Cultures and selves A cycle of mutual constitution. Perspectives on Psychological Science, *5*(4), 420-430.

Maslow, A.H. (1982). *Motivacija i ličnost.* (Lj. Miočinović, Trans.). Beograd: Nolit.(Originalni rad je objavljen 1954.godine).

Massey, D. (1999). International Migration at the Dawn of the Twenty-First Century: The Role of the State. *Population and Development Review*, *25* (2), 303-322.

Massey, D., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci A., Pellegrino, A., & Taylor, J. (1993). Theories of International Migration: A Review and Appraisal. *Population and Development Review*, *19*(3), 431-466.

McHugh, K. E. (1984). Explaining migration intentions and destination selection*. *The Professional Geographer*, *36*(3), 315-325.

Mihajlović, S. (2004). Oduzimanje budućnosti–omladina Srbije u vodama tranzicije, u: Mihailović. S.(ur.) *Mladi zagubljeni u tranziciji, Beograd: Centar za proučavanje alternativa*, 17-39.

Mirsky, J., & Peretz, Y. (2006). Maturational opportunities in migration: separation–individuation perspective. *International Journal of Applied Psychoanalytic Studies*, *3*(1), 51-64.

Meyer, J. B., & Brown, M. (1999). *Scientific diasporas: A new approach to the brain drain*. Management of Social Transformations (MOST) Programme.

Mojić, D. (2004). Zaposlena omladina početkom trećeg milenijuma, u: Mihailović. *S.(ur.) Mladi zagubljeni u tranziciji, Beograd: Centar za proučavanje alternativa*, 205-227.

Moller, A. C., Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2006). Choice and ego-depletion: The moderating role of autonomy. *Personality and Social Psychology Bulletin*,*32*(8), 1024-1036.

Momčilović, A. (2008). *Ispitivanje stavova o radu i kupovini nedjeljom u okviru teorije razložne akcije* (Neobjavljeni diplomski rad). Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za psihologiju, Zagreb. Preuzeto sa internet adrese http://darhiv.ffzg.hr/568/1/MomcilovicAco.pdf

Moon, B. (1995). Paradigms in migration research: exploring "moorings" as a schema. *Progress in human geography*, *19*(4), 504-524.

Morris, C. (1956). *Varieties of Human Value*. Chicago, IL: The University of Chicago Press.

Mountford, A., & Rapoport, H. (2011). The brain drain and the world distribution of income. *Journal Of Development Economics*, *95*(1), S. 4-17.

Muthén , B.O. (1993). Goodness of fit with categorical and other nonnormal variables. In K.A. Bollen, & J.S. Long (eds.). *Testing structural equation Models* (pp. 205-234). Newbury Park, CA: Sage.

Neighbors, C., Lewis, M. A., Bergstrom, R. L., & Larimer, M. E. (2006). Being controlled by normative influences: self-determination as a moderator of a normative feedback alcohol intervention. *Health psychology*, *25*(5), 571.

Nikolić, M. (2004). Uvod: Mladi su budućnost ovog društva. U: M. Nikolić, S. Mihailović (ur.) *Mladi zagubljeni u tranziciji*. Beograd: Centar za proučavanje alternativa.

Nikitović, V., Penev, G., Predojević-Despić, J., Rašević, M., Bjelobrk, G., Bumbić, D.,… Rafai, T. (2013). Analysis of existing migratory data production systems and major data sources in Serbia. Enhancing data production systems of migration and human capital in The South -East European area. Preuzeto 12.5.2015.godine sa internet adrese http://www.seemig.eu/downloads/outputs/SEEMIGDataSystemsCountryReportSerbia.pdf

Nišavić, D. (2010, Mart, 8). Sprečićemo odliv mozgova iz Srbije. Blic. (preuzeto sa internet adrese : http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/179772/Sprecicemo-odliv-mozgova-iz-Srbije)

OECD (2012). *Connecting with Emigrants: A Global Profile of Diasporas*, OECD Publishing, Paris.DOI: http://dx.doi.org/10.1787/9789264177949-en

OECD (2015, jun). OECD.StatExtracts. Preuzeto sa vebsajta http://stats.oecd.org/Index.aspx?DatasetCode=STLABOUR#

Oosterbeek, H., & Webbink, D. (2011). Does studying abroad induce a brain drain?. *Economica, 78*(310), 347-366.

Oishi, S., Schimmack, U., Diener, E., & Suh, E. M. (1998). The measurement of values and individualism-collectivism. *Personality and Social Psychology Bulletin, 24*(11), 1177-1189.

Olesen, M. H., Thomsen, D. K., Schnieber, A., & Tønnesvang, J. (2010). Distinguishing general causality orientations from personality traits. *Personality and Individual Differences, 48*(5), 538-543.

Osgood, C. E. (1964). Semantic differential technique in the comparative study of Cultures. *American Anthropologist, 66*(3), 171-200.

Pavlović, Z. (2009). *Vrednosti samoizražavanja u Srbiji: u potrazi za demokratskom političkom kulturom*. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za politološka istraživanja i javno mnjenje.

Pedersen, P. J., Pytlikova, M., & Smith, N. (2008). Selection and network effects—Migration flows into OECD countries 1990–2000. *European Economic Review, 52*(7), 1160-1186.

Pehlić, I. i Spahić-Jašarević, E. (2012). Akademska samoregulacija i učenička percepcija roditelja kao faktori školskog uspjeha. *Zbornik radova Islamskog pedagoškog fakulteta u Zenici*, (10), 105-120.

Penev, G., & Predojević-Despić, J. (2012). Prostorni aspekti emigracije iz Srbije - tri 'vruće' emigracione zone. *Stanovništvo, 50*(2), 35-64.

Petersen, W. (1958). A general typology of migration. *American Sociological Review, 23*(3),256-266.

Poleti, D. (2013). Savremene radne migracije u evropskom kontekstu-ekonomski i politički aspekti. *Sociologija,55*(2), 333-348.

Petrović, J. i Zotović, M. (2012). Adolescenti u Srbiji-u traganju za novim vrednostima. *Teme, 36*(1), 47-66.

Predojević-Despić, J. i Penev, G. (2012). Ko su i gde idu - karakteristike i razmeštaj građana Srbije u inostranstvu po zemljama prijema i značaj migrantskih mreža. *Nacionalni interes - časopis za nacionalna i državna pitanja*, *8*(3), 355-388.

Predojević-Despić, J. (2010) Ka razumevanju determinanti međunarodnih migracija danas – teorijska perspektiva. Stanovništvo,*48*(1), 25-48.

Prince-Gibson, E., & Schwartz, S. H. (1998). Value priorities and gender. *Social Psychology Quarterly*, *61*(1), 49-67.

Puljić, Ž. (1980). Samoostvarene osobe u psihologiji AH Maslowa. *Crkva u svijetu*, *15*(3), 268-276.

Ranđelović, K. i Smederevac, S. (2011). Relacije životnih ciljeva, bazičnih psiholoških potreba i dobrobiti. *Primenjena psihologija*, *4*(3), 263-278.

Rapoport, H. (2002). Who is afraid of the brain drain? Human capital flight and growth in developing countries. *Palo Alto, Ca: Stanford Institute for Economic Policy Research, Policy Brief.*

Reichlová, N. (2005). Can the theory of motivation explain migration decisions? The IES working papers. 97. Charles University Prague, Faculty of Social Sciences, Institute of Economic Studies.

Regulation (EC) No 862/2007 of the European Parliament and of the Council of 11 July 2007 on Community statistics on migration and international protection and repealing Council Regulation (EEC) No 311/76 on the compilation of statistics on foreign workers (Text with EEA relevance)

Republički zavod za statistiku (2015, jun). Preuzeto sa veb sajta http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/public/ReportView.aspx.

Rhemtulla, M., Brosseau-Liard, P. É., & Savalei, V. (2012). When can categorical variables be treated as continuous? A comparison of robust continuous and categorical SEM estimation methods under suboptimal conditions. *Psychological methods*, *17*(3), 354.

Ristić, Ž. (1995) O istraživanju, metodu i znanju, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.

Robila, M. (2007). Eastern European immigrants in the United States: A socio-demographic profile. *The Social Science Journal*, *44*(1), 113-125.

Rogers, C. R. (1947). Some observations on the organization of personality. *American Psychologist*, *2*(9), 358.

Rogers, C. R. (1959). A theory of therapy, personality and interpersonal relationships as developed in the client-centered framework. In S. Koch (Ed.), *Psychology: A study of*

science, Vol. 3. Formulations of the person and the social context (pp. 184 –256). New York: McGraw-Hill.

Rohan, M. J. (2000). A rose by any name? The values construct. *Personality and social psychology review*, *4*(3), 255-277.

Rosseel, Y. (2012). lavaan: An R package for structural equation modeling.*Journal of Statistical Software*, *48*(2), 1-36.

Rot, N. (2010). *Osnovi socijalne psihologije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Ryan, R. (2009). Self determination theory and well being. *Social Psychology*, *84*, 822-848.

Ryan, R. M., & Connell, J. P. (1989). Perceived locus of causality and internalization: examining reasons for acting in two domains. *Journal of personality and social psychology*, *57*(5), 749.

Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2000). Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *American psychologist*, *55*(1), 68.

Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2002). Overview of self-determination theory: An organismic dialectical perspective. In R. M. Ryan & E. L. Deci (Eds.), *Handbook of self-determination research*. Rochester, N.Y.: The University of Rochester Press.

Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2006). Self-regulation and the problem of human autonomy: does psychology need choice, self-determination, and will?. *Journal of personality*, *74*(6), 1557-1586.

Ryan, R. M., & Grolnick, W. S. (1986). Origins and pawns in the classroom: Self-report and projective assessments of individual differences in children's perceptions. *Journal of personality and social psychology*, *50*(3), 550.

Sagiv, L., & Schwartz, S. H. (1995). Value priorities and readiness for out-group social contact. *Journal of personality and social psychology*, *69*(3), 437.

Sagiv, L., & Schwartz, S. H. (2000). Value priorities and subjective well-being: Direct relations and congruity effects. *European journal of social psychology*,*30*(2), 177-198.

Saris, W. E., Knoppen, D., & Schwartz, S. H. (2013). Operationalizing the theory of human values: Balancing homogeneity of reflective items and theoretical coverage. *Survey Research Methods, 7(1),* 29-44.

Satorra, A., & Bentler, P. M. (2001). A scaled difference chi-square test statistic for moment structure analysis. *Psychometrika*, *66*(4), 507-514.

Sauvy, A. (1948). Some aspects of the international migration problem. *Int'l Lab. Rev., 58*, 18.

Schifter, D. E., & Ajzen, I. (1985). Intention, perceived control, and weight loss: an application of the theory of planned behavior. *Journal of personality and Social Psychology*, *49*(3), 843.

Schiller, N.G.(2007). *Beyond the Nation-State and Its Units of Analysis: Towards a New Research Agenda for Migration Studies*. Essentials of Migration Theory. Paper presented at the conference on 'Transnationalisation and Development(s): Towards a North-South Perspective', Center for Interdisciplinary Research, Bielefeld, Germany, May 31 - June 01, 2007.

Schönpflug, U. (2001). Intergenerational transmission of values the role of transmission belts. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, *32*(2), 174-185.

Schwab, K. , Sala-i-Martin , X. & Greenhill, R. (2010). The Global Competitiveness Report 2010-2011. Geneva: World Economic Forum. (Preuzeto u martu, 2011.godine sa internet adrese http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2010-11.pdf)

Schwab, K. & Sala-i-Martin , X. (2013). Global Competitiveness Report 2013-2014. World Economic Forum. Geneva. (Preuzeto u oktobru, 2014. godine sa internet adrese http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2013-14.pdf

Schwartz, S. H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. In M. Zanna (Ed.), *Advances in Experimental Social Psychology, 25*, 1-65. New York: Academic Press.

Schwartz, S. H. (1994). Are there universal aspects in the content and structure of values? *Journal of Social Issues*, *50*(4), 19–45.

Schwartz, S.H. (1996). Value Priorities and Behavior: Applying a Theory of Integrated Value System. In *The psychology of values: The Ontario symposium* (Vol. 8). Psychology Press.

Schwartz, S. H. (2011). Studying values: Personal adventure, future directions. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, *42*(2), 307-319.

Schwartz, S. H. (2012). An overview of the Schwartz theory of basic values.*Online Readings in Psychology and Culture*, *2*(1), 11.

Schwartz, S. H., & Bardi, A. (1997). Influences of adaptation to communist rule on value priorities in Eastern Europe. *Political psychology*, *18*(2), 385-410.

Schwartz, S. H., & Bardi, A. (2001). Value hierarchies across cultures taking a similarities perspective. *Journal of cross-cultural psychology*, *32*(3), 268-290.

Schwartz, S. H., & Boehnke, K. (2004). Evaluating the structure of human values with confirmatory factor analysis. *Journal of research in personality*, *38*(3), 230-255.

Schwartz, S. H., Cieciuch, J., Vecchione, M., Davidov, E., Fischer, R., Beierlein, C., … & Konty, M. (2012). Refining the theory of basic individual values. *Journal of personality and social psychology*, *103*(4), 663.

Schwartz, S. H., & Rubel, T. (2005). Sex differences in value priorities: cross-cultural and multimethod studies. *Journal of personality and social psychology*,*89*(6), 1010.

Schwartz, S. H., & Rubel-Lifschitz, T. (2009). Cross-national variation in the size of sex differences in values: effects of gender equality. *Journal of Personality and Social Psychology*, *97*(1), 171.

Schwartz, S. H., & Sagie, G. (2000). Value consensus and importance a cross-national study. *Journal of cross-cultural psychology*, *31*(4), 465-497.

Schwartz, S. H., & Sagiv, L. (1995). Identifying Culture-Specifics in the Content and structure of Values. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, *26*(1), 92-116.

Shavitt, S. (1990). The role of attitude objects in attitude functions. *Journal of Experimental Social Psychology*, *26*(2), 124-148.

Sheldon, K. M., Ryan, R. M., Deci, E. L., & Kasser, T. (2004). The independent effects of goal contents and motives on well-being: It's both what you pursue and why you pursue it. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *30*(4), 475-486.

Sheppard, B. H., Hartwick, J., & Warshaw, P. R. (1988). The theory of reasoned action: A meta-analysis of past research with recommendations for modifications and future research. *Journal of consumer Research*, *15*(3), 325-343.

Shavelson, R. J., Hubner, J. J., & Stanton, G. C. (1976). Self-concept: Validation of construct interpretations. *Review of educational research*, *46*(3), 407-441.

Silventoinen, K.; Hammar, N., Hedlund., E., Koskenvuo, M., Rönnemaa, T., Kaprio, J. (2008). Selective international migration by social position, health behaviour and personality. *European Journal of Public Health*, *18*(2), 150–155.

Sniehotta, F. (2009). An experimental test of the theory of planned behavior. *Applied Psychology: Health and Well-Being*, *1*(2), 257-270.

Snyder, M. (1974). Self-monitoring of expressive behavior. *Journal of personality and social psychology*, *30*(4), 526.

Snyder, M., & DeBono, K. G. (1985). Appeals to image and claims about quality: Understanding the psychology of advertising. *Journal of Personality and Social Psychology*, *49*(3), 586.

Soenens, B., Berzonsky, M. D., Vansteenkiste, M., Beyers, W., & Goossens, L. (2005). Identity styles and causality orientations: In search of the motivational underpinnings of the identity exploration process. *European Journal of Personality*, *19*(5), 427-442.

Stahl, C. W. (1982). Labor emigration and economic development. *International migration review*, *16*, 869-899.

Stanković, V. (2014). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji. Srbija u procesu spoljnih migracija*. Republički zavod za statistiku: Beograd.

Stark, O., & Taylor, J. E. (1991). Migration incentives, migration types: The role of relative deprivation. *The economic journal*,*101*(408), 1163-1178.

Steinmetz, H., Davidov, E. Schmidt, P. (2011). Three Approaches to Estimate Latent Interaction Effects: Intention and Perceived Behavioral Control in the Theory of Planned Behavior. *Methodological Innovations Online*, *6*(1) 95-110.

Stojiljković, S. (2010, Maj 30). Beogradski biseri. Politika online. Preuzeto sa internet adrese http://www.politika.rs/rubrike/Tema-nedelje/Odliv-mozgova/Beogradski-biseri.sr.html

Struch, N., Schwartz, S. H., & Van Der Kloot, W. A. (2002). Meanings of basic values for women and men: A cross-cultural analysis. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *28*(1), 16-28.

Sviben, M. (2006). *Percepcija nastavničkog stila ponašanja, samoregulacija učenja i mogući obrazovni ishodi kod studenata* (Neobjavljeni diplomski rad). Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb.

Tabachnick, B.G. and Fidell, L.S. (2012), *Using Multivariate Statistics* (5th ed.). New York: Pearson Education.

Tafarodi, R. W., & Swann, W. B. (2001). Two-dimensional self-esteem: Theory and measurement. *Personality and individual Differences*, *31*(5), 653-673.

Tartakovsky, E., & Schwartz, S. H. (2001). Motivation for emigration, values, well-being, and identification among young Russian Jews. *International Journal of Psychology*, *36*(2), 88-99.

Transparency International. (2011). Global Corruption Perception Index, 2011, Transparency International. Preuzeto 13.11.2014.godine sa internet adrese http://www.transparency.org/cpi2013/results

Transparency International. (2012). Global Corruption Perception Index, 2012, Transparency International. Preuzeto 13.11.2014. godine sa internet adrese http://www.transparency.org/cpi2011/results

Transparency International. (2013). Global Corruption Perception Index, 2013, Transparency International. Preuzeto 13.11.2014. sa internet adrese http://www.transparency.org/cpi2011/results

Trouilloud, D., Sarrazin, P., Bressoux, P., & Bois, J. (2006). Relation between teachers' early expectations and students' later perceived competence in physical education classes: Autonomy-supportive climate as a moderator. *Journal of educational psychology*, *98*(1), 75-86.

Triandafyllidou, A., & Gropas, R. (2014). *European immigration: A sourcebook*. Ashgate.

United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO). (2011). Glossary: Migrants and Migration). Preuzeto sa http://www.unesco.org/most/migration/glossary_migrants.htm .

United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO). (2012). *International Standard Classification of Education-ISCED 2011*. Montreal: Unesco Institute for Statistics.

Vansteenkiste, M., Lens, W., De Witte, S., De Witte, H., & Deci, E. L. (2004). The 'why'and 'why not'of job search behaviour: their relation to searching, unemployment experience, and well-being. *European journal of social psychology*, *34*(3), 345-363.

Vansteenkiste, M., Lens, W., & Deci, E. L. (2006). Intrinsic versus extrinsic goal contents in self-determination theory: Another look at the quality of academic motivation. *Educational psychologist*, *41*(1), 19-31.

Vansteenkiste, M., Niemiec, C. P., & Soenens, B. (2010). The development of the five mini-theories of self-determination theory: An historical overview, emerging trends, and future directions. *Advances in motivation and achievement*, *16*, 105-166.

Vansteenkiste, M., Simons, J., Lens, W., Sheldon, K. M., & Deci, E. L. (2004). Motivating learning, performance, and persistence: the synergistic effects of intrinsic goal contents and autonomy-supportive contexts. *Journal of personality and social psychology*, *87*(2), 246.

Verplanken, B., & Holland, R. W. (2002). Motivated decision making: effects of activation and self-centrality of values on choices and behavior. *Journal of personality and social psychology*, *82*(3), 434.

Vidal, S.& Kley S.(2010). The Geographic proximity of Social Ties in Migration Intentions and Behaviour. Migremus Arbeitspapiere, 1.

Vujaklija, M.(1980). *Leksikon stranih reči i izraza*. Beograd: Prosveta.

Vujanić, M., Gortan-Premk, D., Dešić, M., Dragićević, R., Nikolić, N., Nogo, N., Pavković, V., Ramić, N., Stijović, R. Radović-Tešić, M., Fekete, E. (2011). *Rečnik srpskog jezika*. Novi Sad: Matica srpska.

Weinstein, N., & Hodgins, H. S. (2009). The moderating role of autonomy and control on the benefits of written emotion expression. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *35*(3), 351-364.

White, R.W. (1959) Motivation reconsidered: The concept of competence. *Psychoogical Review*, *66*(5), 297-333

Wigfield, A., & Eccles, J. S. (1992). The development of achievement task values: A theoretical analysis. *Developmental review*, *12*(3), 265-310.

Wigfield, A., & Eccles, J. S. (2000). Expectancy–value theory of achievement motivation. *Contemporary educational psychology*, *25*(1), 68-81.

Wilson, P. M., Rodgers, W. M., & Fraser, S. N. (2002). Examining the psychometric properties of the behavioral regulation in exercise questionnaire.*Measurement in Physical Education and Exercise Science*, *6*(1), 1-21.

Winter-Ebmer, R. (1994). Motivation for migration and economic success. *Journal of Economic Psychology*, *15* (2), 269-284.

Xiao, H. (2000). Class, gender, and parental values in the 1990s. *Gender & Society*, *14*(6), 785-803.

Zikic, J., Bonache, J., & Cerdin, J. L. (2010). Crossing national boundaries: A typology of qualified immigrants' career orientations. *Journal of Organizational Behavior*, *31*(5), 667-686.

8. PRILOZI

PRILOG I

Međunarodna standardna klasifikacija obrazovanja (UNESCO, 2012). Ova klasifikacija prepoznaje sledeće oblasti tercijarnog obrazovanja:

1.) **Pedagoške nauke i edukacija vaspitačkog i nastavnog osoblja** (pedagogija, vaspitanje, specijalna edukaciju, edukacija za rad),

2.) **Humanističke nauke** (teologija, strani jezici, kultura, lingvistika, komparativna književnost, istorija, arheologija, filozofija, etika) i **umetnost** (uključujući dizajn)

3.) **Društvene nauke, poslovanje (biznis) i pravo**
a) Socijalne nauke i nauke o ponašanju obuhvataju sledeće oblasti: ekonomija, ekonomska istorija, političke nauke, sociologija, demografija, antropologija (osim fizičke antropologije), etnologija, futurologija, psihologija, geografija (osim fizičke geografije), studije mira i sukoba, ljudska prava.
b) Posebnu podgrupu čine nauke: žurnalistika, bibliotekarstvo, arhivarstvo, muzeologija
c) U okviru poslovanja i administracije svrstane su: maloprodaja, marketing, prodaja, odnosi sa javnošću, prodaja nekretnina; finansije, bankarstvo, osiguranje, analiza ulaganja, računovodstvo, revizija, knjigovodstvo, menadžment, javne uprave, institucionalna i kadrovska administracija, sekretarski i kancelarijski poslovi.
d) Posebnu podgrupu čini pravo.

4.) **Nauka**
a) Prirodne nauke: biologija, botanika, bakteriologija, toksikologija, mikrobiologija, zoologija, entomologija, Ornitologija, genetika, biohemija, biofizika i druge srodne nauke.
b) Fizičke nauke: Astronomija i nauka o prostoru, fizika, hemija, geologije, geofizike, minerologija, fizička antropologija, fizička geografija i drugi geonauke, meteorologija i druge atmosferske nauke, uključujući klimatska istraživanja, pomorske nauke, vulkanologija, paleoekologija.
c) Matematika i statistika
d) Računarstvo: dizajn sistema, kompjutersko programiranje, obrada podataka, mreže, operativni sistemi - razvoj softvera samo (razvoj hardvera treba klasifikovati u inženjerske oblasti).

5.) **Inženjerstvo, proizvodnja i izgradnja**
a) Inženjerstvo, inženjersko crtanje, mehanika, rad na obradi metala, energetika, elektronika, telekomunikacija, energije i hemijsko inženjerstvo, održavanje vozila, geodezija.
b) Proizvodnja i prerada hrane, pića, tekstila, odeće, obuće, kože, materijala (drvo, papir, plastika, staklo, itd), rudarstvo.
c) Arhitektura, građevinarstvo i urbanizam: strukturna arhitektura, pejzažna arhitektura, planiranje zajednica, kartografija; izrada, konstrukcija; niskogradnja.

6.) **Poljoprivreda**
a) Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo: poljoprivreda useva i stočarstvo, agronomija, stočarstvo, hortikultura i bašte, šumarstvo i tehnike šumskih proizvoda, prirodni parkovi, divljih životinja, ribarstvo, ribarstvo nauka i tehnologija.
b) Veterinarska medicina

7.) **Zdravlje i blagostanje**

a) Zdravlje i medicina: anatomija, epidemiologija, citologija, fiziologija, imunologija i imunohematologija, patologija, anesteziologija, pedijatrija, ginekologija i akušerstvo, interna medicina, hirurgija, neurologija, psihijatrija, radiologija, oftalmologija, medicinske usluge: usluge javnog zdravlja, higijena, apoteka, farmakologija, lekovi, rehabilitacija, protetika, optometrija, ishrana; zdravstvena nega; stomatologija

b) Socijalne usluge u vidu socijalne zaštite osoba sa invaliditetom, dece, mladih i starih i socijalnog rada

8.) **Usluge**

a) Lične usluge

Hotelijerstvo i turizam, sport i slobodno vreme, frizerske, kozmetičke i druge lične usluge: čišćenje, pranje rublja, hemijsko čišćenje, kozmetičke usluge, domaće nauke.

b) Transportne usluge pomorstva

Oficirsko osoblje broda, nautičke nauke, vazduhoplovstvo, kontrola vazdušnog saobraćaja, železničkog saobraćaja, poslovi put motornih vozila, poštanske usluge.

c) Zaštita životne sredine životne sredine

očuvanje, kontrola i zaštita, zagađenje vazduha i vode kontrola, zaštita i sigurnost rada.

d) Usluge osiguravanja zaštite imovine i lica: policijski rad, kriminologija, zaštita od požara i gašenje požara, civilna bezbednost; vojska.

PRILOG II

Poštovani/a,

Pozvani ste da popunjavanjem upitnika učestvujete u istraživačkoj studiji o psihološkim uzrocima emigracije. Istraživanje je anonimno, a učešće dobrovoljno. Pre nego što se odlučite da učestvujete, važno je da razumete svrhu istraživanja pa je neophodno da pažljivo pročitate sledeće informacije.

Ovim istraživanjem biće proveren obuhvatan model povezanosti psiholoških dinamičkih snaga čoveka sa odlukom da se emigrira. Imate pravo da odbijete da učestvujete u istraživanju kao i da ne odgovorite na neka pitanja ako odlučite da učestvujete u studiji. Svi Vaši odgovori biće čuvani kao poverljivi, a pristup podacima imaće istraživač mr Sanja Batić i mentor dr Nebojša Majstorović. Za učešće u ovoj studiji nije predviđena novčana naknada. Izradu ove doktorske teze je odobrio Univerzitet u Novom Sadu 2011. godine.

Rezultati istraživanja studije će se koristiti isključivo u naučne svrhe, a očekuje se da će rezultati pomoći u razumevanju psiholoških uzroka emigracije kao i u razvijanju boljih psiholoških programa za podršku emigrantima prilikom adaptacije na novu sredinu. Ako imate bilo kakvih pitanja u vezi ovog istraživanja možete me kontaktirati putem e-maila: sanja.batic@gmail.com

S poštovanjem,

Sanja Batić

Odabirom opcije 'Pristajem da učestvujem u istraživanju' „Psihološke determinante emigracije visokoobrazovanih osoba iz Republike Srbije" potvrđujem da sam pročitao/la i razumeo/la informacije o istraživanju. Razumem da je moje učešće je na dobrovoljnoj osnovi kao i da sam slobodan/slobodna da se povučem u svakom trenutku, bez davanja razloga i bez daljnjih obaveza prema ovom istraživačkom projektu.

Molim Vas da, ako ste označili prvu opciju, nastavite dalje popunjavati anketu.

- ☐ Pristajem da učestvujem u istraživanju
- ☐ Ne pristajem da učestvujem u istraživanju.

Upitnik motivacije za emigraciju (Batić & Majstorović, 2011) - forma za emigrante

Postoje različiti razlozi koji su Vas podstakli da emigrirate i odlučite da se trajno nastanite u inostranstvu. Naznačite u kojoj meri se svaki od sledećih razloga za preseljenje može primeniti na Vas. Neke tvrdnje Vam se mogu činiti veoma slične drugima, ali Vas molimo da odgovorite na svaku od njih.

Brojevi imaju sledeće značenje: *1 uopšte se ne slažem, 2 ne slažem se u manjoj meri, 3 nisam siguran, 4 slažem se u većoj meri, 5 u potpunosti se slažem*

1) Emigrirao/la sam jer sam mislio/la da će to biti zabavno i zanimljivo.	1	2	3	4	5
2) Emigrirao/la sam jer su svi govorili da ovo nije sredina za mene.	1	2	3	4	5
3) Emigrirao/la sam jer je to bilo jedan od mojih životnih ciljeva.	1	2	3	4	5
4) Emigrirao/la sam jer sam hteo/la izbeći krivicu koja bi usledila da se nisam odselio/la.	1	2	3	4	5
5) Emigrirao/la sam jer je to bilo lično važno za mene.	1	2	3	4	5
6) Emigrirao/la sam da bi drugi ljudi biti ponosni na mene.	1	2	3	4	5
7) Emigrirao/la sam jer sam očekivao/la da ću uživati u novom početku.	1	2	3	4	5
8) Emigrirao/la sam jer je to bilo ono što sam stvarno želeo/la da učinim sa svojim životom.	1	2	3	4	5
9) Emigrirao/la sam jer sam očekivao/la da ću dobiti poštovanje od drugih za taj postupak.	1	2	3	4	5
10) Emigrirao/la sam jer mi se činilo da će to biti ispunjavajuće iskustvo.	1	2	3	4	5
11) Emigrirao/la sam jer sam želeo/la da vidim kako je živeti u novoj sredini.	1	2	3	4	5
12) Emigrirao/la sam jer su drugi smatrali da sam ja tip osobe koji treba da živi u inostranstvu.	1	2	3	4	5
13) Emigrirao/la sam jer su me moji bližnji uveravali da je to prava stvar za mene.	1	2	3	4	5
14) Emigrirao/la sam jer sam želeo/la da dokažem drugima da ja to mogu.	1	2	3	4	5
15) Emigrirao/la sam da bih tako ostvario/la svoj san.	1	2	3	4	5
16) Emigrirao/la sam jer su drugi smatrali da ja ne pripadam ovde.	1	2	3	4	5
17) Emigrirao/la sam jer sam mislio/la da će mi to doneti uzbuđenje.	1	2	3	4	5
18) Emigrirao/la sam jer sam očekivao/la da ću biti uspešniji/a negde drugde.	1	2	3	4	5
19) Smatrao/la sam da će me ljudi više poštovati ako emigriram.	1	2	3	4	5
20) Emigrirao/la sam jer svi kažu da treba da se ide iz ove zemlje.	1	2	3	4	5

Upitnik motivacije za emigraciju (Batić & Majstorović, 2011) - forma za rezidente

Postoje različiti razlozi koji bi Vas mogli podstaći da emigrirate i odlučite da se trajno nastanite u inostranstvu. Naznačite u kojoj meri se svaki od sledećih razloga za preseljenje može primeniti na Vas.

Brojevi imaju sledeće značenje: *1 uopšte se ne slažem, 2 ne slažem se u manjoj meri, 3 nisam siguran, 4 slažem se u većoj meri, 5 u potpunosti se slažem*

1) Emigrirao/la bih jer mislim da će to biti zabavno i zanimljivo.	1	2	3	4	5
2) Emigrirao/la bih jer svi govore da ovo nije sredina za mene.	1	2	3	4	5
3) Emigrirao/la bih jer je to jedan od mojih životnih ciljeva.	1	2	3	4	5
4) Emigrirao/la bih jer želim izbeći krivicu koja bi mogla uslediti ako se ne odselim.	1	2	3	4	5
5) Emigrirao/la bih jer je to lično važno za mene.	1	2	3	4	5
6) Emigrirao/la bih da bi drugi ljudi biti ponosni na mene.	1	2	3	4	5
7) Emigrirao/la bih jer očekujem da ću uživati u novom početku.	1	2	3	4	5
8) Emigrirao/la bih jer je to ono što stvarno želim da učinim sa svojim životom.	1	2	3	4	5
9) Emigrirao/la bih jer očekujem da ću dobiti poštovanje od drugih za taj postupak.	1	2	3	4	5
10) Emigrirao/la bih jer mi se čini da će to biti ispunjavajuće iskustvo.	1	2	3	4	5
11) Emigrirao/la bih jer želim da vidim kako je živeti u novoj sredini.	1	2	3	4	5
12) Emigrirao/la bih jer drugi smatraju da sam tip osobe koji treba da živi u inostranstvu.	1	2	3	4	5
13) Emigrirao/la bih jer su me moji bližnji uveravaju da je to prava stvar za mene.	1	2	3	4	5
14) Emigrirao/la bih jer želim da dokažem drugima da ja to mogu.	1	2	3	4	5
15) Emigrirao/la bih jer ću tako ostvariti svoj san.	1	2	3	4	5
16) Emigrirao/la bih jer drugi smatraju da ja ne pripadam ovde.	1	2	3	4	5
17) Emigrirao/la bih jer mislim da će mi to doneti uzbuđenje.	1	2	3	4	5
18) Emigrirao/la bih jer očekujem da ću biti uspešniji/a negde drugde.	1	2	3	4	5
19) Smatram da će me ljudi više poštovati ako emigriram.	1	2	3	4	5
20) Emigrirao/la bih jer svi kažu da treba da se ide iz ove zemlje.	1	2	3	4	5

TPP-E (Batić & Majstorović, 2011)- forma za emigrante

Sada Vas molimo da se prisetite Vaših razmišljanja o emigraciji pre nego što ste se preselili u državu u kojoj sada živite i ocenite pomoću petostepenih skala u kojoj meri biste se tada slagali sa tvrdnjama. Brojevi imaju sledeće značenje: *1 uopšte se ne bi složio/la, 2 ne bih se slagao/la u manjoj meri, 3 nisam siguran, 4 slagao/la bih se u većoj meri, 5 u potpunosti bih se slagao/la*

1.) Nameravao/la sam da emigriram.	1	2	3	4	5
2.) Planirao/la sam da emigriram.	1	2	3	4	5
3.) Želeo/la sam da emigriram.	1	2	3	4	5
4.) Preduzeo/la sam neophodne postupke kako bih emigrirao	1	2	3	4	5
1.) Korisno je emigrirati.	1	2	3	4	5
2.) Dobro je emigrirati.	1	2	3	4	5
3.) Emigrirati je mudro.	1	2	3	4	5
4.) Emigrirati je prijatno.	1	2	3	4	5
5.) Emigrirati je poželjno.	1	2	3	4	5
6.) Emigrirati je uzbudljivo.	1	2	3	4	5
7.) Emigrirati je pošteno.	1	2	3	4	5
8.) Emigrirati je nagrađujuće.	1	2	3	4	5
9.) Emigriranje vodi u napredak.	1	2	3	4	5
10.) Emigriranje je dobitak.	1	2	3	4	5
11.) Emigrirati je odgovorno.	1	2	3	4	5
12.) Emigriranje vodi u uspeh.	1	2	3	4	5

Molimo Vas da odgovore date u skladu sa svojim mišljenjem neposredno pred donošenje odluke o emigraciji. U tu svrhu potrebno je da ocenite petostepenom skalom u kojoj meri se slažete sa svakom od navedenih tvrdnji. Brojevi imaju sledeće značenje:*1 uopšte nisam pretpostavljao , 2 nisam pretpostavljao/la u manjoj meri, 3 nisam siguran/na, 4 pretpostavljao/la sam u većoj meri, 5 bio/la sam potpuno siguran*

1.) Emigracija je korisna za lakše ostvarivanje sopstvenih ciljeva.	1	2	3	4	5
2.) Emigracija govori o zrelosti osobe.	1	2	3	4	5
3.) Ljudi koji emigriraju su uspešniji.	1	2	3	4	5
4.) Život u Srbiji ne nudi izazove	1	2	3	4	5
5.) Ostanak u Srbiji je izbor predvidljivog puta.	1	2	3	4	5
6.) U Srbiji nema uslova za bolju budućnost za mene.	1	2	3	4	5
7.) Svako ko želi normalan život treba da emigrira.	1	2	3	4	5
8.) Emigracijom se može obezbediti život u manje korumpiranom društvu.	1	2	3	4	5
9.) Emigracijom se obezbeđuje dobijanje posla na osnovu ličnih kvaliteta.	1	2	3	4	5
10.) Treba emigrirati jer je društvo korumpirano.	1	2	3	4	5
1.) Želeo/la sam da ostvarim ciljeve.	1	2	3	4	5
2.) Želeo/la sam da budem zrela osoba.	1	2	3	4	5
3.) Želeo/la sam da budem uspešan/na.	1	2	3	4	5
4.) Želeo/la sam da imam izazove u životu.	1	2	3	4	5
5.) Izabrao/la bih predvidljiv put.	1	2	3	4	5
6.) Želeo/la sam bolju budućnost.	1	2	3	4	5
7.) Želeo/la sam da imam slobodu izbora.	1	2	3	4	5
8.) Želeo/la sam da živim u manje korumpiranom društvu.	1	2	3	4	5
9.) Želeo/la sam da dobijem posao na osnovu ličnih kvaliteta.	1	2	3	4	5
10.) Želeo/la sam da živim u nekorumpiranom društvu.	1	2	3	4	5

Molimo Vas da pomoću petostepene skale ocenite u kojoj meri je svaka od sledećih tvrdnji odgovarala stvarnom stanju pre nego što ste emigrirali.

Brojevi imaju sledeće značenje: *1 uopšte ne bi odgovarala, 2 uglavnom ne bi odgovarala, 3 donekle bi odgovarala, 4 odgovarala bi u većoj meri, 5 u potpunosti bi odgovarala*

1.) Većina mojih prijatelja je smatrala da ne treba emigrirati.	1	2	3	4	5
2.) Moja majka je očekivala da emigriram iz Srbije.	1	2	3	4	5
3.) Moj sibling (brat ili sestra) mi je govorio/la da idem što dalje odavde.	1	2	3	4	5
4.) Moje kolege nisu planirale da ostanu u Srbiji.	1	2	3	4	5
5.) Moji prijatelji su smatrali da ljudi koji ostaju u Srbiji prave budale od sebe.	1	2	3	4	5
6.) Moj pretpostavljeni su smatrali da pravi intelektualci ne ostaju u Srbiji.	1	2	3	4	5
7.) Moj otac je smatrao da većina obrazovanih državljana Srbije emigrira.	1	2	3	4	5

Ocenite u kojoj meri je navedena osoba uticala na Vaše postupke.

Brojevi imaju sledeće značenje: *1 uopšte nije uticala, 2 uglavnom nije uticala, 3 donekle je uticala, 4 uticala je u većoj meri, 5 veoma je mnogo uticala*

Majka	1	2	3	4	5
Otac	1	2	3	4	5
Brat ili sestra	1	2	3	4	5
Rođaci	1	2	3	4	5
Partner (supruga, devojka)	1	2	3	4	5
Kolege s posla	1	2	3	4	5
Pretpostavljeni (profesori, šef)	1	2	3	4	5

Molimo Vas da pomoću ove tabele ocenite u kojoj meri ste, pre emigracije, očekivali da će se navedena prepreka pojaviti tokom emigracije.

Brojevi za ocenu mogućnosti javljanja prepreke imaju sledeće značenje: *1 uopšte nije postojala mogućnost, 2 gotovo da nije postojala mogućnost , 3 postojala je mogućnost u manjoj meri, 4 postojala je mogućnost u većoj meri, 5 bilo je gotovo sigurno.*

Potrebna materijalna sredstva	1	2	3	4	5
Obaveze prema porodici	1	2	3	4	5
Privrženost prijateljima	1	2	3	4	5
Lična neorganizovanost	1	2	3	4	5
Bolest	1	2	3	4	5
Adaptacija na novu sredinu	1	2	3	4	5
Nedovoljno ohrabrenje od strane bližnjih osoba	1	2	3	4	5
Nedostatak samopouzdanja	1	2	3	4	5
Nedostatak vremena	1	2	3	4	5
Strah od promene sredine	1	2	3	4	5
Odlaganje traženja zaposlenja	1	2	3	4	5
Nepoznavanje jezika destinacije	1	2	3	4	5
Nemogućnost snalaženja u novoj sredini	1	2	3	4	5
Trajanje administrativne procedure odlaska	1	2	3	4	5

Molimo Vas da pomoću petostepene skale ocenite u kojoj meri ste, pre emigracije, smatrali da će Vas prethodno navedene prepreke ometati u toku emigracionog postupka.

Brojevi za ocenu imaju sledeće značenje: *1 ne bi me ometala uopšte, 2 ometala bi me u manjoj meri, 3 donekle bi me ometala, 4 ometala bi me u većoj meri, 5 veoma bi me mnogo ometala*

Potrebna materijalna sredstva	1	2	3	4	5
Obaveze prema porodici	1	2	3	4	5
Privrženost prijateljima	1	2	3	4	5
Lična neorganizovanost	1	2	3	4	5
Bolest	1	2	3	4	5
Adaptacija na novu sredinu	1	2	3	4	5
Nedovoljno ohrabrenje od strane bližnjih osoba	1	2	3	4	5
Nedostatak samopouzdanja	1	2	3	4	5
Nedostatak vremena	1	2	3	4	5
Strah od promene sredine	1	2	3	4	5
Odlaganje traženja zaposlenja	1	2	3	4	5
Nepoznavanje jezika destinacije	1	2	3	4	5
Nemogućnost snalaženja u novoj sredini	1	2	3	4	5
Trajanje administrativne procedure odlaska	1	2	3	4	5

TPP-E (Batić & Majstorović, 2011)- forma za rezidente

Sada Vas molimo da ocenite pomoću petostepenih skala u kojoj meri se slažete sa tvrdnjama.

Brojevi imaju sledeće značenje: *1 uopšte se ne slažem, 2 ne slažem se u manjoj meri, 3 nisam siguran, 4 slažem se u većoj meri, 5 u potpunosti se slažem*

1.) Nameravam da emigriram.	1	2	3	4	5
2.) Planiram da emigriram.	1	2	3	4	5
3.) Želim da emigriram.	1	2	3	4	5
4.) Preduzimam neophodne postupke kako bih emigrirao/la.	1	2	3	4	5
1.) Korisno je emigrirati.	1	2	3	4	5
2.) Dobro je emigrirati.	1	2	3	4	5
3.) Emigrirati je mudro.	1	2	3	4	5
4.) Emigrirati je prijatno.	1	2	3	4	5
5.) Emigrirati je poželjno.	1	2	3	4	5
6.) Emigrirati je uzbudljivo.	1	2	3	4	5
7.) Emigrirati je pošteno.	1	2	3	4	5
8.) Emigrirati je nagrađujuće.	1	2	3	4	5
9.) Emigriranje vodi u napredak.	1	2	3	4	5
10.) Emigriranje je dobitak.	1	2	3	4	5
11.) Emigrirati je odgovorno.	1	2	3	4	5
12.) Emigriranje vodi u uspeh.	1	2	3	4	5

Molimo Vas da ocenite pomoću petostepenih skala u kojoj meri se slažete sa tvrdnjama.
Brojevi imaju sledeće značenje: *1 uopšte se ne slažem, 2 ne slažem se u manjoj meri, 3 nisam siguran, 4 slažem se u većoj meri, 5 u potpunosti se slažem*

1.) Emigracija je korisna za lakše ostvarivanje sopstvenih ciljeva.	1	2	3	4	5
2.) Emigracija govori o zrelosti osobe.	1	2	3	4	5
3.) Ljudi koji emigriraju su uspešniji.	1	2	3	4	5
4.) Život u Srbiji ne nudi izazove.	1	2	3	4	5
5.) Ostanak u Srbiji je izbor predvidljivog puta.	1	2	3	4	5
6.) U Srbiji nema uslova za bolju budućnost za mene.	1	2	3	4	5
7.) Svako ko želi normalan život treba da emigrira.	1	2	3	4	5
8.) Emigracijom se može obezbediti život u manje korumpiranom društvu.	1	2	3	4	5
9.) Emigracijom se obezbeđuje dobijanje posla na osnovu ličnih kvaliteta.	1	2	3	4	5
10.) Treba emigrirati jer je društvo korumpirano.	1	2	3	4	5
1.) Želim da ostvarim ciljeve.	1	2	3	4	5
2.) Želim da budem zreo/la.	1	2	3	4	5
3.) Želim da budem uspešan/na.	1	2	3	4	5
4.) Želim da imam izazove u životu.	1	2	3	4	5
5.) Biram predvidljiv put.	1	2	3	4	5
6.) Želim bolju budućnost.	1	2	3	4	5
7.) Želim da imam slobodu izbora.	1	2	3	4	5
8.) Želim da živim u manje korumpiranom društvu.	1	2	3	4	5
9.) Želim da dobijem posao na osnovu ličnih kvaliteta.	1	2	3	4	5
10.) Želim da živim u nekorumpiranom društvu.	1	2	3	4	5

Molimo Vas da pomoću petostepene skale ocenite u kojoj meri je svaka od sledećih tvrdnji odgovara stvarnom stanju.

Brojevi imaju sledeće značenje: *1 uopšte ne odgovara, 2 uglavnom ne odgovara, 3 nisam siguran/na, 4 odgovara u većoj meri, 5 u potpunosti odgovara*

1.) Većina mojih prijatelja smatra da ne treba emigrirati.	1	2	3	4	5
2.) Moja majka očekuje da emigriram iz Srbije.	1	2	3	4	5
3.) Moj sibling (brat ili sestra) mi govori da idem što dalje odavde.	1	2	3	4	5
4.) Moje kolege ne planiraju da ostanu u Srbiji.	1	2	3	4	5
5.) Moji prijatelji smatraju da ljudi koji ostaju u Srbiji prave budale od sebe.	1	2	3	4	5
6.) Moj pretpostavljeni smatra da pravi intelektualci ne ostaju u Srbiji.	1	2	3	4	5
7.) Moj otac smatra da većina obrazovanih državljana Srbije emigrira.	1	2	3	4	5

Ocenite u kojoj meri navedena osoba utiče na Vaše postupke.

Brojevi imaju sledeće značenje: *1 uopšte nije uticala, 2 uglavnom nije uticala, 3 donekle je uticala, 4 uticala je u većoj meri, 5 veoma je mnogo uticala*

Majka	1	2	3	4	5
Otac	1	2	3	4	5
Brat ili sestra	1	2	3	4	5
Rođaci	1	2	3	4	5
Partner (supruga, devojka)	1	2	3	4	5
Kolege s posla	1	2	3	4	5
Pretpostavljeni (profesori, šef)	1	2	3	4	5

Molimo Vas da pomoću ove tabele ocenite u kojoj meri očekujete da će se navedena prepreka pojaviti tokom emigracije.

Brojevi za ocenu mogućnosti javljanja prepreke imaju sledeće značenje: *1 uopšte ne postoji mogućnost, 2 gotovo da ne postoji mogućnost , 3 nisam siguran/na, 4 postoji mogućnost u manjoj meri, 5 postoji velika mogućnost.*

Potrebna materijalna sredstva	1	2	3	4	5
Obaveze prema porodici	1	2	3	4	5
Privrženost prijateljima	1	2	3	4	5
Lična neorganizovanost	1	2	3	4	5
Bolest	1	2	3	4	5
Adaptacija na novu sredinu	1	2	3	4	5
Nedovoljno ohrabrenje od strane bližnjih osoba	1	2	3	4	5
Nedostatak samopouzdanja	1	2	3	4	5
Nedostatak vremena	1	2	3	4	5
Strah od promene sredine	1	2	3	4	5
Odlaganje traženja zaposlenja	1	2	3	4	5
Nepoznavanje jezika destinacije	1	2	3	4	5
Nemogućnost snalaženja u novoj sredini	1	2	3	4	5
Trajanje administrativne procedure odlaska	1	2	3	4	5

Molimo Vas da pomoću petostepene skale ocenite u kojoj meri bi Vas prethodno navedene prepreke mogle ometati u toku emigracionog postupka.

Brojevi za ocenu imaju sledeće značenje: 1 ne bi me ometala uopšte, 2 ometala bi me u manjoj meri, 3 nisam siguran/na, 4 ometala bi me, 5 veoma bi me mnogo ometala

Potrebna materijalna sredstva	1	2	3	4	5
Obaveze prema porodici	1	2	3	4	5
Privrženost prijateljima	1	2	3	4	5
Lična neorganizovanost	1	2	3	4	5
Bolest	1	2	3	4	5
Adaptacija na novu sredinu	1	2	3	4	5
Nedovoljno ohrabrenje od strane bližnjih osoba	1	2	3	4	5
Nedostatak samopouzdanja	1	2	3	4	5
Nedostatak vremena	1	2	3	4	5
Strah od promene sredine	1	2	3	4	5
Odlaganje traženja zaposlenja	1	2	3	4	5
Nepoznavanje jezika destinacije	1	2	3	4	5
Nemogućnost snalaženja u novoj sredini	1	2	3	4	5
Trajanje administrativne procedure odlaska	1	2	3	4	5

Upitnik Ego Funkcionisanja

Copyright © 2004 by Nebojša Majstorović, Lisa Legault & Isabelle Green-Demers. Sva prava zadržana.

Pažljivo pročitajte sledeće iskaze i procenite koliko se sa njima slažete. Pored svakog iskaza zaokružite jedan od brojeva sa skale od 1 do 7. Brojevi imaju sledeće značenje:

1 2 3 4 5 6 7

[----------]

uopšte se ne slažem delimično se slažem potpuno se slažem

#	Iskaz	Skala
1	Nagrade i priznanja od drugih su mi veoma važni.	1 2 3 4 5 6 7
2	Volim izazove.	1 2 3 4 5 6 7
3	Najdraže su mi one aktivnosti koje me potpuno ispunjavaju i koje omogućavaju moje lično izrastanje.	1 2 3 4 5 6 7
4	Volim da posećujem umetničke galerije.	1 2 3 4 5 6 7
5	Često se osećam otuđenim(om) od drugih.	1 2 3 4 5 6 7
6	Često sam preplavljen(a) negativnim osećanjima.	1 2 3 4 5 6 7
7	Kada radim vredno, važno mi je da to drugi primete.	1 2 3 4 5 6 7
8	Jedva čekam da čitam nešto novo, bez obzira šta.	1 2 3 4 5 6 7
9	Uživam kada se moj doprinos istakne pred drugima.	1 2 3 4 5 6 7
10	Nemam mnogo vere u ljude.	1 2 3 4 5 6 7
11	Moj svakodnevni život je dosadan i prizeman.	1 2 3 4 5 6 7
12	Često imam snažan osećaj praznine.	1 2 3 4 5 6 7
13	Izgleda da nisam u stanju da postignem išta iole vredno.	1 2 3 4 5 6 7
14	Nove stvari razumevam vrlo brzo.	1 2 3 4 5 6 7
15	Promenio(la) bih svoju profesiju samo ako bi to značilo veću zaradu i viši položaj.	1 2 3 4 5 6 7
16	Čini mi se kao da sam sklon(a) negativnim osećanjima.	1 2 3 4 5 6 7
17	Moj partner bi trebalo da je zgodan i bogat bar koliko sam i ja.	1 2 3 4 5 6 7
18	Imam utisak da mogu svega da se setim.	1 2 3 4 5 6 7
19	Veliko mi je zadovoljstvo kada me drugi vide kao uspešnu osobu.	1 2 3 4 5 6 7
20	Imam mnoga i raznovrsna interesovanja.	1 2 3 4 5 6 7
21	Mislim da životne teškoće mogu biti dobra prilika za lični rast i sazrevanje.	1 2 3 4 5 6 7
22	Voleo(la) bih da imam više popularnih osoba kao svoje prijatelje.	1 2 3 4 5 6 7
23	Veoma sam zainteresovan(na) da naučim više o drugima i njihovim pogledima na stvari.	1 2 3 4 5 6 7
24	Čini mi se da ako reagujem spontano drugi će to iskoristiti protiv mene.	1 2 3 4 5 6 7
25	Uživam da učim o raznim novim stvarima.	1 2 3 4 5 6 7
26	Volim da radim kada mogu sve da držim pod kontrolom.	1 2 3 4 5 6 7
27	Kad radim vredno činim to da bih se tako predstavio(la) drugima.	1 2 3 4 5 6 7
28	Imam utisak da sam uvek pod rizikom da ću napraviti nekakvu grešku.	1 2 3 4 5 6 7
29	Često osećam bes prema drugima uokolo.	1 2 3 4 5 6 7
30	Ljudi me obično vide upravo onako kako ja vidim samog(u) sebe.	1 2 3 4 5 6 7

Upitnik Vrednosti

Copyright © by Shalom Schwartz. Sva prava zadržana.

U ovom upitniku je data lista vrednosti. Molimo Vas da procenite koliko Vam je svaka od njih važna kao vodič kroz život. Koristite donju skalu procene i upišite odgovarajući broj u kolonu ¨R¨ ispred svake vrednosti. Brojevi imaju sledeće značenje:

suprotno mojim vrednostima	**nevažno**		**važno**		**veoma važno**			**od presudne važnosti**
-1	0	1	2	3	4	5	6	7

br.	**R**	**Vrednost**
1		**JEDNAKOST** (jednake šanse za sve)
2		**MOĆ** (kontrola nad drugima, dominacija)
3		**OSEĆAJ PRIPADNOSTI** (osećaj da drugi vode računa o meni)
4		**SLOBODA** (sloboda delovanja i mišljenja)
5		**DRUŠTVENI POREDAK** (stabilnost društva)
6		**NEUKLJUČENOST** (u svetske tokove)
7		**UČTIVOST** (uljudnost, lepi maniri)
8		**BOGATSTVO** (imovina, novac)
9		**SAMOPOŠTOVANJE** (vera u sopstvenu vrednost)
10		**RECIPROČNOST U USLUGAMA** (izbegavanje duga prema nekome)
11		**KREATIVNOST** (jedinstvenost, mašta)
12		**UZBUDLJIV ŽIVOT** (stimulativni doživljaji)
13		**POŠTOVANJE TRADICIJE** (očuvanje preživelih običaja)
14		**SAMODISCIPLINA** (uzdržavanje, odolevanje iskušenjima)
15		**ZDRAVLJE** (biti fizički i mentalno zdrav)
16		**SIGURNOST ZA PORODICU** (bezbednost za najdraže)
17		**DRUŠTVENO PRIZNANJE** (poštovanje i odobravanje od drugih)
18		**MUDROST** (zrelo razumevanje života)
19		**VLAST** (pravo na vođstvo i komandovanje)
20		**ZADOVOLJSTVO** (udovoljavanje željama)
21		**PRAVEDNOST U DRUŠTVU** (ispravljanje nepravde, zaštita nemoćnih)
22		**NEZAVISNOST** (samopouzdanost, samodovoljnost)
23		**JEDINSTVO S PRIRODOM** (usklađenost sa prirodnom okolinom)
24		**UMERENOST** (izbegavanje ekstremnih osećanja i radnji)
25		**LOJALNOST** (vernost prijateljima i grupi)
26		**RAZNOVRSTAN ŽIVOT** (život pun izazova, novina i promena)

Suprotno mojim vrednostima		**nevažno**			**važno**			**veoma važno**	**od presudne važnosti**
-1		0	1	2	3	4	5	6	7
27		**AMBICIOZNOST** (marljivost, visoke aspiracije)							
28		**ŠIROKOGRUDOST** (tolerancija raznih ideja i ubeđenja)							
29		**SKROMONST** (skrušenost, nipodaštavanje vlastitih želja)							
30		**SMELOST** (potraga za avanturama, rizikovanje)							
31		**UTICAJNOST** (imati uticaja na ljude i događaje)							
32		**ČISTOĆA** (urednost, zaglađenost)							
33		**POŠTOVANJE RODITELJA I STARIJIH** (respektovanje)							
34		**SAMOSTALNOST U IZBORU LIČNIH CILJEVA** (sloboda u nalaženju svrhe)							
35		**SPOSOBNOST** (kompetentan, efektan, efikasan)							
36		**DUHOVNOST** (isticanje duhovnosti umesto materijalnih stvari)							
37		**POMIRENOST** (mirenje sa datim životnim okolnostima)							
38		**ČASNOST** (iskrenost, istinski)							
39		**PRAŠTANJE** (spremnost na praštanje drugima)							
40		**OBRAZ** (čuvanje obraza među ljudima)							
41		**POSLUŠNOST** (izvršavanje dužnosti i udovoljavanje obavezama)							
42		**INTELIGENCIJA** (biti logičan, misleći)							
43		**ALTRUIZAM** (radi za dobro drugih)							
44		**RELIGIOZNOST** (drži do religijskih ubeđenja i vere)							
45		**RADOZNALOST** (zainteresovan za mnogošta, istraživač)							
46		**USPEŠNOST** (ostvarivanje postavljenih ciljeva)							
47		**ODGOVORNOST** (oslonac za druge, pouzdanost)							
48		**UNUTRAŠNJI SKLAD** (mir sa samim sobom)							
49		**UŽIVANJE U ŽIVOTU** (uživanje u hrani, seksu, dokolici, itd.)							
50		**NACIONALNA BEZBEDNOST** (zaštita nacije od neprijatelja)							
51		**ISTINSKO PRIJATELJSTVO** (bliski prijatelji, uvek od pomoći drugima)							
52		**SMISAO ŽIVOTA** (svrha u životu)							
53		**ZAŠTITA ŽIVOTNE SREDINE** (očuvanje prirode)							
54		**MIR U SVETU** (odsustvo rata i konflikata)							
55		**LEPOTA** (lepota prirode i umetnosti)							
56		**ZRELA LJUBAV** (snažna emotivna i duhovna bliskost)							

OSNOVNI PODACI

1.) Kojeg ste roda/pola?

- ☐ ženskog
- ☐ muškog

2.) Koliko imate godina?

3.) Šta ste po zanimanju?

3.b) Koji fakultet ste završili?

- ☐ Fakultet tehničkih nauka
- ☐ Akademija umetnosti
- ☐ Ekonomski fakultet
- ☐ Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja
- ☐ Filozofski fakultet
- ☐ Medicinski fakultet
- ☐ Poljoprivredni fakultet
- ☐ Pravni fakultet
- ☐ Prirodno-matematički fakultet
- ☐ Tehnološki fakultet
- ☐ Drugo:

4.) Da li ste zaposleni?

- ☐ nisam zaposlen/a
- ☐ da, zaposlen sam u struci
- ☐ da, ali na mestu za koje je potrebna niža radna kvalifikacija
- ☐ ne, još uvek studiram
- ☐ studiram i radim
- ☐ ne, nisam zaposlen/a, ali tražim posao
- ☐ ne, nisam zaposlen/a i ne tražim posao
- ☐ Drugo:

5.) Ocenite pomoću petostepene skale Vaš...

	loš	ispod prosečan	prosečan	iznad prosečan	odličan
profesionalni uspeh	○	○	○	○	○
ekonomski status	○	○	○	○	○
ekonomska perspektiva	○	○	○	○	○
ekonomski status pre emigracije	○	○	○	○	○
ekonomsku perspektivu pre emigracije	○	○	○	○	○

6.) Koji najviši nivo završenog obrazovanja imate?

- ○ osnovna škola
- ○ srednja škola
- ○ viša škola
- ○ Bachelor of Arts
- ○ Master of Arts
- ○ Master of Science
- ○ visoka škola
- ○ visoka strukovna škola
- ○ doktorat

7.) Izaberite Vaš bračni status

- ☐ razveden/a
- ☐ u emotivnoj vezi
- ☐ samica/samac
- ☐ vanbračna zajednica
- ☐ udata/oženjen
- ☐ udovica/udovac
- ☐ Drugo:

8.) Da li Vam je partner/ka poreklom iz Srbije?

- ☐ da
- ☐ ne
- ☐ nemam partnera/ku
- ☐ Drugo:

9.) U inostranstvu mi žive...dozvoljeno je da izaberete više odgovora

- ☐ prijatelji
- ☐ rođaci
- ☐ članovi porodice
- ☐ dete
- ☐ roditelji
- ☐ partner
- ☐ poznanici
- ☐ niko blizak
- ☐ Drugo:

10.) Ocenite pomoću petostepene skale važnost održavanja veza u zemlji porekla sa...

	nije mi važno	donekle mi je važno	važno mi je	veoma mi je važno	izuzetno mi je važno
prijateljima	○	○	○	○	○
članovima uže porodice	○	○	○	○	○
rođacima	○	○	○	○	○

11.) Ocenite Srbiju na petostepenoj skali pomoću indikatora razvoja države.

	loš	ispod prosečan	prosečan	iznad prosečan	odličan
efikasnost administracije	○	○	○	○	○
poštovanje zakona	○	○	○	○	○
poštovanje ljudskih prava	○	○	○	○	○
organizovanost prevoza	○	○	○	○	○
kulturni život	○	○	○	○	○
ekonomska sigurnost	○	○	○	○	○
ekonomska perspektiva	○	○	○	○	○
stepen razvijenosti demokratije	○	○	○	○	○
školstvo	○	○	○	○	○
odnosi u društvu	○	○	○	○	○
zdravstvena zaštita	○	○	○	○	○
socijalna zaštita	○	○	○	○	○

11.) Ocenite zemlju u kojoj sada živite/želite da živite na petostepenoj skali pomoću indikatora stanja države.

	loš	ispod prosečan	prosečan	iznad prosečan	odličan
efikasnost administracije	○	○	○	○	○
poštovanje zakona	○	◉	○	○	○
poštovanje ljudskih prava	○	○	○	○	○
organizovanost prevoza	○	○	○	○	○
kulturni život	○	○	○	○	○
ekonomska sigurnost	○	○	○	○	○
ekonomska perspektiva	○	○	○	○	○
stepen razvijenosti demokratije	○	○	○	○	○
školstvo	○	○	○	○	○
odnosi u društvu	○	○	○	○	○
zdravstvena zaštita	○	○	○	○	○
socijalna zaštita	○	○	○	○	○

13.) U kojoj državi živite?

14.) U kojoj zemlji ste rođeni?

15.) Koliko dugo živite u inostranstvu? (izrazite u godinama)

Da li imate boravišnu dozvolu?

- ☐ da
- ☐ ne
- ☐ Drugo:

Da li imate radnu dozvolu?

- ☐ da
- ☐ ne
- ☐ Drugo:

16.) Procenite stepen poznavanja jezika sredine u kojoj sada živite

- ☐ početnički nivo (A1)
- ☐ osnovni nivo (A2)
- ☐ prednapredni nivo (B1)
- ☐ napredni nivo (B2)
- ☐ samostalni nivo (C1)
- ☐ potpuno vladanje jezikom (C2)

17.) Da li planirate da se vratite u Srbiju?

- ☐ da
- ☐ ne
- ☐ nisam o tome razmišljao/la
- ☐ Drugo:

18.) Koje ste nacionalnosti?

- ☐ srpske
- ☐ mađarske
- ☐ slovačke
- ☐ rusinske
- ☐ hrvatske
- ☐ crnogorske
- ☐ Drugo:

19.) Kako ste saznali za ovo istraživanje?

- ○ Putem e-maila od strane istraživača
- ○ Putem e-maila od strane prijatelja
- ○ Video/la sam poziv na sajtu
- ○ Putem e-maila od strane organizacije koja okuplja nekadašnje državljane Srbije
- ○ Drugo:

20. Ovde možete ostaviti komentar na istraživanje i e-mail adresu ako želite da Vam pošaljem rezultate istraživanja.

21. Da li biste želeli da emigrirate iz zemlje u kojoj sada živite? Ako da, zašto?

PRILOG III

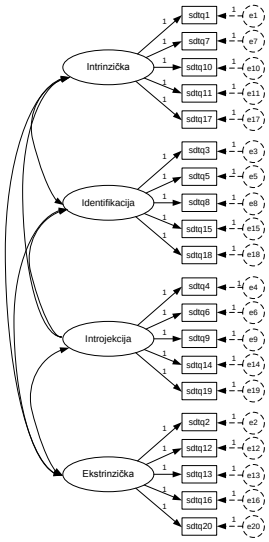

Slika 29. Dijagram sa prikazom hipotetskog mernog modela za upitnik SRQ-E

Tabela 42. Pregled ocena parametara (nestandardizovani b i standardizovani β), nivoa značajnosti i objašnjene varijanse za stavke upitnika SRQ-E

		faktorska opterećenja					**varijansa greške**					
Supskala	stavka	b	se (b)	z	p	β		s2	se(s2)	z	p	1-R2
Intrinzička regulacija	sdtq1	1.00	0.00			0.73	e1	0.88	0.08	11.69	0.00	0.47
	sdtq7	1.01	0.06	18.14	0.00	0.74	e7	0.83	0.07	11.25	0.00	0.45
	sdtq10	1.05	0.06	17.10	0.00	0.80	e10	0.63	0.06	11.01	0.00	0.36
	sdtq11	0.97	0.06	15.53	0.00	0.71	e11	0.92	0.07	12.36	0.00	0.49
	sdtq17	1.06	0.05	19.96	0.00	0.78	e17	0.73	0.06	11.25	0.00	0.39
Regulacija identifiko-vanjem	sdtq3	1.00	0.00			0.78	e3	0.77	0.06	12.60	0.00	0.40
	sdtq5	0.94	0.05	17.65	0.00	0.72	e5	0.96	0.07	13.09	0.00	0.48
	sdtq8	1.17	0.05	24.98	0.00	0.87	e8	0.52	0.05	9.75	0.00	0.24
	sdtq15	1.02	0.05	20.04	0.00	0.76	e15	0.90	0.08	11.68	0.00	0.42
	sdtq18	0.71	0.06	12.26	0.00	0.56	e18	1.29	0.09	14.14	0.00	0.69
Introjekto-vana regulacija	sdtq4	1.00	0.00			0.48	e4	0.96	0.09	10.62	0.00	0.77
	sdtq6	1.31	0.14	9.35	0.00	0.77	e6	0.34	0.05	7.39	0.00	0.41
	sdtq9	1.52	0.16	9.61	0.00	0.84	e9	0.27	0.04	7.08	0.00	0.29
	sdtq14	1.25	0.13	9.30	0.00	0.67	e14	0.55	0.07	8.35	0.00	0.55
	sdtq19	1.27	0.14	8.82	0.00	0.70	e19	0.47	0.07	6.97	0.00	0.51
Spoljna regulacija	sdtq2	1.00	0.00			0.62	e2	0.84	0.08	10.70	0.00	0.62
	sdtq12	1.16	0.11	10.68	0.00	0.82	e12	0.35	0.05	7.73	0.00	0.33
	sdtq13	0.98	0.10	9.59	0.00	0.68	e13	0.58	0.07	8.10	0.00	0.54
	sdtq16	1.03	0.09	11.36	0.00	0.77	e16	0.38	0.06	6.68	0.00	0.41
	sdtq20	0.77	0.09	8.60	0.00	0.55	e20	0.72	0.06	11.34	0.00	0.70

Tabela 43. Modifikacijski indeksi za osnovni model (uslov prikaza mi>10)

lhs	op	rhs	mi	mi.scaled	epc	sepc.lv	sepc.nox
Ident	0	sdtq10	29.09	25.19	0.34	0.37	0.28
sdtq1	~~	sdtq17	22.64	19.60	0.22	0.22	0.12
Ident	0	sdtq17	20.92	18.11	-0.30	-0.33	-0.24
sdtq2	~~	sdtq16	20.32	17.60	0.14	0.14	0.13
Ekstrinz	0	sdtq18	17.60	15.24	0.34	0.24	0.18
sdtq15	~~	sdtq18	16.73	14.49	0.23	0.23	0.11
Intri	0	sdtq2	14.78	12.80	0.19	0.19	0.17
sdtq6	~~	sdtq13	13.62	11.79	0.09	0.09	0.09
sdtq17	~~	sdtq5	13.58	11.76	-0.16	-0.16	-0.08
Introjekc	0	sdtq8	13.01	11.27	-0.32	-0.17	-0.12
sdtq18	~~	sdtq19	12.58	10.89	0.13	0.13	0.10
Ident	0	sdtq7	12.50	10.82	0.24	0.26	0.19
sdtq18	~~	sdtq20	12.40	10.74	0.16	0.16	0.11
Ident	0	sdtq9	11.94	10.33	-0.11	-0.12	-0.12
Ekstrinz	0	sdtq5	11.60	10.05	-0.25	-0.18	-0.13

Tabela 44. Pregled standardizovanih reziduala za konfirmatorni model

	sdtq1	sdtq7	sdtq10	sdtq11	sdtq17	sdtq3	sdtq5	sdtq8	sdtq15	sdtq18	sdtq4	sdtq6	sdtq9	sdtq14	sdtq19	sdtq2	sdtq12	sdtq13	sdtq16
sdtq1																			
sdtq7	0.02																		
sdtq10	-2.10	-0.68																	
sdtq11	-0.77	-1.26	1.98																
sdtq17	4.74	-0.84	-1.85	3.59															
sdtq3	0.37	0.58	4.51	-1.01	-1.59														
sdtq5	-1.88	2.22	1.81	-2.39	-4.40	-2.24													
sdtq8	-0.44	3.93	5.89	-3.26	-3.35	1.90	1.52												
sdtq15	-2.15	2.37	2.60	-1.57	-0.54	-0.64	0.95	-1.51											
sdtq18	-1.44	2.65	0.88	1.16	0.36	-2.30	0.29	-1.82	5.28										
sdtq4	2.67	2.21	0.47	-0.52	1.77	3.39	2.03	1.27	2.26	3.47									
sdtq6	0.83	2.31	-0.53	-1.65	-0.33	2.44	-0.41	-1.17	1.81	2.21	-0.58								
sdtq9	-0.57	1.12	-2.39	-1.73	-0.47	-0.45	-3.41	-3.79	-0.69	1.38	-1.40	1.03							
sdtq14	0.20	0.81	0.47	0.45	1.91	2.56	-0.75	-1.27	2.77	1.74	-0.04	0.69	-1.03						
sdtq19	-1.24	-0.12	-0.87	-1.10	0.97	2.12	-1.33	-0.89	1.98	5.80	-0.63	-1.86	1.52	-0.39					
sdtq2	3.05	2.60	4.07	1.45	2.31	3.63	0.24	2.10	1.25	5.55	0.36	-0.69	-2.14	-1.92	-1.19				
sdtq12	0.83	-0.03	-0.35	1.47	0.91	2.53	-3.05	-0.83	0.62	2.82	2.11	-0.65	0.44	0.43	-1.27	-1.80			
sdtq13	-1.12	-0.52	-0.83	-0.24	0.56	1.96	-2.57	-2.09	2.17	3.88	1.40	2.48	-0.38	2.58	0.61	0.27	-1.16		
sdtq16	-3.49	-0.69	-2.58	-2.32	-1.39	-0.47	-2.54	-2.43	-1.39	3.45	1.30	-3.61	-1.07	-1.15	0.40	3.07	1.50	-1.57	
sdtq20	-1.08	1.09	-0.29	0.36	0.16	0.29	-2.99	-1.65	0.33	4.62	2.64	0.51	1.20	2.62	2.59	-0.90	0.08	0.65	-2.68

Tabela 45. Pregled ocena parametara (nestandardizovani b i standardizovani β), nivoa značajnosti i neobjašnjene varijanse za stavke za simpleks model

		regresioni koeficijenti						**varijansa greške**				
Supskala	stavka	b	se (b)	z	p	β		s^2	se(s^2)	z	p	1-R^2
Intrinzička regulacija	sdtq1	1.00				0.73	e1	0.88	0.08	11.63	0.00	0.47
	sdtq7	1.01	0.06	18.05	0.00	0.74	e7	0.84	0.07	11.31	0.00	0.45
	sdtq10	1.05	0.06	17.13	0.00	0.80	e10	0.62	0.06	10.82	0.00	0.36
	sdtq11	0.97	0.06	15.55	0.00	0.71	e11	0.92	0.08	12.28	0.00	0.49
	sdtq17	1.06	0.05	19.65	0.00	0.78	e17	0.73	0.07	11.16	0.00	0.40
Regulacija identifikovanjem	sdtq3	1.00				0.78	e3	0.77	0.06	12.70	0.00	0.39
	sdtq5	0.93	0.05	17.69	0.00	0.72	e5	0.97	0.07	13.18	0.00	0.49
	sdtq8	1.16	0.05	25.26	0.00	0.86	e8	0.54	0.05	10.11	0.00	0.25
	sdtq15	1.03	0.05	20.40	0.00	0.76	e15	0.89	0.08	11.78	0.00	0.42
	sdtq18	0.71	0.06	12.41	0.00	0.57	e18	1.28	0.09	14.12	0.00	0.68
Introjektovana regulacija	sdtq4	1.00				0.48	e4	0.96	0.09	10.59	0.00	0.77
	sdtq6	1.31	0.14	9.31	0.00	0.77	e6	0.35	0.05	7.39	0.00	0.41
	sdtq9	1.52	0.16	9.57	0.00	0.84	e9	0.27	0.04	7.06	0.00	0.29
	sdtq14	1.25	0.13	9.29	0.00	0.67	e14	0.55	0.07	8.36	0.00	0.55
	sdtq19	1.27	0.14	8.82	0.00	0.70	e19	0.47	0.07	6.97	0.00	0.50
Ekstrinzička regulacija	sdtq2	1.00				0.62	e2	0.84	0.08	10.72	0.00	0.62
	sdtq12	1.16	0.11	10.62	0.00	0.82	e12	0.35	0.05	7.73	0.00	0.34
	sdtq13	0.99	0.10	9.52	0.00	0.68	e13	0.58	0.07	8.08	0.00	0.53
	sdtq16	1.03	0.09	11.32	0.00	0.77	e16	0.38	0.06	6.66	0.00	0.41
	sdtq20	0.77	0.09	8.54	0.00	0.55	e20	0.72	0.06	11.33	0.00	0.70

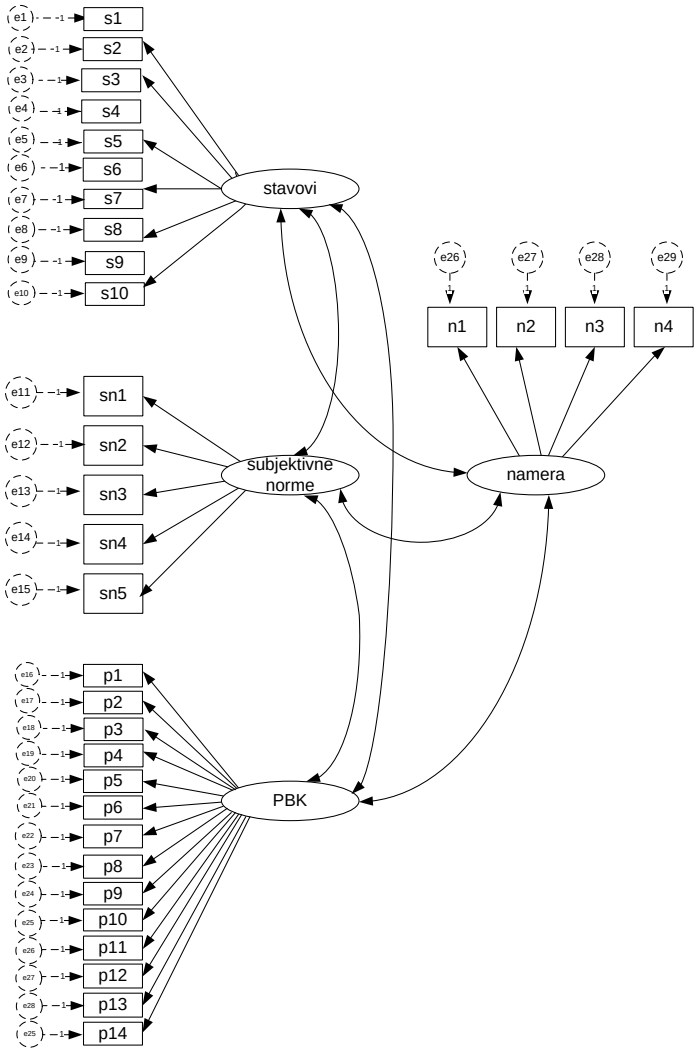

Slika 30. Dijagram sa prikazom hipotetskog mernog modela za upitnik TPP-E

Tabela 46. Pregled ocena parametara (nestandardizovani b i standardizovani β), nivoa značajnosti i neobjašnjene varijanse za stavke iz upitnika TPP-E

	faktorska opterećenja					varijansa greške				
stav =~	b	se (b)	z	p	β	s^2	se(s^2)	z	p	1-R^2
s1	1.00				0.59	9.32	0.72	12.97	0.00	0.65
s2	0.62	0.07	8.37	0.00	0.38	11.16	0.83	13.40	0.00	0.86
s3	0.87	0.07	13.21	0.00	0.56	8.08	0.62	12.98	0.00	0.68
s4	0.83	0.08	10.55	0.00	0.46	12.74	1.06	12.06	0.00	0.79
s5	0.22	0.08	2.82	0.01	0.14	11.60	1.01	11.44	0.00	0.98
s6	1.08	0.09	11.88	0.00	0.67	7.10	0.65	10.87	0.00	0.55
s7	0.98	0.07	13.17	0.00	0.67	5.87	0.74	7.96	0.00	0.56
s8	1.53	0.12	12.45	0.00	0.76	8.31	0.71	11.66	0.00	0.42
s9	1.31	0.10	13.07	0.00	0.77	5.80	0.59	9.89	0.00	0.41
s10	1.35	0.11	12.66	0.00	0.76	6.72	0.61	11.04	0.00	0.43
sub.norme =~										
sn1	1.00				0.63	10.34	1.32	7.82	0.00	0.60
sn2	0.75	0.09	8.65	0.00	0.57	7.95	0.79	10.13	0.00	0.68
sn3	0.86	0.10	8.51	0.00	0.64	7.39	1.01	7.28	0.00	0.59
sn4	0.40	0.08	5.20	0.00	0.38	6.61	0.69	9.58	0.00	0.86
sn5	0.27	0.08	3.34	0.00	0.23	8.98	0.80	11.24	0.00	0.95
PBK =~										
p1	1.00				0.30	23.19	1.26	18.40	0.00	0.91
p2	1.11	0.19	5.80	0.00	0.33	22.35	1.32	16.99	0.00	0.89
p3	0.98	0.19	5.11	0.00	0.32	18.92	1.23	15.35	0.00	0.90
p4	1.14	0.18	6.24	0.00	0.54	7.12	0.89	8.03	0.00	0.71
p5	0.59	0.17	3.57	0.00	0.28	9.17	1.03	8.89	0.00	0.92
p6	1.54	0.25	6.17	0.00	0.63	8.01	0.95	8.46	0.00	0.60
p7	1.07	0.19	5.63	0.00	0.50	7.68	0.77	9.97	0.00	0.75
p8	1.63	0.24	6.86	0.00	0.75	4.84	0.58	8.36	0.00	0.44
p9	1.17	0.18	6.63	0.00	0.60	5.60	0.59	9.57	0.00	0.64
p10	1.50	0.25	5.91	0.00	0.68	5.91	0.66	8.99	0.00	0.53
p11	0.95	0.15	6.44	0.00	0.51	5.81	0.60	9.62	0.00	0.74
p12	1.13	0.20	5.64	0.00	0.44	12.24	1.10	11.18	0.00	0.81
p13	1.26	0.20	6.22	0.00	0.71	3.56	0.41	8.67	0.00	0.50
p14	1.05	0.17	6.17	0.00	0.36	16.57	1.27	13.03	0.00	0.87
namera =~										
n1	1.00				0.96	0.19	0.03	6.45	0.00	0.09
n2	0.99	0.02	54.07	0.00	0.94	0.25	0.04	6.61	0.00	0.11
n3	0.88	0.03	35.11	0.00	0.85	0.63	0.07	9.48	0.00	0.28
n4	0.83	0.03	25.10	0.00	0.73	1.22	0.10	12.25	0.00	0.46

Tabela 47. Pregled ocena parametara (nestandardizovani b i standardizovani β), nivoa značajnosti i neobjašnjene varijanse za stavke i pakete stavki iz upitnika TPP-E

	faktorska opterećenja					varijansa greške				
Stav =~	b	se (b)	z	p	β	s^2	se(s^2)	z	p	1-R^2
s1	1.00				0.61	26.00	2.13	12.19	0.00	0.63
s2	1.34	0.11	11.90	0.00	0.89	7.68	1.97	3.91	0.00	0.22
s3	1.89	0.16	12.13	0.00	0.69	61.15	6.19	9.87	0.00	0.53
Sub.norme =~										
sn1	1.00				0.63	10.43	1.31	7.95	0.00	0.61
sn2	0.76	0.09	8.74	0.00	0.57	7.92	0.78	10.18	0.00	0.67
sn3	0.87	0.10	8.60	0.00	0.64	7.37	1.00	7.38	0.00	0.59
sn4	0.41	0.08	5.23	0.00	0.38	6.60	0.69	9.59	0.00	0.86
sn5	0.28	0.08	3.36	0.00	0.23	8.97	0.80	11.23	0.00	0.95
PBK =~										
p1	1.00				0.82	18.02	2.87	6.29	0.00	0.33
p2	0.69	0.05	13.68	0.00	0.78	11.87	1.60	7.43	0.00	0.40
p3	0.69	0.06	11.93	0.00	0.78	11.32	1.64	6.91	0.00	0.39
Namera =~										
n1	1.00				0.96	0.19	0.03	6.55	0.00	0.09
n2	1.00	0.02	54.58	0.00	0.95	0.25	0.04	6.64	0.00	0.11
n3	0.88	0.03	35.29	0.00	0.85	0.63	0.07	9.48	0.00	0.28
n4	0.83	0.03	25.13	0.00	0.73	1.22	0.10	12.25	0.00	0.46

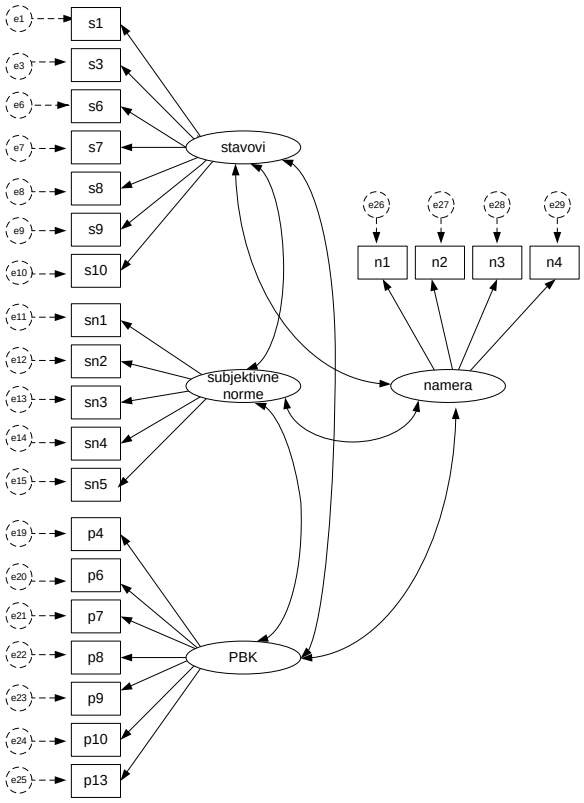

Slika 31. Dijagram sa prikazom hipotetskog mernog modela za skraćeni upitnik TPP-E

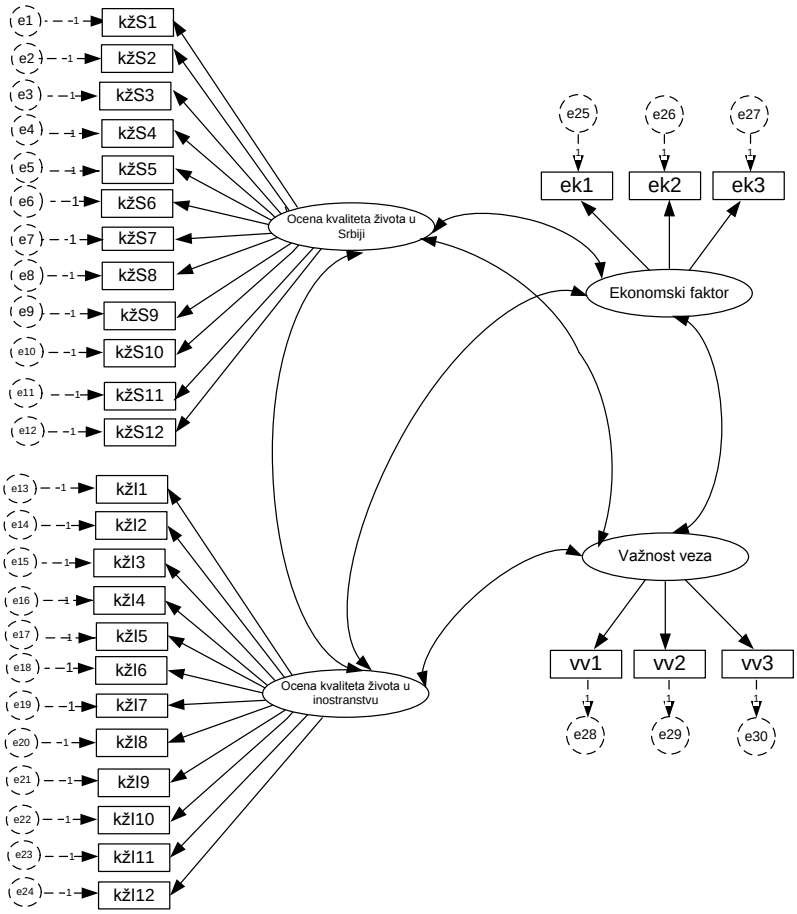

Slika 32. Dijagram sa prikazom hipotetskog mernog modela za upitnik FPIO

Tabela 48. Pregled ocena parametara (nestandardizovani b i standardizovani β), nivoa značajnosti i neobjašnjene varijanse za stavke iz upitnika FPIO (Batić i Majstorović, 2012)

	faktorska opterećenja					varijansa greške				
	b	se (b)	z	p	β	s^2	se(s^2)	z	p	1-R^2
ocena kvaliteta života u Srbiji										
kžS1	1.00				0.54	0.38	0.03	14.73	0.00	0.71
kžS2	1.08	0.08	13.71	0.00	0.63	0.28	0.02	12.43	0.00	0.60
kžS3	1.28	0.12	10.73	0.00	0.57	0.52	0.03	15.63	0.00	0.67
kžS4	1.08	0.12	8.75	0.00	0.50	0.55	0.04	15.01	0.00	0.75
kžS5	1.21	0.15	7.97	0.00	0.50	0.70	0.04	15.93	0.00	0.76
kžS6	1.16	0.10	11.37	0.00	0.68	0.25	0.02	12.08	0.00	0.55
kžS7	1.28	0.13	10.15	0.00	0.66	0.34	0.03	12.23	0.00	0.57
kžS8	1.45	0.14	10.37	0.00	0.64	0.47	0.04	11.42	0.00	0.59
kžS9	1.32	0.14	9.41	0.00	0.56	0.60	0.04	14.67	0.00	0.69
kžS10	1.51	0.15	10.17	0.00	0.65	0.48	0.04	11.58	0.00	0.57
kžS11	1.56	0.14	11.38	0.00	0.67	0.47	0.04	12.50	0.00	0.55
kžS12	1.56	0.14	11.48	0.00	0.71	0.38	0.03	12.37	0.00	0.50
ocena kvaliteta života u inostranstvu										
kžI1	1.00				0.60	0.55	0.05	12.13	0.00	0.65
kžI2	1.04	0.07	14.02	0.00	0.68	0.37	0.03	11.85	0.00	0.53
kžI3	1.09	0.08	13.52	0.00	0.71	0.35	0.04	9.70	0.00	0.50
kžI4	0.83	0.09	8.85	0.00	0.49	0.66	0.05	12.83	0.00	0.76
kžI5	0.65	0.09	7.09	0.00	0.39	0.69	0.05	14.40	0.00	0.85
kžI6	1.08	0.09	12.58	0.00	0.71	0.35	0.03	12.85	0.00	0.50
kžI7	1.02	0.09	11.62	0.00	0.68	0.37	0.03	12.67	0.00	0.54
kžI8	1.09	0.09	11.75	0.00	0.69	0.40	0.04	10.14	0.00	0.53
kžI9	1.01	0.09	11.14	0.00	0.63	0.47	0.04	11.35	0.00	0.60
kžI10	0.99	0.08	12.11	0.00	0.65	0.42	0.04	11.92	0.00	0.58
kžI11	1.06	0.09	11.88	0.00	0.64	0.48	0.04	12.08	0.00	0.59
kžI12	1.30	0.11	11.38	0.00	0.67	0.63	0.06	10.12	0.00	0.55
ekonomski status										
ek1	1.00				0.50	0.57	0.05	12.59	0.00	0.76
ek2	1.76	0.21	8.29	0.00	0.91	0.13	0.04	2.89	0.00	0.18
ek3	1.73	0.19	9.05	0.00	0.79	0.34	0.06	5.98	0.00	0.38
važnost održavanja veza u domovini										
vv1	1.00				0.69	0.56	0.09	6.46	0.00	0.53
vv2	0.68	0.10	6.79	0.00	0.60	0.40	0.05	9.00	0.00	0.64
vv3	0.91	0.13	6.97	0.00	0.57	0.83	0.07	11.83	0.00	0.67

Tabela 49. Pregled ocena parametara (nestandardizovani b i standardizovani β), nivoa značajnosti i neobjašnjene varijanse za pakete stavki iz upitnika FPIO (Batić i Majstorović, 2012)

	faktorska opterećenja					varijansa greške				
	b	se (b)	z	p	β	s^2	se(s^2)	z	p	1-R^2
ocena kvaliteta života u Srbiji										
pkžS1	1.00				0.68	0.20	0.02	13.15	0.00	0.54
pkžS2	1.12	0.08	13.59	0.00	0.73	0.18	0.02	12.52	0.00	0.46
pkžS3	1.36	0.10	14.12	0.00	0.85	0.12	0.02	6.71	0.00	0.27
pkžS4	1.38	0.09	15.28	0.00	0.76	0.24	0.02	11.69	0.00	0.43
ocena kvaliteta života u inostranstvu										
pkžI1	1.00				0.75	0.23	0.02	10.48	0.00	0.44
pkžI2	0.88	0.06	13.72	0.00	0.73	0.20	0.02	10.71	0.00	0.47
pkžI3	1.09	0.07	16.36	0.00	0.87	0.11	0.02	7.00	0.00	0.25
pkžI4	1.09	0.07	15.16	0.00	0.75	0.27	0.03	8.77	0.00	0.44
ekonomski status										
ek1	1.00				0.50	0.57	0.05	12.58	0.00	0.76
ek2	1.76	0.21	8.35	0.00	0.90	0.13	0.04	3.02	0.00	0.18
ek3	1.73	0.19	9.04	0.00	0.79	0.34	0.06	5.99	0.00	0.38
važnost održavanja veza u domovini										
vv1	1.00				0.69	0.55	0.09	6.45	0.00	0.53
vv2	0.68	0.10	6.79	0.00	0.60	0.40	0.05	9.00	0.00	0.64
vv3	0.90	0.13	6.99	0.00	0.57	0.84	0.07	11.91	0.00	0.68

Tabela 50. Pregled uglova, komunaliteta, matrice reziduala i pokazatelja fita za cirkumpleks model bez ograničenja određen za emigrante

polarni uglovi		**UN**	**SA**	**STI**	**HE**	**PO**	**MOC**	**TRA**	**KON**	**SI**	**DO**
ocena		0.	24.	35.	39.	143.	182.	230.	242.	262.	356.
donja granica		0.	16.	26.	27.	137.	176.	222.	234.	254.	350.
gornja granica		0.	31.	44.	51.	149.	189.	239.	250.	271.	2.
komunalitet											
ocena		0.79	0.78	0.68	0.48	1.00	1.00	0.68	0.79	0.80	0.89
donja granica		0.72	0.71	0.60	0.38	0.00	0.00	0.60	0.72	0.70	0.82
gornja granica		0.84	0.83	0.76	0.59	1.00	1.00	0.76	0.85	0.88	0.94
rezidualna matrica											
Univerzalizam		0.00									
Samousmerenost		0.03	0.00								
Stimulacija		-0.01	0.02	0.00							
Hedonizam		0.01	-0.06	0.05	0.00						
Postignuće		-0.03	0.07	0.07	0.07	0.00					
Moć		-0.07	-0.11	0.03	0.12	-0.05	0.00				
Tradicija		-0.06	-0.16	0.05	0.10	-0.17	-0.07	0.00			
Konformizam		-0.04	-0.08	0.06	0.17	-0.06	-0.02	0.02	0.00		
Sigurnost		-0.01	-0.10	-0.02	0.19	-0.06	0.02	0.02	-0.01	0.00	
Dobronamernost		0.00	-0.06	0.05	0.10	0.08	0.06	0.04	0.04	0.06	0.00
suma	sa predznakom	0.00	0.03	0.02	0.01	0.17	-0.07	-0.30	0.06	0.04	0.39
reziduala	apsolutna	0.00	0.03	0.03	0.12	0.23	0.39	0.61	0.44	0.43	0.50
proporcija reprodukovane varijanse		0.99	0.96	0.97	0.99	1.03	1.03	1.02	1.01	1.02	0.99

Tabela 51. Pregled uglova, komunaliteta, matrice reziduala i pokazatelja fita za cirkumpleks model bez ograničenja određen za rezidente

polarni uglovi		**UN**	**SA**	**PO**	**STI**	**HE**	**MOĆ**	**TRA**	**KON**	**SIG**	**DOB**
ocena		0.	47.	96.	100.	111.	164.	267.	279.	320.	331.
donja granica		0.	32.	77.	75.	85.	144.	248.	261.	302.	318.
gornja granica		0.	62.	115.	124.	138.	184.	285.	298.	337.	345.
komunalitet											
ocena		0.80	0.83	0.83	0.55	0.49	1.00	0.78	0.77	0.69	0.83
donja granica		0.73	0.74	0.75	0.45	0.38	0.00	0.67	0.67	0.61	0.76
gornja granica		0.87	0.90	0.89	0.66	0.60	1.00	0.86	0.84	0.77	0.89
rezidualna matrica											
Univerzalizam		0.00									
Samousmerenost		0.01	0.00								
Postignuće		0.07	0.00	0.00							
Stimulacija		-0.09	0.02	-0.07	0.00						
Hedonizam		0.06	-0.01	-0.07	0.06	0.00					
Moć		-0.12	-0.17	-0.02	-0.04	-0.03	0.00				
Tradicija		-0.10	-0.09	0.04	-0.05	-0.12	0.02	0.00			
Konformizam		-0.05	-0.01	0.25	-0.06	-0.05	0.07	0.01	0.00		
Sigurnost		0.03	0.04	0.27	0.07	0.22	0.29	-0.04	0.03	0.00	
Dobronamernost		0.00	0.04	0.18	0.02	0.12	0.05	0.01	-0.03	-0.03	0.00
suma	sa predznakom	0.00	0.01	0.07	-0.14	0.05	-0.39	-0.31	0.14	0.91	0.38
reziduala	apsolutna	0.00	0.01	0.08	0.19	0.20	0.39	0.42	0.51	0.98	0.49
proporcija reprodukovane varijanse		0.98	0.98	1.02	1.02	1.05	1.00	1.01	0.99	0.99	1.01

Tabela 52. Pregled ocena parametara (nestandardizovani b i standardizovani β), nivoa značajnosti i neobjašnjene varijanse za stavki iz upitnika TPP-E (Batić i Majstorović, 2012)

		faktorska opterećenja					varijansa greške				
stav =~		b	se (b)	z	p	β	s^2	se(s^2)	z	p	1-R^2
s1		1.00				0.63	8.64	0.60	14.30	0.00	0.61
s3		0.76	0.06	12.34	0.00	0.52	8.59	0.61	14.12	0.00	0.73
s6		1.22	0.11	11.12	0.00	0.81	4.50	0.48	9.47	0.00	0.35
s7		0.97	0.09	11.50	0.00	0.71	5.26	0.38	13.71	0.00	0.50
s8		1.11	0.13	8.80	0.00	0.59	12.90	0.95	13.53	0.00	0.65
s9		1.14	0.10	11.26	0.00	0.71	6.98	0.47	14.84	0.00	0.49
s10		0.96	0.10	9.31	0.00	0.57	10.51	0.82	12.85	0.00	0.67
sub.norme =~											
sn1	Majka	1.00				0.65	9.89	0.84	11.83	0.00	0.58
sn2	Sibling	0.67	0.07	9.87	0.00	0.52	8.53	0.49	17.40	0.00	0.73
sn3	Kolege	0.83	0.08	10.56	0.00	0.64	7.41	0.57	12.96	0.00	0.60
sn4	Pretpostavljeni	0.42	0.06	6.66	0.00	0.41	6.45	0.37	17.69	0.00	0.84
sn5	Otac	0.28	0.06	4.44	0.00	0.25	8.91	0.44	20.04	0.00	0.94
PBK =~											
p4		1.00				0.51	7.40	0.39	18.82	0.00	0.74
p6		1.42	0.12	11.77	0.00	0.63	8.04	0.49	16.59	0.00	0.60
p7		0.96	0.08	11.92	0.00	0.49	7.82	0.38	20.44	0.00	0.76
p8		1.61	0.12	13.11	0.00	0.79	4.02	0.26	15.51	0.00	0.37
p9		1.03	0.08	13.04	0.00	0.57	5.89	0.28	21.03	0.00	0.68
p10		1.47	0.12	12.00	0.00	0.72	5.31	0.32	16.67	0.00	0.48
p13		1.14	0.08	13.68	0.00	0.69	3.73	0.20	19.05	0.00	0.52
namera =~											
n1		1.00				0.94	0.27	0.10	2.77	0.01	0.12
n2		1.00	0.07	13.89	0.00	0.93	0.31	0.09	3.33	0.00	0.14
n3		0.92	0.08	11.76	0.00	0.86	0.57	0.09	6.10	0.00	0.26
n4		0.91	0.11	8.03	0.00	0.79	0.99	0.13	7.89	0.00	0.38

Tabela 53. Pregled ocena parametara (nestandardizovani b i standardizovani β), testa i nivoa značajnosti višegrupnog testiranja značajnosti moderatorskog efekta tipova selfa

tip selfa	**integrisani**				**egoinvolvirani**				**impersonalni**			
	b	β	z	p	b	β	z	p	b	β	z	p
namera ~												
stav	0.16	0.28	3.77	0.00	0.17	0.31	3.86	0.00	0.14	0.29	4.02	0.00
sub.norme	0.27	0.48	5.20	0.00	0.13	0.25	2.39	0.02	0.16	0.32	3.66	0.00
PBK	0.27	0.30	5.13	0.00	0.15	0.20	2.71	0.01	0.12	0.17	1.92	0.06
stav ~												
Otvorenost	-0.62	-0.19	-2.20	0.03	0.47	0.19	1.44	0.15	-0.21	-0.07	-0.66	0.51
Samoprevazilaženje	0.25	0.07	0.77	0.44	0.10	0.03	0.26	0.80	0.82	0.23	2.27	0.02
Održanje stabilnosti	-0.29	-0.10	-1.16	0.25	-0.24	-0.09	-0.70	0.48	-0.43	-0.15	-1.46	0.14
Samounapređenje	0.24	0.07	0.89	0.37	0.20	0.07	0.70	0.49	0.75	0.25	2.75	0.01
RAI	0.21	0.23	2.94	0.00	0.19	0.23	2.50	0.01	0.04	0.04	0.43	0.67
sub.norme ~												
Otvorenost	-0.13	-0.04	-0.46	0.64	0.32	0.12	0.98	0.33	-0.19	-0.07	-0.62	0.54
Samoprevazilaženje	0.12	0.03	0.36	0.72	0.14	0.04	0.34	0.73	-0.24	-0.07	-0.63	0.53
Održanje stabilnosti	0.12	0.04	0.40	0.69	-0.16	-0.06	-0.44	0.66	0.02	0.01	0.07	0.94
Samounapređenje	-0.68	-0.20	-1.83	0.07	1.13	0.38	3.00	0.00	0.10	0.03	0.28	0.78
RAI	0.26	0.27	2.83	0.01	0.09	0.10	0.87	0.39	0.12	0.13	1.29	0.20
PBK ~												
Otvorenost	0.24	0.12	1.51	0.13	0.70	0.38	1.99	0.05	0.19	0.09	0.81	0.42
Samoprevazilaženje	-0.21	-0.09	-1.01	0.31	-0.50	-0.23	-1.68	0.09	-0.38	-0.15	-1.58	0.11
Održanje stabilnosti	0.04	0.02	0.23	0.82	0.00	0.00	-0.02	0.99	-0.11	-0.05	-0.52	0.61
Samounapređenje	0.09	0.04	0.49	0.63	-0.16	-0.08	-0.61	0.54	-0.23	-0.11	-0.86	0.39
RAI	0.12	0.21	2.40	0.02	0.11	0.18	2.42	0.02	0.14	0.20	2.16	0.03
kovarijanse	c_{xy}	r	z	p	c_{xy}	r	z	p	c_{xy}	r	z	p
stav ~~sub.norme	2.29	0.34	4.09	0.00	1.62	0.30	1.96	0.05	1.34	0.17	1.91	0.06

Tabela 54. Pregled ocena varijanse greške, z testa i nivoa značajnosti za konfiguralni model višegrupnog testiranja značajnosti moderatorskog efekta tipova selfa

tip selfa		**integrisani**				**egoinvolvirani**				**impersonalni**		
Varijansa	s^2	z	p	$1\text{-}R^2$	s^2	z	p	$1\text{-}R^2$	s^2	z	p	$1\text{-}R^2$
s1	2.61	4.38	0.00	0.27	2.42	5.91	0.00	0.28	1.91	3.65	0.00	0.18
s2	1.67	4.14	0.00	0.22	1.64	4.56	0.00	0.25	2.71	4.87	0.00	0.34
s3	3.71	5.80	0.00	0.30	2.52	2.79	0.01	0.23	4.39	6.25	0.00	0.36
sn1	9.66	4.58	0.00	0.56	11.37	5.22	0.00	0.62	7.96	3.70	0.00	0.51
sn2	5.70	6.04	0.00	0.56	10.20	6.27	0.00	0.78	8.68	5.81	0.00	0.76
sn3	8.63	5.25	0.00	0.55	9.13	4.93	0.00	0.73	4.15	3.60	0.00	0.47
sn4	5.82	5.95	0.00	0.87	6.35	5.45	0.00	0.83	8.07	5.62	0.00	0.91
sn5	7.28	6.11	0.00	0.93	8.84	7.13	0.00	1.00	10.98	6.90	0.00	0.92
p1	1.67	3.31	0.00	0.37	1.89	3.46	0.00	0.37	2.91	4.60	0.00	0.40
p2	2.36	3.59	0.00	0.52	3.51	3.83	0.00	0.35	2.39	2.69	0.01	0.25
p3	2.79	5.89	0.00	0.61	3.75	5.46	0.00	0.51	4.30	5.61	0.00	0.63
n1	0.18	4.53	0.00	0.07	0.22	3.83	0.00	0.11	0.17	3.07	0.00	0.08
n2	0.25	3.56	0.00	0.10	0.23	4.60	0.00	0.11	0.26	4.09	0.00	0.12
n3	0.69	6.05	0.00	0.29	0.55	6.89	0.00	0.27	0.61	4.47	0.00	0.28
n4	1.28	7.35	0.00	0.46	1.09	5.60	0.00	0.41	1.26	8.46	0.00	0.51
stav	6.69	7.26	0.00	0.93	5.38	6.23	0.00	0.87	7.79	7.85	0.00	0.90
sub.norme	6.79	3.55	0.00	0.90	5.52	2.90	0.00	0.79	7.66	3.42	0.00	0.98
PBK	2.61	3.27	0.00	0.93	2.70	3.42	0.00	0.85	4.00	3.84	0.00	0.91
namera	1.11	7.73	0.00	0.49	1.32	9.23	0.00	0.72	1.53	9.12	0.00	0.76

Tabela 55. Pregled ocena parametara, standardne greške, testa i nivoa značajnosti

y	**x**	**b**	**se (b)**	**z**	**p**	**β**
Namera	Stav	0.12	0.03	4.42	0.00	0.24
	Sub.norme	0.25	0.04	6.95	0.00	0.49
	PBK	0.15	0.05	3.06	0.00	0.18
Ponašanje	PBK	0.39	0.05	8.04	0.00	0.60
	namera	0.09	0.06	1.63	0.10	0.12
Stav	Otvorenost ka promeni	-0.15	0.15	-0.96	0.34	-0.05
	Samoprevazilaženje	0.46	0.19	2.42	0.02	0.14
	Održanje stabilnosti	-0.39	0.17	-2.26	0.02	-0.14
	Samounapređenje	0.51	0.16	3.15	0.00	0.18
	RAI	0.19	0.04	4.42	0.00	0.21
	Kvalitet života u Srbiji	-1.99	0.29	-6.87	0.00	-0.34
	Kvalitet života u inostranstvu	1.41	0.23	6.12	0.00	0.28
	Ekonomsko stanje	-0.22	0.26	-0.84	0.40	-0.04
	Važnost veza u domovini	-0.40	0.20	-2.01	0.05	-0.10
Sub.norme	Otvorenost	0.06	0.18	0.35	0.73	0.02
	Samoprevazilaženje	-0.14	0.20	-0.69	0.49	-0.04
	Održanje stabilnosti	-0.02	0.19	-0.09	0.93	-0.01
	Samounapređenje	0.00	0.17	0.02	0.99	0.00
	RAI	0.21	0.05	4.33	0.00	0.24
	Kvalitet života u Srbiji	-0.45	0.34	-1.30	0.19	-0.08
	Kvalitet života u inostranstvu	-0.13	0.27	-0.46	0.64	-0.03
	Ekonomsko stanje	-0.57	0.32	-1.78	0.08	-0.10
	Važnost veza u domovini	-0.30	0.26	-1.16	0.25	-0.08
PBK	Otvorenost	0.34	0.10	3.27	0.00	0.20
	Samoprevazilaženje	-0.31	0.13	-2.37	0.02	-0.16
	Održanje stabilnosti	-0.02	0.11	-0.15	0.88	-0.01
	Samounapređenje	-0.09	0.10	-0.87	0.38	-0.05
	RAI	0.16	0.03	5.58	0.00	0.30
	Kvalitet života u Srbiji	0.07	0.18	0.40	0.69	0.02
	Kvalitet života u inostranstvu	-0.46	0.15	-3.01	0.00	-0.15
	Ekonomsko stanje	1.08	0.21	5.09	0.00	0.29
	Važnost veza u domovini	-0.12	0.14	-0.84	0.40	-0.05
Kovarijanse		**c_{xy}**	**se(c_{xy})**	**z**	**p**	**r**
Stav	Sub.norme	1.36	0.35	3.87	0.00	0.26
	PBK	-0.14	0.19	-0.73	0.47	-0.05
Sub.norme	PBK	0.43	0.22	1.99	0.05	0.13
Kvalitet života u	Kvalitet života u inostranstvu	-0.05	0.01	-4.04	0.00	-0.19
Srbiji	Ekonomsko stanje	0.03	0.01	3.08	0.00	0.17
	Važnost veza u domovini	0.04	0.02	2.01	0.04	0.11
Kvalitet života u	Ekonomsko stanje	0.01	0.01	0.96	0.34	0.05
inostranstvu	Važnost veza u domovini	0.04	0.02	1.87	0.06	0.10
Ekonomsko stanje	Važnost veza u domovini	0.02	0.02	1.02	0.31	0.06
Varijanse		**s^2**	**se(s^2)**	**z**	**p**	**1-R^2**
Ponašanje		0.64				0.59
Stav		4.57	0.53	8.64	0.00	0.66
Sub.norme		5.82	0.89	6.56	0.00	0.91
PBK		1.84	0.25	7.37	0.00	0.74
Namera		0.97	0.14	6.90	0.00	0.57
Kvalitet života u Srbiji		0.21	0.03	7.99	0.00	1.00
Kvalitet života u inostranstvu		0.27	0.03	8.67	0.00	1.00
Ekonomsko stanje		0.18	0.03	5.45	0.00	1.00
Važnost veza u domovini		0.45	0.10	4.41	0.00	1.00

Tabela 56. Pregled ocena regresionih koeficijenata standardne greške, testovi značajnosti i nivoi značajnosti

		emigranti					rezidenti				
Regresioni koeficijenti		b	se (b)	z	p	β	b	se (b)	z	p	β
Namera	Stav	0.19	0.03	6.57	0.00	0.38	0.15	0.04	3.85	0.00	0.26
	Sub.norme	0.14	0.05	3.03	0.00	0.21	0.25	0.05	5.02	0.00	0.50
	PBK	0.21	0.07	2.95	0.00	0.21	0.05	0.04	1.26	0.21	0.09
Stav	Otvorenost	-0.20	0.21	-0.97	0.33	-0.07	-0.27	0.22	-1.27	0.20	-0.11
	Samoprevazilaženje	0.46	0.27	1.73	0.09	0.13	0.36	0.26	1.41	0.16	0.12
	Održanje stabilnosti	-0.07	0.20	-0.37	0.71	-0.02	-0.56	0.22	-2.55	0.01	-0.23
	Samounapređenje	0.67	0.19	3.60	0.00	0.22	0.61	0.22	2.75	0.01	0.24
	RAI	0.19	0.06	3.16	0.00	0.19	0.15	0.06	2.62	0.01	0.18
	Kvalitet života- Srbija	-2.94	0.46	-6.38	0.00	-0.42	-0.80	0.59	-1.35	0.18	-0.14
	Kvalitet života- ino	1.53	0.37	4.16	0.00	0.28	0.62	0.39	1.62	0.11	0.15
	Ekonomsko stanje	0.38	0.48	0.79	0.43	0.06	-1.64	0.59	-2.79	0.01	-0.27
	Važnost veza u domovini	-0.45	0.29	-1.55	0.12	-0.12	0.06	0.30	0.19	0.85	0.02
Sub.norme	Otvorenost	-0.15	0.22	-0.67	0.51	-0.06	0.22	0.26	0.84	0.40	0.08
	Samoprevazilaženje	0.51	0.27	1.85	0.06	0.19	-0.51	0.31	-1.62	0.11	-0.15
	Održanje stabilnosti	-0.09	0.20	-0.48	0.63	-0.04	0.25	0.28	0.90	0.37	0.09
	Samounapređenje	0.02	0.20	0.11	0.91	0.01	0.01	0.28	0.05	0.96	0.00
	RAI	-0.01	0.07	-0.18	0.86	-0.02	0.13	0.08	1.77	0.08	0.15
	Kvalitet života- Srbija	-0.42	0.42	-0.99	0.32	-0.08	-0.23	0.52	-0.44	0.66	-0.04
	Kvalitet života- ino	0.33	0.32	1.01	0.32	0.08	0.22	0.39	0.57	0.57	0.05
	Ekonomsko stanje	-0.26	0.40	-0.65	0.52	-0.05	-3.09	0.93	-3.34	0.00	-0.45
	Važnost veza u domovini	-0.12	0.30	-0.40	0.69	-0.04	-0.32	0.38	-0.84	0.40	-0.08
PBK	Otvorenost	0.18	0.12	1.56	0.12	0.12	0.66	0.26	2.53	0.01	0.28
	Samoprevazilaženje	-0.18	0.13	-1.36	0.17	-0.10	-0.22	0.22	-1.01	0.31	-0.08
	Održanje stabilnosti	-0.05	0.13	-0.35	0.73	-0.03	0.01	0.18	0.07	0.94	0.01
	Samounapređenje	0.04	0.13	0.33	0.74	0.03	-0.49	0.25	-1.96	0.05	-0.20
	RAI	0.09	0.04	2.51	0.01	0.19	0.09	0.06	1.71	0.09	0.12
	Kvalitet života- Srbija	-0.06	0.27	-0.24	0.81	-0.02	0.13	0.36	0.36	0.72	0.03
	Kvalitet života- ino	-0.16	0.22	-0.74	0.46	-0.06	0.40	0.28	1.47	0.14	0.10
	Ekonomsko stanje	0.40	0.28	1.42	0.15	0.12	1.08	0.57	1.90	0.06	0.19
	Važnost veza u domovini	-0.06	0.19	-0.29	0.77	-0.03	-0.44	0.27	-1.64	0.10	-0.13

Tabela 57. Pregled ocena varijansi i kovarijansi, standardne greške, testovi značajnosti i nivoi značajnosti

		emigranti					rezidenti				
kovarijanse		c_{xy}	$se(c_{xy})$	z	p	r	c_{xy}	$se(c_{xy})$	z	p	r
Stav	sub.norme	1.17	0.40	2.91	0.00	0.24	1.41	0.46	3.06	0.00	0.32
	PBK	-0.57	0.28	-2.01	0.04	-0.18	0.77	0.35	2.22	0.03	0.19
Sub.norme	PBK	-0.64	0.38	-1.70	0.09	-0.21	1.11	0.45	2.45	0.01	0.26
Kvalitet života - Srbija	Kvalitet života- ino	-0.04	0.02	-1.96	0.05	-0.15	-0.03	0.02	-1.55	0.12	-0.13
	Ekonomsko stanje	0.01	0.01	0.97	0.33	0.07	0.04	0.02	2.87	0.00	0.28
	Važnost veza u domovini	0.07	0.03	2.64	0.01	0.22	-0.01	0.03	-0.33	0.74	-0.03
Kvalitet života-ino	Ekonomsko stanje	0.08	0.02	3.82	0.00	0.35	-0.01	0.02	-0.48	0.63	-0.04
	Važnost veza u domovini	0.05	0.04	1.36	0.17	0.12	0.07	0.03	2.28	0.02	0.19
Ekonomsko stanje ~~	Važnost veza u domovini	0.00	0.03	-0.06	0.95	-0.01	0.02	0.02	0.99	0.32	0.10
varijanse		s^2	$se(s^2)$	z	p	$1\text{-}R^2$	s^2	$se(s^2)$	z	p	$1\text{-}R^2$
Stav		5.03	0.59	8.55	0.00	0.58	4.03	0.71	5.68	0.00	0.77
Sub.norme		4.65	1.49	3.12	0.00	0.96	4.74	1.29	3.67	0.00	0.73
PBK		2.03	0.58	3.52	0.00	0.93	3.90	0.83	4.69	0.00	0.85
Namera		1.69	0.13	13.31	0.00	0.76	0.89	0.11	8.01	0.00	0.55
Kvalitet života -Srbija		0.18	0.03	6.42	0.00	1.00	0.17	0.05	3.38	0.00	1.00
Kvalitet života- ino		0.29	0.05	5.57	0.00	1.00	0.29	0.05	6.13	0.00	1.00
Ekonomsko stanje		0.19	0.05	3.74	0.00	1.00	0.14	0.06	2.46	0.01	1.00
Važnost veza u domovini		0.56	0.14	4.08	0.00	1.00	0.43	0.10	4.09	0.00	1.00